



ANNE APPLEBAUM

VÖRÖS

ÉHÍNSÉG



SZTÁLIN HÁBORÚJA UKRAJNA ELLEN

A N N E A P P L E B A U M | V Ö R Ö S É H Í N S É G

Fordította
Tomori Gábor

VÖRÖS ÉHÍNSÉG

ANNE APPLEBAUM



EUROPA
KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2020

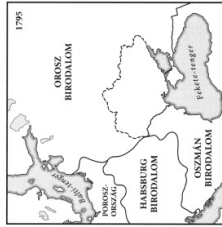
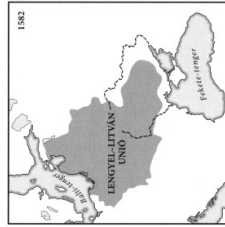
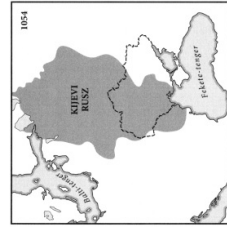
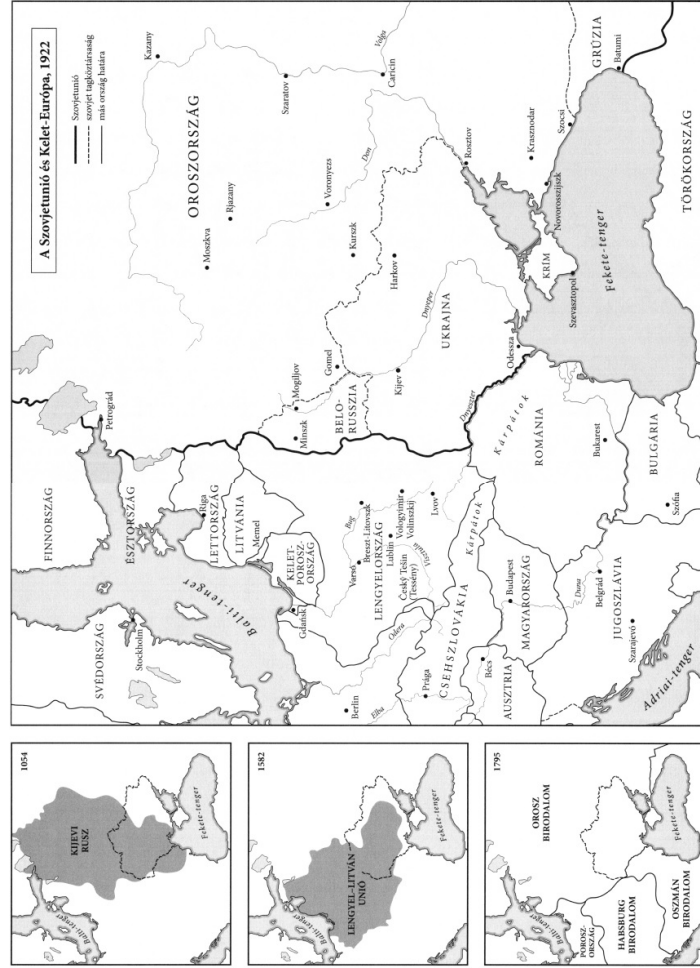
A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Anne Applebaum: Red Famine

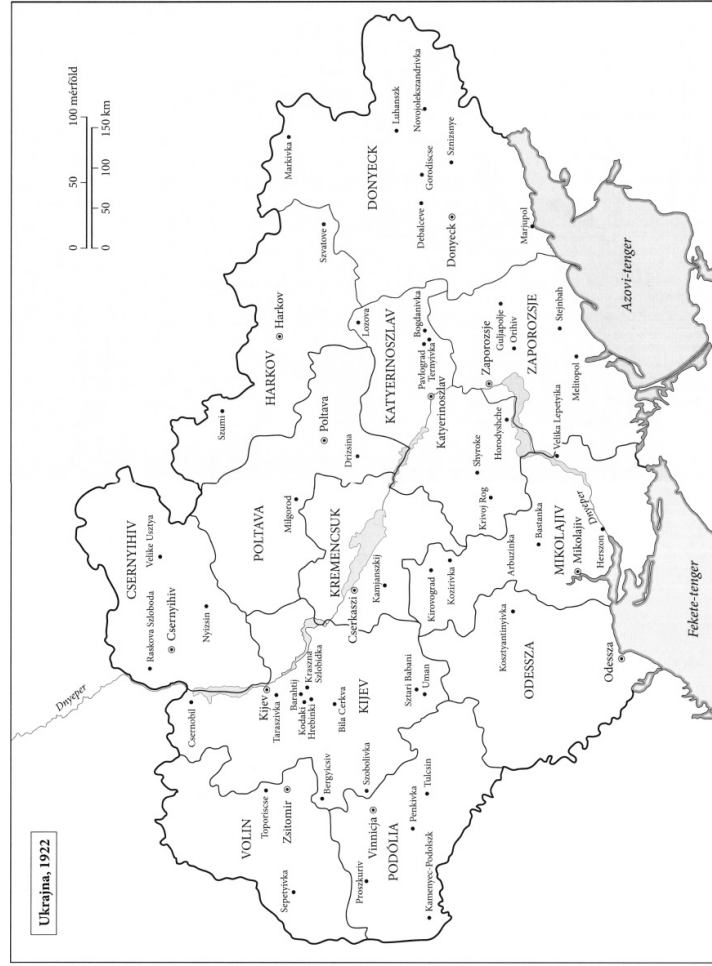
Copyright © by Anne Applebaum 2017

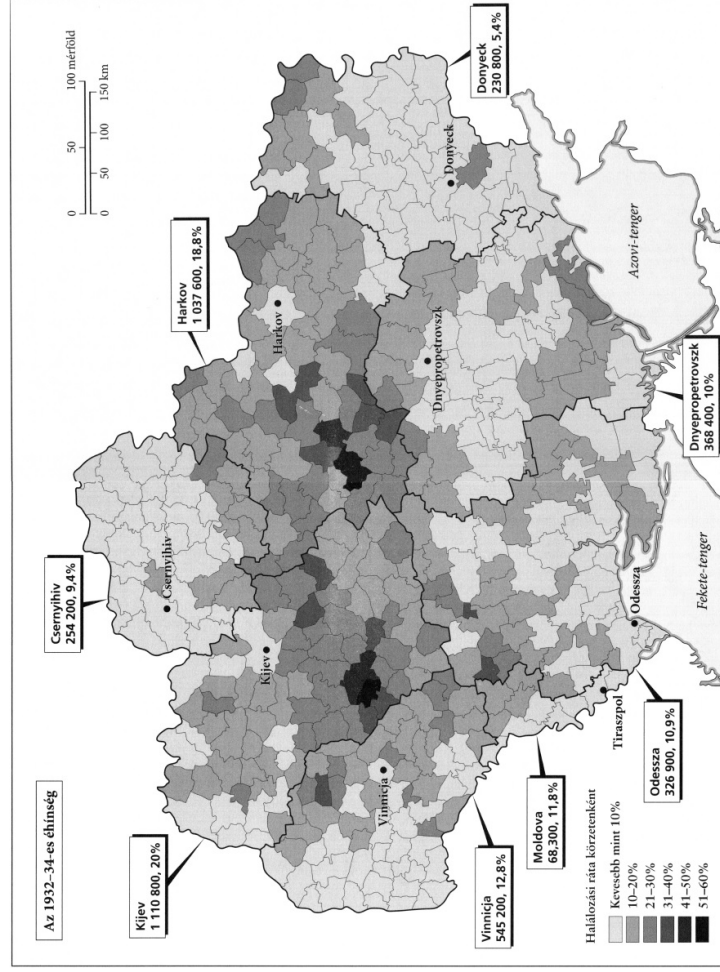
Hungarian translation © Tomori Gábor, 2020

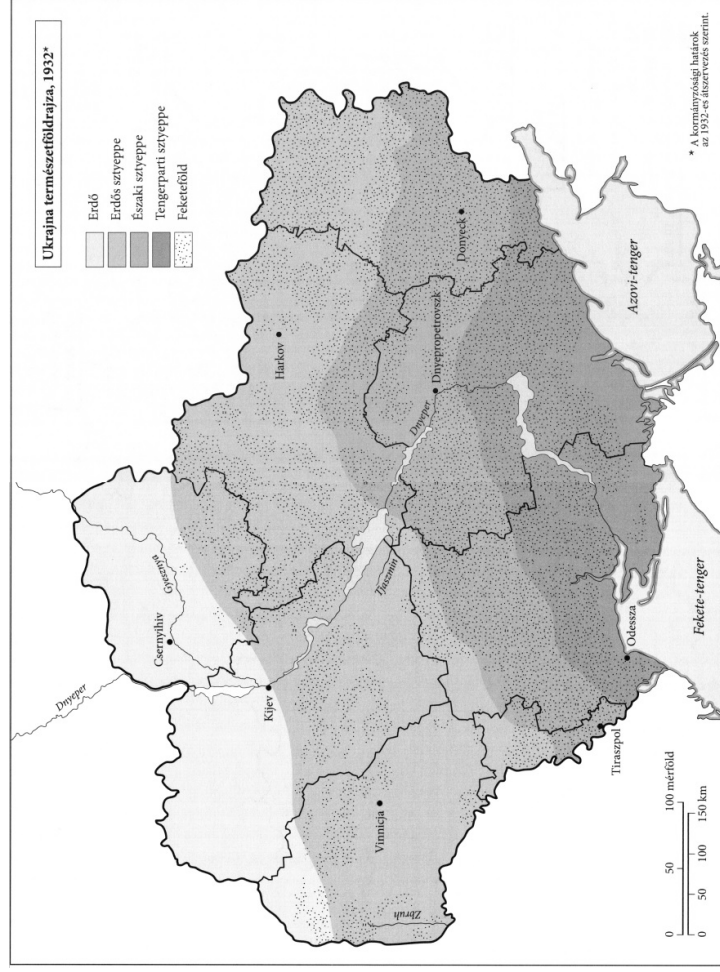
A szerzőtől az Európa Könyvkiadónál megjelent:
A Gulag története
Vasfüggöny

Жрѣтвам
Az áldozatoknak









KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A Szergij Plohij professzortól és a Harvard Ukrajna-kutatóintézetében (Harvard Ukrainian Research Institute, HURI) dolgozó munkatársaitól kapott biztatás, tanácsok és támogatás nélkül ez a könyv nem született volna meg. A HURI tudósai egy évtizeddel ezelőtt arra jutottak, hogy az új levéltári felfedezések indokolttá teszik a holodomor történetének új megközelítését – és igazuk volt. Különböző időszakokban a kutatócsoport más-más tagjai segítettek, de kiváltképp köszönettel tartozom a Harvard MAPA-projektjén dolgozó Oleh Wolowynának és Kostyantyn Bondarenkónak, akik különösen fontos munkát végeztek a statisztikai és demográfiai adatokat, a számokat és a térképeket illetően.

Rendkívüli hálával tartozom Marta Baziuknak, a torontói Holodomor Kutatási és Oktatási Konzorcium (Research and Education Consortium) munkatársának is, valamint kijevi kollégájának, Ljudmila Grinyevicsnek, az ukrajnai Holodomor Kutatóközpont munkatársának, akik mindketten roppant nagylelkűen megosztották velem a témával kapcsolatos, elmélyült tudásukat. Nagy köszönet Andrew Tkach dokumentumfilmeseinek és Vlagyiszlav Berkovszkinak, a CDKFFA fotóarchívuma munkatársának a fényképekkel kapcsolatos segítségükért. Andrea Graziosi, a nápolyi egyetem professzora segített az eredeti kézirat megformálásában, és

munkám során mindvégig értékes észrevételekkel szolgált számomra. Két nagyon fiatal történész, Daria Mattingly és Tetjana Borjak Kijevben és más ukrainai városokban voltak kutatási asszisztenseim. Ian Crookston és Okszana Mihed professzor, akik egykor ragyogó tanítványaim voltak a Harvardon, a források és a névátírások pontosságát ellenőrizték, miközben elolvasták a szöveget. Rengeteg ukrán történész segített javaslatokkal, és adta kölcsön a könyveit és a kiadatlan cikkeit. Az Előszóban valamennyiüket felsorolom, de itt szeretnék külön is köszönetet mondani Jurij Sapovalnak és Gennagyij Borjaknak. Hálával tartozom kollégáimnak, akik elolvasták a kézirat korai verzióit, köztük Geoffrey Hoskingnak, Bogdan Klidnek, Ljubomir Lucsjuknak és Frank Sysynnek. Nagy köszönet Nigel Colley-nak és Russ Chelaknak, amiért segítettek Gareth Jones történetével kapcsolatban. Ugyancsak adósa vagyok Roman Procyknak, az Ukrainian Studies Fund munkatársának, valamint az alap donátorainak, különösen Luba Kladkónak, dr. Maria Fischer Slyshnek, Arkadi Mulak-Yatzkivskynak, valamint Ivan és Helena Panczaknak, továbbá a W. K. Lypynsky East European Research Institute égisze alatt működő Semenenko Fundnak.

Ahogy korábban is, Stuart Proffitt és Kris Puopolo, a Penguin londoni, illetve New York-i munkatársai nagyszerűen készítették elő a könyv megjelenését az Atlanti-óceán két oldalán, George Borchardt pedig remekül végezte az ügynöki teendőket. Ez immár a harmadik könyv, amit az említett trió segítségével sikerült megírnom. Mindig hálás leszek nekik. Richard Duguid Londonban a szokásos hatékonysággal menedzselte a kiadási munkálatokat, Richard Mason pedig kiváló és aprólékos szerkesztő volt.

Végül Radeknek, Tadziunak és Alexandernek rovom le köszönetemet – nagy szeretettel.

NÉHÁNY SZÓ AZ ÁTÍRÁSOKRÓL

A könyvben szereplő személy- és helynevek átírása a magyar helyesírás idegen nevek és szavak átírási szabályait követi. Néhány közismert, a magyar írásmódban meghonosodott személy- és helynevet meghagytunk az elterjedtebb formájukban (Odessza, Lvov stb.), illetve figyelembe vettük a tárgyalt történelmi korszak idejét (például Gomel városnév az orosz átírás szerint szerepel a belorusz Homel helyett stb.).

ELŐSZÓ

Figyelmeztető jelek akadtak bőven. 1932 tavaszának elejére az ukrán parasztok éhezni kezdtek. A titkosrendőrségi jelentésekben és a Szovjetunió összes gabonatermesztő területéről – az Észak-Kaukázusból, a Volgamentéről, Nyugat-Szibériából – származó levelekben szó esik éhségtől felpuffadt gyerekekről; füvet és makkot evő családokról; az otthonukból táplálékot keresve elmenekülő parasztokról. Márciusban egy egészségügyi bizottság egy Odessza melletti faluban utcán heverő holttesteket talált. Senkinek nem volt ereje eltemetni őket. Egy másik faluban a helyi hatóságok megpróbálták eltitkolni a jövevények előtt a kirívó halandóságot. Tagadták, hogy mi folyik, még úgy is, hogy a látogatóik szeme előtt volt kibontakozóban.

Némelyek egyenesen a Kremlnek írtak, hogy magyarázatot kérjenek:

Tisztelt Sztálin elvtárs, hozott a szovjet kormány olyan törvényt, amely kimondja, hogy a falun élőknek éhezniük kell? Mert mi, kollektív gazdaságban dolgozók, január óta nem jutottunk hozzá a kolhozunkban egy szelet kenyérhez... Hogyan építhetjük a szocialista népgazdaságot, ha éhezésre vagyunk ítélve, miközben az aratásig még négy hónap van hátra? Miért ontottuk vérünket a harctereken?

Azért, hogy éhezünk, hogy lássuk a gyermekeinket éhségtől kínlódva haldokolni?

Mások képtelenek voltak elhinni, hogy a szovjet állam felelős lehet:

Mindennap belehal az éhezésbe tíz-húsz család a falvakban, a gyerekek elszöknek, és a vasútállomásokat elárasztják a falvakból menekülők. Nem maradtak már lovak, jószágok a vidéken... A burzsoázia igazi éhínséget idézett itt elő, amely része a kapitalisták tervének, hogy a teljes parasztságot a szovjet állam ellen hangolják.

Az éhínséget azonban nem a burzsoázia idézte elő. A Szovjetunió katasztrofális döntése, mellyel arra kényszerítették a parasztokat, hogy a földjükről lemondva lépjenek be kollektív gazdaságokba; a „kulákok”, a tehetősebb parasztok elűzése az otthonaikból; a rá következő káosz; ezek az intézkedések juttatták a vidéket az éhezés szélére, és végső soron valamennyiért Joszif Sztálint, a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának főtitkárát terheli a felelősség. 1932 tavaszán és nyarán szerte a Szovjetunióból számos párttársa küldött Sztálinnak a válságot bemutató üzeneteket. Az Ukrán Kommunista Párt vezetői kiváltképpen kétségbeestek, és sokuk írt neki hosszú leveleket segítségért könyörögve.

1932 nyarának végén sokan közülük azt hitték, hogy a nagyobb tragédia még elkerülhető. A rezsim kérhetett volna nemzetközi segítséget, ahogyan tette egy korábbi éhínség idején, 1921-ben. Leállíthatta volna a gabonakivitel, vagy véget vethetett volna a büntető jellegű gabonabeszolgáltatásoknak. Ajánlhatott volna segílyt az éhező területek parasztjainak – és

bizonyos mértékig meg is tette, de korántsem elégséges mértékben.

Ehelyett 1932 őszén a Politikai Bizottság, a Politbűró, a Szovjet Kommunista Párt csúcsvezetése egy sor olyan döntést hozott, amelyek szélesítették és elmélyítették a válságot az ukrán vidéken, és egyszersmind megakadályozták a parasztokat, hogy élelmet keresve elhagyják a köztársaságot. Amikor a válság a legsúlyosabb volt, rendőrökből, pártaktivistákból szervezett csoportok, akiket félelem, éhség és az évtizedes, gyűlöletet és összeesküvésekkel kapcsolatos gyanakvást szító retorika motivált, behatoltak a parasztok házaiba, és elvittek minden ehetőt: krumplit, céklát, tököt, babot, borsót, bármit, ami a kemencékből kikerült vagy az éléskamrákban volt, a haszonállatokkal, valamint a kutyákkal, macskákkal együtt.

Ez katasztrofális következményeket vont maga után: 1931 és 1934 között legalább ötmillió ember veszett éhen szerte a Szovjetunióban. Köztük több mint 3,9 millió ukrán. A vész mértékét jelzi, hogy az 1931–32-es éhínséget az emigráns sajtóban akkor és később holodomornak nevezték, amely kifejezés az éhséget jelölő ukrán szó, a *holod* és a kiirtást jelentő *mor* összetétele.

Az éhínség azonban csak a történet fele. Miközben a parasztok vidéken haldokoltak, a szovjet titkosrendőrség egyidejűleg támadást indított az ukrán értelmiség és a politikai elit ellen. Ahogy egyre többen éheztek, befeketítő és elnyomó kampány indult az ukrán értelmiségiek, tanárok, múzeumi kurátorok, írók, művészek, papok, egyházi emberek, köztisztviselők és hivatalnokok ellen. Bárki, akinek köze volt a rövid életű Ukrán Népköztársasághoz, amely mindössze néhány hónapig létezett 1917 júniusát követően, bárki, aki tett az ukrán nyelv, vagy az ukrán történelem ismeretéért, bárki, aki független irodalmi vagy művészi pályafutást mondhatott magáénak, ki volt téve annak, hogy nyilvánosan gonosztevőnek

bélyegzik, bebörtönzik, munkatáborba küldik, vagy kivégzik. Mikola Szkripnik, az Ukrán Kommunista Párt egyik legismertebb vezetője, képtelen lévén nézni, mi zajlik, 1933-ban öngyilkosságot követett el. Nem volt egyedül.

Ez a két dolog együtt – a holodomor 1933 telén és tavaszán, valamint az ukrán értelmiséget és politikai osztályt sújtó represszió az elkövetkező hónapokban – elhozta Ukrajna szovjetizációját, az ukrán nemzeti gondolat lerombolását, és kiiktatott minden fenyegetést, amit Ukrajna a szovjet egységre jelenthetett. Raphael Lemkin, zsidó származású lengyel jogász, a „genocídium” kifejezés megalkotója, az általa tételezett fogalom klasszikus példájaként beszélt a korszak Ukrajnájáról: „Ez nem csupán egyének, hanem egy kultúra, egy nemzet irtásának, elpusztításának esete.” Azóta, hogy Lemkin megalkotta a „genocídium” kifejezést, szűkebb, jogi értelemben vált használatossá. Egyszersmind viták tárgya lett, olyan fogalom, amelyhez egyaránt folyamodtak oroszok, ukránok, valamint Ukrajnán belül különböző csoportok, hogy politikai vitákban érvként használják. Ennek folyamányaként e könyv epilógusában külön kitérünk a holodomor „népirtás” voltának vizsgálatára, valamint Lemkin ukrainai kapcsolataira és hatásaira.

A központi téma konkrétabb: mi történt tulajdonképpen Ukrajnában az 1917 és 1934 közötti években? Különös tekintettel arra: mi történt 1932–33 őszén, telén és tavaszán? Az események milyen láncolata és milyen mentalitás vezetett az éhínséghez? Ki volt a felelős? Miképpen illeszkedik ez a szörnyűséges epizód tágabb értelemben Ukrajna és az ukrán nemzeti mozgalom történetébe?

Ami éppen olyan fontos: mi történt utána? Ukrajna szovjetizációja nem az éhínséggel kezdődött, és nem is azzal ért véget. Az 1930-as évek hátralévő részében folytatódott az ukrán értelmiségiek és vezetők letartóztatása. Több mint fél

évszázaddal később a szovjet vezetők továbbra is igyekeztek keményen visszaszorítani az ukrán nacionalizmus bármilyen megnyilvánulását, akár háború utáni felkelésről volt szó, akár az 1980-as évek másként gondolkodóiról. A szovjetizáció ezekben az években gyakorta az oroszosítás formáját öltötte: az ukrán nyelvet háttérbe szorították, az ukrán történelmet nem tanították.

Legfőképpen nem tanították az 1932–33-as éhínség történetét. Ehelyett, 1933 és 1991 között a Szovjetunió egyszerűen nem volt hajlandó elismerni, hogy az éhínség egyáltalán megtörtént. A szovjet állam megsemmisítette a helyi levéltárakat, gondoskodott arról, hogy a halálozásokra vonatkozó feljegyzések ne utaljanak az éhezésre, még a nyilvánosan hozzáférhető népszámlálási adatokat is módosították a történetek palástolása érdekében. Amíg a Szovjetunió létezett, lehetetlen volt megírni az éhínség és az azt kísérő represszió alaposan dokumentált történetét.

1991-ben azonban valóra vált Sztálin legsúlyosabb félelme: Ukrajna kinyilvánította függetlenségét. A Szovjetunió megszűnt létezni, részben annak következtében, hogy Ukrajna a kiválás mellett döntött. A történelem során első ízben létrejött a szuverén Ukrajna, s vele színre lépett az ukrán történészek, levéltárosok, újságírók és kiadók új nemzedéke. Az ő erőfeszítéseiknek hála immár elmondható az 1932–33-as éhínség teljes története.

Ez a könyv 1917-ben kezdődik, az ukrajnai forradalommal és az ukrán nemzeti mozgalommal, amelyet 1932–33-ban megsemmisítettek. A jelenben végződik, a napjainkban tetten érhető ukrajnai emlékezetpolitika taglalásával. Az ukrajnai éhínségre fókuszál, amely bár a Szovjetuniót tágabban sújtó éhínség részét képezte, nem volt híján az egyedülálló okoknak

és jellemzőknek. Andrea Graziosi történész észrevételezte, hogy senki nem keveri össze a „nácik által elkövetett atrocitások” általános történetét a zsidók, vagy a cigányok üldözésének konkrét történetével. Ugyanezen logika alapján ez a könyv kitér a Szovjetuniót 1930 és 1934 között tágabban sújtó éhínségre – amely szintén magas halálozási rátákat eredményezett kiváltképpen Kazahsztánban és Oroszország bizonyos kormányzóságaiban –, de közvetlenebbül fókuszál Ukrajna specifikus tragédiájára.

Továbbá az Ukrajnával negyedszázada foglalkozó kutatásokra is reflektálni kíván e könyv. Az 1980-as évek elején mindent, ami nyilvánosan hozzáférhető volt az éhínséggel kapcsolatban, Robert Conquest már összefoglalt, és az 1986-ban megjelent könyve, a *The Harvest of Sorrow* (Bánatszüret) mindmáig mérföldkőnek minősül a Szovjetunióról szóló munkák sorában. Ámde ebben a három évtizedben, ami a Szovjetunió megszűnése és a szuverén Ukrajna megjelenése óta eltelt, számos átfogó, országos kampány zajlott, melyek az *oral history* körébe tartozó visszaemlékezések gyűjtésére irányultak, és ezek szerte az országban sokezer nyi tanúságtételt eredményeztek. Ugyanebben az időszakban a kijevei levéltárak – eltérően a moszkvaiaktól – hozzáférhetővé és könnyen kutathatóvá váltak; a titkosítás alól feloldott anyagok százalékos aránya Ukrajnában a legmagasabb Európában. Az ukrán kormány pénzügyi eszközökkel ösztönzi a tudósokat a dokumentumok publikálására, minek folytán a kutatás még céltudatosabbá vált. Az éhínséggel és a Sztálin korabeli Ukrajnával foglalkozó neves tudósok – köztük Olga Bertelsen, Gennagyij Borjak, Vaszil Danyljenko, Ljudmila Hrinyevics, Roman Krucik, Sztanyiszlav Kulcsickij, Jurij Micik, Vaszil Marocsko, Georgij Papakin, Ruszlan Pirih, Jurij Sapoval, Vologyimir Szerhijcsuk, Valerij Vasziljev, Olekszandra Veszelova és Gennagyij Jefimenko – nagyszámú könyvvel és monográfiával jelentkeztek, így reprint

dokumentumok és szóbeli visszaemlékezések gyűjteményeivel is. Oleh Wolowyna és egy demográfuscsoport – Olekszander Hladun, Natalja Levcsuk és Omeljan Rudnickij – végül nekiláttak az áldozatok számának feltárását célzó nehéz feladatnak. A Harvard Ukrainian Research Institute sokakkal együttműködött az említett tudósok közül, hogy megjelentesse és terjessze a munkáikat.

A torontói Holodomor Research and Education Consortium Marta Baziuk vezetésével, valamint ukrainai partnerszervezete, melyet Ljudmila Grinyevics irányít, továbbra is finanszíroz kutatásokat. Fiatalabb tudósok új területek feltárásának is nekilátnak. Daria Mattingly kutatásai az éhező parasztok élelmiszereit elkobzók motivációjára vonatkozóan, valamint Tetjana Borjak *oral history*-gyűjtőmunkája egyaránt kimagasló jelentőségű; mindketten fontos adatokkal járultak hozzá ehhez a könyvhöz. Nyugati tudósok is előrukkoltak új eredményekkel. Lynne Viola levéltári kutatásai a kolhozosításról és a rá következő parasztlázadásról megváltottatta az 1930-as évekről alkotott képünket. Terry Martin volt az első, aki feltárta a Sztálin által 1932 őszén hozott döntések kronológiáját – Timothy Snyder és Andrea Graziosi pedig az elsők között ismerték fel ezek fontosságát. Szergij Plohij és csapata a Harvardon rendkívüli feladatra, az éhínség feltérképezésére vállalkoztak a történetek jobb megértése érdekében. Hálás vagyok mindezekért a kutatásokért és bizonyos esetekben a barátságokért, amelyek nagyban segítették ennek a projektnek a megvalósulását.

Ha ez a könyv más korszakban született volna, itt talán véget is érne az ehhez a komplex témához mértén igen rövidre írt bevezetés. Mivel azonban az éhínség megsemmisítette az ukrán nemzeti mozgalmat, és ez a mozgalom 1991-ben újjáéledt, és

mert a jelenlegi Oroszország vezetői továbbra is megkérdőjelezzik az ukrán állam legitimitását, e helyt meg kell említenem, hogy az éhínséggel foglalkozó új monográfia szükségességéről első ízben a Harvard Ukrainian Research Institute-nál dolgozó kollégáimmal beszéltem, 2010-ben. Ukrajnában éppen elnökké választották a Moszkva-barát és az oroszok által támogatott Viktor Janukovicsot. Európa ekkor politikai szempontból csekély figyelmet szentelt Ukrajnának, a sajtó pedig jószerével egyáltalán nem foglalkozott vele. Akkoriban nem volt ok feltételezni, hogy egy új könyvet, amely az 1932–33-as éhínséggel foglalkozik, bármiféle politikai állásfoglalásként fognak értelmezni.

A Majdan forradalma 2014-ben, Janukovics döntése a tüntetők lövetését illetően, majd elmenekülése az országból, a Krím orosz megszállása és annexiója, Kelet-Ukrajna orosz megszállása és az ezt kísérő orosz propagandakampány – mindez váratlanul a nemzetközi politika középpontjába helyezte Ukrajnát, miközben én ezen a könyvön dolgoztam. Az Ukrajnára irányuló kutatómunkámat valójában hátráltatták az országban zajló események, részben azért, mert írtam róluk, részben azért, mert ukrán kollégáim figyelmét igencsak lekötötték a történések. Ám miközben az események Ukrajnát a világpolitika középpontjába helyezték, ez a könyv nem ezekre a történésekre adott reakcióképpen született. Nem is azért, hogy érvként szolgáljon valamelyik ukrán politikus vagy párt mellett vagy ellen, és azért sem, hogy reagáljon napjaink ukrainai történéseire. Inkább arra tesz kísérletet, hogy új levéltári forrásokra, új tanúságtételekre és új kutatásokra építve elbeszélje az éhínség történetét, felhasználva a fent felsorolt kiváló tudósok mindegyikének eredményeit.

Nem akarom ezzel azt állítani, hogy az ukrainai forradalom, szovjet Ukrajna első évei, az ukrán elitet sújtó tömeges represszió, valamint a holodomor és a jelenkori események

között nincs összefüggés. Ellenkezőleg: az előbbiekből áll össze a rendkívül fontos háttértörténet, amely nyomatékosítja és megmagyarázza az utóbbiakat. Az éhínség és utóhatásai roppant fontos szerepet játszanak abban, miként gondolkodnak napjainkban az oroszok és az ukránok a saját identitásukról, egymásról és arról, amit közösen éltek át a szovjet korszakban. Mielőtt azonban leírnánk ezt a gondolkodást, és érdeme szerint mérlegre tennénk, fontos először is megértenünk, hogy mi történt valójában.

BEVEZETÉS

Az ukránkérdés

Ha meghalok:	<i>Як умру, то</i>
tágas mezőn	<i>поховайте</i>
vessétek az ágyam	<i>Мене на могилі</i>
egy kurgánnak	<i>Серед степу</i>
magasában,	<i>широкого</i>
édes Ukrajnámban,	<i>На Вкраїні милій,</i>
hol a füves	<i>Щоб лани</i>
messzeséget	<i>широкополі,</i>
véges-végig látom	<i>І Дніпро, і кручі</i>
és hallgatom, hogy	<i>уло видно, було</i>
a Dnyeper	<i>чуті,</i>
mint zúg a	<i>Як реве ревучий.</i>
lapályon. ¹	

Tarasz Sevcsenko: *Zapovit* (Végrendelet), 1845

TERÜLETÉNEK FÖLDRAJZA ÉVSZÁZADOKON ÁT alakította Ukrajna sorsát. A délnyugati határt a Kárpátok hegyvonulata jelölte ki, de az ország északnyugati részének szelíd erdői és mezői nem jelenthettek akadályt a támadó hadseregek számára, ahogyan a keleten elterülő tágas, nyílt

sztyeppe sem. Ukrajna összes nagyvárosa – Dnyepropetrovszk és Odessza, Donyeck és Harkov, Poltava és Cserkaszi, és természetesen Kijev, az ősi főváros – a Kelet-európai-síkságon fekszik, az ország területének túlnyomó részét kitevő lapos vidéken. Nyikolaj Gogol, aki oroszul író ukrán volt, egy ízben megjegyezte, hogy a Dnyeper folyó Ukrajna közepén folyik keresztül, és medencét alkot. Onnan, „a központból ágazik szét a folyók mindegyike; egyik sem folyik a határ mentén, nem szolgál természetes határvonalként, ami elválasztana a szomszédos országoktól”. Ennek a ténynek voltak politikai következményei: „Ha lett volna valamelyik oldalon hegyek vagy tenger alkotta természetes határ, az ott megtelepedett emberek a maguk politikai életét élték volna, és külön nemzetet alkottak volna.”

A természetes határok hiánya megmagyarázza, miért nem sikerült az ukránoknak a huszadik század végéig szuverén ukrán államot létrehozniuk. A középkor végére létezett különálló, szláv gyökerű ukrán nyelv, amely a lengyelrel és az oroszral egyaránt rokonságban állt, pontosan úgy, ahogyan az olasz rokonságban áll a spanyollal és a franciával. Az ukránoknak voltak saját ételeik, saját szokásaik és helyi hagyományaik, saját gazembereik, hőseik és legendáik. Hasonlóan más európai nemzetekéhez, az ukrán identitástudat a tizennyolcadik–tizenkilencedik század folyamán markánsabbá vált. Azonban története legnagyobb részében a ma Ukrainaként ismert terület, hasonlóan Írországhoz vagy Szlovákiához, gyarmat volt, mely más európai szárazföldi birodalmak részét képezte.

Ukrajna – a szó lengyelül és oroszul egyaránt „határvidéket” jelent – a tizennyolcadik és a huszadik század között az Orosz Birodalom fennhatósága alatt állt. Előtte ugyanez a terület Lengyelországhoz, pontosabban a Lengyel–Litván Unióhoz tartozott, amely 1569-ben a Litván Nagyhercegségtől örökölte

meg. Még korábban az ukrán területek a Kijevi Rusz szívéét alkották, a középkori államét, melyet a kilencedik században hoztak létre szláv törzsek és a viking nemesség, továbbá a térség emlékezetében élő, már-már mitikus királyságét, melyet oroszok, beloruszok és ukránok egyaránt elődjüknek tekintenek.

Sok-sok évszázadon keresztül csatáztak birodalmak hadseregei Ukrajnáért, és olykor mindkét oldalon ukrán ajkú katonák harcoltak a frontvonalon. 1621-ben lengyel huszárok viaskodtak török janicsárokkal a napjainkban Hotin néven ismert ukrainai város feletti ellenőrzésért. 1914-ben az orosz cár csapatai harcoltak az Osztrák–Magyar Monarchia uralkodójának hadseregével Galíciában. 1941 és 1945 között Hitler seregei küzdöttek Sztálinéival Kijevben, Lvovban, Odesszában és Szevasztopolban.

Az ukrán területek feletti ellenőrzésért vívott harcnak mindig volt intellektuális komponense is. Történészek, írók, újságírók, költők és etnográfusok vitáznak Ukrajna kiterjedéséről és az ukránok természetéről azóta, hogy az európaiak körében eszmecsere kezdődött a nemzet és a nacionalizmus jelentéséről. A lengyelek a kora középkori első kapcsolatfelvételek óta mindig elismerték, hogy az ukránok nyelvi és kulturális szempontból különböznek tőlük, még akkor is, amikor ugyanahhoz az államhoz tartoztak. Sok ukrán, aki a tizenhatodik és a tizenhetedik században lengyel főnemesi címet fogadott el, nem vált római katolikussá, hanem megmaradt ortodox kereszténynek; az ukrán parasztok a lengyelek által „ruténnek” nevezett nyelvet beszéltek, és minden leírás szerint más szokások, más zene, más ételek dívtak a körükben.

Noha a birodalomépítésük zenitjén kevesebb hajlandóságot mutattak elismerni, a moszkoviták szintén ösztönösen érezték, hogy Ukrajna, amelyet olykor „Dél-Oroszországnak”, vagy „Kis-

Oroszországnak” neveztek, más, mint az északabbra eső anyaország. Ivan Dolgorukov herceg, az első orosz utazók egyike írt 1810-ben a pillanatról, amikor a társaival végül belépett „Ukrajna területére. Visszagondoltam (Bogdan) Hmelnyickijre és (Ivan) Mazepára – az ukrán nemzeti mozgalom első vezetőire – és eltűntek a fasorok... mindenütt, kivétel nélkül, vályogkunyhók álltak, és nem akadt semmilyen más hajlék.” Mint Szerhij Bilenkij történész észrevételezte, a tizenkilencedik századi oroszok gyakorta ugyanolyan paternalisztikus módon viszonyultak Ukrajnához, mint az észak-európai kortársaik Itáliához. Ukrajna idealizált, alternatív ország volt, primitívebb, egyszersmind autentikusabb, érzelmesebb, költőibb, mint Oroszország. A lengyelek ugyancsak nosztalgiával viseltettek az ukrán „birtokaik” iránt, jóval az elvesztésük után is, romantikus költemények és regények tárgyává téve őket.

Ámde, még amikor elismerték is a különbségeket, mind a lengyelek, mind az oroszok igyekeztek egyszersmind aláásni vagy tagadni az ukrán nemzet létezését. „Kis-Oroszország története mintegy mellékfolyóként torkollik az orosz történelem főfolyamába – írta Visszarion Belinszkij, a tizenkilencedik századi orosz nacionalizmus vezető teoretikusa. – A kis-oroszországiak mindig is egy törzs voltak, soha nem nép, és még kevésbé állam.” Az orosz tudósok és hivatalnokok úgy kezelték az ukrán nyelvet, hogy az „az orosz nyelv egy dialektusa, féldialektusa, vagy változata, egyszóval *patois*, amelynek ilyenformán nincs semmiféle joga a független létezésre”. Az orosz írók nemhivatalosan a köznyelv, vagy a paraszti nyelv jelölésére használták. A lengyel írók eközben hajlamosak voltak a keleten fekvő területek „ürességét” hangsúlyozni, gyakran jellemezve az ukrán földeket „civilizálatlan határvidékként, ahová ők vittek kultúrát és államformát”. A lengyelek a *dzikie pola*, azaz „vad mezők” kifejezést használták Kelet-Ukrajna

hatalmas területeinek leírására, amely térség a lengyel nemzeti képzeletben nagyjából hasonló szerepet játszott, mint Amerikában a Vadnyugat.

E hozzáállások mögött kemény gazdasági okok húzódtak. Már a görög történész, Hérodotosz is írt Ukrajna híres „fekete földjéről”, a zsíros talajról, amely a Dnyeper alsó folyásának mentén elterülő medencében különösképpen termékeny: „Sehol nem terem jobb gabona, mint ennek a partjain, ahol pedig nem vetnek gabonát, a fű a legpompásabb a világon.” A fekete földes tájegység a jelenkori Ukrajna területének kétharmadát teszi ki – átnyúlva innen Oroszországba és Kazahsztánba, és a viszonylag enyhe éghajlattal együtt minden évben két aratást tesz lehetővé Ukrajnában. A „téli búzát” ősszel vetik, és július–augusztusban aratják; a tavaszi gabonát április–májusban vetik, és október–novemberben takarítják be. Az Ukrajna kivételesen termékeny talaján termesztett gabona hosszú ideje ösztönzőn hat az ambiciózus kereskedőkre. A lengyel kalmárok a középkor végétől szállították az ukrán gabonát északra, a Balti-tenger kereskedelmi útvonalaira. A lengyel fejedelmek és nemesek, mai szóhasználattal, korai vállalkozási zónákat hoztak létre, mentességet kínálva az adófizetés és a katonai szolgálat alól a parasztoknak, akik hajlandók voltak az ukrainai földek megművelésére és fejlesztésére. A gyarmatosító érvelés mögött gyakran ennek az értékes területnek a birtoklására irányuló vágy lapult: sem a lengyeleknek, sem az oroszoknak nem akaródzott beismerniük, hogy mezőgazdaságuk kenyereskosarának független identitása van.

Mindazonáltal teljesen függetlenül attól, hogy a szomszédai mit gondoltak, különálló és markáns ukrán identitás öltött formát a területeken, amelyek napjainkban a modern Ukrajnát alkotják. Az ebben a térségben élő emberek a középkor végétől kezdődően közös tudattal bírnak a saját kilétükről, önmagukat gyakorta, bár nem mindig, a megszálló idegenekkel szemben

határozva meg, akár lengyelek voltak az utóbbiak, akár oroszok. Az oroszokhoz és a beloruszokhoz hasonlóan a Kijevi Rusz királyaiig és királynőiig vezették vissza a történelmüket, és sokuk a nagyszerű keleti szláv civilizáció részének érezte magát. Mások alávetettként vagy lázadóként tekintettek önmagukra, kiváltképp csodálattal adózva a zaporozsjei kozákok Bogdan Hmelnyickij vezette nagy felkeléseinek, amelyek a tizenhetedik század elején törtek ki a lengyel uralom ellen, valamint az Ivan Mazepa által a tizennyolcadik század elején az orosz uralom ellen vezetett zendülésnek. Az – önkormányzattal rendelkező, félkatonai közösségekben, a saját belső törvényeik szerint élő – ukrainai kozákok voltak az első ukránok, akik ezt az identitástudatot és a sérelmeiket konkrét politikai cselekvéssé transzformálták, nem szokványos kiváltságokat és valamelyes autonómiát nyerve el a cároktól. Említést érdemel (bizonyos, hogy az orosz és szovjet vezetők későbbi nemzedékei sosem felejtették el), hogy az ukrainai kozákok csatlakoztak az 1610-ben Moszkva ellen vonuló lengyel sereghez, majd 1618-ban ismét megtették, részt vettek a város ostromában, és hozzájárultak ahhoz, hogy a korszak lengyel–orosz konfliktusa, legalábbis egy időre, Lengyelország számára előnyös véget érjen. Később a cárok, hogy hűséggel szolgálják az Orosz Birodalmat, mind az ukrainai kozákoknak, mind az orosz ajkú doni kozákoknak különleges jogállást biztosítottak, amely lehetővé tette számukra egy részleges identitás megőrzését. A kiváltságaik garantálták, hogy ne lázadjanak. Hmelnyickij és Mazepa azonban nyomot hagytak maguk után a lengyel és orosz emlékezetben, valamint az európai történelemben és irodalomban is. „L’Ukraine a toujours aspiré à être libre” – írta Voltaire, miután Mazepa felkelésének híre eljutott Franciaországba. „Ukraina mindig is szabadságra törekedett.”

A gyarmati uralom évszázadai során Ukrajna különböző régiói különböző vonásokra tettek szert. Kelet-Ukrajna lakói,

akik hosszabb ideig éltek orosz uralom alatt, az ukrán oroszhoz kissé közelebb álló változatát beszélték; továbbá nagyobb valószínűséggel voltak orosz ortodox keresztények, tehát a Moszkva által vezetett, bizánci eredetű rítusokat követő hierarchia alárendeltségébe tartoztak. Galícia, továbbá Volhínia és Podólia lakói tovább éltek lengyel, majd Lengyelország tizennyolcadik század végi felosztásai után, osztrák–magyar fennhatóság alatt. A nyelv „lengyelesebb” változatát beszélték, és nagyobb eséllyel voltak római vagy görögkatolikusok, amely felekezetek közül az utóbbi az ortodox egyházéhoz hasonló rítusokat használ, de elismeri a római pápa fennhatóságát.

Mivel azonban a határok sokszor változtak a térség hatalmai között, a korábbi orosz és a korábbi lengyel területeket elválasztó határvonal mindkét oldalán éltek, és továbbra is élnek mindkét felekezetből emberek. A tizenkilencedik századra, amikor az olaszok, a németek és más európaiak szintén kezdték magukat modern nemzetek tagjaiként azonosítani, Ukrajnában az „ukránaságról” vitatkozók között egyaránt akadtak ortodoxok és katolikusok, valamint „Kelet”- és „Nyugat”-Ukrajnában élők. A nyelvtani és ortográfiai eltérések dacára szerte a térségben a nyelv is egyesítette az ukránokat. Cirill betűket használtak, ami megkülönböztette az ukránt a latin ábécét alkalmazó lengyeltől. (A Habsburgok egy időben megpróbálták kötelezővé tenni a latin írásmódot, de az nem honosodott meg.) A cirill betűs írás ukrán verziója az oroszától is jócskán eltér, egyebek közt abban, hogy több betűt tartalmaz; elég sok a különbség ahhoz, hogy a két nyelv ne kerüljön túl közel egymáshoz.

Az ukrán történelem nagy részében ukránul főleg vidéken beszéltek. Miközben Ukrajna Lengyelország, aztán pedig Oroszország és Ausztria–Magyarország gyarmata volt, Ukrajna nagyvárosai – mint azt Trockij egy ízben észrevételezte – a gyarmati uralom központjaivá, az orosz, a lengyel, vagy a zsidó

kultúra szigeteivé váltak az ukrán parasztság tengerében. A városokat és a vidéket még a huszadik század nagy részében is ilyenformán választotta el egymástól a nyelv: a városi ukránok többsége oroszul, lengyelül vagy jiddisül beszélt, míg az ukrán megmaradt a falun élő ukránok nyelvének. A zsidók, ha nem jiddisül beszéltek, gyakran szívesebben használták az orosz, az állam és a kereskedelem nyelvét. A parasztok a városokat a gazdagsággal, a kapitalizmussal és az „idegen” – főleg orosz – befolyással azonosították. A városi ukránok viszont elmaradottnak és primitívnek tekintették a vidéket.

Ez a megosztottság azt is jelentette, hogy az „ukránság” szorgalmazása konfliktust generált Ukrajna gyarmatosító uraival, valamint a zsidó *stetl*-ek (kisvárosok, városrészek) lakóival, akik a középkor óta éltek a régi Lengyel–Litván Unió területén. Hmelnyickij felkelését tömeges pogrom kísérte, amelynek során zsidók ezreit – talán tízezreit – gyilkolták meg. A tizenkilencedik század elejére az ukránok ritkán tekintették a zsidókat a legfontosabb riválisaiknak – az ukrán költők és írók többnyire az oroszoknak és a lengyeleknek tartogatták a haragjukat –, ám az orosz birodalomra széles körben jellemző antiszemitizmus óhatatlanul kihatott az ukrán–zsidó kapcsolatokra is.

A nyelv és a vidék közötti összefüggés egyszersmind azt is jelentette, hogy az ukrán nemzeti mozgalomnak mindig is erőteljesen „paraszti” jellege volt. Akárcsak Európa más részein, az ukrán nemzeti ébredést vezető értelmiségiek gyakorta a vidék nyelvének és szokásainak újrafelfedezésével kezdték. Folkloristák és nyelvészek rögzítették az ukrán parasztság művészetét, költészetét és mindennapi beszédét. Bár az iskolákban nem tanították, az ukrán a lázadó, rendszerellenes írók és művészek egy fajtájának választott nyelvévé vált. A hazafias, magánfenntartású vasárnapi iskolákban a tanítása is elkezdődött. Hivatalos szövegekben sosem alkalmazták, de

magánlevelezésekben és a költészetben használták a nyelvet. 1814-ben Tarasz Sevcsenko, aki alacsony sorban született, és korán elárvult, megjelentette a *Kobzar*-t – a szó jelentése: „regös” –, az első igazán színvonalas ukrán versgyűjteményt. Sevcsenko költészete a romantikus nacionalizmust és a vidék idealizált képét a társadalmi igazságtalanságok felett érzett haraggal kombinálta, és sok tekintetben megalapozta az elkövetkező argumentációk hangütését. Egyik leghíresebb versében, a *Zapovit*-ban (Végrendelet) azt kérte, hogy a Dnyeper partján temessék el:

Keljetek fel, zúzzátok szét
valamennyi láncot,
zsarnok-vérrel öntözzétek
a szent szabadságot...²

*Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте...*

A parasztság fontossága egyszersmind azt is jelentette, hogy az ukrán nemzeti ébredés a kezdet kezdetétől szinonim jelentésű volt a lengyel és orosz ajkú kereskedők, földbirtokosok és arisztokraták populista, illetve, későbbi megjelöléssel élve, „baloldali” ellenzékével. Ennek folyamányaként gyorsan megerősödött, miután II. Sándor cár 1861-ben felszabadította a jobbágyságot. A parasztoknak adott szabadság lényegében az ukránoknak jelentett szabadságot, lengyel és orosz uraik számára csapással ért fel. Az erősebb ukrán identitás követelése már akkor is egyet jelentett a nagyobb politikai és gazdasági egyenlőség követelésével, amit a birodalmi uralkodó osztály nagyon is jól megértett.

Mivel sosem kötődött állami intézményekhez, az ukrán nemzeti ébredés a legkorábbi időktől kezdődően autonóm önkéntes és jótékonyági szerveződések széles körén keresztül nyert kifejeződést, melyek korai példái voltak annak, amit ma

„civil társadalomnak” nevezünk. A jobbágyfelszabadítás után néhány röpke éven keresztül az „ukranofilek” arra ösztönözték a fiatalabb ukránokat, hogy alakítsanak önsegélyező és önképző csoportokat, szervezzék meg folyóiratok és újságok kiadását, alapítsanak iskolákat és vasárnapi iskolákat, és terjesszék az írástudást a parasztok között. A nemzeti törekvések az intellektuális szabadságot, a népoktatást, valamint a parasztság felemelkedését szorgalmazó követelésekben nyilvánultak meg. Ebben az értelemben az ukrán nemzeti mozgalomra a legkorábbi időktől fogva hatottak a hasonló nyugati mozgalmak, és a nyugati szocializmus befolyása éppúgy tetten érhető volt benne, mint a nyugati liberalizmusé vagy konzervativizmusa.

Ez a röpke pillanat nem tartott sokáig. Mihelyt kezdett erőre kapni, az ukrán nemzeti mozgalom, más nemzeti mozgalmakkal együtt, a cári Oroszország egységét fenyegető potenciális veszélyforrásnak látszott Moszkva szemében. A grúzokhoz, a csecsenekhez és más csoportokhoz hasonlóan, akik autonómiát akartak maguknak a birodalmon belül, az ukránok kétségbe vonták az orosz nyelv szupremáciáját és a történelem orosz értelmezését, amely Ukrajnát „Délnyugat-Oroszországgént” írta le, egyszerű, nemzeti identitás nélküli tartományként. Ráadásul azzal is fenyegettek, hogy tovább erősítik a parasztokat egy olyan időszakban, amikor azok máris kezdtek gazdasági hatalomra szert tenni. Egy tehetősebb, írástudó és jobban szervezett ukrán parasztság a politikai jogai bővítését is követelhetette magának.

Az ukrán nyelv első számú célpont volt. Az orosz birodalom első nagyszabású oktatási reformja idején, 1804-ben I. Sándor cár engedélyezte az oroszokon kívül egyes nyelvek használatát az állami iskolában, de az ukránét nem, látszólag abból kiindulva, hogy az nem „nyelv”, hanem inkább nyelvjárás. Az orosz hivatalnokok, akárcsak szovjet utódaik, valójában tökéletesen

tisztában voltak e tilalom politikai indíttatásával – amely 1917-ig tartott –, és az ukrán nyelv által a központi kormányzatra jelentett fenyegetéssel. Kijev, Volhínia és Podólia főkormányzója 1881-ben kijelentette, hogy az ukrán nyelv és tankönyvek használata ahhoz vezethetne, hogy a felsőoktatásban is használnák a nyelvet, végül pedig a törvényhozásban, a bíróságokon és a közigazgatásban, ezáltal „számos komplikáció és veszélyes módosulások elé állítva az egységes orosz államot”. Az ukrán nyelv használatának korlátozása gátat szabott a nemzeti mozgalom hatásának. Egyszersmind széles körű írástudatlanságot eredményezett. Sok paraszt, akit oroszul tanítottak, tehát olyan nyelven, amit alig értett, nemigen boldogult az iskolában. Egy poltavai tanár a huszadik század elején arról panaszkodott, hogy a tanítványai „gyorsan elfelejtik, amit tanítanak nekik, ha arra kényszerítik őket, hogy oroszul tanuljanak”. Mások arról számoltak be, hogy az ukrán diákok az orosz tanítási nyelvű iskolákban „demoralizálódnak”, megunják az iskolát, és huligánokká válnak. A diszkrimináció ráadásul oroszosításhoz vezetett: mindazok, akik Ukrajnában éltek – zsidók, németek és más nemzeti kisebbségek éppúgy, mint az ukránok –, kénytelenek voltak oroszul beszélni, ha feljebb akartak lépni a társadalmi ranglétrán. Az 1917-es forradalomig a kormányzati állások, az értelmiségi munkakörök és az üzleti megállapodások orosz, nem pedig ukrán iskolázottságot igényeltek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy azok az ukránok, akik politikai, gazdasági, vagy intellektuális téren vinni akarták valamire, kénytelenek voltak oroszul kommunikálni.

Ráadásul az orosz állam, hogy megakadályozza az ukrán nemzeti mozgalom terebélyesedését, a „politikai instabilitást megelőzendő... mind a civil társadalomtól, mind a politikai testülettől” eltiltotta az ukrán szervezeteket. 1876-ban II. Sándor cár dekrétumot bocsátott ki, törvényen kívül helyezve az ukrán

könyveket és folyóiratokat, és betiltva az ukrán nyelv használatát a színházakban, még a zenei librettókban is. Helytelenítette, vagy betiltotta az új önkéntes szerveződéseket is, és inkább az oroszbarát újságoknak és oroszbarát szerveződéseknek nyújtott támogatást. Az ukrán média és az ukrán civil társadalom iránti heves ellenségeségnek, amit később a szovjet állam – még később pedig a posztszovjet orosz kormányzat – is magáévá tett, tehát nyilvánvaló előzménye volt a tizenkilencedik század második felében.

Az iparosítás súlyosbította az oroszosítás jelentette nyomást is, mivel a gyárépítések kívülállókat vonzottak az ukrán városokba az orosz birodalom más területeiről. 1917-re Kijev lakosságának csak egyötöde beszélt ukránul. A szénlelőhelyek felfedezése és a nehézipar gyors fejlesztése kiváltképp drámai hatással volt Donbaszra, a Kelet-Ukrajna peremén elterülő szénmedencére és iparvidékre. A térség vezető iparosítói elsősorban oroszok voltak, akik közé néhány jeles külföldi vegyült: a Walesből érkezett John Hughes alapította a ma Donyeck néven ismert várost, amely eredetileg az ő tiszteletére a „Juzikva” nevet viselte. A donyecki gyárakban a munka nyelve az orosz lett. Gyakran került sor konfliktusokra az orosz és az ukrán munkások között, amelyek időnként „a késharcok legvadabb formáihoz” és elkeseredett verekedésekhez vezettek.

A birodalom határának túloldalán fekvő Galíciában, az Osztrák–Magyar Monarchia kevert, ukrán–lengyel lakosságú tartományában a nemzeti mozgalom sokkal kevésbé kényszerült küzdelemre. Az osztrák állam a birodalomban élő ukránoknak sokkal nagyobb autonómiát és szabadságot adott, mint Oroszország, vagy később a Szovjetunió, nem utolsósorban azért, mert az ukránokat a lengyelek (osztrák nézőpontból hasznos) vetélytársainak tekintették. 1868-ban ukrán hazafiak Lvovban létrehozták a Proszvitát, egy kulturális társaságot, amelynek végül sok tucat filiáléja lett szerte az országban. 1899-

től az Ukrán Nemzeti Demokrata Párt szabadon működött Galíciában is, és választott képviselőket küldött a bécsi parlamentbe. Az egyik ukrán önszegélyező társaság hajdani székháza napjainkig egyike a legimpozánsabb lvovi épületeknek. A fúziós építészet látványos példajaként stilizált ukrán népi díszítéseket elegyít egy *Jugendstil* homlokzatba, Bécs és Galícia tökéletes hibridjét teremtve meg.

De még az orosz birodalmon belül is, az 1917-es forradalom előtti évek sok pozitívumot hoztak az ukránok számára. Az ukrán parasztság lelkesen részt vett a huszadik század elején a cári Oroszország modernizációjában. Ám az első világháború felé vezető években gyorsan zajlott az öntudatra ébredésük, és egyre kevésbé bíztak a cári államban. 1902-ben Oroszországon és Ukrajnán egyaránt parasztfelkelések hulláma söpört végig; a parasztság döntő szerepet játszott az 1905-ös forradalomban is. Az utána következő lázadások a nyugtalanság láncreakcióját indították el, elbizonytalanították II. Miklós cárt, és valamelyes polgári, illetve politikai jogok bevezetését eredményezték Ukrajnában, köztük az ukrán nyelv nyilvános használatához való jogét.

Amikor mind az orosz, mind az osztrák–magyar birodalom összeomlott, az előbbi 1917-ben, az utóbbi 1918-ban, sok ukrán úgy vélte, hogy végre képesek lesznek államot alapítani. A Habsburgok kormányozta területen ez a remény gyorsan szertefoszlott. Egy rövid, ám véres lengyel–ukrán katonai konfliktus után, amely 15 000 ukrán és 10 000 lengyel életbe került, Nyugat-Ukrajna soknemzetiségű területe, beleértve Galíciát, valamint Lvovot, a legfontosabb városát is, a modern Lengyelország részévé vált. Az is maradt 1919-től 1939-ig.

Annak a forradalomnak a következményei, amely 1917 februárjában tört ki Petrográdban, bonyolultabbak voltak. Az orosz birodalom felbomlása folytán a hatalom Kijevben rövid időre a nemzeti mozgalom kezébe került – de egy olyan

pillanatban, amikor az ország polgári és katonai vezetésében még senki nem állt készen arra, hogy teljes felelősséggel megragadja. Amikor 1919-ben a Versailles-ban összegyűlt politikusok megrajzolták az új államok határait – köztük a modern Lengyelországot, Ausztriát, Csehszlovákiát és Jugoszláviát –, Ukrajna nem szerepelt a szóban forgó államok között. De azért a pillanat nem vészett el teljesen. Ahogy Richard Pipes írta, Ukrajna függetlenségi nyilatkozata 1918. január 26-án „nem az ukrajnai országalakulás *denouement*-jét [végekifejletét] jelölte, hanem inkább annak komoly nyitányát”. A függetlenség és a nemzeti identitásról folytatott élénk viták mozgalmas hónapjai örökre megváltoztatták Ukrajnát.

ELSŐ FEJEZET

Az ukrajnai forradalom, 1917

Ukránok! A jövőtök a kezetekben van. A megpróbáltatás, a teljes felfordulás és összeomlás e pillanatában bizonyítsátok egyetértéssel és államférfiakhoz illő magatartással, hogy ti, gabonatermesztők nemzete, képesek vagytok büszkén és méltósággal elfoglalni a helyeteket, egyenrangúként bármely szervezett, hatalmas nemzettel.

A Központi Rada első Univerzáléja, 1917

A szocializmus országába nem fogunk fehér kesztyűben, lakkozott parkettán belépni.

Lev Trockij, 1917

A KÉSŐBBI ÉVEKBEN VOLTAK NAGYOBB demonstrációk, ékebben fogalmazó szónokok, professzionálisabb szlogenek. De a felvonulás, amelyre 1917.

április 1-jén sor került, azért volt rendkívüli, mert az első volt a maga nemében. Soha korábban az ukrán nemzeti mozgalom nem mutatott ekkora erőt azon a területen, amely az orosz birodalomhoz tartozott. Ámde mindössze hetekkel a februári forradalom után, amely megbuktatta II. Miklós cárt, minden lehetségesnek tűnt.

Voltak kék-sárga ukrán zászlók, és vörösek is, amelyek a szocializmus ügyét jelképezték. A gyerekek, katonák, gyári munkások, rezesbandák és hivatalnokok alkotta tömeg transzparenszeket emelt a magasba, amelyeken például az állt, hogy „Szabad Ukrajnát szabad Oroszországban!”, vagy, a régi kozák katonai címre utalva, az, hogy „Független Ukrajnát, saját hetmannel!”. Egyesek a nemzeti költő, Tarasz Sevcenko portréját tartották fel. Egyik szónok a másik után szólította fel a tömeget, hogy támogassa az újonnan létrehozott Központi Radát [Nemzeti Tanácsot] – amely néhány nappal korábban alakult meg, és immár jogot formált Ukrajna kormányzására.

Végül az a férfiú lépett az emelvényre, akit éppen előzőleg választottak meg a Rada elnökévé. A szakállas-szemüveges történész, Mihajlo Hruszevszkij egyike volt az első értelmiségieknek, akik Ukrajnát a saját történelme középpontjába helyezték. Hruszevszkij a tízkötetes *Ukrán-Rusz történelem*, valamint számos további könyv szerzőjeként a tizenkilencedik század legvégén vált politikai aktivistává, amikor 1899 decemberében, Habsburg-galíciai száműzetésében közreműködött az Ukrán Nemzeti Demokrata Párt megalapításában. 1905-ben visszatért dolgozni az orosz birodalomba, de 1914-ben letartóztatták, és ismét száműzetésbe vonult. A forradalom után diadalmasan tért vissza Kijevbe. A tömeg heves éljenzéssel üdvözölte: „Szlava batkovi Hrusnyevszkomu”, vagyis „Dicsőség Hruszevszkij apánknak”. Hruszevszkij így válaszolt: „Esküdjünk most mind egy emberként, egyhangúlag, hogy felkaroljuk a nagy ügyet, és nem

nyugszunk, nem szűnünk meg munkálkodni, amíg fel nem építjük a szabad Ukrajnát!” A tömeg ezzel a kiáltással felelt: „Esküszünk!”

A jelenből visszatekintve különösnek tűnik a kép, hogy egy történész állt a nemzeti mozgalom élén. De ez akkoriban egyáltalán nem volt szokatlan. A tizenkilencedik századtól kezdődően az ukrán történészek, akár csak a kortársaik Európa sok kisebb országában, tudatosan nekiláttak felfedezni és artikulálni egy olyan nemzeti történelmet, amely hosszú időn át nagyobb birodalmak történelmének részeként létezett. A politikai aktivitás innen már csak egy apró lépés volt. Ahogyan Sevcenko összekapcsolta az „ukránságot” a parasztság elnyomás elleni küzdelmével, Hrusevszkij könyvei szintén a „nép” szerepét hangsúlyozták Ukrajna történelmében, és kiemelték az ellenállásuk központi jelentőségét a zsarnokság különböző formáival szemben. Magától értetődött, hogy Hrusevszkij igyekezett ugyanezt a népet a jelene politikájában cselekvésre ösztönözni, szavakkal és tettekkel egyaránt. Különösen fontosnak tartotta a parasztság felrázását, és külön a parasztságnak írt egy könyvet az ukrán történelemről, *Ukrajna régi napjairól* címmel. 1917-ben ennek három kiadása is megjelent.

Hrusevszkij korántsem az egyetlen értelmiségi volt, aki az irodalmi és kulturális munkásságával Ukrajna függetlenségét szorgalmazta. Georgij Narbut grafikus szintén 1917-ben tért vissza Kijevbe. Közreműködött az Ukrán Képzőművészeti Akadémia létrehozásában, és ukrán címert, bankjegyeket és bélyegzőket tervezett. Vologyimir Vinnyicsenko, a Központi Rada egy másik tagja, regényíró és költő volt, amellet politikai szerepet is vállalt. Szuverenitás – és politikusokat, hivatalnokokat eltartani képes tulajdonképpeni állam – híján a nemzeti érzések csakis az irodalmon és a képzőművészen keresztül nyerhettek kifejeződést. Ez szerte Európában igaz

volt: mielőtt államisághoz jutottak, költők, festők és írók játszottak fontos szerepet a lengyel, olasz és német nemzeti identitás megalapozásában. Az orosz birodalmon belül mind a balti államok, amelyek 1918-ban függetlenné váltak, mind pedig Grúzia és Örményország, amelyek nem, hasonló újjászületést éltek át. A nemzeti törekvések szószólói és ellenzői akkoriban teljes mértékben megértették az értelmiség központi szerepét mindebben. Ez megmagyarázza, miért tiltotta be a cári Oroszország az ukrán könyveket, iskolákat és kultúrát, és hogy később miért vált az elnyomásuk mind Lenin, mind Sztálin szemében kulcsfontosságúvá.

Bár a nemzeti ügy önjelölt szószólóiként kezdték, a Központi Rada értelmiségi tagjai igyekeztek demokratikus legitimációra szert tenni. A Kijev központjában, egy impozáns, fehér, neoklasszicista – előzőleg a nacionalista írók és civil aktivisták alkotta Ukrán Klub találkozóhelyéül szolgáló – épületben működő testület 1917. április 19-én Összukrán Nemzeti Kongresszussá alakult. Több mint 1500, kivétel nélkül – így vagy úgy – helyi tanácsok és gyári munkások által választott ember gyűlt össze a Nemzeti Filharmonikusok kijevi koncerttermében, hogy támogatásukról biztosítsák az új ukrán kormányzatot. Veteránok, munkások és parasztok további kongresszusokat tartottak azon a nyáron Kijevben.

A Központi Rada arra is törekedett, hogy koalíciókat építsen egy sor politikai csoporttal, köztük zsidó és más kisebbségi szervezetekkel. Támogatta a Központi Radát még az Ukrán Szocialista Forradalmi Párt – egy nagy, populista parasztpárt – radikális balszárnya is, amelyet lapja, a *Borotba* (Küzdelem) után *Borotbiszti*-nek nevezték. A parasztság egy része szintén ezt tette. 1914 és 1918 között az orosz cár hadseregébe több mint hárommillió ukránt soroztak be, és az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében is szolgált további 250 000. E parasztkatonák közül sokan egymásra lőttek Galícia sáros

lövészárkaiból. Miután azonban a háború véget ért, mintegy 300 000-en azok közül, akik ukrán parasztokból álló, „ukránosított” zászlóaljakban szolgáltak, hűségüket nyilvánították az új állam iránt. Sokuk hazahozta a fegyverét, és csatlakozott a Központi Rada új *milícia*-jához. A vágy motiválta őket, hogy hazatérjenek a szülőföldjükre, de egyszersmind az új ukrán kormányzat ígérete is a forradalmi változást és a nemzeti megújódást illetően.

Az elkövetkező hónapok során a Központi Radának része volt bizonyos sikerekben, nem utolsósorban a radikális retorikájának köszönhetően. Tükrözve a kor baloldali eszményeit, kötelező földreformot javasolt, a nagy földbirtokok parasztok közötti felosztását, a kolostori és magánbirtokokét egyaránt. „Senki nem tudja jobban, mire van szükségünk, és milyen törvények a legjobbak számunkra”, nyilvánította ki 1917 júniusában a Központi Rada, amikor kibocsátotta az elsőt az „Univerzálék”, vagyis a széles nyilvánossághoz intézett kiáltványok sorában:

Senki nem tudja jobban a parasztjainknál, hogyan gazdálkodjanak a saját földjükön. Ezért azt kívánjuk, hogy miután Oroszországban minden föld a nemességé, az államé, a kolostoroké és a cáré volt, koboztassék el, és váljék a nép tulajdonává, és miután az erre vonatkozó törvényt az összorosz alkotmányozó gyűlés elfogadja, az ukrainai földek feletti rendelkezés joga bennünket, az ukrainai gyűlést illessen... Bennünket, az Ukrainai Központi Radát maguk közül választottak, és azzal bíztak meg, hogy... alkossunk új rendet a szabad, autonóm Ukrajna számára.

Ugyanez az Univerzálé „autonómiáért” emelt szót. Novemberben a harmadik és utolsó Univerizálé kinyilvánítja

majd az Ukrán Népköztársaság függetlenségét, és alkotmányozó gyűlés választását kezdeményezi.

Bár előre megjósolhatóan egyesek ellenezték, az ukrán nyelv újjászületése szintén népszerű volt, főleg a parasztság körében. Amiként a múltban, az ukrán ismét a gazdasági és politikai felszabadulás szinonimájává lett: mihelyt a tisztviselők és a hivatalnokok ukránul kezdtek beszélni, a parasztság bejáratossá vált a bíróságokra és a kormányhivatalokba. Az anyanyelv nyilvános használata egyszersmind büszkeség forrása is lett, a nemzeti mozgalom „érzelmi támogatásának mélyen húzódó alapjaként” szolgált. Gombamód jelentek meg szótárak és helyesírási szabályzatok. 1917 és 1919 között az ukrán kiadók ötvenkilenc könyvet szenteltek az ukrán nyelvnek, miután az előző évszázadban mindösszesen tizenegy ilyen kötet jelent meg. Volt köztük három ukrán–orosz és tizenöt orosz–ukrán szótár. Az utóbbiakra nagy igény mutatkozott a sok orosz ajkú körében, akik hirtelen ukránul kényszerültek boldogulni, és e kilátásnak nem örültek valamennyien.

Rövid létezése során az ukrán kormány elért bizonyos diplomáciai sikereket is, amelyek utóbb nagyrészt feledésbe merültek. 1918. január 18., a függetlenség kikiáltása után az Ukrán Népköztársaság huszonnyolc éves külügyminisztere, Olekszandr Suljin (képzettsége szerint történész) *de facto* elismerést szerzett az állama számára a fontosabb európai hatalmaktól, köztük Franciaországtól, Nagy-Britanniától, Ausztria–Magyarországtól, Németországtól, Bulgáriától, Törökországtól, sőt még Szovjet-Oroszországtól is. Decemberben az Egyesült Államok küldött egy diplomatát, hogy konzulátust nyisson Kijevben. 1918 februárjában ukrán tisztviselők egy csoportja Breszt-Litovszkban békét kötött a központi hatalmakkal, elkülönülten a közismertebb békeegyezménytől, amelyet Szovjet-Oroszország új vezetői írtak

alá néhány héttel később. A fiatal ukrán delegáció mindenkre mély benyomást tett. A tárgyalások egyik német résztvevője úgy emlékezett, hogy „bátran viselkedtek, és a csökönyösségükkel rákényszerítették [a német tárgyalópartnert] mindennek az elfogadására, ami a nemzeti szempontjaikból fontos volt”.

Ez azonban elégtelennek bizonyult: a nemzettudat terjedése, a külföld elismerése, sőt még a breszt-litovszki békeegyezmény sem volt elegendő az ukrán állam felépítéséhez. A Központi Rada által kezdeményezett reformok – kiváltképp azok a tervek, amelyek értelmében kártérítés nélkül kobozták volna el a földbirtokokat a tulajdonosaiktól – zavart és káoszt okoztak a vidéken. A nyilvános ünnepségek, a zászlók, a szabadság, amelyet Hruszevszkij és követői 1917 tavaszán oly optimistán üdvözöltek, nem vezettek el működőképes, a reformok megvalósulását kikényszeríteni tudó hivatalnoki kar és közigazgatás felállításához, és hadsereg sem jött létre, mely visszaverhette volna a támadásokat, és megvédhette volna a határokat. 1917 végén már a térség valamennyi katonai hatalma, köztük a vadonatúj Vörös Hadsereg, a régi rezsim fehér hadseregei, valamint német és osztrák csapatok Ukrajna megszállását tervezték. Eltérő mértékben, de mind támadták az ukrán földdel együtt az ukrán nacionalistákat, az ukrán nacionalizmust, sőt még az ukrán nyelvet is.

Lenin 1918 januárjában adott engedélyt az Ukrajna elleni szovjet támadásra, és Kijevben létrehozott egy Ukrajna-ellenes rezsimet, amiről később még szó lesz. Az Ukrajna meghódítására tett első szovjet kísérlet néhány héten belül véget ért, amikor megérkezett a német és osztrák hadsereg, deklarálva a breszt-litovszki béke „kikényszerítésére” irányuló szándékukat. Ámde ahelyett, hogy oltalmazták volna a Központi Rada liberális törvényhozóit, Pavlo Szkoropadszkijt kezdték

támogatni, egy ukrán tábornokot, aki színpadias, kardokkal és kozák fővegekkel kiegészített uniformisokat viselt.

Szkoropadszkij néhány hónapig reménysugarat jelentett a régi rezsim híveinek, miközben fenntartotta az ukrán autonómia bizonyos attribútumait. Megalapította az első Ukrán Tudományos Akadémiát, az első nemzeti könyvtárat, és a hivatalos ügyintézésben az ukrán nyelvet használta. Önmagát ukránnak vallotta, és felvette a „hetman” címet. Egyidejűleg azonban visszaállította a cári törvényeket, visszahelyezte a cárista tisztviselőket, és a majdani orosz államba való visszaintegrálódás szószólója volt. Szkoropadszkij uralma alatt Kijev rövid időre egyenesen menedékké vált a Moszkvából és Petrográdból elűzöttek számára. Mihail Bulgakov, aki a szóban forgó időszakban Kijevben élt, így emlékezett meg róluk szatirikus regényében, *A fehér gárdá*-ban (1926):

Menekültek az ősz hajú bankárok feleségeikkel, menekültek a jó szimatú üzletemberek, meghatalmazott helyetteseket hagyva hátra Moszkvában [...] Menekültek a moszkvai és pétervári korrupt, kapzsi és gyáva újságírók. A kokottok. Arisztokrata családokból származó feddhetetlen dámák. Bájos leányaik és a kárminpirosra festett ajkú, sápadt pétervári éjjeli pillangók. Menekültek az osztályvezető titkárok [...] költők és uzsorások, csendőrök és a cári színházak művésznői.³

Szkoropadszkij visszaállította a tulajdonviszonyokat szabályozó régi törvényeket is, és visszavonta a földreformra vonatkozó ígéreteket. Ez a döntés nem meglepő módon igen népszerűtlen volt a *muzsikok* [egykori jobbágyok] körében, akik „úgy gyűlölik a főméltóságú hetman urat, mint a veszett kutját”, és hallani sem akartak „semmiféle bitang úri” reformról. Az egykettőre

német bábkormánynak tekintett rezsim ellenzéke kezdett különböző katonai formációkba szerveződni: „Hajdani ezredesek, önjelölt tábornokok, kozák *atamánok* és *batkik* (helyi hadurak) vadrózsák módjára virágoztak ezen a forradalmi nyáron.”

1918 közepére a nemzeti mozgalom Szimon Petljura, egy paramilitáris szervezetek létrehozásában tehetséges szociáldemokrata vezetése alatt újrarendezte sorait. A kortársai radikálisan különböző módokon vélekedtek róla. Némelyek úgy gondolták, diktátor akar lenni, mások szerint korát megelőző próféta volt. Bulgakov, aki nem rokonszenvezett az ukrán nacionalizmus gondolatával, rossz szemmel nézett Petljurára, mondván, „mítosz, mindenestül az... Rá kellett csalogatni a muzsikdühöt valamelyik útra.” Fiatal emberként Petljura mély benyomást tett Szerhij Jefremovra, egy kortárs aktivistára, „a hencegésével, doktrinerségével és szeszélyességével”. Jefremov később revideálta nézeteit, és kijelentette, hogy Petljura lett „az egyetlen megkérdőjelezhetetlenül tisztességes ember”, akit az ukrainai forradalom kitermelt. Míg mások feladták, vagy kicsinyes belharcokba bonyolódtak, „csakis Petljura állta a sarat, meg nem inogva”. Maga Petljura később azt írta, hogy szerette volna, ha a nyilvánosság megismeri a cselekedeteiről a teljes igazságot: „a személyiségem, a tetteim negatív aspektusait megvilágítani kell, nem palástolni... Felettem elkezdett ítélni a történelem. Nem félek ettől.”

A történelem ítélete Petljuráról mindmáig ellentmondásos. Bizonyos, hogy volt bátorsága megragadni az alkalmat, amikor az első világháború vége adott az ukrán függetlenségnek még egy esélyt. Ahogy a német csapatok visszavonultak, „hajdani ezredesek, önjelölt tábornokok, kozák *atamánok* és *batkik*” alkotta népségből ukránbarát erőt hozott létre, amely Direktórium névre hallgatott, és ostrom alá vette a fővárost. Bár az orosz nyelvű sajtó „tolvajbandának” bélyegezte a

Direktóriumot, és „skandalumnak” nevezte a puccsukat, Szkoropadszkij erői bámulatos gyorsasággal, jóformán harc nélkül felmorzsolódtak. 1918. december 14-én Petljura csapatai bevonultak a meglepett Kijevbe, Odesszába és Mikolajivba, és a hatalom ismét új kezekbe került.

A Direktórium uralma rövid és erőszakkal terhes volt, nem utolsósorban azért, mert Petljurának sosem sikerült teljes legitimációt szereznie, és képtelen volt törvényes rendet teremteni. Gazdaságilag a Direktórium, akárcsak előzőleg a Központi Rada, szélsőbaloldalra húzott. A támogatói egyre radikálisabb nézeteit tükrözve a vezetőség nem parlamentet, hanem „munkáskongresszust” hívott össze a parasztok, a munkások és a dolgozó értelmiségiek képviselőiből. Petljura hatalmának igazi forrását azonban a paraszthadserege jelentette, az pedig, ahogyan a vele szemben állók fogalmaztak, nem volt „sem jó kormány, sem jó hadsereg”. Sok tagja „kalandor” volt, mindenféle uniformisokat és kozák öltözeteket viseltek, és simán kitelt tőlük, hogy revolvert rántva kiraboltak bárkit, aki valamelyest is jómódúnak nézett ki. Kijev polgári negyedének lakosai felváltva álltak őrt a lakótömbjeik előtt.

A városon belül a csekély számú intézkedések egyike, amelyeket a Direktórium „nemcsak meghirdetett, de végre is hajtott”, ahogy egy emlékiratszerző pikírt hangon megjegyezte, az volt, hogy eltávolította az orosz nyelvű feliratokat, és ukránokat tett a helyükbe: „Még csak azt sem engedték, hogy az orosz megmaradjon az ukrán mellett.” A nagyszabású változásra állítólag azért került sor, mert a Direktórium katonái közül sokan galíciaiak voltak, nemigen beszéltek oroszul, és elborzadtak, amikor egy oroszul beszélő város tengerében találták magukat. Az eredmény az lett, hogy „néhány vidám napra az egész város festőműhellyé változott”, és Kijev lakosai ismét szembesültek a nyelv és a hatalom közötti, mélyen húzódó kapcsolattal.

A fővároson kívül Petljura nem sok területet tartott ellenőrzése alatt. Bulgakov a kor Kijevét úgy írta le, mint olyan várost, ahol volt „rendőrség... kormány, sőt katonaság és különböző nevű újságok is, de hogy mi történik szerte abban a tulajdonképpeni Ukrajnában, amely területileg nagyobb, mint Franciaország, amelyben több tízmillió ember él, azt senki nem tudta”. Richard Pipes azt írja, hogy Kijevben „ediktumokat bocsátottak ki, kormányválságokat oldottak meg, diplomáciai tárgyalásokat folytattak – az ország többi része azonban élte a saját életét, amelyben az egyetlen hatékony uralmat a fegyvereké jelentette”.

1919 végére az oly nagy elánnal és reménykedéssel indult nemzeti mozgalom felbomlóban volt. Hruszevszkij a harcok miatt távozni kényszerült Kijevből, és rövidesen külföldre ment. Maguk az ukránok mélységesen megosztottak voltak, sok törésvonal mentén; egy részük a régi rendet támogatta, mások nem; egy részük szeretett volna továbbra is kötődni Oroszországhoz, mások nem; egy részük támogatta a földreformot, mások nem. A nyelvvel kapcsolatos huzakodás egyre hevesebb lett, és kibékíthetetlenül elmérgesedett. A Moszkvából és Petrográdból érkezett menekültek máris továbbindultak a Krímbe, Odesszába, illetve száműzetésbe. A legsúlyosabb ellentét azonban – amely egyszersmind alakító hatással volt az elkövetkező évtizedek történéseire – az ukrán nemzeti mozgalom eszményeivel egyetértők és a bolsevikok, e teljesen más ideológiát követő forradalmi csoport támogatói között feszült.

1917 elején a bolsevikok egy apró kisebbség voltak Oroszországban, a marxista Orosz Szociáldemokrata Munkáspárt radikális frakciója. Az évet azonban utcai agitációval töltötték, egyszerű szlogeneket használva, például

olyanokat, hogy „Földet, kenyeret, békét”, amelyek a katonák, munkások és parasztok legszélesebb tömegeinek tetszését voltak hivatottak elnyerni. Az októberi (a később általuk bevezetett új naptár szerint november 7-ei) államcsíny folytán teljes káosz közepette jutottak hatalomra. A Lenin – e paranoiás, konspiratív lelkületű, alapvetően antidemokratikus ember – által vezetett bolsevikok a proletariátus élcsapatának hitték magukat; a rezsimjüket „proletárdiktatúrának” nevezték. Abszolút hatalomra törtek, és végül terrorral, erőszakkal és ádáz propagandakampányokkal eltöröltek minden más politikai pártot, minden ellenzékét.

1917 elején a bolsevikokat Ukrajnában még kevesebben támogatták. A pártnak 22 000 ukrán tagja volt, többségük olyan nagyvárosokban és ipari központokban, mint Donyeck és Krivoj Rog. Kevesen beszéltek közülük ukránul. Több mint a felük orosznak tekintette magát. Nagyjából egyhatoduk zsidó volt. Elenyésző számban hittek az autonóm, bolsevik Ukrajna lehetőségében, köztük olyanok, akik később fontos szerepet tölthettek be a szovjet ukrán kormányban. De Georgij Pjatakov – aki ukránnak született, de nem tekintette ukránnak magát – a többség nevében beszélt, amikor 1917 júniusában a kijevi bolsevikok gyűlésén, mindössze néhány héttel Hruszevszkij szónoklata után úgy fogalmazott, hogy „nem szabad támogatnunk az ukránokat”. Ukrajna, fejtette ki, nem különálló gazdasági régió. Ami lényegesebb, Oroszországnak kellett az ukrán cukor, gabona és szén, márpedig Pjatakov számára Oroszország bírt elsődleges fontossággal.

Nem volt új ez az érzület: az ukrán állam pusztá gondolatával szembeni ellenszenv már a forradalom előtt is integráns részét képezte a bolsevik szellemiségnek. Nagyrészt egyszerűen az volt az oka ennek, hogy az összes bolsevik vezető, köztük Lenin, Sztálin, Trockij, Pjatakov, Zinovjev, Kamenyev és Buharin a cári Oroszországban nevelkedett és tanult, márpedig a cári

Oroszország nem ismert el olyasféle dolgot, mint „Ukrajna” az általuk Délnyugat-Oroszországgént emlegetett tartományban. Kijev városa számukra a Kijevi Rusz ősi székhelye volt, vagyis azé az országé, amelyre Oroszország elődjeként emlékeztek. Az iskolában, a sajtóból és a mindennapi életben magukba szívták Oroszország előítéleteit a nyelvvel szemben, amelyet általában az orosz egy nyelvjárásaként írtak le, és a néppel szemben, akiket általában primitív, hajdani jobbágyoknak tekintettek.

Ezt a megvetést osztotta a korszak összes orosz politikai pártja, a bolsevikoktól a centristákon keresztül a szélsőjobboldalig. Sokan egyáltalán nem is voltak hajlandók az „ukrán” megnevezést használni. Még az orosz liberálisok is megtagadták az ukrán nemzeti mozgalom legitimitásának elismerését. Ez a vakfolt – és az, hogy ennek folyományaként egyetlen orosz csoport sem volt hajlandó a bolsevikok ellen szövetkezni az ukránokkal – végső soron egyike volt az okoknak, amelyek miatt a fehér hadseregek alulmaradtak a polgárháborúban.

A nemzeti előítéletek tetejébe a bolsevikoknak konkrét politikai okuk is volt az ukrán függetlenség gondolata iránti ellenérzésekre. Az ukránságot továbbra is túlnyomórészt parasztok alkották, és a marxista teória szerint, amelyet a bolsevik vezetők folyvást olvastak és fejtegettek, a parasztság a legjobb esetben is ellentmondásos tényező. 1852-ben egy híres esszéjében Marx kijelentette, hogy a parasztság nem osztály, és ezért híján van az osztályöntudatnak: „Következésképp nem képesek a saját nevükben érvényesíteni az érdekeiket, sem parlamentáris úton, sem hagyomány révén. Képtelenek képviselni önmagukat, rászorulnak, hogy mások képviseljék őket.”

Bár Marx úgy vélte, hogy a parasztságnak nem lesz fontos szerepe az elkövetkező forradalomban, Lenin, aki gyakorlatiasabb volt, módosított bizonyos fokig ezeken a

nézeteken. Úgy gondolta, hogy a parasztság, igenis, potenciálisan forradalmi erő – egyetértett a radikális földreformra vonatkozó igényükkel –, de az volt a véleménye, hogy a vezető szerep a progresszívebb munkásosztályt illeti. „Nem minden földért és szabadságért küzdő paraszt van teljesen tisztában vele, miről is szól a küzdelmük” – írta 1905-ben. Az osztályöntudatos munkásoknak kell majd megtanítaniuk őket arra, hogy az igazi forradalomhoz nemcsak földreform szükségeltetik, hanem „a tőke uralma elleni harc” is. Lenin baljóslatúan hangot is adott a gyanújának, hogy sok kisbirtokos paraszt, mivel van tulajdona, valójában kapitalista kisbirtokos módjára gondolkodik. Ez megmagyarázta, „miért nem csatlakozik minden kisparaszt a szocializmusért küzdőkhöz”. Ennek a gondolatnak – annak, hogy a legkisebb birtokosok, akiket később kulákoknak neveztek, alapvetően ellenforradalmi, kapitalista erőt jelentenek – néhány év múltán súlyos következményei lesznek.

Ambivalens viszonyulásuk a nemzeti érzéshez szintén arra indította a bolsevikokat, hogy gyanakvással viseltessenek Ukrajna függetlenségi törekvéseivel szemben. Marx és Lenin egyaránt tekervényes és folyvást alakuló nézeteket hirdetett a nacionalizmusról, amit időnként forradalmi erőnek tekintettek, máskor pedig úgy vélték, hogy elvonja a figyelmet az egyetemes szocializmus valódi céljáról. Marx megértette, hogy 1848 demokratikus forradalmait részben a nacionalizmus ösztönözte, de úgy vélte, hogy ez a „burzsoá nacionalista” érzület ideiglenes jelenség, egyszerű állomás csupán a kommunista internacionalizmus felé vezető úton. Ahogy az állam elhal, elhal majd valamiképpen a nemzet és a nemzeti érzés is. „A proletariátus szupremáciája folytán még gyorsabban fog eltűnni.”

Lenin a kulturális autonómia és a nemzeti önmeghatározás mellett érvelt, kivéve, amikor ez nem szolgálta a céljait. Már a

forradalom előtt is helytelenítette a nem orosz nyelvű iskolákat, lett légyen szó akár jiddis, akár ukrán nyelvről, mondván, azok haszontalan csoportokat hoznak létre a munkásosztályon belül. Bár elméletben tiszteletben tartandónak minősítette a nem orosz régiók, köztük Grúzia, Örményország és a közép-ázsiai államok jogát az orosz birodalomból való kiválásra, úgy tűnik, nem gondolta komolyan, hogy erre valaha is sor kerül. Ráadásul, a kiválás jogának elismerése nem jelentette azt, hogy Lenin támogatta magát a kiválást. Ukrajna esetében üdvözölte az ukrán nacionalizmust, amikor az 1917-ben szemben állt a cárral, vagy az ideiglenes kormánnyal, és kárhoztatta, amikor úgy gondolta, hogy fenyegeti az orosz és ukrán proletariátus egységét.

Sztálin hozzátette a saját gondolatait ehhez a bonyolult ideológiai kirakósjátékhoz. Ő volt a párt nemzetiségi szakértője, és eleinte sokkal kevésbé volt rugalmas, mint Lenin. „Marxizmus és a nemzeti kérdés” című, 1913-ban írt esszéjében azt állította, hogy a nacionalizmus elvonja a figyelmet a szocializmus ügyéről és az elvtársaknak „állhatatosan, fáradhatatlanul kell dolgozniuk a nacionalizmus ködének eloszlatásáért, bárhonnan gomolyog is az elő”. A nacionalista mozgalmaknak, jelentette ki Sztálin, parasztokra van szükségük a létezéshez: „A nemzeti kérdésnek a parasztság az alapja, a kvintesszenciája. Ez megmagyarázza a tényt, hogy a parasztság alkotja a nemzeti mozgalom főerejét, hogy nincs erős nemzeti mozgalom a parasztsereg nélkül...”

Ez az érvelés, amely nyilvánvalóan tükrözi, miként látta Sztálin az ukrainai eseményeket, később nyert nagyobb fontosságot. Ugyanis ha nincs erős nemzeti mozgalom a parasztsereg nélkül, akkor annak, aki meg akarja semmisíteni a nemzeti mozgalmat, talán a parasztság megsemmisítésével kell kezdenie.

Az ideológia végső soron kevesebbet számított a bolsevikoknak, mint az Ukrajnában szerzett személyes tapasztalataik, kiváltképp pedig az ottani polgárháború. A Kommunista Pártban a polgárháború mindenki számára igazi vízválasztó volt, személyesen éppúgy, mint politikailag. 1917 elején kevesen akadtak köztük, akik vitték már valamire az életben. Zavaros ideológusok voltak, minden mérce szerint sikertelenek. Ha pénzt kerestek, azt illegális újságok írásával tették; fél lábbal mindig a börtönben voltak; kusza volt a személyes életük; nem rendelkeztek semmiféle kormányzati, igazgatási tapasztalattal.

Az oroszországi forradalom révén váratlanul a nemzetközi események középpontjába kerültek. Egyszersmind első ízben jutottak hírnévhez és hatalomhoz. A forradalom megmentette őket az ismeretlenségtől, és érvényt szerzett az ideológiájuknak. A forradalom sikere bebizonyította, a bolsevik vezetők és sok mindenki más szemében is, hogy Marxnak és Leninnek igaza volt.

A forradalom azonban egyszersmind gyorsan arra kényszerítette őket, hogy védjék a hatalmukat; nemcsak ideológiai ellenforradalommal, hanem valódi és nagyon véres ellenforradalommal szembesültek, amelyre muszáj volt azonnal vereséget mérni. Az elkövetkező polgárháborúban rákényszerültek, hogy politikai rendőrséget és propagandagépezetet teremtsenek. Legfőképpen a polgárháborúból a bolsevikok olyan tanulságokat szűrtek le a nacionalizmust, a gazdaságpolitikát, az élelmiszerelosztást és az erőszakot illetően, amelyekre építhettek a későbbiekben. Az Ukrajnában szerzett tapasztalataik nagyon eltérőek voltak az Oroszországban szerettektől, beleértve egy látványos vereséget, amely kis híján megdöntötte az újszülött államukat. A bolsevikok Ukrajnához való későbbi hozzáállása, így az, hogy nem hittek a parasztság hűségében, hogy gyanakvással viseltettek az ukrán értelmiség iránt, és hogy nem szívelték az

ukrán kommunista pártot, nagyrészt ebben az időszakban gyökerezik.

Sőt a polgárháború, kiváltképp az ukrainai polgárháború tapasztalatai magának Sztálinnak a nézeteire is kihatottak. Az orosz forradalom előestéjén Sztálin a harmincas évei végén járt, és eladdig nem sokra vitte az életben. „Nem volt pénze, sem állandó lakása, sem képzettsége azon kívül, hogy tudott írni”, ahogy egy életrajzírója a közelmúltban mondta róla. Grúziában született, papi szemináriumban tanult, és a mozgalomban mint tehetséges bankrabló szerzett magának elismertséget. Számos alkalommal megjárta a börtönt. Az 1917-es forradalom idején száműzetésben volt egy faluban, az északi sarkkörön túl. II. Miklós cár trónfosztásakor tért vissza Petrográdba.

1917 októberében a bolsevikok államcsínye megdöntötte az Ideiglenes Kormányt, és Sztálin első ízben kóstolhatott bele a valódi politikai hatalom pompás ízébe. Nemzetiségügyi népbiztosként tagja volt az első szovjet kormánynak. Ebben a pozícióban közvetlenül ő felelt az orosz birodalomhoz tartozó összes nem orosz nemzetiséggel és népcsoporttal folytatott tárgyalásokért – és ami fontosabb, a meggyőzésükért, vagy kényszerítésükért, hogy vessék alá magukat a szovjet uralomnak. Az Ukrajnával való bánásmódot illetően két világos és sürgető prioritása volt, mindkettőt a helyzet rendkívüli volta diktálta. Az első a nemzeti mozgalom, a bolsevikok legfontosabb ukrainai vetélytársának aláásása. A második az ukrainai gabona megszerzése. Mindkét feladatnak mindössze néhány nappal a bolsevikok hatalomra kerülése után nekilátott.

A *Pravda* oldalain Szálin már 1917 decemberében elítélően szólt a Központi Rada Harmadik Univerzáléjáról, a manifesztumról, amely kikiáltotta az Ukrán Népköztársaságot, és kijelölte Ukrajna határait. Ki támogatna, tette fel a szónoki kérdést, egy független Ukrajnát:

Ukrajna nagy földbirtokosai, aztán Alekszej Kaledin [egy fehér tábornok] és a doni „katonai kormánya”, azaz kozák földbirtokosok... a nagy hatalmú orosz burzsoázia ólálkodik mindkét csoport mögött, amely azelőtt ádáz ellensége volt az ukrán nép minden követelésének, de most támogatja a Központi Radát...

Viszont „az összes ukrán munkás és a parasztság legszegényebbjei” szemben állnak a Központi Radával, állította Sztálin, ami aligha felelt meg az igazságnak.

A Központi Rada nyilvános megbélyegzését követően Sztálin, ahogyan később fogalmazott, „aktív intézkedéseket” foganatosított, amelyek az ukrán kormány destabilizálására irányultak. Helyi bolsevikok megpróbáltak úgynevezett független „szovjetköztársaságokat” létrehozni Donyeck–Krivoj Rogban, Odesszában, Tavrijában és a Doni kormányzóságban – apró, Moszkva által támogatott miniállamokat, amelyek természetesen egyáltalán nem voltak függetlenek. Kijevben is megpróbáltak nyélbe ütni egy puccsot; miután ez kudarcot vallott, létrehoztak egy „alternatív” ukrán Központi Végrehajtó Bizottságot, majd egy „szovjetkormányt” Harkovban, egy megbízhatóbban orosz ajkú városban. Később Harkovot tették meg Ukrajna fővárosává, jóllehet 1918-ban csak egy maroknyi harkovi bolsevik vezető beszélt ukránul.

Ahogy a bolsevikok konszolidálták az oroszországi uralmukat, a Vörös Hadsereg egyre délebbre nyomult. Végül, 1918. február 9-én, miközben a Központi Rada vezetői még Breszt-Litovszkban tárgyaltak, Kijev – első ízben – bolsevik kézre került. Ez az első, rövid bolsevik megszállás nemcsak kommunista ideológiát hozott, hanem nyilvánvalóan orosz agendát is. Mihail Muravijev tábornok, a megszállók parancsnoka kijelentette, hogy orosz uralmat hoz vissza a

„messzi északról”, és elrendelte a vélelmezett nacionalisták azonnali kivégzését. Az emberei agyonlőtték bárkit, akit nyilvánosan hallottak ukránul beszélni, és megsemmisítették az ukrán uralomra utaló jeleket, így az ukrán utcanévtáblákat, amelyek csak néhány héttel korábban kerültek az orosz nyelvűek helyére. 1918-ban az ukrán fővárost ágyúzók bolsevikok kifejezetten szándékosan Hruszevszkij házára, könyvtárára és régi dokumentumgyűjteményeire céloztak.

Bár a bolsevikok csak néhány hétig tartották ellenőrzésük alatt Kijevet, ez az első megszállás egyszersmind ízelítőt adott Leninnek abból, mit nyerhet a kommunista projekt Ukrajnával. Lenin kétségbeesetten igyekezett élelmet szerezni a forradalmi munkásoknak, akik hatalomra juttatták, így azonnal Ukrajnába küldte a Vörös Hadsereget s vele a „rekviráló különítményeket”, vagyis olyan csoportokat, akik a parasztok gabonájának elkobzására kaptak utasítást. Szergo Ordzsonikidzének, egy grúz bolsevik vezetőnek adott megbízást, mint „rendkívüli teljhatalmú komisszárnak” az ukrainai gabona elkobzásának irányítására. A *Pravda* vezércikke harsogva közölte e katonák sikerét, és biztosította a városi orosz olvasókat, hogy a szovjet vezetés már nekilátott „rendkívüli intézkedéseket” foganatosítva gabonát szerezni a parasztoktól.

A színpad mögött az ukrainai frontra küldött sürgönyökben Lenin már aligha fogalmazhatott volna nyíltabban. „Az ég szerelmére – írta 1918 januárjában –, vessenek be minden erőt és minden forradalmi intézkedést, és küldjenek gabonát, gabonát, még több gabonát!! Máskülönben Petrográd éhkoppra juthat. Használjanak különvonatokat és speciális különítményeket. Gyűjtsék be, és tárolják. Kísérjék a vonatokat. Tájékoztassanak bennünket minden nap. Az ég szerelmére!” Moszkvát felbőszítette Ukrajna gyors elvesztése, amelyre 1918 márciusának elején, a német és osztrák seregek érkezése miatt került sor. Sztálin dühödten elítélte nemcsak az ukrán nemzeti

mozgalmat és a csökönyös paraszt támogatóit, hanem az ukrán bolsevikokat is, akik elmenekültek Harkovból, és közvetlenül az orosz határ mentén, Rosztovban hoztak létre egy újabb szedett-vedett „szovjet-ukrán száműzött kormányt”. Ösztönös ellenszenvvel viseltetett az „ukrán bolsevikok” gondolata iránt, és úgy vélte, fel kellene hagyniuk a törekvéssel, hogy külön pártot alkossanak. Így támadta Moszkvából a rosztovi csoportot: „Elég abból, hogy kormányt és köztársaságot játszanak. Ideje véget vetni ennek a játéknak; ami sok, az sok.”

Válaszképpen tiltakozó levelet küldött Rosztovból Moszkvába a Népbiztosok Tanácsának az ukránul beszélő kevesek egyike. Sztálin kijelentése, írta Mikola Szkripnik, hozzájárult „a szovjethatalom diszkreditálásához Ukrajnában”. Szkripnik nagyon is hitt az „ukrajnai bolsevizmus” lehetőségében, és korai szószólója volt a később „nemzeti kommunizmus” néven ismert irányzatnak, annak a nézetnek, hogy a kommunizmus más-más országokban más-más formákat ölthet, és nem összeegyeztethetetlen az ukrán nemzeti érzülettel. Azt állította, hogy a Központi Rada rövid uralma vágyat ébresztett Ukrajna valódi függetlenségére, és indítványozta, hogy a bolsevikok ismerjék el, és tegyék magukévá ezt a vágyat. A szovjet kormánynak, érvelt, nem szabad a döntéseit az orosz föderáció holmi népbiztosának véleményére alapoznia, hanem inkább az ukrán tömegeket, az ukrán dolgozó népet kellene meghallgatnia.

Rövid távon Szkripnik megnyerte ezt az összecsapást, de nem azért, mert a bolsevikok úgy döntöttek, hogy meghallgatják a tömegeket vagy a dolgozó népet. Az első ukrajnai vereségük után Lenin egyszerűen elhatározta, hogy más taktikához folyamodnak. A (sokkal később, bár hasonló kontextusban) „hibrid hadviselés” néven emlegetett módszert alkalmazva arra utasította a csapatait, hogy álcázottan hatoljanak be ismét Ukrajnába. Palástolniuk kellett az egységes bolsevik

Oroszországért harcoló orosz erő voltukat. Ehelyett „szovjet-ukrán felszabadító mozgalomnak” nevezték magukat, pontosan azért, hogy összezavarják a nacionalistákat. Az elképzelés az volt, hogy cinikusan használják a nacionalista retorikát, meggyőzendő az embereket a szovjethatalom elfogadásáról. Egy táviratban, melyet a helyszínen tartózkodó vörös erők parancsnokának küldött, Lenin kifejtette:

Ahogy a csapataink előrenyomulnak nyugatra, Ukrajna belsejébe, regionális ideiglenes szovjet kormányok alakítandók, amelyek feladata a helyi szovjetek megerősítése. Ennek a körülménynek megvan az az előnye, hogy megfosztja az ukrajnai, litvániai, lettországi és észtországi sovinsztákat a lehetőségtől, hogy a különítményeink előretörését megszállásnak állítsák be, és kedvező légkört teremt a csapataink további előretöréséhez.

Más szóval, a katonai parancsnokok feladatához tartozott, hogy segítsék helyi szovjetbarát „nemzeti” kormányok létrehozását, amelyek üdvözlik őket. Az elképzelés, fejtette ki Lenin, annak biztosítására irányul, hogy Ukrajna lakossága ne idegen megszállókat, hanem felszabadítókat lásson bennünk.

Lenin, Sztálin, sem senki a bolsevik vezetők közül nem hitte sem 1918-ban, sem később, hogy bármiféle szovjet-ukrán államnak valódi függetlenségben lesz része. November 17-én megalakult az ukrajnai forradalmi tanács, amelynek tagja volt Pjatakov és Vologyimir Zatonszkij, mindketten Moszkva-barát „ukrán” tisztviselők – valamint Vologyimir Antonov-Ovszijenko, az ukrajnai Vörös Hadsereg parancsnoka és maga Sztálin. „Ukrajna Ideiglenes Forradalmi Kormány” november 28-án alakult meg, Krisztian Rakovszkij vezetésével, aki származását

tekintve bolgár volt. Rakovszkij egyebek között kinyilvánította, hogy mindazon követelések, amelyek az ukrán nyelv hivatalossá tételét célozzák, „ártalmasak az ukrainai forradalomra”.

Az általános felfordulás megkönnyítette ezt a hibrid hadviselést. A Vörös Hadsereg pontosan ugyanakkor indított támadást a népköztársaság ellen, amikor a bolsevikok tárgyalni kezdtek egy megállapodásról Petljurával. A Direktórium tisztviselői dühödten kikeltek e kétkulacsos politika ellen: Georgij Csicserin, a bolsevik külügyi népbiztos szemrebbenés nélkül azt felelte, hogy Moszkvának semmi köze az ukrán földön előrenyomuló csapatokhoz. Azt állította, hogy a mondott területen zajló katonai akcióért a felelősség a „teljesen független ukrainai szovjet kormány hadseregét” terheli.

A Direktórium tiltakozott, mondván, ez nyilvánvaló hazugság. Tökéletesen jól látták, hogy „az ukrainai szovjet kormány hadserege” valójában a Vörös Hadsereg. A Direktórium azonban folytatta a tiltakozást egészen 1919 januárjáig, amikor a Vörös Hadsereg arra kényszerítette az ukrán kormányt, hogy mindenestül vonuljon ki Kijevből.

Ukrajna második bolsevik megszállása januárban kezdődött, és hat hónapig tartott. Ezen időszak alatt Moszkva sosem ellenőrizte a későbbi Ukrán Köztársaság területének egészét. Még azokban a körzetekben is, ahol a bolsevikok gyakorolták a hatalmat kisebb és nagyobb városokban, a falvak gyakorta felváltva voltak helyi partizán vezetők, vagy „atamánok” uralma alatt, akiknek némelyike hűséges volt Petljurához, némelyike nem. Sok helyen a bolsevik hatalom alig terjedt túl a vasútállomásokon. Mindazonáltal még e részleges uralom rövid időszaka is alkalmat adott az Ukrainai Szovjet Köztársaság bolsevik vezetőinek, hogy kimutassák a foguk fehéret. Bármilyen elméleti függetlenség adatott papíron az ukrán kommunistáknak, a gyakorlatban semennyi sem jutott nekik.

Ráadásul bármilyen elképzelésük volt is Ukrajna gazdasági fejlődéséről, ezt is gyorsan felülírta egy másik prioritás. Semmilyen teoretikus marxista megfontolás, semmilyen, a nacionalizmussal és a szuverenitással kapcsolatos érv nem számított a bolsevikoknak ebben az évben annyit, mint az, hogy etetniük kellett a moszkvai és a petrográdi munkásokat. 1919-re Lenin táviratában – „Az ég szerelmére, vessenek be minden erőt és minden forradalmi intézkedést, és küldjenek gabonát, gabonát, még több gabonát!!” – nyert a legvilágosabb megfogalmazást az Ukrajnával szembeni bolsevik attitűd és gyakorlat.

A bolsevikok nem véletlenül igyekeztek megszállottan élelmet szerezni: a cári Oroszországnak az első világháború kitörése óta küszködést okozott az élelemellátás biztosítása. A Németországgal való összeecsapás elején a cári Oroszország centralizálta és államosította az élelmiszer-elosztás rendszerét, aminek adminisztratív káosz és élelmiszerhiány lett a következménye. Ezt követően az Élelmiszer-ellátással Kapcsolatos Intézkedéseket Koordináló Különleges Tanács, egy állami elosztó szervezet és a szovjet szervezetek egy nyilvánvaló előképe kapott megbízást a teendők ellátására. Ahelyett, hogy javított volna a helyzeten, a Különleges Tanács igyekezete a „közvetítők kiiktatására” és a gabonaellátás egy vélelmezetten hatékonyabb, nem kapitalista formájának megteremtésére tulajdonképpen súlyosbította az ellátási krízist.

1917 februárjában az ennek következtében előállt élelmiszerhiány vezetett a forradalomhoz, majd juttatta hatalomra a bolsevikokat néhány hónappal később. Morgan Philips Price, egy brit újságíró így írta le ennek az évnek az atmoszféráját:

A beszélgetés akaratlanul az egyetlen fő témára látszott terelődni, amely nyilvánvalóan mindenkit foglalkoztatott: a kenyérre és a békére... Mindenki tudta, hogy a vasutak többé nem képesek teherszállításra, hogy a korábban nyugatra exportált gabona immár a hadseregnek is alig elegendő, hogy a megművelt területek az előző évben tíz százalékkal csökkentek, és bizonyos volt, hogy ezen a tavaszon tovább csökkennek, hogy számos nagyváros munkásai napok óta nem jutnak kenyérhez, miközben a nagyhercegek és a spekulánsok jókora készleteket tartanak vissza a raktáraikban.

Price fejadagokért sorban álló asszonyokat látott: „Sápadt arcuk és szorongó tekintetük elárulta a félelmüket, hogy valami szerencsétlenség közeleg.” Ellátogatott a moszkvai ezredek egyikének laktanyájába, ahol úgy találta, hogy „vita folyt az élelmiszer-fejadagokról, és valaki, aki harsányabb és kezdeményezőbb volt a többieknél, azt indítványozta, küldjenek háromfős delegációt a parancsnokhoz, és követeljék ezeknek a fejadagoknak az azonnali emelését”. A csoport az élelmiszer-fejadagok kérdéséről a háborúéra tért, majd pedig a földbirtokéra: „Ez az embrionális katonaszovjet mindenesetre a centrumává lett az eszmecserének olyan témákról, amelyek tegnap még tilalmasak voltak mindenki számára, aki nem az uralkodó kaszthoz tartozó szerencsések egyike. A Forradalom eljutott a következő fázisába.”

Később Price arra a felismerésre jutott, hogy az éhség, legalábbis a korai fázisaiban, mohóbbá teszi az embereket. Az élelmiszerhiány arra indította az embereket, hogy megkérdőjelezzék a rendszert, változást követeljenek, akár erőszak árán is.

Az élelem és a hatalom közötti összefüggés olyan dolog volt, amit a bolsevikok is nagyon jól megértettek. A forradalom előtt, közben és után ugyancsak minden oldalon felfogták, hogy a szakadatlan hiány roppantul fontos politikai eszközzé teszi az élelmiszert. Akinek volt kenyere, annak voltak támogatói, katonái, hűséges barátai. Aki nem tudta etetni az embereit, az gyorsan elveszítette a támogatást. 1921-ben, amikor tárgyalások folytak arról, hogy érkezh-e amerikai segély a Szovjetunióba, az amerikai tárgyalók egyike azt mondta a szovjet partnerének (és a későbbi külügyminiszternek), Makszim Litvinovnak, hogy „mi nem harcolni jövünk Oroszországba, hanem azért, hogy élelmet hozzunk”. Egy amerikai újságíró szerint Litvinov igen velősen, angolul válaszolt: „Igen, de az élelem *fetyver*...”

Így gondolta Lenin is. Ámde a forradalom vezére nem azt a következtetést vont le, hogy a Különleges Tanács államosított élelmiszer-elosztási rendszere rossz. Ehelyett arra jutott, hogy a módszerek nem elég kemények, és ezért nem elég hatékonyak, kiváltképp Ukrajnában. 1919-ben Rakovszkij, az ukrajnai parancsnokságot ellátó bolsevik vezető egy pártkongresszuson tett őszinte megjegyzésben visszhangozta ezt az érzületet. „Akkor vonultunk be Ukrajnába, amikor Szovjet-Oroszország súlyos termelési válságon ment keresztül – fejtegette. – A célunk az volt, hogy a válságot enyhítendő kizsákmányoljuk Ukrajnát, amennyire csak lehetséges.” A bolsevikok az ottani uralmuk legelejétől fogva úgy fogták fel, hogy Ukrajna kiszipolyozása az ár, amit fizetniük kell az oroszországi uralmuk megtartásáért. Ahogy évekkel később írta egyikük: „a forradalom sorsa azon állt vagy bukott, hogy képesek vagyunk-e megbízhatóan ellátni kenyérrel a proletariátust és a hadsereget”.

Az égető gabonaszükséglet rendkívüli intézkedések sorát szülte, amelyek később „hadikommunizmus” néven váltak ismertté. Az Oroszországban 1918-ban bevezetett hadikommunizmus, amelyet Ukrajnába a második bolsevik

megszállás után, 1919 elején kezdtek alkalmazni, a gazdasági viszonyok teljes militarizálását jelentette. Vidéken a rendszer egyszerű volt: az állam fegyverrel fenyegetve elvette a gabonát, majd szétosztotta katonák, gyári munkások, párttagok és más „fontosnak” tekintett csoportok között.

1918-ban sokan ismerősnek találták ezt a rendszert. A háború idején élelmiszerhiánnyal küszködő orosz cári kormányzat már 1916 elején kezdte fegyveres fenyegetéssel elkönfiskálni a gabonát – ezt a módszert akkor a *prodrazvjorsztká* kifejezéssel illették. 1917-ben az Ideiglenes Kormány is kibocsátott egy rendeletet, amely szerint a parasztok kötelesek az állam által diktált áron eladni az államnak a gabonát, leszámítva azt, amire vetőmagként és saját fogyasztásra szükségük volt. A bolsevikok követték a mintát. 1918 májusában a Népbiztosok Tanácsa a cári politika mintájára „élelmiszer-ellátási diktatúrát” vezetett be. Az Élelemellátási Népbiztosság létrehozott egy „élelemellátási hadsereget”, amelyet az „élelemellátás frontján” szándékozott bevetni.

Amde a militarizált szóhasználat ellenére a hadikommunizmus azt jelentette, hogy az emberek többsége éhezett. 1916 és 1918 között az oroszok és ukránok többsége a feketepiacra ment, hogy egyáltalán élelemhez jusson, nem a nem létező állami vállalatokhoz. Borisz Paszternák *Zsivago doktor*-ában a doktor felesége a forradalom utáni Moszkvában élelmet keres, „a szomszédos kis utcákban, ahova néha zöldséggel, krumplival be-betévedtek a parasztok a város környéki falvakból. El kellett kapni őket. Az ilyen kincset vivő parasztokat lépten-nyomon feltartóztatták.” Végül talált egy férfit, aki frissen vágott nyírfadarabokat árult, és elcserélte ezeket egy „kis tükrös szekrényre”. A paraszt ajándékba szánta a feleségének. „Megállapodtak holmi jövőbeli krumpliban is.”⁴ Ilyen volt az interakció város és vidék között a hadikommunizmus éveiben.

A város és vidék közötti barterügyletek ezután sok éven keresztül tartósan a gazdaság részét képezték. Egy Moszkvába látogató amerikai delegáció még 1921-ben is, amikor a polgárháború már gyakorlatilag véget ért, nagyon hasonló állapotokkal szembesült. A Kuznyeckij Moszton, amely egykor fontos kereskedőutca volt, öregasszonyok és gyerekek árultak gyümölcsöt kosarakból az üres üzletek leeresztett redőnyei előtt.

Zöldséget és húst szabadtéri piacokon kívül lehetetlen volt beszerezni. Este az amerikaiak rájöttek, honnan származnak ezek az áruk. Miután visszatértek a vasúti kocsiba, ahol az éjszakát kellett tölteniük, megfigyelték, hogy férfiakból, nőkből és gyerekekből álló „tökéletes csőcselék” lökdösődve, egymást taszigálva igyekszik feljutni egy vonatra, amely kifelé készült indulni a városból. Amit az amerikaiak „a félig-meddig leereszkedett sötétben igen fantasztikus látványnak” ítélték, tulajdonképpen az orosz élelmiszer-elosztási hálózat volt, amelynek részeként ezernyi egyéni kereskedő ingázott a városok és a vidék között.

Ezek az illegális piacok azokban az években sok-sok ember élelemhez jutását segítették, kiváltképp olyan személyekét, akik nem szerepeltek speciális kormányzati listákon. A bolsevikok azonban nem csupán nem voltak hajlandók elfogadni ezeket az utcai bazárokat, hanem őket okolták a folytatólagos válságért. A szovjet vezetést évről évre meglepte az éhség és az élelmiszerhiány, amelyet az „elkobzó és újraelosztó” rendszerük teremtett. Mivel azonban az állami beavatkozásnak nem szegényebbé, hanem gazdagabbá kellett volna tennie az embereket, és mivel a bolsevikok soha, semmiért nem hibáztatták a saját politikájukat, nem is beszélve a merev ideológiájukról, inkább a kiskereskedőket és a feketézőket – „spekulánsokat” – vették célkeresztbe, akik abból éltek, hogy fizikailag a városokba szállították az élelmet a falvakból. 1919

januárjában maga Lenin bélyegezte meg őket mint ideológiai ellenségeket:

Minden beszéd erről a témáról [a magánkereskedelemről], minden próbálkozás, ami ösztönzi, nagy veszély, hátrálás, visszalépés a szocialista konstrukciótól, amelyen az Élelmezési Népbiztosság dolgozik hihetetlen nehézségek közepette a kapitalizmus által hátrahagyott spekulánsok millióival vívott küzdelemben.

Innen csak egy apró ugrás volt számára logikailag, hogy megbélyegezze a parasztokat, akik gabonát adnak el ezeknek a „spekulánsoknak”. Lenin, aki már amúgy is gyanakvással viseltetett a parasztság mint nem eléggé forradalmi osztály iránt, tökéletes világossággal fogalmazott a város és falu között zajló kereskedelem veszélyeit illetően:

A parasztnak választania kell: szabadkereskedelem gabonában – ami gabonaspekulációt jelent; szabadságot a gazdagoknak, hogy még gazdagabbak legyenek, és a szegényeknek, hogy még szegényebbek, és éhezzenek; az abszolút földbirtokosok és a kapitalisták visszatérése; valamint a parasztok és munkások egységének aláásása – vagy a gabonafelesleg átadása az államnak rögzített áron.

A bolsevikok azonban nem érték be szavakkal. Amikor széles körű éhezéssel szembesültek, durvább intézkedésekhez folyamodtak. A történészek Lenin politikai erőszak – a vörösterroreként emlegetett intézkedéssorozat – felé fordulását 1918-ban rendszerint a politikai ellenfeleivel folytatott küzdelmeinek szokták tulajdonítani. Ámde még mielőtt decemberben formálisan meghirdették volna a vörös terrort, és

még mielőtt elrendelte volna a tömeges letartóztatásokat és kivégzéseket, a gazdasági katasztrófahelyzetre válaszul Lenin már szolgált példával a törvényesség félretolására: a moszkvai és petrográdi munkások napi egy uncia (28 dkg) kenyeret kaptak. Morgan Philips Price megfigyelte, hogy a szovjet hatóságok alig voltak képesek etetni 1918 telén a szovjetkongresszus küldöttjeit: „Mindössze néhány vagon liszt érkezett azon a héten a petrográdi vasútállomásokra.” Ami rosszabb, „a moszkvai munkásnegyedekben egyre hangosabb lett a zúgolódás. Olyanokat hallott az ember, hogy a bolsevik rezsim szerezzen élelmet, vagy távozzon.”

1918 tavaszán ezek a körülmények indították Lenint az első *csrezvicsajscsina* foganatosítására – a kifejezés, a tudósok egyikének fordításában, „a közélet egy speciális állapota, amikor törvényesség érzete teljesen megszűnik, és az erő önkénye uralkodik”. Rendkívüli intézkedésekre, azaz *csrezvicsajnye meri*-re volt szükség a parasztok elleni küzdelemben, akiket Lenin azzal vádolt, hogy visszatartják a gabonafeleslegüket a saját céljaikra. Lenin végül létrehozta a *csrezvicsajnaja komisszija*-t, vagyis a Csekát („rendkívüli bizottság”) is, hogy kényszerítse a parasztokat a gabonájuk átadására, és küzdjön az ellenforradalom ellen. Ez volt a később GPU, OGPU, NKVD, végül pedig KGB néven ismert szovjet titkosrendőrség első elnevezése.

A szükséghelyzet minden egyebet felülírt. Lenin rendelete értelmében 1918 tavaszán és nyarán kötelező volt a fővárosba juttatni a gabonát mindenki, aki nem vett részt közvetlenül a katonai összecsapásokban. A „dél-oroszországi élelmezési ügyek” intézésének irányítása Sztálinnak jutott, és ez a feladat hirtelen sokkal fontosabb lett a nemzetiségi népbiztosként ellátott teendőinél. Sztálin két, 450 vöröskatonát szállító páncélvonattal indult a volgamenti Caricin városba. A megbízatása az volt, hogy gyűjtse be a gabonát Moszkva

számára. A Leninnek küldött első, július 7-ei táviratában arról számolt be, hogy „nyerészkedés bacchanáliájára” bukkant. Így fogalmazta meg a stratégiáját: „Nem fogunk irgalmat mutatni senki, sem önmagunk, sem mások iránt – de kenyeret viszünk önnek.”

Az elkövetkező években Sztálin caricini kalandja leginkább azért vált emlékezetessé, mert ez vezetett az első nyilvános összetűzéséhez Lev Trockijjal, aki a legnagyobb riválisa lett. De Sztálin későbbi Ukrajna-politikájának kontextusában más szempontból is fontos volt a dolog: a könyörtelen módszerek, amelyekhez a gabona begyűjtése érdekében folyamodott Caricinban, megelőlegezték azokat, amelyeket Ukrajnában alkalmazott egy évtizeddel később. Alig érkezett meg Caricinba, napokon belül forradalmi katonai tanácsot állított fel, létrehozott egy Cseka-részleget, és nekilátott „megtisztítani” Caricint az ellenforradalmároktól. A helyi tábornokokat „burzsoá szakembereknek” és „a polgárháborúban helytállni teljesen képtelen, élettelen tolltologatóknak” bélyegezte, másokkal együtt őrizetbe vette és egy uszályra zsuppolta őket, a Volga közepére. Egyesítve erőit számos donyecki bolsevik egységgel, valamint Kliment Vorosilov és Szergo Ordzsonikidze, két olyan ember segítségére támaszkodva, akikkel a későbbiekben is szoros szövetségben maradt, Sztálin nagyarányú letartóztatásokat és veréseket rendelt el, amelyeket tömeges kivégzések követtek. A Vörös Hadseregben szolgáló bűnözők elrabolták a gabonát a helyi parasztoktól és kereskedőktől: aztán a Cseka koholt vádak alapján eljárás alá vonta őket – újabb előjeleként az elkövetkezőknek –, és a tisztogatásnak véletlenszerűen is sokan estek áldozatul.

A vonatokra rakodott gabona azonban elindult észak felé – ami Sztálin nézőpontjából azt jelentette, hogy a hadikommunizmus e különösen kegyetlen formája sikeresnek bizonyult. Caricin lakossága hatalmas árat fizetett, és, legalábbis

Trockij álláspontja szerint, a hadsereg is. Miután Trockij tiltakozott Sztálin caricini magatartása ellen, Lenin végül elmozdította Sztálint a városból. Ám az a későbbiekben is különösen fontos volt Sztálinnak, olyannyira, hogy 1925-ben át is nevezte Sztálingráddá.

Ukrajna második, 1919-es megszállása során a bolsevikok uralma soha nem volt annyira teljes, mint a Sztáliné Caricin felett. De a hat hónap során, amíg legalábbis névlegesen ellenőrzésük alatt tartották a köztársaságot, elmentek, ameddig csak tudtak. Az összes mániájuk – a kereskedelem, a magántulajdon, a nacionalizmus, a parasztság iránti gyűlöletük – maradéktalanul megnyilvánult Ukrajnában. Azonban az élelmiszerrel és leginkább az ukrainai élelmiszer begyűjtésével kapcsolatos mániájuk kiváltképp beárnyékolta szinte minden más ottani döntésüket.

Amikor másodízben érkeztek Kijevbe, a bolsevikok nem vesztegették az időt. Egy pillanatig sem tettek úgy, mintha „Ukrajna felszabadításáért” küzdenének. Ehelyett ismét a cároktól látott példákat követték: betiltották az ukrán újságokat, véget vetettek az ukrán nyelv használatának az iskolákban és bezárták az ukrán színházakat. A Cseka gyors letartóztatásokat hajtott végre az ukrán értelmiségiek körében, akiket „szeparatizmussal” vádoltak. Rakovszkij, a párt ukrainai főnöke nem volt hajlandó használni, de még csak elismerni sem az ukrán nyelvet. Pavlo Hrisztjuk ukrán szociálforradalmár később felidézte, hogy az „orosz katonák”, akik közül sokan a régi cári rendőrség soraiból kerültek ki, ismét „lelőttek mindenkit, aki ukránul beszélt, vagy ukránnak tekintette magát”. Az uszító, ukránellenes retorika szokványos részévé vált a kijevi bolsevikok Kijevben alkalmazott nyelvezetének: „A munkátlan, éhező, dolgozó tömeg egyszerűen beállt a

hadseregbe, jó fizetést kaptak a szolgálatért, és »fejadagokat« a hozzátartozóik számára. Ennek a hadseregnek a »morálját« nem volt nehéz emelni. Elég volt annyit mondani, hogy a »testvéreink« az ukrán-*koklij* [becsmérlő szó az ukránokra] miatt éheznek. Így szították az »elvtársaink« az ukránellenes gyűlölet lángjait.”

Ahogy Oroszországban, a bolsevikok itt is jókora földbirtokokat koboztak el, és ezek egy részét arra használták, hogy kolhozokat és egyéb, állami tulajdonban lévő mezőgazdasági vállalkozásokat létesítsenek, újabb előjeleként a majdani politikájuknak. Ámde míg a moszkvai bolsevikok égtek a vágytól, hogy próbát tegyenek ezekkel a kísérletekkel, az ukrán kommunisták nem. És ami lényegesebb: az ukrán parasztok sem. Oroszországban volt hagyománya a közösségi gazdálkodásnak, és az orosz parasztok zöme közösségi művelésben birtokolt földet (ezt *obscsiná*-nak, vagy *mir*-nek nevezték). Az ukrán parasztságnak azonban csak a negyede követte ezt a szokást. A többség egyéni gazdálkodó volt, vagy földbirtokos, vagy ezek alkalmazottja, és saját földdel, házzal és állatállománnyal rendelkezett.

Amikor 1919-ben felajánlották nekik, hogy maguktól csatlakozzanak a kolhozokhoz, nagyon kevés ukrán paraszt élt a lehetőséggel. És bár az új szovjet rezsim 1919-ben mintegy 550 kollektív és állami gazdaságot szervezett Ukrajnában, ezek többnyire népszerűtlenek és sikertelenek voltak: szinte mindegyik felbomlott rövid időn belül. Az elkobzott föld legnagyobb részét inkább újraosztották. Az Ukrajna nyugati és középső részén élő parasztok kisebb parcellákat kaptak, a déli és keleti sztyeppe lakói nagyobbakat. A kisbirtokosok, akiknek 170 és 370 hold közötti földjük volt, megtartották a birtokukat. Bár senki nem mondta ki, ez hallgatólagos beismerése volt annak, hogy Ukrajna magán földbirtokosai nagyobb hatékonysággal, több gabonát termelnek.

1919-ben azonban a gabona még sokkal nagyobb fontossággal bírt Lenin szemében, mint az ukránok kollektív gazdálkodásra térítéséből fakadó előnyök. Valahányszor a köztársaság szóba került, ez foglalkoztatta legelsősorban: „Lenin Ukrajna minden említésekor azt kérdezte, mennyi [kiló gabona] van, mennyit lehet elhozni onnan, és mennyi lett már elhozva.” Megszállottságában bátorította őt Alekszandr Slihter, egy megbízható bolsevik forradalmár, akit 1918 végén tettek meg ukrainai élelmiszer-begyűjtési népbiztosnak. 1919 elejére Slihter a személyes ellenőrzése alá vonta az ukrainai élelemtermelésben szerepet játszó személyek, intézmények és testületek mindegyikét. A kelet-közép-ukrainai Poltava szülőtteként Slihter úgy vélekedett, hogy a szülőföldje élelmiszertermelő-képessége óriási, de azt nem gondolta, hogy ezt az ukránoknak kellene élvezniük: „A célunk az, hogy százmillió pudot [1,6 millió kg-ot] szerezzünk gabonarekvirálás útján... százmilliót az éhező Oroszországnak, Oroszországnak, amelyet jelenleg keletről fenyeget a nemzetközi intervenció veszélye. Ez hatalmas szám, de a gazdag Ukrajna, a kenyértermelő Ukrajna segíteni fog...”

Ezek a számok légből kapottak voltak; később Slihtertől 50 millió pudot kértek, de a csökkentés nem számított, mivel közel sem sikerült ekkora mennyiséget előteremtenie. Bizonyos, hogy gabonát vásárolni nem tudott. Ahogy a kortársak egyike felidézte, a parasztok nem voltak hajlandók a lusta városlakóknak adni a gabonájukat „Kerenszkij pénzéért” [az 1917-ben kibocsátott valutáért], vagy ukrán *karbovanyec*-ért: „Alig akadt ház, ahol ne állt volna bálákban az értéktelen papírpénz.” Bár a parasztok szívesen cserélték volna a gabonájukat ruhaneműre vagy szerszámokra, Oroszország alig állított elő ipari termékeket, és Slihter nem rendelkezett semmivel, amit adhatott volna nekik.

Ismét az erőszak volt az egyetlen megoldás. De ahelyett, hogy a Sztálin által Caricinban alkalmazott kegyetlen erőszakot vetette volna be, Slihter az erőszak szofisztikáltabb formájához folyamodott. Létrehozott a falvakban egy osztályrendszert, első ízben nevezve meg és azonosítva a parasztság új kategóriáit, majd nekiállt szítani köztük az ellentéteket. Korábban az ukrán falvak osztálykülönbségei nem voltak jól meghatározottak, lényegesekek; maga Trockij egyszer úgy fogalmazott, hogy „a parasztság az a protoplazma, amelyből differenciálódva a múltban új osztályok váltak ki”. Mint szó esett róla, az ukrán falvakban csak egy kisebbség követte a föld közösségi tulajdonlásának Oroszországban szokványosabb gyakorlatát. Többnyire húzódott valamiféle bizonytalan határvonal a földet birtokló és keményen dolgozónak tekintett emberek, valamint, a földtelenek, vagy valaminő okból – balszerencse, iszákosság folytán – rossz munkásoknak tekintett emberek között. A különbség azonban elmosódott volt. Ugyanannak a családnak a tagjai tartozhattak más-más csoporthoz, és a parasztok nagyon gyorsan feljebb vagy lejjebb kerülhettek ezen a ranglétrán.

A bolsevikok a marxista felfogásukkal és a hierarchikus látásmóddal, amellyel a világot szemlélték, formálisabb ismertetőjegyekhez ragaszkodtak. Végül három csoportra osztották a parasztságot: *kulák*-okra, vagyis módos parasztokra, *szerednyak*-okra, vagyis középparasztokra, és *bednyak*-okra, vagyis szegényparasztokra. Ebben a fázisban azonban főleg azt igyekeztek meghatározni, ki lesz áldozata a forradalmuknak, és ki haszonélvezője.

Slihter részben azzal teremtetett osztályviszályt, hogy ideológiai harcot hirdetett a kulákok, vagy *kurkul*-ok [ukránul szó szerint „öklök”] ellen. A forradalom előtt az ukrán falvakban ritkán lehetett hallani a szót; ha egyáltalán használták, olyanokra utaltak vele, akiknek jól megy, vagy akik megengedhetik maguknak, hogy másokat fogadjanak fel

dolgozni, de nem szükségképpen gazdagok. A bolsevikok ugyan mindig vitatkoztak a kulákok meghatározásán – a kifejezés végül egyszerűen politikai tartalmú lett –, az nem okozott gondot számukra, hogy mint a gabonabegyűjtés fő hátráltatóit rágalmazzák, vagy szegényebb parasztok kizsákmányolásával vádolják őket, valamint azzal, hogy a szovjethatalom kerékkötői. A kulákság nagyon gyorsan a bolsevikok legfőbb bűnbakjainak egyike lett, az a csoport, amelyet a leggyakrabban hibáztattak a bolsevik mezőgazdaság és élelmiszer-elosztás kudarcáért.

Miközben a kulákokat támadta, Slihter egyidejűleg egy új szövetséges osztályt is teremtett a „szegényparasztok bizottságai” – *komityeti nezamosnyih szeljan*, más néven *komnyezami* (oroszul *kombjedi*) – révén. A *komnyezami* később szerepet játszott az ukrainai éhínségben, de az eredete eddig a köztes, forradalom utáni pillanatig, Slihter első gabonabegyűjtési kampányáig nyúlik vissza. Slihter irányításával a Vörös Hadsereg katonái és moszkvai agitátorok faluról falura jártak, a legkevésbé sikeres, legkevésbé termelékeny, legopportunistább parasztok körében toborozva, hatalmat, kiváltságokat és a szomszédaiktól elkobzott földet kínálva nekik. Viszonzásképpen azt várták el ezektől a gondosan toborzott kollaboránsoktól, hogy találják meg és kobozzák el a szomszédaik „gabonafeleslegét”. Ezek a kötelező gabonabegyűjtések – avagy *prodrazvjorsztkák* – elsőprő haragot és neheztelést szültek, amely tulajdonképpen soha nem múlt el.

Ez a két újonnan kreált falusi csoport halálos ellenségként tekintett egymásra. A kulákok pontosan megértették, hogy a *komnyezami* létrehozásának célja az ő megsemmisítésük; a *komnyezami* tagjai is megértették, hogy a jövőbeni státuszuk attól függ, mennyire képesek megsemmisíteni a kulákokat. Ennek érdekében hajlandóak voltak a szomszédaik kemény megbüntetését követelni. Joszif Nyizsnyik, a csernyihivi Velije

Usztya-i szegényparaszti bizottság hűséges tagja 1918 januárjában csatlakozott egy *komnyezam*-hoz, miután hazatért a frontról. Mint később felidézte, a helyi bizottságnak ötven tagja volt. Amikor azt a feladatot kapták, hogy kobozzanak el földet a vagyonosabb szomszédaiktól, nem meglepő módon heves ellenállásba ütköztek. Válaszképpen a *komnyezam* maroknyi tagjából fegyveres „forradalmi bizottság” alakult, emlékezett Nyiznyik, amely azonnali, drasztikus intézkedéseket foganatosított: „A kulákokat és a vallási csoportokat eltiltották a forradalmi bizottság engedélye nélküli gyűlések tartásától, a kulákoktól elkobozták a fegyvereket, őreket állítottak a falu köré, és megszervezték a kulákok titkos megfigyelését is.”

Ezeknek az intézkedéseknek nem mindegyikét rendelték el, vagy hagyták jóvá felülről. Ám amikor azt mondta a szegényparaszti bizottságoknak, hogy a jólétük a kulákok kirablásán múlik, Slihter tudta, hogy ádáz osztályháborút indít el. A *komnyezami*, írta később, arra volt hivatott, hogy „elhozza vidékre a szocialista forradalmat”, mégpedig „a kulákok politikai és gazdasági uralmának megsemmisítése” révén. Egy másik bolsevik 1918-ban egy pártgyűlésen félreérthetetlenül kijelentette: „Nektek, paraszt elvtársak, tudnotok kell, hogy itt, Ukrajnában most sok gazdag kulák van, nagyon sok, és jól szervezettek, és amikor majd elkezdjük megszervezni a közösségeinket vidéken... ezek a kulákok nagy ellenállást fognak tanúsítani.”

A polgárháború súlyos pillanatainak egyikében, 1918 márciusában Trockij közölte a szovjetek és szakszervezetek értekezletével, hogy „a Vörös Hadsereg részére mindenáron rekvirálni kell” élelmiszert. Sőt a következményeket illetően határozottan lelkesnek mutatkozott: „Ha a rekvirálás polgárháborút jelent a kulákok és a szegényebb falusi elemek között, hát éljen ez a polgárháború!” Egy évtizeddel később Sztálin ugyanezt a retorikát használja majd. A bolsevikok

azonban már 1919-ben tevékenyen törekedtek arra, hogy elmélyítsék a falvakban a megosztottságot, hogy az indulatokat, a haragot a politikájuk előmozdítására használják.

A forradalom e „grassroot” [mélyben szított] formáját nem Slihter találta ki: Lenin korábban, 1918-ban próbát tett vele Oroszországban, de kudarcot vallott. A szegényparaszti bizottságok Oroszországban nem csupán népszerűtlenek voltak – az orosz parasztok még az ukránoknál is kevésbé hajlottak arra, hogy merev osztálykülönbségek mentén gondoljanak magukra, inkább „falubelinek” tekintették a szomszédaikat –, hanem korruptak is. A bizottságok siettek a saját javukra használni az elkobzott gabonát, és sok oroszországi körzetben „korrupt, torzult hálózattá” züllöttek. Slihter tisztában volt a politikai kockázatokkal, amelyek ennek az intézkedésnek az ukrainai megismétlésével jártak, ahol a parasztság kevésbé rokonszenvezett a bolsevikokkal. Mindazonáltal kiadta a „Kenyeret a harcosoknak a forradalom megmentéséért!” jelszót, és óriási nyomás alá helyezte a *komnyezami*-t, hogy vessenek be minden lehetséges eszközt a gabona begyűjtése érdekében.

Nem ezek voltak a kizárólagos módszerei: Slihter meghatalmazásokat kínált magáncsapatoknak, haduraknak is. A hivatalos feljegyzések szerint nyolcvanhét gabonabegyűjtő csapat érkezett Oroszországból Ukrajnába 1919 első felében, 2500 főt felvonultatva. A teljes szám, ha beleszámítjuk a katonákat és más, nemhivatalos résztvevőket is, még magasabbra rúghatott. Mások Ukrajnán belülről jöttek, városokból éppúgy, mint helyi bűnözői hálózatokból. Ahogyan a kollektivizáló brigádok, amelyeket 1929-ben küldtek vidékre a városokból, e csapatok sok tagja a bolsevikok városi hívei közül került ki, ha nem oroszok voltak, akkor oroszul beszéltek. De bármilyen származásúak voltak is, a parasztok „idegeneknek”, kívülállóknak tekintették e katonai jellegű begyűjtő csapatok tagjait, akik nem érdemelnek több figyelmet, mint az egy évvel

korábban ugyanilyen módszerekkel próbálkozó német vagy osztrák katonák. Nem meglepő módon a parasztok ellenálltak, ahogy Slihter is beismerte: „Képletesen szólva elmondható, hogy minden pudnyi elrekvirált gabonára munkások vére hullott.”

Nem csak parasztok voltak kezdeményezői vagy elszenvedői az erőszakos osztályharcnak. A Cseka is kíméletlen, merev küzdelmet folytatott Ukrajnában a politikai ellenségekkel szemben. A titkosrendőrség nem csupán ukrán nacionalistákat tartóztatott le, hanem kereskedőket, bankárokat, kapitalistákat és a burzsoázia tagjait, az *haute* és a *petite* csoportból egyaránt; hajdani cári tiszteket, hajdani cári köztisztviselőket, hajdani politikai vezetőket; arisztokratákat és a hozzátartozóikat; anarchistákat, szocialistákat és bármely baloldali párt tagjait, akik nem igazodtak a bolsevik irányvonalhoz. Ukrajnában az utóbbi különösen fontos volt. A Borotbisztinek, az Ukrán Szocialista Forradalmi Pártnak sok követője volt vidéken. Azonban, bár a Borotbiszti ideológiailag nagyon közel állt a bolsevikokhoz – például ők is szorgalmazták a radikális földreformot –, kizárták őket a kormányzásból, és erős gyanakvással viseltettek irántuk, ugyanis együttműködtek a Központi Radával.

A bolsevikok ellenségeinek listájáról nem maradtak le a szomszédos doni és kubáni kozákok sem, akiknek területe Oroszország és Ukrajna határvidékén húzódott, és akik, akárcsak Dél-Ukrajnában a zaporozsjei kozákok, nagymértékű autonómiát élveztek. Sok kozák *sztanyica* – így nevezték az önkormányzattal rendelkező közösségeiket – a fehér cári seregeket támogatta a forradalom idején, némelyikük pedig még radikálisabban reagált. A Kubáni Rada, az ukrán ajkú kubáni kozákok többségének irányító szervezete 1917 áprilisában szuverén kormányzó testületté nyilvánította magát, majd októbertől a bolsevikok ellen harcolt, sőt 1918

januárjában kikiáltott egy független Kubáni Népköztársaságot. 1918-ban, a polgárháború tetőpontján az oroszul beszélő doni kozákok szintén deklarálták a függetlenségüket, és megalapították a Doni Köztársaságot – e romantikus gesztussal nem szereztek maguknak barátokat Moszkvában. A bolsevikok többször is „ösztönös ellenforradalmároknak” és „a cári rezsim lakójainak” minősítették őket.

1919 januárjában, miután a Vörös Hadsereg benyomult a doni tartományba, a bolsevik vezetés kibocsátott egy utasítást, amely arra volt hivatott, hogy általa egyszer s mindenkorra megszabaduljanak a kozákok jelentette problémától. A katonák parancsot kapnak, hogy „alkalmazzanak tömeges terrort a gazdag kozákokkal szemben; semmisítsék meg őket teljesen; alkalmazzanak tömeges terrort az összes kozákkal szemben, akik közvetlenül, vagy közvetetten részt vettek a szovjethatalom elleni küzdelmükben... Kobozzák el a gabonát és kényszerítsék ki az összes felesleg kijelölt pontokon való tárolását.”

Joszif Reingold, az akciót irányító csekista eufemisztikusan „kozáktalanításnak” nevezte a programot. Valójában mészárlás volt ez: mintegy 12 000 embert gyilkoltak meg, miután a háromtagú – a Vörös Hadsereg egy-egy komisszára és két párttag alkotta –, halálos ítéleteket sorozatban gyártó forradalmi törvényszékek, a *trojkák* „elítélték” őket. A vérengzést egyfajta etnikai tisztogatás követte: „megbízható” munkásokat és parasztokat telepítettek a térségbe, hogy tovább „hígítsák” a doni kozák identitást. Az első esetek egyike volt ez, amikor a szovjetek tömeges erőszakhoz és tömeges áttelepítésekhez folyamodtak a társadalom átszabása céljából. Fontos precedensként szolgált a későbbi szovjet politika számára, kiváltképp Ukrajnában. Maga a „kozáktalanítás” kifejezés ihletője lehetett a „kuláktalanításnak”, ami egy évtizeddel később a szovjet politika középpontjába került.

Ez a politika azonban visszaütött. Március közepére a veszenszkajai *sztanyica* kozákjai, akik közül sokan eredetileg együttműködtek a Vörös Hadsereggel, teljes erővel a rezsim ellen fordultak. A Vörös Hadsereg parancsnokai Ukrajna-szerte súlyos aggodalmaknak adtak hangot. Antonov-Ovszijenko, a Vörös Hadsereg térségbeli parancsnoka két levelet is írt Leninnek, a szovjet politika enyhítését kérve, kiváltképpen pedig nagyobb igyekezetet a helyi csoportokkal és az ukrán nacionalista vezetőkkel való együttműködésre. Felvetette, hogy az ukrán szovjetkormányba be kellene vonni a szociáldemokratákat és a Borotbisztit, akiknek a bolsevikokénál nagyobb volt a támogatottságuk a parasztság körében. A gabonarekvirálás abbahagyását sürgette, továbbá azt, hogy tegyenek engedményeket az ukrán parasztoknak, akik csapatostul dezertálnak a Vörös Hadseregből.

Moszkvában senki nem hallgatott rá. Továbbra is kíméletlen retorikát alkalmaztak. Folytatták a gabonabegyűjtési politikát. Sikertelenül: Slihter csak mintegy 8,5 millió pudnyi – 139 000 tonnányi – gabonát tudott Oroszországba küldeni, csekély töredékét a Lenin által követelt mennyiségnek.

1919 augusztusában a bolsevikokat másodízben is kiebrudalták Kijevből. Ezt követően a modern kori európai történelem legnagyobb és leghevesebb parasztfelkelése robbant ki szerte a vidéken.

MÁSODIK FEJEZET

Lázadás, 1919

*Ukránok, vegyétek kezetekbe a hatalmat!
Ne legyenek diktátorok, sem személyek,
sem pártok! Éljen a dolgozó nép
diktatúrája! Éljenek a kérges paraszt- és
munkáskezek! Le a politikai
spekulánsokkal! Le a jobboldali
erőszakkal! Le a baloldali erőszakkal!*

Matvij Grigorjev atamán, 1919

*Roppant év, rettentő év volt 1918 Krisztus
születése után, de az 1919-es még
rettentőbb volt.*

Mihail Bulgakov, 1926

A PAP RUHÁJA ÁLLÍTÓLAG TÜZET FOGOTT, AMIKOR
Nyesztor Mahnót megkeresztelték. Ez, mondták a parasztok, jel
volt: Mahno arra rendeltetett, hogy nagy bandita legyen. Mahno
fiának teljes fogazat volt a szájában a születésekor. Ez, mondták
a parasztok, szintén jel volt: azt jelentette, hogy ő az

Antikrisztus. Mahno fia meghalt, Mahno keresztelőjének története pedig elhalványult. A vad és ellentmondásos történetek azonban jóval a halála után is tovább kavarogtak Mahno körül, aki az 1919-es év káoszából kiemelkedett leghatalmasabb és valószínűleg legkarizmatikusabb parasztvezér volt. Trockij emlékezetes módon „kulák rablóknak” nevezte Mahno követőit, akik „port hintettek a legtudatlanabb, legelmaradottabb parasztok szemébe”. Pjotr Arsinov, orosz anarchista a csodálói egyikeként úgy jellemezte Mahnót, mint az embert, aki egységet hozott „az ukrán parasztok és munkások forradalmi felkelő mozgalmába”. Amikor „Ukrajna roppant síkságain a fortyogó tömeg lázadásra és küzdelemre készült, Mahno „megrajzolta a küzdelemhez a tervet, és megalkotta a naphoz illő jelszavakat”.

Nem könnyű szétoszlatni az 1918–20-as ukrainai parasztfelkelést övező ködöt és mítoszokat, már csak azért sem, mert számosan a vezető főhősök közül, így Mahno is, igen sok szerepet alakítottak, és sokszor tábort váltottak. Mahno eredetileg forradalmár aktivista volt a délkelet-ukrainai Zaporozsjéből. Miután a cárista rendőrség többször is letartóztatta, az 1908 és 1917 közötti éveket egy moszkvai börtönben töltötte. Ott barátkozott össze többek között Arsinovval, és ismerkedett meg az anarchizmus ideológiájával. Ez a filozófia, bár radikális volt, és nem kevésbé állt szemben a *status quo*-val, soha nem igazodott pontosan sem a bolsevikokhoz, sem az ukrán nacionalistákhoz: Mahno nem megerősíteni, hanem lerombolni akarta az államot. Amikor 1917-ben, a februári forradalom után kiszabadult, Mahno visszatért Zaporozsjébe, és egy parasztunió szervezésébe kezdett. Ez gyorsan szedett-vedett paraszthadsereggé fejlődött, amely ellenőrzése alatt tartotta az utálkozó Trockij által a „kevésbé ismert állam” szavakkal illetett Guljaipoljét, vagyis a

Mahno szülőfaluját környező területet, amely nem volt hajlandó elismerni Kijev fennhatóságát.

Mahno emberei, akiket olykor Fekete Seregnek neveztek – mivel a fekete anarchista zászló alatt harcoltak –, máskor mahnovistáknak (*Mahnovscsina*), eredetileg éppúgy fogtak fegyvert Pavlo Szkoropadszkij meg a német és osztrák szövetségesei, mint Szimon Petljura és az ukrán nacionalistái ellen. Az indulataik egy része tisztán helyiérdekű volt: egyebek között a kelet-ukrajnai mennonita földbirtokosokat „német” kizsákmányolóknak minősítették, akik rászolgáltak, hogy megfosszák őket a javaiktól. Voltak azonban átfogóbb céljaik is. Minthogy nem rokonszenveztek sem a fehérekkel, sem az ukrainai Központi Radával, Mahno anarchistái a bolsevikokkal szövetkeztek. 1918 elején segítettek nekik létrehozni az első, rövid életű bolsevik ukrán kormányt.

A kapcsolatuk nem meglepő módon megromlott. Mahno anarchizmusa nemigen volt összeegyeztethető a bolsevikok parancsuralmi ösztöneivel. Mahno a tekintélyelvű módszereiket sem szívelte. 1920-ban dezertálásra szólította fel a Vörös Hadsereg katonáit:

Elűztük az osztrák–német zsarnokokat, szétzúztuk a gyenyikinista [cári orosz] hóhérokat, harcoltunk Petljura ellen; most a komisszáruralom, a bolsevik kommunista párt diktatúrája ellen harcolunk: a dolgozó emberek egész életére rátette a vaskezét; Ukrajna parasztjai és munkásai nyögnek az igája alatt... Mi azonban benneteket, Vörös Hadsereg-béli bajtársainkat, vértestvéreinknek tekintünk, akikkel együtt szeretnénk folytatni a küzdelmet az igazi szabadságért, a pártok és hatóságok nélküli igazi szovjetrendszerért.

Trockij megvetése ide vagy oda, ezek a nézetek messze Guljaipolje határain túl is népszerűnek bizonyultak. A gondolat, hogy az ukránok álljanak ki „a pártok és hatóságok nélküli igazi szovjetrendszerért” – a bolsevizmus nélküli szocializmusért – széles körben mélységes vonzerővel bírt, és sok embernek tetszett, akik mit sem tudtak Mahnóról. Akárcsak a kronstadti matrózok és a tambovi parasztok, akik 1920-ban és 1921-ben szintén fellázadtak, falusi ukránok tízezrei kívántak szocialista forradalmat, miközben nem kívánták a Moszkva által megtestesített centralizált hatalmat és repressziót. A „Vörös Hadsereg-béli bajtársainkhoz” címzett röpirat, amely Közép-Ukrajnában keringett, velősen fogalmazta meg ezt:

Benneteket orosz és zsidó komisszár kommunisták vezetnek Ukrajnába, akik azt mondják nektek, hogy az ukrajnai szovjethatalomért harcolnak, de valójában meghódítani igyekeznek Ukrajnát. Azt mondják nektek, hogy gazdag ukrán parasztok ellen vezetnek benneteket, de valójában szegény ukrán parasztok és munkások ellen harcolnak...

Az ukrán parasztok és munkások nem tűrhetik, hogy Ukrajnát orosz seregek hódítsák meg és fosszák ki, nem tűrhetik, hogy elnyomják az ukrán nyelvet és kultúrát, mint a cári uralom alatt történt...

Testvéreink, ne az ukrán parasztok és munkások ellen fordítsátok a fegyvereiteket, hanem a komisszár kommunistáitok ellen, akik a ti szerencsétlen népeteket is gyötrik.

Egy megfigyelő, aki a Vöröskereszt missziójának tagjaként látogatott akkortájt Ukrajnába, így adta vissza az ukrajnai gondolkodást:

Sajátos paraszti frazeológia formálódott: „Bolsevikok vagyunk – mondták az ukrán parasztok –, de nem kommunisták. A bolsevikok földet adtak nekünk, míg a kommunisták elveszik a gabonánkat, és nem adnak érte semmit. Nem fogjuk engedni, hogy a Vörös Hadsereg a nyakunkra helyezze a kommünt. Le a kommünnel! Éljenek a bolsevikok!”

Olyannyira zavaros volt akkoriban a terminológia, hogy ezeket a mondatokat simán le lehetett volna írni fordítva is: „Le a bolsevikokkal! Éljen a kommün!” A lényeg azonban világos volt: az ukrán parasztok akartak egy bizonyos forradalmat, de valami egészen mást kaptak.

Hasonlóan baloldali, hasonlóan forradalmi és hasonlóan antibolsevik nyelvezet nyerte el az 1919 káoszából kiemelkedett Matvij Grigorjev, egy másik karizmatikus vezető, híveinek tetszését is. A felszínen Grigorjev már nem is különbözhetett volna jobban Mahnótól. Kozák volt, a cári orosz hadsereg egykori tagja; eleinte Szkoropadszkij rezsimjét támogatta, amely ezredesi rangot adományozott neki. Aztán csalódott, és nőtt az ambíciója. Maga köré gyűjtötte hűségese követői csapatát – 117 partizánegységet, amelyeket egy beszámoló szerint összesen 6–8000 katona alkotott –, szövetségre lépett hasonlóan sajátosságos gondolkodású parasztvezérekkel, és a német bábkormány helyett Petljurát kezdte támogatni.

A Direktórium, a Petljura által vezetett nemzeti erő a „Zaporozsje, Olekszandrija, Herszon és Tavrida atamánja” címet adományozta Grigorjevnek. A harsány hetvenkedésre hajlamos Grigorjev, akárcsak Mahno, a radikális baloldal nyelvezetét használta. Egyenlőségjelet tett a német és osztrák megszállók és a gyűlölt „burzsoázia” közé, akik cinkosan szemet

hunytak Ukrajna szegénységben tartása felett. Egy ultimátumban, mely 1918 őszén látott napvilágot, kijelentette:

Én, Grigorjev atamán a partizánok nevében, akiknek parancsnoka vagyok, fellépve a burzsoázia igája ellen, tiszta lelkiismerettel kijelentem nektek, hogy itt, Ukrajnában, vak eszközként jelentetek meg a burzsoáitok kezében, hogy nem demokraták vagytok, hanem minden európai demokrata áruló.

Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a Direktórium elbukik a Vörös Hadsereggel szemben, Grigorjev gyorsan ismét tábort váltott, és a bolsevikokkal lépett szövetségre. Ez a szövetség még ingatagabb volt, mint a Mahno és a Vörös Hadsereg közötti paktum. Egy szovjet haditudósító, aki Grigorjev embereinek kíséretéhez szegődött, zaklatottan észrevételezte a csapatok irreguláris szervezettségét, a fosztogatásra való hajlandóságát és a katonák „tudatába ágyazódott antiszemitizmust”. Idézett egyes parancsnokokat, akik tréfálkozva mondogatták, hogy egy napon majd ismét fegyvert fognak a „kommunista zsidók” ellen. Mint aggódón megállapította, ez a beszéd nem sok jót ígért a bolsevikokkal való hosszú távú szövetség szempontjából.

Ez utóbbi rövid távon sem működött. A kapcsolatok Grigorjev és a Vörös Hadsereg parancsnokai között gyakran megszakadtak, kiváltképp amikor Grigorjev így látta jónak. Végül 1919 májusában teljesen véget ért az együttműködés, Grigorjev pedig felszólította a híveit, hogy lázadjanak fel a szovjet rezsim ellen, amely Kijevben akkor még mindig igyekezett hatalmon maradni. A fellengzős nyilatkozat teljes – nacionalista, anarchista, szocialista, kommunista – gondolatkatyvasz volt, mely valószínűleg igen pontosan

tükrözte az ukrán parasztok érzéseit, akiknek a szeme láttára máris több hadsereg gázolt át a földjükön:

Ne legyenek diktátorok, sem személyek, sem pártok! Éljen a dolgozó nép diktatúrája! Éljenek a kérges paraszt- és munkáskezek! Le a politikai spekulánsokkal! Le a jobboldali erőszakkal! Le a baloldali erőszakkal!

Erre a retorikára a bolsevikok a magukéval válaszoltak. Kárhoztatták a „kulák felkelést”, a „kulák banditákat” és a „kulák árulókat”. A „kulák” szó nyilvánvalóan átfogóbb, a „módos paraszton” messze túlmutató jelentést nyert. Már 1919 elején rászűthették bárkire, aki gabonafelesleget tárolt – és bárkire, aki ellenezte a szovjethatalmat. Egy évtizeddel később Sztálinnak nem kellett új szót kitalálnia ugyanarra az ellenségfajtára.

1919-ben azonban a sértő vagdalkozás nem segítette a szovjet ügyét. Nyár elejére mind Grigorjev, mind Mahno egyszer s mindenkorra szakított a bolsevikokkal, akárcsak rengeteg partizán, atamán és helyi vezető, akik egy dologban mind egyetértettek: a földdel és az önkormányzattal kapcsolatos forradalmi törekvések előtt akadályt jelentettek az ukrán nacionalisták, a németek, de legfőképpen a bolsevikok. A „Kommunisták nélküli szovjethatalomért” jelszó csábításának engedve a parasztkatonák tömegesen dezertáltak a Vörös Hadseregből, és csatlakoztak más csoportokhoz. Alekszandr Slihter csak áprilisban kilencvenhárom „ellenforradalmi támadást” számolt össze. Egy másik számítás szerint júniusban 328 elkülönült lázadásra került sor, amelyek során parasztok csaptak össze szovjet tisztviselőkkel, vagy a Vörös Hadsereggel. Július hónapban Krisztian Rakovszkij húsz nap alatt több mint 200 bolsevikellenes lázadást számlált.

A „káosz” szó nem érzékelteti azt, ami ezután következett. Mahno és Grigorjev harcoltak a Vörös Hadsereg, a fehér hadsereg, a Direktórium és végül egymás ellen. A lázadó erők egy találkozója júliusban lövöldözéssé fajult, miután Mahno helyettese fegyvert rántott, és megölte Grigorjevet és számos segédtsztjét. Anton Gyenyikin, a fehérek generálisa új offenzívát indított, először Sztálin szeretett Caricinját foglalva el, majd benyomult Ukrajnába, és júniusban bevette Harkovot és Katyerinoszlavot (Dnyepropetrovszket). Egy hónappal később Poltavát is megszerezte. Eközben Petljura erői nyugatról törtek előre, visszavették Kijevet, csak hogy röviddel utóbb ismét elveszítsék a várost.

Mindent egybevéve Kijev csak 1919-ben több mint egy tucatszor cserélt gazdát. Richard Pipes emlékezetes módon a „teljes anarchia periódusa”-ként írta le ezt az ukrainai évet:

Az egész térség megszámlálhatatlan régióra esett szét, amelyek elszigetelődtek egymástól és a világ többi részétől, miközben fegyveres parasztok és fosztogatók bandái uralkodtak, akik teljesen büntetlenül raboltak és gyilkoltak... A Szkoropadszkij bukását követő évben Ukrajnát maguknak követelő erők egyike sem gyakorolt tényleges szuverenitást. A kommunisták, akik egész idő alatt nyugtalanul figyelték az ottani fejleményeket, és minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy maguknak kaparintsák meg az ellenőrzést, semmivel sem boldogultak jobban, mint az ukrán nacionalisták és a fehér orosz vetélytársaik.

A hétköznapi emberek számára a törvénytelenység azt jelentette, hogy folyamatosan prédának minősültek. Heinrich Epp, az

ukrajnai mennonita kisebbség egyik tagja, felidézte, hogy bárki haladt át a környéken, a közösségük ki volt szolgáltatva neki:

Az idő java részében tulajdonképpen nem volt igazi kormányzatunk. Nem voltak törvények, nem volt rendőrség... Napközben főleg a környékbeli orosz nemzetiségűek, vagy más fiatalemberek látogattak bennünket rendszeresen. Minden alkalommal elvittek valamit, ami megtetszett nekik, mintha a saját tulajdonuk lenne... De sokkal félelmetesebbek voltak az éjszakák, amikor az úgynevezett banditák jöttek, ezek a látogatások ugyanis ritkán értek véget úgy, hogy ne veszítette volna valaki az életét.

Minden hatalomváltást politikai változás kísért. Valahányszor Gyenyikin hadserege foglalta el a térséget, visszaadta az elkobzott földeket a tulajdonosoknak. Egyszersmind, követve a cári idők hagyományát, bezáratta az ukrán könyvtárakat, kulturális központokat, lapkiadókat és iskolákat. Gyenyikin emberei gúnyosan nem Ukrajnáról, hanem „Kis-Oroszországról” beszéltek, sikeresen elidegenítve maguktól ilyenformán minden ukrán erőt, amely szövetkezhetett volna velük.

Valahányszor a Vörös Hadsereg szerezte meg az uralmat, a bolsevik komisszárok mézárhlást rendeztek az „arisztokrácia” és a „burzsoázia” körében – amelybe simán tartozhatott bárki, aki szemben állt velük, és újfent hatalmat adtak a szegényparaszti bizottságoknak, segítve nekik kirabolni a gazdagabb szomszédaikat. Odesszában a bolsevik vezetők 2400 bűnözőt fegyvereztek fel, a város leghíresebb rablóvezérének, Japán Misának a parancsnoksága alá helyezték őket – aki Iszaak Babel történeteiben is megjelent –, és hagyták, hogy kifosszák a

vároست. Kijevben történetek kaptak lábra egy foglyokat kínzó, Rosa nevű nőről:

Egy-egy elfogott katonát a falba vert szögekhez kötöztetett, aztán leült pár lépésre tőle, pisztollyal a kezében. Elbeszélgetett vele egy kicsit a proletariátusról, tízpercenként azzal központosva a mondandóját, hogy megeresztett egy lövést, egymás után sorra szétzúzva az illető ízületeit.

Mindeközben Mahno 10 000 lovasa és 40 000 gyalogosa, kordékon vonszolva ide-oda az ágyúit, igyekezett aláásni minden hatalmat, bárkié volt is az. A Fekete Sereg mindent egybevéve több mint 18 000-et ölt meg Gyenyikin katonái közül, súlyosan meggyengítve a haderejét, és valószínűleg megakadályozta abban, amire egyébként képes lehetett volna: a bolsevikok legyőzésében. Az általuk elfoglalt területeken, így a német ajkú mennoniták lakta Dél-Ukrajnában Mahno emberei közül többen a civileket is féktelen fegyelmezetlenséggel támadták. A memoárjában – mely az ékesszóló „A nap, amikor a világ véget ért: 1919. december 7., Steinbach, Oroszország” címet viseli – Epp felidézte, hogy házról házra járt Steinbachban, és azzal szembesült, hogy az összes lakost megölték. Mindegyik házban holttesteket talált, amikor kinyitotta az ajtót:

A következő ház Hildebrandtéké volt... az unokatestvéremé, Mariáé... Itt olyan leírhatatlan szörnyűséget láttam, amit nem felejték el, amíg élek. Hildebrandtné asszony a kis hálószobában feküdt, közvetlenül a sarokszobába nyíló ajtón túl, teljesen ruhátlanul. Az egyik karját teljesen levágták, és a szoba közepén hevert a padlón. A legkisebb

gyermeke a bölcsőben feküdt holtan. El volt vágva a torka. Az asszony egyike volt azoknak, akiket megerőszakoltak mielőtt vagy miután megölték.

Miközben Epp ott állt, a barátait és a hozzátartozóit gyászolva, parasztok kezdtek gyülekezni a faluban:

Kezdetét vette immár a rablás: rátették a kezüket minden vagyontárgyra, mozgathatóra és mozdíthatatlanra, élettelenre és élőre. Egy helyen láttam, ahogy egy nő a hátára fordít egy férjiholttestet, és leráncigálja róla a kabátját. Úgy bánt a tetemmel, mintha jószág feje volna.

Az egyik oldal által elkövetett atrocitások feltüzelték a másik oldal dühét. Amikor 1919 augusztusában a fehérek elfoglalták Harkovot, kihantolták az egyik közparkban nemrég tessék-lássék elföldelt katonaholttesteket. Bizonyítékokat találtak, amelyek szerint az emberek „még éltek, és a váll-lapjaikat a húsba szegeztek. Egyeseknek eleven szemet nyomtak a gyomrukba, és olybá tűnt, hogy többeket megskalpoltak.” Ezek a felfedezések természetesen tovább böszítették a bosszúra vágyókat.

Nemcsak hadseregek és etnikai csoportok között, hanem falvakon belül is kitörtek konfliktusok. A Csernyihiv kormányzóságbeli Velike Usztyában a helyi tanács megválasztása során robbant ki erőszak a „szegényparaszti bizottság” és a „kulákok” között:

A *komnyezam* tagjai felkészültek, határoztak arról, hogy ki kit fog jelölni, ki fogja jelölni az elnökség tagjait, hogyan kell számolni a szavazatokat és így tovább... azonban készen álltak a kulákok is, és kezdtek kulák ügynököket

jelölni. Látva, hogy a szegény- és középparasztok összefogva maguk mellé állítják a kulák ügynököket, a kulákok verekedést kezdeményeztek az épületben, megpróbálva legalább ellehetetleníteni a gyűlést; azonban a *komnyezam* aktivistái nem hagyták magukat, nekiláttak megfékezni a verekedést, és az erőszakoskodókat kidobták az ablakon. Az ülés, ahogy illik, teljesen demokratikus módon folytatódott.

Röviddel utóbb ugyanezen *komnyezam* tagjai kulákokra támadtak, és erőszakkal elvették a kenyerüket, „hogy a szovjethatalom szerveinek adják”. Részt vettek a „banditizmus elleni harcban” is, általuk ilyen-olyan „kulákbanda” névvel illetett csoportokkal viaskodva, és egy ízben a milíciát hívták segítségül. Közösen, idézte fel egyikük, „a milícia és a *komnyezam* aktivistái a temető mellett kapták el a banditákat. A lövöldözés során a banditák elrejtőztek, és soha többé nem jelentek meg a faluban, majd hamarosan teljesen likvidálásra kerültek.”

Sorozatos mézárások követték egymást. A parasztok ellenállása felbőszítette a bolsevikokat, nem utolsósorban azért, mert nem állt összhangban a történelmi determinizmusukkal: a szegényeknek támogatniuk kellett volna őket, nem harcolniuk ellenük. Tudatában lévén a többség ellen küzdő kisebbség voltuknak, a bolsevikok fokozták a könyörtelenséget, egyetlen kommunista megöléséért parasztok százainak legyilkolását kívánták, vagy követelték egy-egy falu teljes felnőtt férfilakosságának kivégzését.

E rettenetes évek tragédiái évtizedekkel később is elevenek voltak a helyiek emlékezetében, és mindkét oldalon táplálták a bosszúvágyat. A legkegyetlenebb erőszakcselekmények

némelyikét azonban egy olyan csoport ellen követték el, amely igyekezett a lehető legtávolabb tartani magát a konfliktustól.

1914 őszén egy Makszim nevű fiatal orosz katona vidám levelet írt a családjának az osztrák frontról. Bevezetésül kifejezte odaadó tiszteletét az apja és az összes rokona iránt, valamint kívánságát, hogy „az Úristen jó egészséget és a világ összes boldogságát” adjon nekik. De nyugtalan hangütéssel folytatta. Az egysége vereséget szenvedett, és ezért zsidó kémeket hibáztatott, akik vélekedése szerint föld alatti telefonvonalakat építettek ki, hogy informálják az ellenséget. Azóta ő a bajtársaival együtt „fosztogatja és üti a zsidókat, ahogy megérdemlik, mert át akarnak verni valamennyiünket”.

Természetesen nem Makszim hozakodott elő elsőként a gondolattal, miszerint a zsidók árulók: az antiszemitizmus nagyon elterjedt volt a cári hadseregben 1914-ben, akárcsak az orosz társadalomban, még a legmagasabb szinteken is. II. Miklós cár kiváltképp lelkes antiszemita volt, akinek a szemében a zsidók szimbolizálták mindazt, ami a modern világban gyűlöletes. A cár egyszer úgy beszélt egy újság szerkesztőségéről, hogy az olyan hely, ahol „ül valami zsidó, vagy egy másik... és azt tekinti feladatának, hogy indulatokat szítson az emberekben egymás ellen”. Regnálása idején az Ohrana, a cári titkosrendőrség készítette el a „Cion bölcseinek jegyzőkönyvé”-t, egy hírhedt hamisítványt, mely egy világuralomra törő zsidó összeesküvést írt le. Az államvezetés ráadásul bátorította az 1905-ben Oroszországon árhullámhoz hasonlatosan végigsöprő pogromokat. Ennek a hozzáállásnak a fényében nem meglepő módon a hadsereg vezetése 1914-ben azzal gyanúsította a zsidóságot, hogy „föld alatti telefonvonalak és repülőgépek révén érintkezik az ellenséggel, és marhagyomrokban, libatojásokban aranyat csempész a fronton

keresztül a németeknek”. A zsidók árulásáról keringő elméletek hihető magyarázattal szolgáltak a kellemetlen tényekre: egy-egy alakulat vereségére, egy-egy hadosztály elvesztésére, az egész hadsereg hitvány teljesítményére.

A zsidók árulására vonatkozó ugyanezen hiedelmek, melyek a februári forradalom előtt már igen elterjedtek voltak, előkészítették a talajt az elkövetkező évek iszonyú mézárhlássorozatához. 1918 és 1920 között a legelfogadottabb tanulmányok szerint a harcok résztvevői – a fehérek, a Direktórium támogatói, a lengyelek és a bolsevikok – legalább 50 000 zsidót öltek meg több mint 1300 pogromban szerte Ukrajnában, bár akadnak, akik nem kevesebb mint 200 000-re becsülik a halottak számát. Továbbá több tízezer szenvedtek sérülést, váltak nemi erőszak áldozatává. Sok *stetl*-t porig égettek. Sok zsidó közösséget teljesen megfosztottak javaiktól a katonák, akik azzal fenyegetőztek, hogy megölik őket, ha nem fizetnek. Proszkuriv (ma Hmelnyickij) városában a bolsevikok vezetésével tört ki lázadás, amely két nap alatt 1600 ember életét követelte. Zsidók ezrei menekültek az erőszak elől Kijevbe, ahol éhség és betegség végzett velük. Amikor Gyenyikin csapatai 1919 decemberében elhagyták a várost, mintegy 2500 zsidó holtteste került elő hevenyészett szükségmenhelyekről.

Az antiszemita erőszak e hírhedt hullámának magyarázata szétfeszítené e könyv kereteit, különös tekintettel arra, hogy az adatok közül hosszú idővel ezelőtt kimazsolázták a szájuk íze szerint valókat a bolsevikok, a fehérek, illetve a Direktórium javára vagy hátrányára elfogult szerzők. Források hosszú sora teszi nyilvánvalóvá, hogy mindegyik oldalon voltak uszítók. Grigorjev nemigen palástolta a saját ádáz antiszemitizmusát; Gyenyikin és a tábornokai lelkesen hajtottak végre pogromokat a „zsidó” Cseka és a „zsidó bolsevikok” elleni megtorlásképpen. Egy brit újságíró, aki egy ideig Gyenyikin kíséretének tagja volt, feljegyezte, hogy a fehér generális tisztjei és katonái, a cárista

neveltetésükkel összhangban, gyakorlatilag az ország összes bajáért a zsidókat hibáztatták:

Úgy tartották, hogy az egész kataklizmát valami hatalmas és titkos nemzetközi zsidó társaság módolta ki, akik a németek zsoldjában és utasítására megragadták a lélektani pillanatot, és elorozták a kormányzati hatalmat... Gyenyikin katonái közül sokan megszállott, szörnyű elkeseredettséggel és hévvel vallották ezt a gondolatot, amely a legvadabb, legfantasztikusabb kijelentésekre indította őket.

Petljura ezzel szemben ismereteink szerint nem használt antiszemita nyelvezetet. Korábban tagja volt a Központi Radának, amely tudatosan bevett a vezetői közé zsidókat; nem is egyszer erélyesen szót emelt az antiszemita megnyilvánulások ellen az övéi körében: „Mert Krisztus erre int bennünket, biztatunk mindenkit a zsidó szenvedők megsegítésére” – jelentette ki. Regnálása rövid ideje alatt a kormánya autonóm státuszt biztosított az ukrainai zsidóság számára, bátorította a zsidó politikai pártokat, és anyagilag támogatott jiddis sajtótermékeket.

Petljura Direktóriumának katonái azonban különböző mértékben viseltettek lojalitással a parancsnokuk iránt, és a terepen gyakran más lett az eredmény. 1921-ben a Vörös kereszt bizottsága találkozott Petljura egyik tábornokával Bergyicsivben: „Cinikus módon pocskondiázta az egész zsidóságot, és a bolsevikok támogatásával vádolta őket.” Ugyanez a bizottság egy másik tábornokkal azt közölte, hogy a Direktórium vezetése elrendelte a pogromok leállítását. A tábornok erre úgy felelt, hogy „a Direktórium báb a diplomaták kezében, akiknek a többsége zsidó”, ő pedig azt teszi, amit akar.

Hivatalosan a bolsevik vezetés is ellenezte a pogromokat, de ez nem akadályozta meg a Vörös Hadsereg katonáit, hogy zsarolják a zsidó közösségeket, vagy elrabolják a pénzüket. Lenin 1920 októberében arról értesült, hogy a Vörös Hadsereg katonái a Zsitomiri kormányzóságban „fosztogatva-gyilkolva pusztítják az újukba eső zsidó lakosságot”. Jóllehet Mahno tagadta, az ő katonái szintén felelősek voltak zsidók elleni támadásokért, akárcsak egyes lengyel katonák.

Az erőszak azonban olyan területeken volt a legsúlyosabb, ahol egyáltalán nem létezett politikai kontroll. A legnagyobb károkat felbomlóban lévő katonai alakulatok, vagy banditák okozták, akik nemigen engedelmeskedtek senkinek. Egy visszaemlékezésből, melyet Simon Leib-Rabinovich zsidó kereskedő vetett papírra, tudjuk, mi történt a Radomiszl melletti Picski faluban, amikor 1919-ben „Struk bandájának” húsz tagja elfoglalta. Az első estén túszul ejtették a falu zsidó lakóit, és 1800 rubel váltságdíj fizetését követelték tőlük. Néhány nappal később többségük ideiglenesen elmenekült, amikor a bolsevikok támadást intéztek a falu ellen. Visszatérésükkor azzal szembesültek, hogy a házaikat kifosztották, és az ingóságaikat szétosztották a szomszédok között. Leib-Rabinovich odament az egyikhez, és visszakérte a dunyháját:

Vadállatként rontott nekem; hogyan merészelek én bármit is követelni tőle, a falu vezetőjétől? Letartóztat, és átad a strukistáknak, mint kommunistát. Láttam, hogy valami változás ment végbe a szomszédomban. Korábban békés és rendkívül lelkiismeretes volt, és mindig nyájasan viselkedett velem. Megértettem, hogy nem maradhatok tovább a faluban. El kellett jönnöm, hogy mentsem az életemet.

Leib-Rabinovich elmenekült. Másnap a Struk-banda a falu teljes zsidó lakosságát kivitte a mezőre, megfosztották őket minden ruhájuktól és tulajdonuktól, pénzt követeltek, és megölték azokat, akik nem tudtak fizetni.

Hasonló jelenetek játszódtak le Makarivban, a Kijevi körzethez tartozó faluban is 1919 folyamán. Az első támadást a helyi hadurak egyike szervezte. A bandája, melyet egy memoáríró „puskákkel felfegyverzett mezítlábas kamaszok” csapataként jellemzett, júniusban jelent meg a faluban. A zsidók eltűntek, „mint egerek a lyukaikban”; a fiatalok „lövöldözéssel szórakoztatták magukat”, és nekiláttak lerombolni a bazár pavilonjait. A vezetőjük, Matvijenko, biztatta a helyi parasztokat, hogy csatlakozzanak hozzájuk. Végül a zsidók beleegyeztek a tárgyalásba:

„50 000” – mondta Matvijenko.

„Megszerezzük.”

„Két órán belül” – tette hozzá Matvijenko vészjóslón.

A zsidók teljesítették a követelést.

Néhány nappal később Matvijenko visszatért; ezúttal értéktárgyakat, ruhaneműket is elvitt. Pár hétre rá azt követelte, adjanak neki túszként hat helybéli zsidót: a fivérét akarta kicserélni rájuk, akit elfogtak a térségben harcoló bolsevikok. Amikor a zsidók megkérdezték, miért nekik kell túszt adniuk, Matvijenko vállat vont: „A kommunisták bibsik, és minden bibsi kommunista.” Hat zsidót elvittek; Matvijenko két héttel később újabb 150 000 rubelt követelt a közösségtől azért, hogy visszaadja őket. Röviddel utóbb falubeliek elhatározták, hogy próbát tesznek ugyanezzel, és elkezdtek pénzt követelni, valamint túszoikat is. Aztán érkeztek a bolsevikok új követelésekkel; majd visszatért Matvijenko. A zsidók delegációt

menesztettek hozzá, ő pedig ezúttal ott helyben agyonlőtte mindannyiukat. Utána az emberei átfésülték a falut, zsidókat keresve, és megölték mindet, akit találtak: „Összesen mintegy száz embert gyilkoltak meg. Természetesen mindenüket elrabolták.”

A zsidók elleni erőszak rajtahagyta a nyomát mindenkin, aki tanúja volt, elkövette, vagy átélte. A pogromok, akárcsak maga a polgárháború, hozzájárultak a térségben élők kegyetlenebbé válásához, akik gyorsan megtanultak a fegyveresek akaratához alkalmazkodni. A pogromoknál használt módszerek visszhangra találtak az 1921-es gabonabegyűjtések idején is, amikor Lenin felvetette, hogy túsok szedésével kényszerítsék a parasztokat a feleslegük átadására. Kísértettek egy évtizeddel később a kolhozosítási kampány során is, amikor a kulákokat pontosan ugyanazokkal a módszerekkel terrorizálták, amelyeket 1919-ben használtak. Ahogyan a zsidókat, úgy a kulákokat is összeterelték, alsóneműre vetkőztették, kizsarolták tőlük az értékeiket, kigúnyolták, megalázták, olykor lelőtték őket.

A pogromok más tekintetben is előrevetítettek későbbi eseményeket. Bármennyire igyekeznek is majd később a szovjet propagandisták történethamisításhoz, zszurnalisztikához és politikai eszközökhöz folyamodva palástolni az éhínséget, egyszersmind arra is törekedtek, hogy a pogromokra hivatkozva diszkreditálják az ukrán nemzeti mozgalmat. A szovjet történészek évtizedeken át alig mondtak Petljuráról mást, mint hogy antiszemita volt. Tagadták a bolsevikok szerepét a pogromokban; tagadták, hogy akár a Direktórium, akár előtte a Központi Rada egyáltalán valódi nemzeti mozgalmat képviselt volna. Inkább a fosztogatáshoz, a gyilkosságokhoz, a pogromokhoz kötötték az ukrán nacionalizmust. Hatalmas erőfeszítésekkel igyekeztek „tanúságtételeket” gyűjteni Petljura és a vele kapcsolatba hozott

tábornokok ellen, és ezeket különböző nyelveken megjelentették. Magát Petljurát 1926-ban ölte meg Párizsban egy Sólem Svartsbard nevű oroszországi születésű zsidó, aki azt állította, hogy a pogromokért állt bosszút. Svartsbard ugyan sokak feltételezése ellenére nem volt közvetlenül szovjet ügynök, de bizonyosan hatott rá a Petljurát démonizáló szovjet propaganda.

Az ukrán közösség Párizsban és másutt nem hagyta magát. Számos direktóriumi röpirattal együtt kiadták Petljura saját, 1919-ből való kiáltványait is, amelyekben a zsidók védelmére szólította fel az ukrán katonákat. Arról persze nem ejtettek szót, hogy Petljura tábornokai közül sokan a vezetőjükkel dacolva nagyon eltérő politikát folytattak. A sok dolog közül, ami a Szovjetunió és az ukrán nacionalizmus közötti propagandaháborúban elveszett, az árnyalatokra való odafigyelés tűnt el a leggyorsabban.

Az ukrán parasztfelkelés pusztító hatással volt a vidékre, és soha be nem gyógyuló megosztottságot teremtett. Egyszersmind mélységesen megváltoztatta a bolsevikok Ukrajna-képét. Ha a bolsevikok korábban hajlamosak voltak elintézni Ukrajnát annyival, hogy az „Délnyugat-Oroszország”, egy tartomány, amely a gazdag termőföldjét és az onnan származó bőséges élelmiszert leszámítva nem különösebben érdekes, 1919 tapasztalataiból megtanulták, hogy Ukrajna potenciálisan veszélyes és robbanékony, az ukrán parasztok és értelmiségiek pedig fenyegetést jelentenek a szovjethatalomra.

A lázadás arra is megtanította őket, hogy Ukrajnát majdani katonai fenyegetések kiindulópontjának tekintsék, ugyanis az ukrainai káosz tette Gyenyikin utolsó hadjáratát majdnem sikeressé. 1919 véres nyarát követően Gyenyikin augusztusban elfoglalta Kijevet. Szeptember 20-án bevette Kurszkot, október

13-án pedig Orjolt. Kétszáz kilométernyire volt csupán Moszkvától – annyira közel, hogy elfoglalhatta volna a várost. Ha Gyenyikin szövetségre lépett volna az ukrán nacionalista erőkkal, jó eséllyel megdönthette volna a bolsevik rezsimet, még mielőtt az igazán elkezdődött volna. Ámde a népszerűtlen birtokpolitikája, az ukrán intézményekkel való szembehelyezkedése és a tisztjei kegyetlenkedései ehelyett arra indították az ukrán partizánokat, hogy támadják az utánpótlási vonalait. Az ukrán területek feletti uralma gyorsan gyengült, ezért visszavonult.

Gyenyikin offenzívája azonban kikövezte az utat a bolsevikok hatalma ellen irányuló újabb támadás számára. Miközben a fehér hadsereg visszahúzódott, Petljura felkészült még egy utolsó nekiveselkedésre, összefogva Józef Piłsudskival, a lengyel vezetővel, aki éppen előzőleg játszott főszerepet a saját hazája szuverenitásának helyreállításában. Gyenyikintől eltérően Piłsudski nem törekedett Közép- vagy Kelet-Ukrajna elfoglalására. Bár a ma Nyugat-Ukrajnaként ismert területet bekebelezte, remélte, hogy sikerül létrehozni egy erős ukrán államot, amely ellensúlyként szolgál Szovjet-Oroszországgal szemben. A két vezető megállapodása azzal kezdődött, hogy hangot adtak mély meggyőződésüknek, miszerint „minden nemzetnek joga van határozni a saját sorsáról, és dönteni a szomszédaival való kapcsolatáról”. Maga Piłsudski kiáltványt intézett az ukránokhoz, amelynek szóhasználata hosszú időre megmaradt a bolsevikok emlékezetében:

A lengyel köztársaság csapatai parancsomra mélyen benyomultak Ukrajnába. Tudatni kívánom ezen ország lakóival, hogy a lengyel katonák ki fogják űzni a betolakodókat, akik ellen fegyveresen felkeltetek, hogy megvédjétek az otthonaitokat az erőszaktól, a hódítástól, a

fosztogatástól. A lengyel csapatok csakis addig maradnak Ukrajnában, amíg a törvényes ukrán kormány át nem veszi a hatalmat.

A lengyelek és az ukránok 1920 tavaszán közös hadjáratot indítottak, és eleinte nemigen ütköztek ellenállásba. Május 7-én Piłsudski serege elfoglalta Kijevet, amelyet olyannyira kevésbé védtek, hogy a lengyelek villamoskocsikon hatoltak be a városba. Egy másik fehér tábornok, Pjotr Vrangel megkésetten megállapodott velük, hogy a krími támaszpontjáról indulva bekapcsolódik a hadjáratba.

A megszállás rövid ideig tartott. Június 13-án a Vörös Hadsereg visszavonulásra kényszerítette a lengyel erőket. Augusztus elejére már Varsó környékén járt. Piłsudski visszaszorította a bolsevikokat a csatát követően, amely „visztulai csoda” néven került be a történetírásba. Újfent lengyel csapatok nyomultak be Ukrajnába, de végül nem sikerült független ukrán államot létrehozniuk. Piłsudski októberben fegyverszüneti egyezményt írt alá, és a következő évben megállapodást kötött a Lengyelország és a Szovjetunió közötti határról.

Ámde az Ukrajna jelentette problémát a bolsevikok még azután is fenyegetőnek érezték, hogy a lengyelek visszavonultak, a fehér hadsereg Krímben rekedt maradéka pedig hajókra szállt, és átkelt a Fekete-tengeren. Trockij a munkatársaihoz intézett levelében kifejtette, hogy ott nehéz lesz kikényszeríteni a békét. Ugyanis, bár a Vörös Hadsereg katonailag győzelmet aratott, Ukrajnában nem került sor ideológiai forradalomra: „Ukrajnában a szovjethatalom mindmostanáig Moszkva autoritásának, a nagy orosz kommunistáknak és az orosz Vörös Hadseregnek köszönhetően állta a sarat (éspedig nem éppen jól).” A következtetés

nyilvánvaló volt: Ukrajnát nem meggyőzés, hanem erő pacifikálta. És lehet, hogy egyszer megint erőre lesz szükség.

Más szóval, a biztonsági fenyegetés megszűnt, de az ideológiai fenyegetés megmaradt. Az ukrán nacionalizmus katonailag vereséget szenvedett, de továbbra is vonzó maradt a középosztály, az értelmiség és a parasztság nagy része számára. Ami rosszabb, fenyegetést jelentett a szovjet állam egységére, amely állam továbbra is küszködve próbálta összebékíteni a nemzeti különbségeket. A legbaljóslatúbb az volt, hogy a nacionalizmus képes volt külföldi szövetségesek megnyerésére, kiváltképp a lengyel határ túloldalán.

Az ukrainai lázadás általánosabb fenyegetést is jelentett a bolsevik projektre. A parasztfelkelés során használt radikális, anarchisztikus, bolsevikellenes retorika valami valós dolgot tükrözött. Ukrán parasztok milliói óhajtottak szocialista forradalmat – de nem bolsevik forradalmat, és bizonyosan nem Moszkvából irányítottat. Bár a vezetőik sokféle nézetet képviseltek, az anarchizmustól a monarchizmusig, a falvak lakói szerte a vidéken koherens nézetrendszert vallottak. A saját képviselőikre akartak szavazni, nem kommunistákra. Meg akartak szabadulni a nagy földbirtokosoktól, de a saját földjükön kívántak gazdálkodni. Nem akartak visszatérni a kolhozok jelentette „második jobbágysághoz”. Tiszteletet igényeltek a vallásuknak, a nyelvüknek, a szokásaiknak. Kereskedőknek akarták eladni a gabonájukat, és gyűlöletet ébresztett bennük a terményeik erőszakos elrekvirálása.

Ez a kritika – szocialista, de nem autoriter, kommunista, de nem bolsevik – mindvégig erősen rezonál majd az 1920-as években, és többek között maga Trockij lesz a szószólója. A szovjetellenes „baloldal” első és legtöbb kárt okozó megjelenésére azonban Ukrajnában került sor. „1919 kegyetlen tanulsága”, ahogy az ukrainai parasztfelkelést kezdték

emlegetni, sok évvel később is vészjóslón a bolsevikok előtt tornyosult.

HARMADIK FEJEZET

Éhínség és fegyverszünet, az 1920-as évek

Most rögtön meg kell leckéztetnünk ezeket az embereket, hogy az elkövetkező évtizedekben még csak ne is merjenek ellenállásra gondolni.

Lenin egy Vjacseszlav Molotovnak írt levélben, 1922

Mivel az irodalmunk végre a saját fejlődési útját követheti... semmiképp nem szabad az oroszokat követnünk... az orosz irodalom hosszú időn keresztül ránk nehezedett, szolgálai másolásra készített bennünket.

Mikola Hvilovij, 1925

A PIŁSUDSKIVAL KÖTÖTT FEGYVERSZÜNET, VALAMINT Gyenyikin, a Direktórium és a legkülönbélebb lázadók veresége végre lehetővé tette a bolsevikok számára, hogy 1920–21

folyamán nagy nehezen békét erőszakoljanak ki Ukrajnában. A vérontásnak nem szakadt vége azonnal: Mahno Fekete Serege 1921 nyarát végigharcolta, Petljura némelyik egysége pedig még az év őszén is harcolt, noha maga Petljura elmenekült. A Cseka ennek az évnek az első felében 444 falusi lázadóvezért ölt meg Ukrajnában, és úgy kalkulált, hogy még mindig „banditák” ezrei kószálnak a vidéken. Feliks Dzerzsinszkij, a Cseka komor alapítója személyesen hozott Ukrajnába 1400 embert, hogy segítsen a helyi szövetségeseinek végezni velük.

Ukrajna új urai, nem bízva a kijevi hangulatban, a keleten, a lengyel határtól távolabb, Oroszországhoz közelebb lévő Harkovot tették meg a köztársaság fővárosává, ahol nagyszámú, orosz ajkú proletár élt. A Vörös Hadsereg Ukrajnában állomásozó hadosztályai megőrizték idegen jellegüket, a katonák többsége távoli orosz városokból került oda. A Vörös Hadsereg ukrajnai és krími főparancsnoka, Mihail Frunze egy 1921-es beszéde szerint az Ukrajnában lévő vöröskatonáknak 85 százaléka orosz volt, és csak 9 százaléka ukrán. (A fennmaradó részt „más nemzetiségek”, köztük fehéroroszek és lengyelek alkották.)

Az ingatag „béke” nem hozott gyarapodást. Az erőszakhullámok folytán rengetegen veszítették el az otthonukat, falvak, városok, utak, vasutak semmisültek meg. A bolsevikok politikája és intézkedései jószerével működésképtelenné tették a gazdaságot. A kereskedelem tiltása, az ipar államosítása, a kollektivizáció kudarcos kísérletei és a kényszermunka alkalmazása mind károkat okoztak. „Az ipar halott”, állapította meg egy megfigyelő:

Kereskedelem csak a szovjet jog megsértésével létezett. A mezőgazdaság, miközben továbbra is zajlott a kollektivizáció, majdnem eljutott odáig, hogy a

termelékenysége, igazságos elosztás mellett, éppen csak hogy elégséges lett volna az ország lakosságának eltartásához. Az adminisztratív káosz, valamint vasúti és folyami szállítás fizikai hanyatlása ellehetetlenítette az elosztást. Az éhezés, az alultápláltság mellett betegségek terjedtek.

A jövődre vonatkozó kilátások alig voltak jobbak. Ezúttal hivatalosan egy, a Szovjet Kommunista Párttól elkülönülő, saját Politbüroval és Központi Bizottsággal működő Ukrán Kommunista Párt által uralt ukrán kormány irányított. A gyakorlatban azonban a döntéseket Moszkvában hozták, és nagyjában-egészében úgy szóltak, mint régen. Országos szinten Trockij a gazdaság militarizálását, kényszermunkásbrigádok és rekvirálások alkalmazását szorgalmazta, ugyanazokat a módszereket, amelyekhez az 1917-es forradalmat követő hónapokban folyamodtak. Harkovi látogatása során Sztálin bejelentette egy „Ukrán Munkahadsereg” létrehozását. Az Ukrán Kommunista Párthoz intézett beszédében azt hangoztatta, hogy a polgárháború megnyeréséhez használt módszerek alkalmazhatók a gazdaságban is: „Immár a munkásság soraiba tartozókat kell gazdasági altisztekké és tisztekké előléptetnünk, hogy megtanítsák az embereknek, miként küzdjenek a gazdaság szétzilálódása ellen, és egy új gazdaság építéséért... ez »munkástisztek« kiképzését teszi szükségessé.”

A hadikommunizmus megújult nyelvezete azonban nem volt vonzó a szovjet parasztok számára, és az „új gazdaságról” szónokoló „munkástisztek” sem tudták különösebben lelkesíteni őket. A polgárháború vége a gyakorlatban visszahozta Ukrajnába Slihter gyűlölt *prodrazvjorsztkájá*-t, a kötelező élelmiszer-rekvirálást, valamint a *komnyezami*-t. A

Párt semmit nem bízott a véletlenre: ismét erősebben kívánta szorongatni a módos parasztokat, hogy valamelyes ellenőrzése legyen a falusi szovjetek felett (a bolsevikok így nevezték a falutanácsokat), amelyek közül sokat ugyanúgy a falvak rangosabb lakói vezettek, mint a múltban.

A parasztok úgy érzékelték, hogy az újonnan felállított rekviráló bizottságok teljesen híján vannak a gátlásoknak. A tagjaik, a kegyetlen parasztfelkelések veteránjai, nyilvánvalóan azon voltak, hogy kiváltságokra és védettségre tegyenek szert egy lepusztult, éhező világban. Egy paraszt velősen így írta le a magatartásukat: „Ha akarják, elveszik a gabonát, ha úgy tetszik nekik, letartóztatnak; amit akarnak, azt megteszik.” Egy másik felidézte, hogy úgy tűnt, egyáltalán senki nem ellenőrzi a bizottságokat: „A *komnyezami* tagjai a saját belátásukra hagyatkozhattak, és minden cselekedetükben a forradalmi öntudatuk vezette őket.” A parancsnoki láncban feljebb lévők szándékosan erősítették a tudatot, hogy mindent megengedhetnek maguknak. A pártvezetés azt mondta egy helyi bizottságnak, hogy mindenkit, aki „kulák-ellenforradalom” bármiféle jelét mutatja, tizenöt napra el kell zárni. Ha ez nem válik be – akkor „lőjék le őket”.

A kegyetlenség, amit alkalmaztak, korántsem volt titok. 1920 nyarán, egy bizalmas értekezleten a szovjet „beszerzési komisszárok”, a gabonabegyűjtés megszervezésével megbízott emberek meghányták-vetették „a begyűjtés lakosságra gyakorolt hatását”. Hosszas vita után erre a döntésre jutottak: „nem számít, milyen súlyos teher a begyűjtés a helyi lakosság számára... mindig az állam érdekei legyenek az elsők”.

Ez a könyörtelen hozzáállás könyörtelen reakciót szült. Matvij Havriljuk, egy paraszt, aki 1921-ben gabonabegyűjtőként dolgozott, egy évtizeddel később tett vallomásaiban így idézte fel a korszakra jellemző heves indulatokat:

1921-ben, amikor az államnak élelemre volt szüksége, az élelmiszer-beszerző osztagban dolgoztam, amely kenyeret gyűjtött be a kulákoktól a falunkban, és aztán még öt másik faluban a Ruzsini körzetben, és segített a falun kívül bevetett katonai osztagoknak elfogni azokat, akik kulák-elégedetlenséget szítottak. Ez ugyan nagyon emberpróbáló időszak volt, de amikor a kulákok nem akartak gabonát beszolgáltatni, sőt fenyegetőztek, hogy megölnék engem a családommal együtt, én kitartottam, és éber maradtam a szovjethatalom érdekében. A különleges teljhatalmú [Cseka] megbízott, Bregyikin felügyelete alatt rekviráltam a gabonát, aki nagyra értékelte a munkámat. Attól a pillanattól tudtam dolgozni a faluban, tudtam, hogyan szervezzem meg a szegényparaszti tömegeket, hogyan vegyem rá őket, hogy bekapcsolódjanak a kampányba. Mivel kezdettől fogva a szovjethatalom oldalán álltam, egyszersmind ellensége lettem a falu kulákjainak. Mindig harcoltam a kulákokkal... ők a maguk érdekét előbbre valónak tartják az államénál.

A Havriljuk-félék „állhatatosságának” és „éberségének” köszönhetően 1920 nagy gabonabegyűjtései senkit nem kíméltek. Lenin kifejezetten utasításba adta, hogy minden gabona elrekvirálandó, még az is, ami azonnali fogyasztáshoz, vagy a következő évi aratást lehetővé tévő vetéshez szükségeltetett volna, és sokan akadtak, akik hajlandók voltak végrehajtani az utasításait.

Válaszképpen mélybe zuhant a parasztok lelkesedése a gabona termesztését, vetését és tárolását illetően. Egyébként is vajmi kevésbé voltak képesek termelőmunkára: az első világháború idején egész Ukrajnában és Oroszországban a fiatal emberek nem kevesebb mint egyharmadát elvitték

katonának. Még többen álltak be valamelyik seregbe a polgárháborúban, és százezrek nem tértek haza. Sok faluban nem volt elegendő ember a mezei munkák elvégzéséhez. De még akik visszatértek, és képesek voltak dolgozni, azoknak sem akaródzott gabonafelesleget előállítani, amiről tudták, hogy el fogják kobozni tőlük.

Ennek eredményeként a parasztok Ukrajnában és Oroszországban egyaránt sokkal kevesebbet vetettek 1920 tavaszán, mint annak előtte bármikor. És a föld sem volt különösebben termékeny, ugyanis a szóban forgó tavasz „forró és csaknem csapadékmentes” volt, mint egy megfigyelő írta: „azon a tavaszon vetés idején szikkadt, száraz volt a talaj”. Nagyon kevés eső hullott azon a nyáron és a következő télen is. Emiatt az 1921 nyarán elvetett gabona egyötöde-egynegyede kiszáradt még aratás előtt. Az aszály végül nagyjából a gabonatermő területek felét sújtotta, amelyek nagyjából egyötödén egyáltalán semmi nem termett.

A kedvezőtlen időjárás bizonyára önmagában véve is nehézségeket okozott volna, ahogyan a múltban mindig. Ámde az elkobzásra épülő begyűjtési politikával, a munkaerőhiánnyal és a földek bevetetlenségével párosulva katasztrofális következményekhez vezetett. A cári Oroszország húsz legtermékenyebb tartománya a forradalom előtt évente húszmillió tonna gabonát állított elő. 1920-ban csak 8,45 millió tonnát termesztettek, és ez a mennyiség 1921-ben 2,9 millió tonnára apadt. Az észak-kaukázusi Sztavropoli kormányzóságból szinte teljesen eltűnt a gabona. Dél-Ukrajnában kiváltképp drámai volt a csökkenés. 1921-ben az Odesszai kormányzóságban betakarított gabona mennyisége a korábbi szint 12,9 százalékára esett vissza. A délkeleti Katyerinoszlav Zaporozsje-i és Mikolajivi kormányzóság 3,7, illetve 5,1 százalékát állították elő a szokásos mennyiségnek.

Más szóval, a normális körülmények között betakarított termés mintegy 95 százaléka nem jött létre.

A történelem során az orosz és az ukrán parasztok egyaránt átvészelték rossz időjárást és gyakori aszályokat a feleslegben termett gabonájuk gondos eltárolása és megóvása révén. 1921 tavaszán azonban nem volt feleslegben termett gabona: az állam mindent elkönfiskált. Az élelmiszerhiány gyorsan éhínséghez vezetett a volgamenti kormányzóságokban – széles sávban a Volga folyó középső és alsó szakasza mellett húzódó területeken –, az Urálban és Dél-Ukrajnában. Ahogy a parasztok egyre éhesebbek lettek, sokuk elhagyta az otthonát, hogy élelmet keressen. Csak a volgai régióból 440 000 ember menekült el, néhányuk szerencsétlen döntéssel Ukrajna felé véve az irányt. Sőt rosszul informált hivatalnokok szándékosan küldtek árvákat Oroszországból Ukrajnába, de amikor azok megérkeztek, nem találtak sem árvaházakat, sem ennivalót.

Pontosan, mint egy évtizeddel később, a parasztok kezdtek kutyákat, rovarokat és patkányokat enni; fűvet és leveleket főztek, akadt példa kannibalizmusra. Egy csapatnyi menekült, akiknek sikerült felkapaszkodniuk egy vonatra, mely Rigába tartott Szaratovból, az éhező térség középpontjából, így írta le a város életét:

A halottakat régi szemeteskocsikkal gyűjtötték össze naponta, amelyekkel azelőtt szemetet gyűjtöttek... sok bubópestises beteget láttunk az utcákon. Ezt a szovjet sajtó soha nem említette, a hivatalnokok megpróbálták eltitkolni a lakosság elől ezt a pestist...

A szovjet kormányzati jelentések szerint a parasztok elhagyják a gyerekeiket. Ez nem igaz. A valóság az, hogy egyes szülők állami gondozásba adják a gyerekeiket, az állam pedig azt ígéri, hogy gondjukat viseli, és nem teszi.

Mások a Volgába dobják a gyerekeiket, mert inkább látják megfulladni őket, mintsem hogy kommunista hitben nőjenek fel, amit az Antikrisztus tanításának gondolnak.

Éppen ahogyan egy évtizeddel később, az éhező emberek igyekeztek elmenekülni a kietlen vidékről, és inkább hevenyészett menekülttáborokban gyűltek össze városokban és vasútállomások körül, kiselejtezett vagonokban húzódva meg és „úgy bújva össze, mint egy fókacsapat, anyák a kicsinyeikkel szorosan egymáshoz simulva”. Egy amerikai újságíró, F. A. Mackenzie így írta le a szamarai állomáson látott jelenetet:

Voltak itt legények, ösztövérek, magasak, és soványabbak bárkinél, aki nyugaton soványnak számít, rongyokba és mocsokba burkolózva. Voltak itt öregasszonyok, némelyikük félig kábán ült a földön, szédülten az éhségtől, a nyomorúságtól, a szerencsétlenségtől... Voltak itt sápadt anyák, akik hasztalan igyekeztek tejet fakasztani a mellükből a haldokló csecsemőiknek. Ha eljönne közénk egy új Dante, megírhatna egy új *Infernó*-t, miután ellátogat az egyik ilyen vasútállomásra.

Egy rendkívül lényeges szempontból azonban ez az első szovjetunióbeli éhínség nagyon is különbözött attól az éhínségtől, amely egy évtizeddel később következett: 1921-ben a tömeges éhezést nem tartották titokban. Ami fontosabb, a rezsim próbált segíteni az éhezőkön. Maga a *Pravda* jelentette be az éhínség tényét, amikor június 21-én közölte, hogy 25 millió ember éhezik a Szovjetunióban. Röviddel utóbb a rezsim határozott egy „Összorosz Éhínség Bizottság” felállításáról, amelyet nem-bolsevik politikusok és a kultúra jeles alakjai alkottak. Helyi önsegélyező bizottságok jöttek létre az éhezők

támogatására. A külföldhöz intézett segélykérések következtek, mindenekelőtt Makszim Gorkij részéről, aki a „Minden Becsületes Embernek” szóló kampányt vezette az orosz kultúra legjobbjainak nevében. „Komor napok virradtak Tolsztoj, Dosztojevszkij, Mengyelejev, Pavlov, Muszorgszkij, Glinka országára”, írta, és adományokat kért. Az orosz nagyságok Gorkij által összeállított listájáról gyanús módon lemaradt Lenin és Trockij neve. Az Ukrán Kommunista Párt még azt is fontolóra vette, hogy segítségért folyamodik a Kanadába és az Egyesült Államokba emigrált ukránokhoz, ami rendkívüli fejlemény volt, tekintetbe véve, micsoda paranoiával viseltetett a diaszpóra iránt az elkövetkező évek során.

Ez a nyilvános, a nemzetközi közösséghez intézett segélykérés, amely a szovjet történelem során az egyetlen volt a maga nemében, gyors eredményt hozott. Számos segélyszervezet, köztük a Nemzetközi Vöröskereszt, és a (JDC-ként, vagy egyszerűen „Joint”-ként ismert) Jewish Distribution Joint Committee vette ki végül a részét az adománygyűjtésből, továbbá a Nansen-misszió, a norvég felfedező és filantróp, Fridtjof Nansen által kezdeményezett európai akció. Az azonnali segély legfontosabb forrása azonban az American Relief Administration (ARA) volt, amely 1921 tavaszán már működött Európában. A későbbi elnök, Herbert Hoover által alapított ARA több mint egymillió dollár értékű élelmiszert és gyógyszert osztott szét sikeresen szerte Európában az 1918-as fegyverszünetet követő kilenc hónap alatt. Gorkij felhívásáról értesülve Hoover, a bolsevik ideológia alapos tanulmányozója, kapva kapott a lehetőségen, hogy kiterjessze segélyhálózatát Oroszországra.

Mielőtt az országba lépett volna, kikövetelte, hogy engedjék szabadon az oroszországi börtönökben fogva tartott összes amerikaiakat, és hogy az ARA kötelékében dolgozó amerikaiak valamennyien mentesüljenek a szovjet jog hatálya alól. Hoover

aggódott, hogy ha az ARA emberei nem ellenőrzik a processzust, a segélyt ellopják. Az is aggasztotta, nem ok nélkül, hogy az amerikaiakat Oroszországban kémkedéssel vádolhatják meg (és valóban gyűjtöttek is információt, amit diplomáciai posta révén juttattak haza). Lenin fortyogott, „arcátlan és hazug” jelzőkkel illette Hoovert, amiért ilyen igényeket támaszt, és kikelt „Amerika, Hoover és a Népszövetség Tanácsának” „viszolyogtató kétkulacsossága” ellen. Kijelentette, hogy „Hoover meg kell büntetni, nyilvánosan arcul kell csapni, hogy az egész világ lássa”, ami döbbenetes megnyilvánulás, tekintetbe véve, mennyi segélyt készült éppen elfogadni. De az éhínség annyira súlyos volt, hogy Lenin végül beadta a derekát.

1921 szeptemberében az ARA előőrsének segélymunkásai megérkeztek a volgamenti Kazanyba, ahol olyan szegénységgel szembesültek, amit sehol nem láttak korábban, még a háború dúlta Európában sem. Az utcákon „siralmas külsejű, rongyokba burkolózott alakokkal” találkoztak, akik „Krisztus nevében egy darab kenyérért könyörögtek”. Az árvaházakban „csonttá és bőrré soványodott” gyerekeket találtak, akiknek „beesett arca és fogpiszkáló vékonyságú lába alátámasztotta a jelentést, amely szerint naponta tucatjával halnak meg”. 1922 nyarára az amerikaiak 11 millió embert etettek mindennap, és százezrekhez juttattak el élelmiszer-csomagokat. A járványok megállítása érdekében szétosztottak nyolcmillió dollár értékű gyógyszert is. Miután nekiláttak a munkának, a független orosz éhínség-bizottságot csendben feloszlatták: Lenin nem akarta, hogy bármiféle orosz szervezet, amely nem áll közvetlenül a kommunista párt irányítása alatt, hitelességre tegyen szert az élelmiszerelosztásban való részvétellel. Az amerikai segélyprojekt azonban, amelyet erősített más külföldi szervezetek közreműködése, folytatódhatott, és milliók életét mentette meg.

De még ebben a látszólag távolra tekintő, őszinte és roppant léptékű reakcióban is voltak disszonáns elemek. A szovjet vezetés az egész katasztrófa során egyszer sem hagyott fel a keményvaluta-szerzésre irányuló törekvéssel, ahogyan egy évtizeddel később sem. Még az éhínség tombolása közepette is a bolsevikok titokban aranyat, műkincseket és ékszereket adtak el külföldre, hogy fegyvereket, lőszereket és ipari berendezéseket vásároljanak. 1922 őszére nyíltan elkezdtek külföldi piacokon élelmiszert is értékesíteni, jóllehet továbbra is általános volt az éhezés, és még mindig érkeztek a segélyek. Korántsem volt ez titok: Hoover szitkozódott, látva a kormány cinizmusát, amely tudta, hogy a népe éhezik, mégis élelmiszert exportált, hogy „gépeket és nyersanyagokat szerezzen a túlélők gazdaságát fejlesztendő”. Néhány hónappal később az ARA pontosan emiatt távozott Oroszországból.

Ahogyan egy évtizeddel később, a hatóságok más-más módon reagáltak az éhínségre Oroszországban és Ukrajnában. Orosz kollégáikhoz hasonlóan az ukrán kommunisták is létrehoztak egy éhínség-bizottságot. Ennek a bizottságnak az elsődleges célja azonban nem az ukránok megsegítése volt. Amikor 1921 szeptemberében határozattal indított „kampányt az éhezés ellen”, a Politbüro megjegyezte, hogy sok észak-ukrajnai kerület „teljes mértékben ellátható kormányzósági és megyei alapokból”. Ezért arra utasították az ukrajnai éhínség-bizottságot, hogy Ukrajna gabonafeleslegét – és a köztársaság északi részén, amelyet nem sújtott az éhínség, volt valamennyi – ne a Dél-Ukrajnában éhezőknek, hanem Oroszországba, az éhező Caricini, Uralszki, Szaratovi és Szimbirszi kormányzóságokba irányítsák. Nagyjából ugyanebben az időben Lenin írt Rakovszkijnak, aki ekkor még az ukrán bolsevikok vezetője volt, és emlékeztette az elvárására, hogy élelmiszert és élőállatokat is küldjenek Kijevből és Harkovból Oroszországba.

1921 késő ősze, miközben az élelmiszerhiány súlyosbodott, Lenin keményebb taktikához folyamodott. Bár Oroszország legnagyobb bajban lévő részein leállította a begyűjtéseket, a szovjet vezető utasítást adott, hogy a jobban álló kormányzóságok parasztságát helyezték még nagyobb nyomás alá; ilyennek ítéltetett Ukrajna is, dacára a déli és keleti területeket sújtó katasztrófának. Lenin gyakorta üzent Harkovba, még több gabonát követelve. Javasolt új módszereket is: akik nem akarják átadni a gabonájukat, azok számítsanak bírságra és börtönre – vagy még rosszabbra.

Novemberben Lenin konkrétan „kemény forradalmi módszerek” alkalmazására adott utasítást, beleértve a túszedést is, azokkal a parasztokkal szemben, akik vonakodnak átadni a gabonájukat. A zsarolásnak ezt a formáját, melyet oly nagy hatékonysággal vetettek be a polgárháború és a pogromok idején zsidók ellen, immár azért használták, hogy megkönnyítsék ennek a becses árucikknek a begyűjtését. Lenin világos parancsot adott a begyűjtési bizottságoknak és a *komnyezami*-nak: „Szedjenek össze minden faluban tizenöt-husz túszt, és ha nem teljesül a kvóta, állítsák falhoz őket.” Ha ez a taktika nem válik be, le kell lőni őket, mint „az állam ellenségeit”. A felülről gyakorolt nyomást alul propaganda egészítette ki. A dél-ukrajnai Mikolajiv kormányzóságban, ahol máris kezdte felütni fejét az éhínség, plakátok ösztökélték „Mikolajiv munkásait, hogy segítsenek a Volga-vidék éhezőinek”.

Az ARA emberei is észrevették, hogy Lenin eltérő módon kezeli Oroszországot és Ukrajnát, és szót ejtettek erről a feljegyzéseikben és memoárjaikban. A moszkvai hatóságok eleinte egyáltalán nem beszéltek az amerikaiaknak az ukrajnai élelmiszerhiányról. A dél-ukrajnai éhínségről a szervezet a Joint Distribution Committee-től értesült, amely tömeges éhezésről

kapott beszámolókat, és továbbította azokat az ARA-hoz és másokhoz.

Különösebb, hogy amikor az ARA először folyamodott engedélyért, hogy ellátogathasson Ukrajnába, a kérést elutasították, mondván, Északnyugat-Ukrajnában továbbra is elegendő gabona terem, és a köztársaság nem szorul speciális segítségre. Amikor 1921 novemberében két ARA-tisztviselőnek végül sikerült Harkovba utaznia, hideg fogadtatásban részesültek. Az amerikaiakat Mikola Szkripnik, az ukrajnai belügyi népbiztos fogadta, és közölte velük, hogy nem tevékenykedhetnek a köztársaságban, mert Ukrajnának, Oroszországtól eltérően, nincs megállapodása az ARA-val. A jövevények úgy találták, hogy ez „részben mulatságos, részben bosszantó”, és ragaszkodtak ahhoz, hogy őket nem a politika érdekli, hanem az éhínség enyhítése. Szkripnik azt felelte erre, hogy Ukrajna szuverén állam, nem Oroszország része: „politikába keverednek, amikor különbözőképpen kezelik a két köztársaságot; amikor nem hajlandók az egyikkel úgy viselkedni, mint a másikkal, amikor az egyiket szuverén államként kezelik, a másikat pedig alávetettként”. Tekintetbe véve, hogy Ukrajna akkoriban részt vett a szovjetunióbeli éhínség enyhítésében, alá volt vetve a szovjet törvényeknek és a szovjet konfiskáló mezőgazdasági politikának, abszurdan hangzott Szkripnik szájából, hogy Ukrajna szuverén az éhínség dolgában.

A moszkvai pártvezérek és ukrajnai kollégáik csak akkor adták be a derekukat, amikor Ukrajna déli kormányzóságaiban már olyannyira nagymértékűvé vált az éhezés, hogy nem lehetett tovább titkolni. 1922 januárjában az ukrajnai Politbüro végre beleegyezett, hogy az ARA-val és más európai és amerikai segélyszervezetekkel dolgozzon az éhínség enyhítéséért. A bizalom továbbra is hiányzott: a Politbüro felhatalmazta Rakovszkij és Vaszilij Mancev elvtársakat, hogy tárgyaljanak a

külföldi adományozókkal, de egyszersmind „fogatosításnak intézkedéseket” a szervezetek ellen, amelyek segélynyújtás leple alatt esetleg kémtevékenységet folytathatnak. Évekkel később azok a szovjet állampolgárok, akik az ARA-nak dolgoztak, gyanúsítás célpontjává váltak: 1935-ben egy odesszai nőt ellenforradalmárként ítélték el, részben azért, mert az amerikaiakkal dolgozott, akik igyekeztek enyhíteni a várost sújtó éhínséget. Az általános rosszindulat ellenére az ARA szegénykonyhái 1922 telén és tavaszán szerte Dél- és Kelet-Ukrajnában, valamint a Krímben működni kezdtek. Az ukrajnai Vörös kereszt is kivette a részét az erőfeszítésből, akárcsak a Joint Distribution Committee, amely élelmiszert és más segítséget nyújtott a pogromok áldozatainak.

Az összes külföldi szervezet óhatatlanul korlátozások közepette működött. A Nansen-misszió arra kényszerült, hogy ne a saját személyzetével dolgozzék, hanem szovjet intézményeken keresztül végezze a tevékenységét. A Joint Distribution Committee a saját alkalmazottait küldte ugyan, de valamennyiüknek ígéretet kellett tenniük, hogy „tartózkodnak az országos, vagy nemzetközi politikával kapcsolatos megnyilvánulásoktól”, és „nem tesznek semmit, ami akár csak a legcsekélyebb mértékben segítené vagy arra indítaná a társadalom bármely csoportját vagy alkotóelemét, hogy bármely más csoport vagy alkotóelem fölébe kerüljön”. A Joint segélyprogramját antiszemitizmus hátráltatta; a logóját viselő plakátokat, szórólapokat és más tárgyakat a hatóságok gyakorta gyorsan eltávolították, vagy elkobozták. Az ARA-t időnként szinte előzetes értesítés nélkül tiltották ki bizonyos helyekről. Egyszer a tisztviselőit arra szólították fel, hogy tartsák távol magukat Krivoj Rog iparvárostól, valószínűleg azért, mert ott még mindig voltak partizánok. A szovjet hatóságok tartottak az amerikai befolyástól egy olyan területen, amelyet még nem pacifikáltak teljesen.

Végül eljutott a segély Ukrajnába, könnyebben lehetett élelemhez hozzáférni, csökkent a halálozások száma. 1923 végére úgy tűnt, hogy sikerült úrrá lenni a válságon. A segély célba juttatásának késleltetése miatt azonban tízezrek haltak meg sürgősen. Sokan feltették a kérdést akkor és később: miért is történt ez így? Az ARA munkatársai előbb csak maguk között beszéltek róla, de évekkel később meg is írták, mit gondolnak minderről. A legtöbben úgy vélték, hogy a szovjet hatóságok politikai megfontolásból elleneztek eleinte az ukrainai segélyprogramot. Ráadásul Dél-Ukrajna, az egész Szovjetunió egyik legsúlyosabban érintett térsége Mahno és a kozákok bázisának számított egykor. A szovjet hatóságok, ötlött fel az amerikaiakban, talán „inkább hajlottak arra, hogy szenvedni hagyják Ukrajnát, semmint hogy új felkeléseket kockáztassanak, amelyekre esetleg sor kerülhetne a külföldiekkel való érintkezés következtében”. Az amerikaiak azt is feltételezték, hogy a rezsim, mivel kémeknek tekinti őket, arra számít, hogy provokátorként fognak viselkedni. Könnyen lehet, hogy igazuk volt.

Az utóbbi időben ukrán tudósok felvetettek egy még inkább politikai jellegű magyarázatot: a szovjet hatóságok talán eszközként használták az éhínséget, ahogyan tették 1932-ben, hogy véget vessenek az ukrainai parasztlázadásnak. Ez a koncepció nem bizonyítható: nincs arra vonatkozó nyom, hogy létezett volna előre kidolgozott terv 1920–21-ben az ukrán parasztság éheztetésére. Ugyanakkor az igaz, hogy ha Moszkva valóban a lázadás elfojtására használta mezőgazdasági politikáját, aligha tehetett volna hatékonyabban. A gabonarekvirálási rendszer közösségeket tördelt szét, kapcsolatokat vágott el, és arra kényszerítette a parasztokat, hogy élelmet keresve elhagyják az otthonaikat. Az éhezés legyengítette és demoralizálta a maradókat, arra kényszerítve őket, hogy hagyjanak fel a fegyveres harccal. Mint már akkor is

sokan észrevételezték, a helyzet különösen rossz volt a Guljapoljei kormányzásában, Mahno szülőföldjén. A déli területek, ahol érvényesült a hatalma, a legsúlyosabb károkat elszenvedők közé tartoztak, előbb a termés, majd az élelmiszersegélyek elmaradása miatt.

A rezsim bizonyosan felhasználta az éhezést – akárcsak egy évtizeddel később – arra, hogy kemény csapást mérjen az ukrajnai vallási hierarchiára. Az éhínségre hivatkozva az állam az egyházakat az aranytárgyaik, ikonjaik és más értéktárgyaik beszolgáltatására kötelezte. A színfalak mögött azonban a pártvezetők, köztük Szkripnik, aki a begyűjtést irányította, azt remélték, hogy ezzel a politikával feszültséget ültethetnek az újonnan létrehozott ukrajnai Autokefalosz Ortodox Egyház és fő riválisa közé, amely továbbra is hű volt a moszkvai pátriárkához. Az ukrajnai Politbüro heteken át tárgyalt ezekről az egyházi „adományokról”, tájékozódott róluk, és érdekeltséget mutatott a külföldi értékesítésüket illetően. 1922-ben az akkor már beteg Lenin levelet küldött Vjacseszlav Molotovnak, aki megelőzte Sztálint a párt titkárságának vezetésében. A levelet, mely amellet érvelt, hogy az éhínség egyedülálló alkalmat kínál az egyházi javak megszerzésére, továbbítani kellett a párttagoknak. Fontos politikai hatása lehet annak, írta Lenin, ha az egyház lemond az értéktárgyairól:

Most, és csakis most, amikor az emberek emésztődnek az éhség sújtotta térségekben, és holttestek százai, ha nem ezrei hevernek az utakon, a legerélyesebben, a legkönyörtelenebbül elvehetjük (és ezért el kell vennünk) az egyház javait, és nem szabad haboznunk, hogy elfojtsuk a legcsekélyebb ellenállást is. Most, és csakis most, a parasztság túlnyomó többsége mellettünk fog állni, vagy legalábbis nem lesz olyan helyzetben, hogy döntő

mértékben támogassa ezt a maroknyi [reakciós] papságot és a reakciós városi kispolgárságot, akik hajlamosak és képesek megpróbálkozni vele, hogy szembeszegüljenek ezzel a szovjetdekrétummal.

Ez a megfelelő idő, fejtette ki Lenin, a parasztság, a papság és más politikai ellenfelek „megleckéztetésére”, hogy „az elkövetkező évtizedekben még csak ne is merjenek ellenállásra gondolni”.

Az éhínség mértéke azonban nagyon is megrémítette a bolsevikokat. Az élelmiszerhiány Ukrajnában talán segíthetett véget vetni a parasztlázadásoknak, másutt viszont tápot adott nekik. Oroszországban, a Tambovi kormányzóságban a rekvirálások miatt robbant ki az Antonov-lázadás, a korszak egyik legkomolyabb bolsevikellenes felkelése. Élelmiszerhiány ösztönözte a hírhedt kronstadti lázadást, amelynek során a Vörös Hadsereg olyan matrózokra tüzelt, akik fontos szerepet játszottak a forradalomban. Három év leforgása alatt mintegy 33 és fél millió embernek volt része éhezésben vagy élelmiszerhiányban – 26 milliónak Oroszországban, 7 és fél milliónak Ukrajnában –, bár a halálozási rátát nehéz pontosan kiszámítani, mivel senki nem jegyezte fel az adatokat. A legmegbízhatóbb becslések 250 000 és 500 000 közé teszik a halálesetek számát a legérintettebb régiót, Dél-Ukrajnát illetően. Az egész Szovjetunióban az ARA becslése szerint kétmillió ember halt meg; egy szovjet publikáció, amely nem sokkal az éhínség után jelent meg, ötmillió halottról beszélt.

Ezek a számok megingatták a rezsim magabiztosságát. A bolsevikok féltek, hogy őket fogják hibáztatni a katasztrófáért – és valóban így is történt. Az 1932–33-as éhínség egyik túlélője később felidézte, hogy 1922-ben találkozott egy paraszttal, aki a Dnyepropetrovszki kormányzóságból való volt, és hallott az

ottani éhínségről. A férfi határozott fogalmazással fejtette ki, mi történt abban az évben: „A bolsevikok kirabolták az embereket; elvitték a lovakat és az ökröket. Nincs kenyér. Haldokolnak az éhezők.”

1922-re a bolsevikok tisztában voltak vele, hogy vidéken, és kiváltképp az ukrán vidéken népszerűtlenek. Az élelemrekvirálások hiányokhoz, tiltakozásokhoz és végül éhezéshez vezettek szerte a születőben lévő Szovjetunióban. Az elutasítás, amivel viseltettek minden iránt, ami kinézetében vagy hangzásában „ukránnak” tűnt, segített elevenen tartani Ukrajnában a nacionalista, bolsevikellenes indulatokat.

Válaszul a rezsim irányváltásba kezdett, és elfogadott két drasztikusan új intézkedést, amelyek a nyakas szovjet, kiváltképpen pedig a nacionalista érületű, nyakas ukrán parasztság támogatásának visszanyerését voltak hivatottak szolgálni. A kettő közül a NEP, Lenin új gazdaságpolitikája az emlékezetesebb, amely véget vetett a kötelező gabonabegyűjtésnek, és ideiglenesen legalizálta a szabadkereskedelmet. De 1923-ban Moszkva meghirdetett egy új „indigenizációs” politikát (*korenyizacija*) is, amellyel a szovjet szövetségi állam nem orosz kisebbségeinek tetszését kereste. Ez hivatalos státuszt, sőt kiváltságokat adott a nemzeti nyelveiknek, előmozdította a nemzeti kultúrájukat és lényegében támogatóan intézkedő politikát kínált, a helyi nemzetiséghez tartozókra cserélve le a Moszkvából érkezett orosz kádereket. Ukrajnában „ukránosítás” néven emlegették ezt a politikát; a szót tulajdonképpen Hruszevszkij alkotta, aki már 1907-ben kezdeményezte az oroszul beszélő államapparátus ukránosítását. Hruszevszkij (aki az 1920-as évek elején már régóta nem volt politikai szereplő) a nemzeti függetlenség támogatásának megszilárdításához akarta

használni a nyelvet. Lenin célja az 1923-ban hozott intézkedéssel pontosan ennek az ellenkezője volt: azt remélte, ha a szovjethatalom kevésbé fog orosznak tűnni az ukránok szemében, gyengül majd a szuverenitásra való igényük.

A „puristák” szemében mindkét intézkedés „hátralépés” volt, távolodás a marxizmus–leninizmus elveitől, és sokan nem voltak hajlandók hinni a tartósságukban. Egy magas rangú bolsevik, Grigorij Zinovjev kijelentette, hogy az új gazdaságpolitika „ideiglenes elhajlás”, továbbá „a terep megtisztítása a munka új és döntő támadása számára a nemzetközi kapitalizmus frontja ellen”. Maga Lenin, amikor 1921 októberében a pártoktatóknak magyarázta az új gazdaságpolitikát, a „stratégiai visszavonulás” kifejezést használta. Majdhogynem bocsánatkérő hangot ütött meg, miközben az intézkedésről beszéltek. Azt mondta az egyik oktatócsapatnak, hogy a szovjet gazdaságpolitika eladdig egy téves feltételezésen alapult, nevezetesen azon, hogy „a parasztok rendelkezésünkre bocsátják a szükséges mennyiségű gabonát, amit eloszthatunk a gyárak között, ilyenformán elérve a kommunista termelést és elosztást”. Mivel a parasztság még nem jutott el a politikai evolúció megfelelő szintjére, most szükségessé vált valamelyes visszafogottság. Ha felvilágosultak lesznek, talán majd mód nyílik arra, hogy ismét próbát tegyenek a fejlettebb kommunista gazdaságpolitikával.

Akik hittek az egységes, homogenizált, oroszul beszélő munkásállamban, az „ukránosítás” pusztá gondolatát hasonlóképpen elkedvetlenítőnek találták. Rakovszkij, aki 1921-ben még az ukrainai népbiztosok tanácsának vezetője volt, kijelentette, hogy az ukrán nyelv széles körű használata visszatérést jelentene „az ukrán kispolgárság, értelmiség és az ukrán kulákok uralmához”. Helyette, Dmitro Lebegy még erősebben hangoztatta, hogy az ukrán tanítása reakciós, mert ez a falvak alsóbbrendű nyelve, míg az orosz a

felsőbbrendű városoké. A „Két kultúra elmélete” címmel írt esszéjében Lebegy arra jutott, hogy a parasztyerekek ukrán nyelvű oktatása talán indokolt lehet, mivel ez az anyanyelvük. Később azonban mindannyiuknak meg kell tanulniuk oroszul, hogy beolvadhassanak az orosz proletariátusba.

Rakovszkijt, Lebegyét más, oroszul beszélő bolsevikokhoz hasonlóan vegyes indítékok vezérelték a „reakciós” ukrán nyelvtől való félelmükben. Ismét csak jelen volt az egész gondolkodásukban tetten érhető orosz sovinizmus: Ukrajna egész életükben orosz gyarmat volt, és nehezükre esett bármi egyébnek elképzelni. Az ukrán sokuk szemében a „tanyaudvar” nyelve volt. Ahogy Vologyimir Zatonszkij, ukrán kommunista panaszkodott, „rég szokása az elvtársaknak, hogy Kis-Oroszországgént, az Orosz Birodalom részeként tekintenek Ukrajnára – olyan szokás ez, melyet az orosz imperializmus létezésének egy évezrede sulykolt az önök fejébe”. Másoknak mélyebb ellenvetéseik voltak, és azt hangoztatták, hogy az ukrán valójában egy „ellenforradalmi nyelv”. Megrettentette őket a parasztfelkelés, és nyomós okkal tartottak az ukrán nacionalizmustól, amelyet az ukrán nyelvvel azonosítottak. Zatonszkij újfent kifejtette: „Pontosan az 1919-es évben... volt egy bizonyos gyanakvás, mely az ukrán nyelvet övezte. Széles körben elterjedtek voltak az ilyen érzések, még a forradalmi proletariátus és a kétségkívül proletár eredetű parasztság körében is.”

A minden ukrán dologra vonatkozó előítéleteiknek természetesen volt ideológiai forrása is: a bolsevikok elkötelezett hívei voltak az erősen központosított államnak és a független intézmények megsemmisítésének, lett legyen szó gazdasági, politikai vagy kulturális intézményekről. Ösztönösen megértették, hogy bármely szovjet kormányzáság vagy köztársaság autonómiája a totális hatalom akadályává válhat. A főszerep nem a nemzeti, hanem az osztályszolidaritásnak jutott.

Ahogy egy kommunista vezető kifejezte: „Azt gondolom, ha minden nemzet kultúrájával külön-külön bajlódunk, az egy egészségtelen nemzeti csökevényhez vezet.”

De azért mindkét intézkedéscsomagnak a legmagasabb szinteken is akadtak támogatói. Az új gazdaságpolitika szószólóra talált Nyikolaj Buharinban, a bolsevik értelmiségiben, aki arra a gondolatra jutott, hogy a Szovjetunió piaci kapcsolatokon keresztül fog eljutni a szocializmus magasabb fázisaiba, és hevesen kikelt a gabonarekvirálások ellen. Részben az ő támogatásának, valamint a Lenin részéről az 1924 januárjában bekövetkezett halálát megelőző hónapokban megnyilvánuló támogatásnak köszönhetően az új gazdaságpolitikából – melyet széles körben NEP-ként emlegettek – rövid időre kialakult az a valami, amit Lenin „államkapitalizmusnak” nevezett. Az új rendszerben működtek a piacok, de csak erőteljes állami ellenőrzés alatt. Az állam megszüntette a *prodrazvjorsztká*, a kötelező beszolgáltatás rendszerét, és adót vezetett be helyette. A parasztok megint hagyományos módon kezdték árusítani a gabonájukat – azaz pénzért. A kiskereskedők – a NEP-emberek – szintén adták-vették a gabonát, és ilyenformán szervezték az elosztását, ahogyan ez évszázadokon keresztül történt. Ezen a nagyon elemi szinten helyreállt a piacgazdaság, és az élelmiszerek fokozatosan ismét hozzáférhetőbbé váltak.

Az ukránosításnak is voltak igazi szószólói. Az 1919-es parasztlázadások után Lenin maga mondta, hogy „súlyos és veszedelmes hiba” lenne nem venni tudomást Ukrajnában a nemzeti érzésről. 1920 februárjában, miközben folyamatban volt Ukrajna harmadik és végső bolsevik megszállása, sürgőnyt küldött Sztálinnak, és felszólította, hogy vegyen fel Ukrajnában tolmácsokat a Vörös Hadsereg számára, és „kötelezze az összes tisztet, hogy feltétel nélkül fogadjanak el ukrán nyelven minden kérvényt és más dokumentumot”. Lenin nem akarta még

egyszer elveszíteni Ukrajnát, és ha ennek az ukrán nemzeti érzés tűrése volt az ára, nem ódzkodott megfizetni azt.

Ukrajnán belül érkezett a „nemzeti kommunisták” pillanata. Optimistán azt hangoztatták, hogy az ukrán nemzeti érzések jól tesznek majd a forradalomnak, az ukránosítás és a szovjetizáció pedig nemcsak összeegyeztethető, hanem kölcsönösen erősítik egymást. Szkripnik – ugyanaz az ukrán tisztviselő, akinek az amerikai segéllyel szemben tanúsított ellenállása olyannyira meglepte az ARA embereit – volt mindannyiuk közül a leglelkesebb. Azóta, hogy 1917 decemberében Lenin ukrajnai megbízottjaként szolgált, Szkripnik azt az álláspontot képviselte, hogy az ellenségeskedés az orosz ajkú proletariátus és az ukrán ajkú parasztság között kontraproduktív. Az ő nézeteit visszhangozta Zatonszkij, aki 1921-ben azt mondta a bolsevik társainak, hogy elszalasztották a nacionalista pillanatot: „Amikor a tudatlan paraszti tömegek felkeltek és öntudatra ébredtek, amikor a paraszt, aki előtte megvetéssel gondolt önmagára és a nyelvére, felszegte az állát, és kezdett többet követelni – nem használtuk ki.” Így aztán a nemzeti forradalmat ellopta a burzsoázia: „Beszéljünk nyíltan: nagy hibát követtünk el akkor.”

Olekszandr Sumszkij és az 1917–18-ban igen népszerű Borotbiszti-csoport más baloldali tagjai 1920 után szintén csatlakoztak a nemzeti kommunistákhoz. Az akkori Szovjetunió viszonyait tekintetbe véve Sumszkij pozíciója szokatlan volt. Bár a szocialisták, mensevikek, anarchisták és szociálforradalmárok szerte az országban máris nyomozások és letartóztatások célpontjai voltak, Moszkva Ukrajnában kivételt tett a Borotbiszti-csoport néhány tagjával, akik a szovjetrendszer híveivé váltak. Lenin remélte, hogy a parasztság körében meglévő támogatottságuk a bolsevikoké lesz, és az őshonosság hitelességét kölcsönzik az új rezsimnek.

Maga Sumszkij gyanította, hogy egyfajta álcaként szolgál, de elfogadta a dolgot, és hajlandó volt Ukrajna oktatási népbiztosaként szolgálni. Szkripnik igazságügyi népbiztos lett. 1923 nyarán az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottsága – a Politbüro alatti tágabb vezető testület – elfogadta az ukránosításról szóló első dekrétumát. A harkovi hatóságok elismerték, hogy az ukrán többségi nyelv a köztársaságban, és előírták, hogy egy év múlva csak az lehet állami alkalmazott, aki mindkét nyelvet beszéli.

Az ukrajnai nemzeti kommunisták azt remélték, hogy e változtatások révén a szovjet kommunizmus őshonosabbnak tűnik, és kevésbé lesz szembeötlő az oroszok felől érkező kényszer. Abban is reménykedtek, hogy sikerül rokonszenvet ébreszteniük az ukrán értelmiségi elitben, sőt vonzóvá tehetik szovjet Ukrajnát a határ túloldalán, Lengyelországban és Csehszlovákiában élő ukránok számára. A Szovjetunió mindig árgus szemmel kereste a lehetőséget, hogy külföldi forradalmakat támogasson. A legtöbb ember úgy látta, hogy Moszkva teljes mellszélességgel támogatja ezeket az intézkedéseket, és néhány röpke éven keresztül sokan őszintén hitték, hogy a dolog beválhat.

1924 márciusában, majdnem hét évvel azután, hogy diadalmas beszédet mondott Kijevben a zászlókat lengető tömeg előtt, Mihajlo Hrusevszkij visszatért Ukrajnába. Miután 1919-ben elmenekült az országból, egy ideig Bécsben élt. Néhány évig fontolgatta, hogy Prágába vagy Lvovba, sőt, esetleg Oxfordba vagy Princetonba költözik. Tárgyalt a bolsevikokkal, és úgy tűnik, politikai szerepet keresett magának.

Bár nem talált, Hrusevszkij végül úgy döntött, hogy hazatér Ukrajnába, mint „magánszemély” és tudós. Senki nem vonta kétségbe e lépés szimbolikus fontosságát, az ukrán

kommunisták sem. 1921 januárja és júniusa között az ukrainai Politbüro nem kevesebb mint négy ízben tárgyalta Hruszevszkijról és az esetleges hazatéréséről. A száműzetésben maradó ukrán vezetők közül sokan elítélték Hruszevszkij döntését, mondván, azzal „legitimálja” a bolsevik uralmat; mások ugyanezért üdvözölték. Bizonyíték volt ez arra, hogy a politikájuk működik. Később azt állították, Hruszevszkij könyörgött, hogy hazatérhessen, és megbánást tanúsított a korábbi ellenforradalmi tevékenységét illetően.

Maga Hruszevszkij azonban többször is kijelentette, hogy nem tett semmilyen engedményt. Azért tért haza, állította, mert úgy vélte, hogy Ukrajna politikai újjászületéséhez először is a kulturális újjászületésre van szükség, és hitt abban, hogy ilyesmi immár lehetséges. Még ha esetleg korlátozásban lesz is része a Szovjetunióban, nem szalaszthatja el ezt a pillanatot, amely oly sok lehetőséget hordoz Ukrajna számára. „Gondolnia kell az embernek arra, miként kerülhető el a kulturális élet hanyatlása – írta egy kollégájának. – Eddig mindkét kormány, mindkét társadalom helytáll.” Az ukrán kormányzatban nem mindenki érzett hasonlóképpen: mihelyt Hruszevszkij hazaérkezett a szülőföldre, a titkosszolgálat nekilátott kiépíteni a személyére irányuló tömeges megfigyelést, emberek tucatjait szervezve be, hogy jelentsenek a mozgásáról és a megnyilvánulásairól. Hruszevszkij talán nem volt tisztában ennek a részleteivel, de bizonyosan gyanított valami ilyesmit: a hazatérése előtt mind az Ukrán Kommunista Párttól, mind a kormánytól írásos garanciát kért arra, hogy nem lesz része politikai üldöztetésben.

Mindamellet a felszínen a bolsevikok elfogadták a jelenlétét, ahogyan ő is elfogadta a bolsevikokét. Hruszevszkij állami támogatást kapott, hogy Kijevben létrehozzon egy történelmi kutatóintézetet az – ukrán nevének rövidítése alapján leginkább VUAN néven ismert – Ukrán Tudományos Akadémia

(*Vszjeukrajnszka Akagyemija Nauk*) égisze alatt. Nekilátott folytatni a sokkötetesre tervezett, az *Ukrán Rusz története* című művét, szerkeszteni kezdett egy folyóiratot, és bátorította fiatal kutatók munkáját.

Hrusevszkij hazatérése egy valódi szellemi és kulturális erjedés nyitányát jelezte Ukrajnában. Történész kollégái a VUAN-ban néhány rövid éven át számos monográfiát írtak tizenkilencedik századi ukrainai parasztfelkelésekről és az ukrán nacionalista érzület történetéről. Az Ukrán Autokefalosz Ortodox Egyház 1921-ben kinyilvánította teljes függetlenségét a moszkvai patriarkátustól, decentralizálta a hierarchiát, újjáélesztette az ukrán liturgiát, és Vaszil Lipkivszki személyében vezetőt választott magának. Harkovi művészek és építészek a kubizmust, a konstruktivizmust és a futurizmust tanulmányozták, akárcsak moszkvai és párizsi kortársaik. Ukrán építészek hozták létre Európa első felhőkarcolóját egy olyan épületegyüttes részeként, amelyet kormányhivatalok, egy könyvtár és egy szálloda alkottak. Évekkel később Borisz Koszarjev képzőművész-formatervező, a harkovi modernizmus egyik sztárja felidézte, hogy Harkovban „gyakran nyíltak új színházak. Az előadásokat heves vita kísérte.” Koszarjev dolgozott egy olyan produkción is, amelyet egy traktorgyár megnyitása alkalmából mutattak be: „A gyárat leszerelt vöröskatonák és távoli falvakból érkezett parasztok építették – a potenciális közönségünk. A feladat az volt, hogy mondjuk el nekik az igazságot a valóságukról, és egyszersmind hozzunk létre egy lenyűgöző előadást. De először is be kellett csábítani a nézőket.”

Mindeközben fiatal ukrán irodalmárok arról ábrándoztak, hogy a művészi kifejezés teljesen új formáit hozzák létre. Egy írócsoport, mely a Hart („Edzés”) nevet viselte, azt tűzte célul, hogy „egyesítse Ukrajna proletáríróit” egy „nemzetközi, kommunista kultúra” megteremtése érdekében. Nem mintha a

vezetői, egykori Borotbiszti-tagok, pontosan tudták volna, hogyan is fest egy ilyen dolog a valóságban:

Nem tudjuk, vajon a kommunizmusban nem tűnnek-e el az érzelmek, vajon nem változik-e meg az emberi lény olyan mértékben, hogy egy világító gömbbé válik, amelyet csak a fej és az agy alkotnak, vagy hogy vajon nem születnek-e új, átalakult érzelmek. Ezért nem tudjuk pontosan, milyen formát ölt a művészet a kommunizmusban...

Egy másik szervezet, a Pluh („Eke”) parasztírók kinevelésére törekedett abban a reményben, hogy azok segítenek majd felébreszteni a falusi Ukrajna kreativitását. Falusi olvasóköroket indítottak, és mintegy evangéliumterjesztő megbízottakat küldtek a vidékre. A meghirdetett irodalmi programjuk szerint a csoport szándéka az volt, hogy „alkosson átfogó képeket, egyetemes témákkal foglalkozó műveket, amelyek elsősorban a forradalmi parasztság életével foglalkoznak”. Életre hívták az első ukrainai írókolóniák egyikét is, egy harkovi épületben, ahol írók és újságírók együtt lakhattak.

Az ukrán értelmiség, első ízben, szintén megkapta a forrásokat és a jogi státuszt, amelyre a saját nyelve szabályainak lefektetéséhez szüksége volt. Mivel az ukrán korábban soha nem volt modern állam hivatalos nyelve, nem mindenki értett egyet a helyes használatát illetően. Az ország nyugati részén élő ukránok sok szót és írásformát kölcsönöztek a lengyelből, a keleten élők pedig az oroszból. Az Ukrán Tudományos Akadémia a történelem során első ízben létrehozott egy ortográfiai osztályt, hogy összefésülje az eltéréseket, és dolgozni kezdjen egy mérvadó orosz–ukrán szótáron. 1925-ben az ukrainai Népbiztosok Tanácsa szintén

létrehozott egy különleges ortográfiai bizottságot, hogy formalizálja és szabványosítsa a nyelvet, és meghatározza a szabályait. Előbb Sumszkij, majd Szkripnik vezetésével. Sokhavi vita után a bizottság tevékenysége egy konferenciában kulminált, amelyre Harkovban került sor 1927 tavaszán, és erre Szkripnik a Lengyelországhoz tartozó Lvovból is meghívott jeles tudósokat. Az eredmény a végül 1929-ben kiadott „Harkovi helyesírási szabályzat” lett, amely a kelet- és nyugat-ukrajnaiak számára egyaránt elfogadhatónak bizonyult. Azt a szerepet szánták neki, hogy legyen általánosan használt tankönyve az Ukrán Köztársaság területén, valamint a határokon túl élőknek is.

A magabiztosság erősödésével az ukrán vezetés egyes tagjai kezdtek arra is törekedni, hogy az ukrán kultúrát a határokon túl terjesszék, részben Moszkva támogatásával. A sztálinista vezetés főleg azért helyeselte Harkov erőfeszítéseit, hogy kiterjessze befolyását a határon túl, Lengyelországban élő ukránokra. Sumszkij összekötőként szolgált a nyugat-ukrajnai Kommunista Párthoz, amely az akkor Lengyelországhoz tartozó területen működött. Sztálin személyesen fogadott egy nyugat-ukrajnai delegációt 1925-ben, és természetesen remélte, hogy ezek a nyugat-ukrajnai kommunisták segítenek majd destabilizálni a lengyel államot. A dolgok komplikálódtak, amikor egyes nemzeti kommunistákban érdeklődés ébredt az orosz határ keleti oldalán élő csaknem nyolcmillió, kiváltképp pedig a szomszédos Észak-Kaukázusban, a Kubáni körzetben élő 950 000 ukrán iránt. 1925-től kezdődően az ukrajnai vezetés egyre nagyobb buzgalommal képviselt nemzeti törekvéseket Oroszországban, szorgalmazva további ukrán nyelvű iskolák létrehozását, sőt a köztársaság keleti határának módosítását, ukránok lakta területek átcsatolásával.

A megriadt észak-kaukázusi hatóságok ugyan egy egészen csekély kiigazítástól eltekintve sikeresen ellenálltak a

határmódosításnak, az iskolákat illetően engedni kényszerültek, miután a Központi Bizottsághoz érkezett hangulatjelentések bizonyítékokkal szolgáltak a kozákok körében tetten érhető „tömeges ellenforradalmi tevékenységre” és általános elégedetlenségre. Hogy megbékítse őket, Moszkva nemzeti kisebbségnek ismerte el az Ukrajna és Oroszország területén élő kozákokat. Mivel a kubáni kozákok ukránul beszéltek, ők is jogot szereztek ukrán tannyelvű iskolák nyitására.

A magaskultúra terén tett lépéseket „alacsony szintűnek” mondott ukránosítás kísérte, ami az ukrán nyelv előmozdítását jelentette a hétköznapi életben – a médiában, a közbeszédben, mindenekelőtt pedig az iskolákban. Közvetlenül az 1923-as tanév előtt a köztársaság kormánya elrendelte, hogy az összes ukrán iskolás gyereket az anyanyelvén kell tanítani, új oktatási program alapján, amelynek célja: „hűséges állampolgárok új nemzedékének nevelése”. Az elgondolás értelmében a parasztságot egyszerre kellett írástudóvá és szovjetté tenni. Ha ukrán nyelven szívják magukba a marxista gondolatot, a Szovjetunió integráns részének fogják érezni magukat. Hogy a nyelv terjesztése szélesebb körben és gyorsabban történjen, Szkripnik még 1500 tanítót is hívott Lengyelországból, ahol hosszabb ideje léteztek ukrán nyelvű iskolák, és szilárdabb lábakon állt az ukrán nyelv tanítása.

Ezeknek a határozatoknak fontos hatásuk volt. Az ukránul megjelent könyvek százalékos aránya 1923 és 1929 között megduplázódott, az újságok és folyóiratok száma szintén gyorsan növekedett. 1923-ban a köztársaság iskoláinak éppen csak több mint a felében volt ukrán a tanítási nyelv. Egy évtizeddel később már 88 százalékukban.

Sok helyen a változás a nyelvnél is mélyebbre hatolt. Petro Grigorjenko, aki akkor volt iskolás – parasztcsalád sarja, aki később tábornok, majd másként gondolkodó lett –, úgy emlékezett ezekre az évekre, mint igazi felvilágosodásra. A

falujában két tanító megalapította az újjáélesztett Proszvita, a tizenkilencedik századi ukrán kulturális szervezet helyi csoportját: „A házukban láttam és hallottam először az ukrán nemzeti hangszert, a bandurát. Tőlük tanultam meg a nagy ukrán költő, Tarasz Grigorjevics Sevcsenko versét, a *Kobzar*-t. És tőlük tanultam meg, hogy ugyanahhoz a nemzethez tartozom, mint a nagy Sevcsenko, hogy ukrán vagyok.” Akkoriban Grigorjenko nem érzékelt konfliktust az „ukrán” identitása és a bolsevikok eszményei között: „A kultúrámm és a népem szeretete keveredett a fejemben az egyetemes boldogságról, a nemzetközi egységről, a munka korlátlan hatalmáról szóló álommal.” Grigorjenko Proszvita-klubja végül létrehozott egy Komszomol-alszervezetet, ő maga pedig végül aktív kommunista lett.

Hasonló utat jártak be mások is. Az ukránosítás széles körben divatba hozta a népzene, és fiatal ukránok százai, falvakban és városokban egyaránt, banduraegyütteseket alakítottak, amelyek hagyományos dalokat adtak elő nyilvános eseményeken. Egyik-másik dal szövegét a keresztény és oroszellenes tartalom miatt tompítani, „világiasítani” kellett. A romantikus vonzerejük azonban megindítani látszott az olyan fiatalokat is, mint Grigorjenko, akik nem ilyeneken nőttek fel.

A múlt romantikus legendái sokakat inspiráltak. Egy kijevi iskolaigazgató olyannyira igyekezett az ukrán költészet nyelvét tanítani a gyerekeknek, hogy az iskoláját Tarasz Sevcsenko Első Kijevi Munkásiskolának nevezte el, és az ukrán nemzeti költőt helyezte a tananyag középpontjába. Biztatta a diákokat, hogy vezessenek naplót, írják le a gondolataikat, és készítsenek Sevcsenko verseire reflektáló rajzokat. Rövid jeleneteket is bemutattak a költőről a helyi munkásklubban, és interjút készítettek az iskolai újság számára az iskola pedellusával, akinek az édesapja találkozott Sevcsenkóval. Mindezekben a projekteken a társadalmi igazságot követelő jelszavak nem Marxtól, hanem Sevcsenkótól származtak. Sevcsenko egyik-

másik versének oroszellenes éle akkoriban nemigen látszott számítani: úgy értelmezték a szavait, hogy nem az orosz néppel, hanem a cári Oroszországgal állt szemben, és ezért nem kifogásolták őket.

Igen korán megmutatkoztak azonban az elgondolás fogyatékoságai. Az „ukrán tannyelvűnek” minősített iskolák nem mindegyikében tanították szükségképpen jól a nyelvet. A tanárok többsége továbbra is orosz anyanyelvű volt, és kevesen találták köztük könnyűnek – vagy kíváncsnak – az átállást. A falusi iskolákban ukránul rosszul beszélő tanárok oktattak ukránul szintén rosszul beszélő gyerekeket; a dolog vége mindkét esetben nyelvtanilag helytelen keveréknyelv lehetett. A tanítók képzettségének igazolására irányuló törekvések gyakorta passzív ellenállással találkoztak. A tanítók, akik nem voltak hajlandók tesztnek alávetni magukat, azt állították, hogy nem volt idejük folyékonyan elsajátítani a nyelvet, vagy a tankönyvek hiányára panaszkodtak, kétségkívül jogosan. Nehéz volt cáfolni az állításaikat, hiszen a tanárok alkalmasságának vizsgálatára létrehozott bizottságok sok tagja maga sem beszélt ukránul.

Némelyek tevékenyebb ellenállást tanúsítottak. Sokan arra hivatkozva nem akarták ukránul taníttatni a gyermekeiket, hogy ez hátrányba hozná őket, amikor továbbtanulással próbálkoznak, hiszen a felsőoktatásban továbbra is az orosz nyelv uralkodik. A hivatalnokok is ellenálltak az államigazgatás ukrán nyelvűvé tételére irányuló erőfeszítéseknek. Bár elméletileg ukránul kellett volna beszélniük, a pártfunkcionáriusok gyakran büntetlenül kivonták magukat a szabály alól. Az évtized második felében az oroszul beszélő Odesszában a regionális pártbizottság ukrán nyelvtanfolyamokat indított 300 pártapparatcsik részére. Mindössze 226-an regisztráltak, és közülük mindössze 76-an jártak az órákra rendszeresen. Még kevesebben fizették be az

előírt tandíjat. A kurzusok szervezői nyaggatták a vonakodó hallgatókat, hogy fizessenek, ami aligha fokozta a kedvet az órák látogatásához, és folytonosan panaszkodtak, hogy veszteséges számukra a program.

Az, hogy a párt még a saját funkcionáriusait sem volt képes rászorítani a nyelvtanulásra, valami mélyebben húzódó dologra utal. Az 1920-as évekre a Szovjetunió szigorú rendőrállammá vált, amely ha akar, keményen le tudott volna sújtani azokra a párttagokra, akik nem hajlandók megtanulni ukránul. Titkon azonban a rendőrállam igazából máris egészen más intézkedéssorozatra kezdett. Miközben Hruszevszkij, Sumszkij, Szkripnik és a független ukrán identitás más szószólói a kulturális és oktatási minisztériumok vezetői lettek, mellettük már felemelkedőben volt egy nagyon eltérő funkcionáriuscsoport. Szovjetbarát, orosz ajkú – és gyakran orosz, zsidó, vagy akár lett, vagy lengyel „etnikumú” – emberek, az ukrainai politikai rendőrség tagjai sokkal valószínűbben voltak elkötelezettek Sztálin, mint az ukrán nemzet elvont eszméje iránt. Az évtized vége felé kezdett is megmutatkozni, merre húznak.

Az 1920-as években felnövekvő ukrán rendőrök közül a leghűségesebb és minden bizonnyal a legnevezetesebb Vszevolod Balickij volt. Balickij 1892-ben született Verhnyodnyiprovskban, egy Dnyeper menti kistelepülésen, és a gyermekkorára java részét Luhanszk iparvárosában töltötte, ahol az apja egy gyár könyvelőjeként dolgozott. Az ukrainai ipari értelmiség oroszul beszélő közegében nőtt fel – az a szóbeszéd járta, hogy a felmenői között arisztokrata is volt –, és egy 1922-ben kelt dokumentumban „orosznak” minősítette magát, bár később „ukránra” módosította a nemzeti

hovatartozását. Csak sokkal később, amikor az 1937-es nagy terror idején letartóztatták, vallotta magát ismét „orosznak”.

Balickij számára a nemzeti szimpátiák valójában sosem voltak olyan fontosak, mint a politikaiak. Tizenéves korában radikalizálódott, és később azt állította, hogy tizenhét éves korától állt „kapcsolatban a luhanszki forradalmi mozgalommal”. Jogot hallgatott Moszkvában, és 1913-ban csatlakozott a mensevikekhez, a bolsevikok riválisaihoz, amit később megpróbált eltitkolni az életrajzában. 1915-ben tábort váltott, és bolsevik lett; elég korán csatlakozva a párthoz, hogy igazhitűnek minősüljön. Magas volt, szőke, drámai taglejtésekre és kijelentésekre hajlamos. Miután az első világháború idején behívták a hadseregbe, „forradalmi agitációt” folytatott a katonák között. Amikor 1917 februárjában végül kitört a forradalom, a Kaukázusban az egyik véres „népbíróságot” irányította. Talán ekkor kapott rá az osztályellenségek azonosításának, kiiktatásának, meggyilkolásának ízére. Balickij szóhasználatában az erőszak velejárója volt a „takarításnak” és „megtisztításnak”, a párt „termeszekről” és „fertőzésektől” való megszabadításának.

A politikai erőszak tisztító erejébe vetett hite készítette Balickijt arra, hogy 1919-ben visszatérjen Ukrajnába, és csatlakozzék az ottani Csekához. Ugyanazon év februárjában publikált egy verset az ukrán *Izvesztyija*-ban:

Ahol tegnap vidám volt az élet
most vérpatak folyik.
Na és? Ahol folyik
Nem lesz irgalom
Semmi nem ment meg benneteket, semmi!”

Röviddel a visszatérése után Balickijnek alkalma nyílt látni az általa vizionált „vérpatakot”. Tevékeny szerepet játszott az 1919-es parasztlázadás elfojtásában. A Vörös Hadsereg mellett harcolva részt vett túsok tömeges legyilkolásában, mielőtt kénytelenek voltak teljesen kivonulni a köztársaságból. Néhány hétre Gomelben kötött ki, Fehéroroszország délkeleti csücskében, amit bizonyára súlyos csapásként élt meg. Miközben már arra készült, hogy elfoglalja a helyét Ukrajna vezetésében, most azon kapta magát, hogy egy félreeső kisvárosban vesztegelve már megint egy forradalmi népbíróságot irányít. Mindazonáltal még a hadizóna peremén is ragaszkodott a céljához, ellenforradalmárokat, spekulánsokat és másokat tartóztatott le és lőtt agyon, akik veszélyt látszottak jelenteni a szovjet erőkre.

Balickij végül visszatért Ukrajnába, ahol diadalmasan segédkezett „tisztogatni” Dzerzsinszkijnek a fehér hadsereg visszavonulását követően. Ekkortájt igen sokat utazott ide-oda a köztársaságban, és egy alkalommal véletlenül belefutott Mahno partizánjainak egy csoportjába. Saját beszámolója szerint a felkelők azonnal elfogták, és a falu szélére vitték, hogy agyonlőjék. De az egyik parancsnokuk alkalmasint meggyerőnek találta Balickij arisztokratikus tartását, és megakadályozta a kivégzését. Rövid kihallgatás után a partizánvezér úgy döntött, hogy szabadon engedi. Néhány évvel később Balickij viszonzta a szívességet. Miután bolsevikok elfogták a szóban forgó parancsnokot, Balickij állítólag elérte, hogy enyhítsék a halálos ítéletét.

A harcok lecsengését követően Balickij megkapta a jutalmát a hűségéért. 1923-ban az ukrainai Cseka parancsnoka lett. Miután átvette a feladatot a moszkvai kollégáitól, akiket akkor a bolsevikok szocialista ellenzékének üldözése kötött le, Balickij közreműködött az ukrán szociálforradalmárok első perének megszervezésében. Ebben az időszakban a bíróságok

viszonylag enyhe ítéleteket hoztak, és a vádlottak közül sokan bocsánatban részesültek.

Balickij szép csendben egyre nagyobb hatalomra és befolyásra tett szert. 1925-ben az ukrajnai Politbüro az ő sürgetésére elfogadott egy sor, az ukrajnai titkosrendőrséget megerősítő dekrétumot, amelynek nevét előbb GPU-ra – Állami Politikai Igazgatóság –, majd OGPU-ra – Egyesített Állami Politikai Igazgatóság – változtatták. Egyebek között meggyőzte a testületet arról, hogy védje meg a részlegén dolgozók fizetéseit. Az ukrán értelmiség még kulturális befolyása tetőpontján leledzett, a parasztok még erejük teljében voltak ugyan, de az ukrajnai születésű, orosz anyanyelvű, szovjet érzelmű Balickij már egy teljesen más csapat lojalitását építette, felkészítve a tagjait, hogy jókora szerepet játsszanak Ukrajna jövőjében.

NEGVEDIK FEJEZET

A kettős válság, 1927–29

A Glavlit arra utasítja önöket, hogy tegyenek meg minden intézkedést, és teljesen vegyék elejét annak, hogy a sajtóban bármilyen utalás (cikk, rövid hír) megjelenjen az ország gabona-ellátásának nehézségeit vagy fennakadásait illetően, mivel ezek kellő alap nélkül pánikot keltenének, és a kormány megelőző intézkedéseket foganatosít, hogy legyőzze az átmeneti nehézségeit az ország számára szükséges gabona beszerzésével és biztosításával kapcsolatban.

Üzenet minden egységnek az OGPU
tájékoztatási részlegétől, 1927

Az nem lehetséges, hogy nincs kenyér. Ha adnak nekünk puskákat, mi majd szerzünk

A titkosrendőrség informátora által hallott
megjegyzés, 1927

A HADIKOMMUNIZMUS KUDARCOT VALLOTT. A radikális munkásállam nem hozott jólétet a munkásoknak. Az 1920-as évek végére azonban kezdett kudarcot vallani Lenin új gazdaságpolitikája is.

A piacok elméletileg szabadon működtek. A gyakorlatban azonban az állam nem szívesen hagyta őket békén. A gabonakereskedelemből hasznot húzó kereskedőkre gyanakvó hivatalnokok állandóan beavatkoztak, agresszív, „spekulánsellenes” propagandaanyagok terjesztésével és szigorú szabályok alkotásával. Magas árakat szabtak az ipari termékekre, és alacsonyakat a mezőgazdaságiakra (innen az ollóválság kifejezés), ami egyensúlyzavarokhoz vezetett. Egyes kereskedők alacsony, „állami áron” vásárolták fel a gabonát, mások magas „magánárat” kínáltak érte. Sok paraszt, ha nem sikerült magasabb áron értékesítenie, egyáltalán nem adta el a gabonáját. Hanem – érthető módon – inkább tárolták, etették vele az állataikat, várva, hogy az árak felmenjenek.

Ennek az új válságnak az érkezése sokkolóan hatott. Az élelmiszer-ellátás az 1921–23-as válság óta fokozatosan javult. 1924-ben rossz volt a termés, ami általános éhezéshez vezetett, de a parasztoknak még mindig volt céklájuk, krumplijuk, és hagyatkozhattak a teheneikre, disznóikra. Az erőszakos gabonabegyűjtésre vonatkozó moratóriumnak köszönhetően, amely továbbra is érvényben volt, a parasztok hajlandók voltak vetni a következő tavaszon.

1927-re a rendszer ismét inogni látszott. Abban az évben az állam (a saját, megbízhatatlan számítási módszerei szerint) 5,4 millió tonna gabonára tett szert. Az élelmiszer-elosztó hivatalok azonban, amelyek szigorúan mért fejadagokkal látták el a városi proletariátust és a bürokráciát, 7,7 millió tonnát vártak. Az egész országból érkező jelentések alapján az OGPU arról számolt be, hogy „szerte a Szovjetunióban tülekedő-ordító tömegek” állnak sorban élelmiszerért. Ugyanez a titkos jelentés

idézte egy gyári munkás feleségét: „elment az egész nap 10 font lisztre, hazajön az ember férje a munkából, és nincs kész a vacsora”. A panaszok némelyikének vészjósló politikai éle volt. Tver városában a rendőrség egy sztrájkot szorgalmazó kiáltványra bukkant: „Nincs vaj, liszt csak nemrég vált elérhetővé, nincs petróleum, lóvá tették az embereket.” Paul Scheffer, a *Berliner Tageblatt* moszkvai tudósítója arról írt, hogy „a Szovjetunióban mindenütt várakozó sorok kígyóznak a boltok előtt”, és rendkívül magasak az árak. Baljós gondolat ötlött fel benne: „Nem mondható-e mindezen dolgok láttán, hogy »1917 telének Németországa« jut az ember eszébe?” Eugene Lyons, aki frissiben került Moszkvába a United Press International tudósítójaként, szintén szót ejtett a sorokról, amelyeket 1927–28 telén látott:

Mindenütt ezek a rongyos sorok, főleg asszonyok, nyúlnak ki a boltok ajtaján; látszik a leheletük a levegőben, türelmesek, nehézkesek, alig zsörtölődnek... A kenyér, ami a szokványos orosz étrend nagyobb részét alkotja, „hiánycikk” lett.

A Kommunista Párt szempontjából a válság azzal fenyegetett, hogy elhomályosít egy fontos évfordulót: tíz évvel a forradalom után az életszínvonal a Szovjetunióban még mindig alacsonyabb volt, mint a cárok idején. Rögeszmésen jegyre adtak mindenféle élelmiszert – a munkások rangjuk szerint kaptak élelmiszerkuponokat –, és nagyon ritkán. A gabonatermesre vonatkozó információ olyannyira kényes volt, hogy 1927 májusában az OGPU az összes szovjet újságnak megtiltotta hírek közlését az ország „gabonaellátásának nehézségeit vagy fennakadásait illetően, mivel ezek... pánikot keltenének”.

A kiújult élelmiszerválság a Kommunista Párt belső hatalmi harcainak szempontjából is kritikus pillanatban jött. Lenin 1924-ben bekövetkezett halála óta Sztálin támogatókat gyűjtött magának a párton belül, hogy leszámolhasson fő riválisával, Trockijjal. Ennek érdekében a „jobbszárnnyal” szövetséget kötött, kiváltképp Nyikolaj Buharinnal – aki támogatta az új gazdaságpolitika elveit, a korlátozott szabadkereskedelmet és a parasztokkal való együttműködést –, a Trockij vezette „balszárnnyal” ellen, akik arra figyelmeztettek, hogy ez a politika új kapitalista osztályt teremthet, és gazdagítja a kulákokat vidéken. 1927-ben azonban hirtelen irányt váltott: miután megnyugtatóan kiszorította a „balszárnnyat” – Trockij immár elvesztette a tisztségeit, és rövidesen száműzetésbe kényszerült –, Sztálin most készülni kezdett a „jobbszárnnyal”, vagyis Buharin és az új gazdaságpolitika elleni támadásra. Más szóval a gabonaválságot, akárcsak az általános gazdasági elégedetlenséget, nem csupán a szovjet politika radikalizálására, hanem egyszersmind ennek a rivális csoportnak a megsemmisítésére használta.

A Kreml szempontjából 1927 külpolitikai tekintetben is fontos év volt. Az előző néhány év során az OGPU nagy lelkesedéssel terjesztette ki a kémhálózatát szerte Európában. 1927-ben azonban a Szovjetunió külföldi kémei kínos kudarcokat szenvedtek el. Nagyszabású szovjet hírszerzési műveletek lepleződtek le többek közt Lengyelországban, Törökországban, Kínában és Franciaországban. Londonban a brit kormány megszakította a Szovjetunióval a diplomáciai kapcsolatot, miután lelepleződött egy kémhálózat, amelyet a belügyminiszter a parlamentben úgy jellemzett, hogy „az egyik legtökéletesebb és legalávalóbb”, amivel az emberei valaha is találkoztak.

Ezzel egyidejűleg az újonnan kibővített szovjet kémiszolgálat a szovjet Távol-Keletet érintő állítólagos japán területi ambíciókra

valló terveket leplezett le. Lengyelországról is feltételezték, hogy fenekedik a Szovjetunió ellen, kiváltképp miután Pilsudski marsall, sikeres államcsínye révén, a lengyel–bolsevik háború győztese 1926-ban ismét hatalomra került. Érdekesség, hogy Lengyelország az 1920-as években valóban támogatott bizonyos terveket az ukrán nacionalizmus szítására, japán diplomaták segítségével, de semmilyen bizonyíték nincs arra vonatkozóan, hogy Sztálin tudott erről. A gyanakvása ehelyett a nem létező lengyel és japán kémhálózatokra és valamiféle lengyel–japán katonai együttműködésre irányult, amely, ha egyáltalán létezett, nagyon felszínes volt.

Mindezek az incidensek együttesen nagyon is fenyegetőnek tűntek, főleg azon szovjet vezetők szemében, akik emlékeztek még az egy évtizeddel korábbi elkeseredett küzdelemre. 1927 júliusában Sztálin egy *Pravda*-cikkben figyelmeztetett „általában egy új háború, és konkrétan egy Szovjetunió elleni háború reális és materiális veszélyére”. A sajtóban és nyilvános beszédekben egymással össze nem függő történeteket fenyegető konspirációként táltak. A kapcsolódó propagandakampány háborús körülményekre és a szigor fokozódására készítette fel a szovjet társadalmat, és egyszersmind igyekezett nagyobb lojalításra ösztönözni az embereket a kommunista rendszer iránt.

Válaszul mind a látszólagos katonai fenyegetésre, mind pedig a sokkal reálisabb éhséglázadások kilátására az OGPU 1927 novemberében könyörtelen, új intézkedések sorát indítványozta. A titkosrendőrség egyebek közt jogot kívánt szerezni azon magán gabonakereskedők „elszámoltatására”, akik hiánycikknek minősülő terményekkel áremelkedésre számítva spekulálnak. A Politbűró előirányozta továbbá az ipari termékek azonnali vidékre szállítását is (kalácsképpen a sok korbácsütés közé); az adóhátralékok begyűjtését; a gabonaárak

befagyasztását; valamint a helyi pártfunkcionáriusok gabonabegyűjtésben való közvetlen részvételét.

Mindezen változtatások egyikének sem volt lényegi hatása. A szovjet Központi Bizottság 1928 januárjának elején megállapította, hogy a kiadott utasítások ellenére „nincs látható áttörés” a gabonabegyűjtésben. A problémát megoldandó Sztálin felszólította az illetékes funkcionáriusokat, hogy „gyorsan és teljesen mozgósítsák a párt legjobb erőit”, tegyék a helyi pártvezetőket „személyükben felelőssé” a gabonabegyűjtésért, szervezzenek propagandakampányokat, amelyek félreérthetetlenül rámutatnak a mulasztókra, és „alkalmazzanak kemény büntetéseket” azokkal szemben, akik vonakodnak befizetni az adójukat, kiváltképpen ha kulákok. Az állam végül a pénzbeli érték ötszörösére bírságolta a parasztokat, akik nem tudták teljesíteni a beszolgáltatási kötelezettséget. Akik nem voltak hajlandók fizetni ezeket a bírságokat, azoknak a tulajdona elkobozhatóvá és árverésen értékesíthetővé vált.

Sztálin immár militarizált nyelvezetet használt. „Mozgósításról”, „frontokról” beszélt, továbbá „ellenségekről” és „veszélyről”. A kulákok és a spekulánsok, jelentette ki, „visszaéltek a jóindulattal és a szervezeteink működésének lassúságával, áttörtek a kenyérpiac frontján, árakat emeltek, kiváró hangulatot teremtettek a parasztság körében, ami még jobban megbénította a gabonabegyűjtést”. E fenyegetés árnyékában szörnyű hiba lenne erélytelenül vagy lassan intézkedni. Ehelyett el kellett szigetelni a többi paraszttól a kulákokat és a kereskedőket, és keményen, letartóztatásokkal kellett lesújtani rájuk:

Csakis efféle intézkedések révén fogja megérteni a közepes jövedelmű parasztság, hogy a magasabb árak lehetősége a

spekulánsok által kiagyalt hazugság, hogy a kulák és a spekuláns ellensége a szovjethatalomnak, hogy veszélyes a saját sorsukat a spekulánsok és a kulákok sorsához kötni.

Nagyjából ekkortájt Sztálin és a szovjet vezetés többi tagja ismét használni kezdte a *csrezvicsajnye meri* („rendkívüli intézkedések”), valamint a szükségállapotot jelentő *csrezvicsajscsina* kifejezéseket, amelyek továbbra is Caricin, a vörösteror és a polgárháború emlékét idézték. És a polgárháborús szóhasználattal együtt visszatértek a polgárháborús módszerek is – az erőszak, amelyet Sztálin Caricinban alkalmazott tíz évvel azelőtt.

Január elején Genrik Jagoda, aki immár az OGPU igazgatója volt, váratlanul elrendelte „a legismertebb magán gabonafelvásárló ügynökök és a legcsökönyösebb gabonakereskedők azonnali letartóztatását... akik hátráltatják az előírt begyűjtés és piaci árak érvényesítését”. A gyakorlatban immár bárki, aki gabonakereskedelemből élt, ki volt téve annak, hogy bűnözővé minősítik. A hónap közepére szerte Ukrajnában több mint ötszáz embert vetettek börtönbe, és további eljárások voltak folyamatban. Többek között Cserkasziban, Marjupolban és Harkovban a rendőrség soktonnányi gabonát talált, amit a parasztok, teljesen észszerűen, áremelkedésre várva visszatartottak. A rendőrség rávetette magát az összeesküvés e bizonyítékára.

Mindeközben az OGPU arra jutott, hogy egyes kereskedők, akik gabonát rejtegetnek, tudnak a rendőrségi represszióról, és tevékenyen igyekeznek elkerülni azt. Sokuk elszállította a gabonáját, hogy megelőzze a letartóztatást; mások, remélve, hogy a represszió hulláma alábbhagy majd, fizettek parasztoknak azért, hogy tárolják a gabonát, kedvezőbb pillanatra várva. Az OGPU január 19-én kendőzetlenül

fogalmazott rendelettel vetett véget mindennek: mindenkit letartóztatnak és bíróság elé állítanak, aki nem hajlandó a megállapított áron gabonát eladni az államnak. Ez az utasítás lényegében az új gazdaságpolitika végét jelentette.

A gabonakereskedők hasznos bűnbaknak bizonyultak. A valóság azonban az volt, hogy az 1920-as évek szovjet gazdaságpolitikája egy alapvető ellentmondásra épült, és ezt még a hétköznapi emberek is látták. 1929 elején Szemjon Ivaniszov, egy tanult paraszt a dél-ukrajnai Zaporozsjéből levelet írt egy barátjának, aki pártfunkcionárius volt. A levél dicsérte Lenint, aki egy ízben arról írt, hogy „megbonthatatlan kötelék” van a munkások és a parasztok között. Ivaniszov azonban aggódott, hogy Lenin nézetei feledésbe merültek. „Mit látunk most? A korrekt viszony a parasztsággal, a viszony a szövetségesekkel – nem létezik.”

Ehelyett, írta Ivaniszov, ő és a többi paraszt immár lehetetlen helyzetben van. Ha keményen dolgoznak, és gyarapítják a gazdaságukat, akkor kulákok, „a nép ellenségei” lesznek. Ha viszont a másik lehetőséget választják, és megmaradnak *bednyak*-nak (szegényparasztnak), akkor rosszabbul járnak, mint az „amerikai parasztok”, akikkel versenyezniük kellene. Úgy tűnik, nincs kiút a csapdából. „Mit csináljunk – kérdezte Ivaniszov a barátjától –, hogyan éljünk?” A saját helyzete egyre romlott. „Muszáj immár eladnunk a teheneinket, enélkül nincs semmi. Otthon könnyek vannak, végeérhetetlen kiabálás, szenvedés, szitkozódás. Azt hiszem, ha mostanában elmennél látogatóba egy parasztszaládhoz, és figyelnél, ezt mondanád: ez nem élet, hanem kemény munka, pokol, rosszabb az ördög tudja, minél. Ez minden.”

Ivaniszov sokakhoz hasonlóan képtelen választással szembesült: ideológiailag elfogadott szegénységgel egyfelől,

vagy veszedelmesen elfogadhatatlan jómóddal másfelől. A parasztok tudták, hogy ha rosszul dolgoznak, éhezni fognak. Ha jól dolgoztak, megbüntette őket az állam. Láttam a problémát még Maurice Hindus amerikai újságíró is, aki általában véve nagyra becsülte a Szovjetuniót: „Amikor tehát az ember szert tesz két-három lóra, ugyanennyi, vagy több tehénre, nagyjából fél tucat disznóra, és természetesen három-négyszáz pudnyi rozst, vagy búzát, a kulákok kategóriájába esik.” Ha egyszer egy paraszt gazdag és sikeres lesz, ellenséggé válik. A gazdák, akik túl eredményesek voltak, túl jól termeltek, hirtelen gyanakvás célpontjai lettek. Még a lányok is kerülték őket, jegyezte fel Hindus: „Senki nem akar manapság gazdag emberhez feleségül menni.” Eugene Lyons Moszkvában azt írta, hogy „a törekvőbb, gátlástalanabb tehetősebb parasztok” mind hatalmas nyomás alatt vannak. Mihail Solohov a *Feltört ugar* című regényében szintén ábrázolt egy olyan parasztot, akinek egyszerűen túl jól ment:

Tizenkét, húsz, huszonnyolc *gyeszjatiná*-t is bevettem, bizony! A fiammal meg a feleségemmel dolgoztam. Csak kétszer fogadtam fel napszámost, a legnagyobb dologidőben. Mert mit diktált akkoriban a szovjethatalom? – Vess minél többet. De most... félek! Félek, hogy ezért a huszonnyolc *gyeszjatiná*-ért rám húzzák a vizes lepedőt, kulákokat csinálnak belőlem.⁵

Ilyenformán vette el a Szovjetunió általában a parasztok kedvét attól, hogy több gabonát termesszenek.

A bolsevikoknak talán nem mindegyike értette meg ezt az ellentmondást. Sztálin azonban bizonyosan megértette, és 1928 telén a legmagasabb rangú elvtársaival együtt úgy döntött, hogy direkt módon beleáll. A Politbüro az egyik tagját, Anasztasz Mikojant az Észak-Kaukázusba küldte, hogy tárja fel az

élelmiszerhiány okát. Molotov Ukrajnába ment. Maga Sztálin úgy döntött, hogy Szibériába indul.

Árulkodók a feljegyzések, amelyek Sztálin háromhetes utazásán készültek. Később írt beszámolóiban Sztálin észrevételezte, hogy sok párttag munkatársa a helyszínen – némelyikükben még maradt bátorság vitába szállni vele – meg volt győződve arról, hogy a gabonahiány megoldható technikai módosításokkal, például azzal, ha több iparcikket adnak a parasztnak a gabonáért cserébe. De vajon tényleg orvosolja-e hosszabb távon a problémát, ha a parasztyerek több cipőt kapnak? Egy alkalommal, amikor szibériai pártvezetőkkel találkozott, a vadonatúj kecskebőr kabátban feszítő Sztálin váratlanul hangosan kezdett gondolkodni a szovjet mezőgazdaság fogyatékoságairól. A forradalom után, emlékeztette őket, a parasztnak elfoglalták és felosztották az arisztokraták és kolostorok magánbirtokait, minek folytán sok ezer apró, nem kellően termelékeny gazdaság jelent meg, és szegényparaszt is, hasonló számban. De pontosan ez a probléma: a kulákok – a gazdag parasztnak – azért sokkal termelékenyebbek, mint a szegény szomszédai, mert megtartották a nagyobb birtokaikat.

A módos parasztnak ereje, vonta le a következtetést Sztálin, „abból a tényből fakad, hogy nagyobb léptékben gazdálkodik”. A nagyobb gazdaságok hatékonyabbak, termelékenyebbek, könnyebben kezelhetők a modern technológiával. Ivaniszov ugyanezt a problémát vette észre: az idő múlásával a sikeresebb gazdák gazdagabbak lesznek, és több földet halmoznak fel, ami növeli a termelékenységüket. Ezáltal azonban kulákok lesznek, s így ideológiailag elfogadhatatlanok.

Mit kellene tenni ez ügyben? Sztálin ideológiai okból nem mondhatta ki a következtetést, miszerint engedni kellene, hogy a sikeres gazdák több földet halmozzanak fel, és építsenek ki komoly birtokokat, ahogy történt minden társadalomban a

történelem során. Az lehetetlen, elképzelhetetlen volt, hogy egy kommunista államban nagy földbirtokosok, vagy akár csak tehetős gazdák legyenek. De Sztálin megértette azt is, hogy a sikeres parasztok üldözése sem fog magasabb gabonahozamokhoz vezetni. A következtetése: csakis a kollektív gazdálkodás jelenthet megoldást. „A kicsi és parányi családi gazdaságok egyesítése nagy kollektív gazdaságokban... ez az egyetlen út számunkra.” A Szovjetuniónak nagy, állami tulajdonú gazdaságokra van szüksége. A parasztoknak le kell mondaniuk a magántulajdonú földjeikről, össze kell adniuk az erőforrásaikat, és csatlakozniuk kell a szövetkezetekhez.

A kollektivizációt, mint szó esett róla, kisebb léptékben, aztán jobbára feladva, már kipróbálták 1918–19-ben. De összehangolva számos további marxista elgondolással, és megtámogatva kommunista pártbeli szószólókkal, az elképzelés tovább élt. Némelyek reménykedtek, hogy a közös tulajdonban lévő közösségi gazdaságok – *kolhozok* – létrehozása „proletárosítja” a parasztságot, bérmunkásokká teszi a gazdákat, akik elkezdenek majd munkásokként gondolkodni és viselkedni. A témáról folytatott viták egyikén, 1929-ben a kollektivizáció egy híve kifejtette, hogy „a nagy *kolhoz* – és ez mindenkinek teljesen nyilvánvaló – a maga nemében olyan termelési egység kell hogy legyen, mint a szocialista gyáraink és állami gazdaságaink”. A kollektivizációs propagandában ráadásul nem is kicsit tetten érhető volt a szovjet tudomány- és gépkultusz, a hit, hogy a modern technológia, a javuló hatékonyság és a racionalizált igazgatási technikák megoldhatnak minden problémát. A föld közös lesz. A gazdálkodáshoz szükséges felszerelések szintén. A hatékonyság érdekében a traktorokat és kombájnokat az állami tulajdonú gépállomások fogják ellenőrizni, amelyek szükség szerint kölcsönzik majd ki őket a kollektív gazdaságoknak.

A kollektivizáció és a központilag tervezett mezőgazdaság Sztálin szovjet iparra vonatkozó terveihez is illett. 1928-ban a szovjet kormány elfogadta az első „ötéves tervet”, egy gazdasági programot, amely az ipari termelés terén hallatlanul hatalmas, húszszázalékos növekedést irányzott elő, a hétnapos munkahét bevezetését – a munkások felváltva kaptak pihenőnapokat, hogy a gyárak soha ne kényszerüljenek leállni – és a munkahelyi verseny új etikáját. A művezetők, a munkások és az igazgatók egyaránt vetélkedtek egymással, hogy teljesítsék, sőt túlteljesítsék a tervet. Az ipari beruházások roppant növekedése a gyárakban új munkahelyek ezreit teremtette, amelyek közül sokat a földjeiktől megfosztott parasztok töltenek majd be. Továbbá sürgős szükségletet teremtett szénre, vasra és mindenféle egyéb természeti nyersanyagra, melyek nagy része csak a messzi északon, vagy a szovjet Távol-Keleten volt megtalálható. Ezeket a nyersanyagokat szintén a kollektivizáció által feleslegessé tett parasztok fogják kibányászni.

A „szükséghelyzet által igényelt módszerek”, a kollektivizációs kampány és a gyors iparosítás egykettőre a sztálini politika fő jellemzőivé váltak. Ez a „nagy fordulat”, vagy „nagy felemelkedés”, ahogy ismertté vált, a hadikommunizmus elveihez való visszatérést és gyakorlatilag második forradalmat jelentett. Mivel az új intézkedések nyilvánvaló elszakadást jelentettek attól, aminek Sztálin és mások éveken át szószólói voltak, és mivel a fő pártbéli riválisai elkeseredetten ellenezték kiváltképpen a kolhozosítást, Sztálin számára személyesen és politikailag is nagyon fontos lett a siker. Végül Sztálin személyesen olyanképpen fogalmazta át a kollektivizálásra vonatkozó utasításokat, hogy azokat a lehető legradikálisabban és leggyorsabban végrehajtsák.

Sztálin látogatását követően a szibériai OGPU felismerte, hogy biztosítaniuk kell a vezetőjük sikerét. Ahelyett, hogy megvárták volna az önkéntes beszolgáltatást a parasztoktól, ügynököket

küldtek a vidékre, nyomoztak, gazdákat tartóztattak le, elvették a gabonájukat, ahogyan a polgárháború idején történt. „Sztálin elvtárstól kaptuk a jelszavunkat – jelentette ki az egyik helyi gabonabegyűjtő –: „Nyomni, ütni, szorítani.” Ez nem maradt eredménytelen. Sztálin már a Moszkvába való visszatérése előtt sürgönyözött a munkatársainak, tájékoztatva őket a sikerről: „Januárra 80 millió pudnyi [1,31 millió tonna] gabonával köszöntjük a Központi Bizottságot. Nagyszerű győzelem ez a párt számára.” A február, jelentette ki, „a küzdelem legfontosabb hónapja lesz Szibériában”.

1928 tavaszán és nyarán Sztálin ezekre a jelentésekre hivatkozva fokozta a nyomást a kolhozosítás érdekében a Központi Bizottság két viharos ülésén. Az ekkor elmondott beszédeiből nyilvánvaló, hogy részben pontosan azért szorgalmazta erőteljesen ezt a politikát, mert ezt ellenezték az utolsó megmaradt komoly pártbéli riválisai, kiváltképp Buharin, akit immár „jobboldali opportunistának” bélyegzett. A kollektivizáció még a vidéki velejáróitól eltekintve is ideológiai eszköz volt, amelynek révén Sztálin a párt megkérdőjelezhetetlen tekintélyű vezetőjévé vált. E politika elfogadása végül hatalommal és legitimációval ruházta fel Sztálint a párton belül. Az ellenfelei feladták elhajló nézeteiket.

1928 tavaszán és nyarán igaz volt ennek az ellenkezője is: Sztálin a párton belüli konfliktust arra használta, hogy ideológiai alapot teremtsen belőle a kollektivizációs kampányhoz. A júliusi plénumon elmondott hírhedt beszédében kijelentette, hogy a parasztság kizsákmányolása a Szovjetunió iparosításának kulcsa: „Önök tudják, hogy Anglia évszázadokon át kifacsarta a gyarmatait, minden kontinensen, és így fecskendezett extra tőkét az iparába.” A Szovjetunió nem járhat ugyanezen az úton, érvelt Sztálin. És nem támaszkodhat külföldi kölcsönökre sem, mondta. Lényegében egyetlen megoldás maradt az ország számára, „gyarmatosítani” a saját

parasztjait: keményebben szorongatni őket, és azt a „belső felhalmozást” a szovjet iparba invesztálni. Ezt az átalakítást támogatandó, a parasztságnak „sarcot” kell fizetnie, hogy a Szovjetunió „továbbfejleszthesse az ipari növekedés volumenét”:

Ez kellemetlen helyzet, mondhatni. De nem lennének bolsevikok, ha ettől meginognánk, és nem vennénk tudomást a tényről, hogy e többletadó nélkül, amelyet a parasztságra rovatunk ki, az iparunk és az országunk nem lenne képes boldogulni.

Ami a „szükséghelyzet által igényelt módszereket” illeti, melyek oly sok fájdalmat okoztak, ezek „máris megmentették az országot az általános gazdasági válságtól... most már az egész ország gazdasága súlyos válságban lenne, éheznének a városok, éhezne a hadsereg”. Akik ellenzik őket, „veszélyes emberek”. Az egykor ünnepeelt „szoros kapocs” a parasztság és a munkásosztály között immár nem volt szükséges: „a hatalmat birtokló egyetlen osztály a proletariátus”.

Sztálin szóhasználata mélyen gyökerezett a gazdaság marxista felfogásában. Nem véletlenül, hanem gondos logikai okoskodás révén jutott arra, hogy a „megoldás” a gyors kollektivizálás. Úgy határozott, hogy a parasztságot fel kell áldozni a Szovjetunió iparosítása érdekében, és készen állt milliókat elűzni a földjükről. Tudatosan hozta meg a döntést, hogy nekik kell megfizetniük a „sarcot” a munkások államáért, és tudta, hogy eközben szenvedni fognak.

Valóban az erőszakkal elért kényszerkolhozosítás volt az egyetlen megoldás? Természetesen nem. Más opciók is nyitva álltak a szovjet vezetés előtt. Buharin például az önkéntes kollektivizációban és a kenyér árának emelésében hitt. Sztálin

szemében azonban a szovjet mezőgazdaságról alkotott felfogása, a fanatikus ideológiai elkötelezettsége és a saját tapasztalatai – kiváltképpen a terror hatékonyságába vetett hite – folytán az erőszakos kolhozosítás óhatatlanul elkerülhetetlennek tűnt. Immár a személyes reputációját tette fel e politika sikerére.

Nem csak az új gazdaságpolitika volt inkonzisztens a bolsevikok intézkedései közül, és nem is csak ez került válságba 1927-ben. Az „ukránosítás” ugyancsak mély ellentmondásokat hordozott magában, amelyek ekkortájt váltak nyilvánvalóvá. Egyfelől, a politika lényegében eszközjellegű volt: a moszkvai bolsevikok azért alkalmazták, hogy megbékítsék az ukrán nacionalistákat, hogy meggyőzzék őket arról, hogy szovjet Ukrajna valójában egy ukrán állam, és hogy bevonják őket a szovjet hatalmi struktúrákba. Ámde ahhoz, hogy sikeres legyen, az ukránosítás eszköz voltának nem volt szabad látszania: ahhoz, hogy az ukránok a Szovjetunió hűséges polgárai legyenek, el kellett hinniük, hogy az ukránosítás valóságos.

Így aztán az ukrán nacionalisták megnyerése érdekében a szovjet állam kénytelen volt ukrán születésűeket kinevezni az ország vezető pozícióiba, finanszírozni az ukrán nyelvű oktatást, és engedni az „autentikus” ukrán művészet és irodalom fejlődését, amelyet az orosz és szovjet kultúrától elkülönülőnek és különbözőnek tekintettek. Ezek a húzások azonban nem békítették meg a nacionalistákat. Inkább arra indították őket, hogy gyorsabb változást követeljenek. Végül pedig arra, hogy mindenestül kétségbe vonják Moszkva primátusát.

Az elégedetlenség az irodalom világában kapta a leghangosabb megfogalmazást, ahol a leggyorsabban növekedtek az ambíciók. A Hart és a Pluh, akárcsak a szovjet

művészeti avantgárd többi része, csak rövid ideig létezett. 1926 januárjában betagolták őket egy nyíltabban politikai szervezetbe, a Proletár Írók Szabad Akadémiájába, amely (az ukrán nevét – *Vilna Akagyemija Proletarszkoj Lityeraturi* – rövidítő) VAPLITE-ként volt ismert. A csoport vezetője, Mikola Hvilovij a polgárháború idején csatlakozott a bolsevikokhoz, sőt rövid ideig tagja volt a Csekának is. Ukrán azonosságtudata azonban lehetővé tette számára, hogy valamelyes távolságot tartson a moszkvai bolsevikoktól, és más irányba kezdett fejlődni. Hvilovij kerülni igyekezett a provincializmust, az „elmaradottságot” és a parasztságot, kikelt a kortársai „szervilis lélektana” ellen, és inkább az ukrainai urbánus irodalmi kultúra fejlesztését tekintette céljának. Arra törekedett, hogy Ukrajna Európával azonosuljon, és ne Oroszországgal, és 1925-re hajlandó volt ezt kimondani:

Mivel az irodalmunk végre a saját útján fejlődhet, szembesülünk a kérdéssel: a világ melyik irodalmi irányzatához igazodjunk? Semmiképp sem az oroszhoz. Ez határozottan és feltétlenül kijelenthető. A politikai uniókat nem szabad összekeverni az irodalommal. Az ukrán költészetnek a lehető leggyorsabban menekülnie kell az orosz irodalom és a stílusai elől... a lényeg az, hogy az orosz irodalom évszázadokon keresztül a helyzet uraként nehezedett ránk, és szolgai utánzásra kondicionálta a lelkünket...

Mihail Bojcsuk ukrán modernista képzőművész, aki a forradalmi avantgárd irányzatához tartozott, nagyjából ez idő tájt hasonló következtetésre jutott. Ukrajnának „nagy falat” kell építenie az Oroszországgal közös határára, ahogy a kínaiak

tették, „sorompót, amin még a madarak sem jutnak át”, hogy az ukrán kultúrának esélye legyen önálló fejlődésre.

Ennek a nyelvezetnek a visszhangja megjelent az ukrainai sajtóban, amely kezdte evangélista módjára hirdetni az ukránosítás előnyeit az országhatáron túl. Mint láttuk, az állam helyeselte az elgondolást, hogy szovjet Ukrajna kezdjen befolyást gyakorolni a külföldön, kiváltképp Lengyelországban élő ukránokra. Csakhogy 1927-ben szovjet Ukrajna arra is törekedni kezdett, hogy befolyást gyakoroljon az Oroszországban élő ukránokra, főleg azokra, akik az észak-kaukázusi Kubáni kormányzóságban éltek, ahol az ukrán ajkúak kétszer annyian voltak, mint az oroszok, vidéken pedig háromszor annyian. A köztársaság kormányának lapja tizenkét részes cikksorozatot közölt Kubánról és az Észak-Kaukázusról, bemutatva az ukrán befolyás történetét a kormányzóságban, és a szívélyes érzéseket, amelyekkel a kubáni ukránok viseltetnek az ukrainai testvéreik iránt.

A cikksorozat nyíltan szorgalmazta az ukránosítást, felbőszítve a Kubánt irányító orosz ajkú kommunistákat. Röviddel utóbb letartóztattak és eljárás alá vontak egy állítólagos szabotőrök alkotta csoportot, azzal vádolva őket, hogy Kubán Ukrajnához csatolását szorgalmazták. Egyikük azt vallotta, talán kényszer hatására, hogy az ukrainai sajtó cikkei készítették erre. A félelem, hogy a térség „ukranizálódik”, és ilyenformán a bolsevikok szempontjából politikailag megbízhatatlanná válik, néhány évvel később végzetes jelentőséget nyert.

Elégedetlenség fortyogott az ukrán politikai osztályban is, amely rossz szemmel nézte, hogy Moszkva továbbra is nyomasztóan nagy szerepet játszik a köztársaság kommunistáinak ügyeiben. 1925 áprilisában, kevesebb mint két évvel az ukránosításról szóló első dekrétum után a Szovjet Kommunista Párt hirtelen leváltotta az Ukrán Kommunista Párt

vezetőjét, Emmanuel Kviringet, aki nyíltan ellenezte az ukránosítást, és Lazar Kaganovicsot, Sztálin egyik legközelebbi munkatársát ültette a helyére. Kaganovics ugyan a Kijevi kormányzásában született, de rosszul beszélt ukránul. Ráadásul zsidó volt, a pályafutása java részét Oroszországban töltötte, és Ukrajnában nem született ukránnak, hanem az orosz bolsevikok szószólójának tekintették.

Kaganovics látszólag az ukránosítás felgyorsításának tervével érkezett. A három év alatt, amíg az Ukrán Kommunista Párt élén állt (1928-ban Sztanyiszlav Koszior váltotta), gyakorlatilag tovább bátorította az „alacsony” ukránosítást – a bürokratikus akadályok elhárítását a nyelvhasználat előtt –, mivel a bolsevikok változatlanul szükségesnek vélték megőrizni a rezsim számára az ukrán ajkúak lojalitását. Ám a „magas” ukránosítással – a kultúrával, az irodalommal, a színházzal – szembeni gyanakvása gyorsan igazi antagonizmusba torkollt, amely irritálta az új munkatársait. Röviddel Kaganovics kinevezése után Olekszandr Sumszkij, az oktatási népbiztos találkozott Sztálinnal. Panaszkodott az új ukrajnai párttitkára, és Kaganovics helyére egy „igazi” ukrán kinevezését kérte. Néhány hónappal később Sumszkij panaszkodott az ukrán Politbürónak is megnevezetlen – „elvtelen és képmutató, szolgálai kétszínű és álnokul hízelgő” – ukrán kommunistákra, akik odaadást tettetnek Ukrajna iránt, de a valóságban bármire képesek lennének, hogy az oroszok kedvében járjanak „egy pozíció elnyeréséért”.

Tekintetbe véve, hogy a talaj máris kezdett bizonytalanná válni alatta, Sumszkij meglepő módon bizakodott – önmagában, a pozíciójában, Moszkva elkötelezettségében az ukrán kultúra iránt. Kaganovicsot, ahogy kezdte átlátni az ukrajnai ügyeket, egyre nagyobb riadalom töltötte el. Megdöbbent, amikor arról értesült, hogy Hruszevszkij, egy olyan ember, aki „kormányok sorában szolgált” – mármint nem bolsevik kormányokban –,

még mindig szabadon jár-kel Kijev utcáin. Másutt a Szovjetunióban az ilyen alakok régóta rács mögött voltak. Az ukrán irodalmárok agresszívabb írásai, kiváltképp Hvilovij ama felhívása, hogy az ukrán költészet „meneküljön a lehető leggyorsabban az orosz irodalom és a stílusai elől...” szintén sokkolta Sztálin megbízottját. Akárcsak az író gyakorta ismételt jelszava: „*Het vid Moszkvi!*” („El Moszkvától!”) Kaganovics elküldött néhány idézetet Hvilovijtől Sztálinnak, aki, miként az várható volt, felháborodott, elítélte a „szélsőséges nézeteket”, és leteremtette Sumszkij elvtársat, amiért nem érti meg, hogy „csakis az ilyen szélsőségek ellen harcolva lehetséges az emelkedő ukrán kultúrát és ukrán társadalmi életet szovjet kultúrává és szovjet társadalmi léletté alakítani”.

Sztálinnak másik ukrajnai szövetségesét nem kellett figyelmeztetnie az aggályaira, mert az máris osztotta őket. Vszevolod Balickij ekkor már évek óta az ukrajnai OGPU feje volt, jobbára titokban végezve a tevékenységét. Bár gyakorlatilag egy ukrajnai pártszervezetet irányított, nem verte nagydobra, hogy megfigyelés alatt tartja a kulturális és politikai élet vezető alakjait, soha nem írt rendes jelentéseket az ukrajnai minisztertanácsnak, vagy helyi vezetőknek. Megakadályozta még egy propagandafilm vetítését is, amely az ügynökei munkáját dicsérte volna, mondván, abból túlságosan sok titokra fény derülne. Nem az Ukrán Köztársasághoz, hanem a Kommunista Párt moszkvai vezetéséhez volt hűséges, és ugyanezt várta el az alárendeltjeitől: „Ha az a parancs, hogy lőjenek a tömegbe, és megtagadják ezt – mondta egy ízben nekik –, akkor én fogom lelőni mindannyiukat. Ellenvetés nélkül teljesíteniük kell a parancsaimat, nem tűrök semmilyen ellenvetést.” Balickij ezzel egyidejűleg serényen fáradozott azon, hogy növelje a juttatásaikat és a kiváltságaikat, ahogyan a sajátjait is. Vélhetően ekkoriban kezdett ékszereket és

műkincseket gyűjteni, amelyekre a halálakor bukkantak az otthonában.

1925-re Balickij az ukrajnai Politbürót is meggyőzte, hogy hozzanak létre egy bizottságot, ami figyelemmel követi „ukrán értelmiségiek” tevékenységét, főleg azokét, akik kötődtek a Tudományos Akadémiához. 1926-ban az OGPU készített egy jelentést az „ukrán szeparatizmusról”, indítványozva, hogy tartsanak szoros megfigyelés alatt mindenkit, aki a múltban „bármiféle ukrajnai szovjetellenes mozgalommal” állt kapcsolatban. A nacionalisták felhagytak a szovjet állam elleni nyílt küzdelemmel, de ez „nem jelenti, hogy teljesen megbékéltek a fennálló helyzettel, és őszintén elálltak az ellenséges szándékaiktól”. A nacionalisták, tűnődtek a szerzők, talán nem ideológiát váltottak, csak taktikát:

A szovjethatalom megdöntésére irányuló reményeik megghiúsultak. A nacionalisták kénytelenek voltak a szovjethatalmat elkerülhetetlen tényként elfogadni. Ezért új harci taktikát eszeltek ki. A „kulturális munka” új fegyverét használják a szovjethatalom ellen... Az ukrán nacionalizmus képviselői általában véve fáradhatatlanul azon dolgoznak, hogy nacionalista érzületet plántáljanak a tömegekbe...

Kaganovics, aki bizonynyal olvasta mindezeket a jelentéseket, arra jutott, hogy ezek a nacionalisták, köztük az egykori Borotbiszti-tagok, nem azért „álltak át a mi oldalunkra”, mert igazi bolsevikok voltak, hanem mert „úgy számoltak, hogy majd átnevelnek bennünket”. Az ukránosítás szovjet programja, aggódott, nem tudta szovjetizálni Ukrajnát. Ehelyett felbátorította a Szovjetunió ellenségeit, „rosszindulatú erővé” alakítva őket, amely belülről fenyegeti a Szovjetuniót: a

bolsevikok, engedve, hogy az ukrán nacionalisták hatalmon maradjanak, egy új ellenzék magvait dajkálták.

Az összeesküvés-elméletek terén szakértőnek számító Balickij felfedezett egy még mélyebben lapuló ármányt. Arra gyanakodott, hogy az ukrán nacionalisták nem egyszerűen ellenségek, hanem egyszersmind árulók is; „ötödik hadoszlop”, amely idegen hatalmak érdekében férkőzött be a szovjet rendszerbe. Egy jelentésben, mely „Az ukrainai ellenforradalom ereje” címet viselte, a Piłsudski által 1926 májusában végrehajtott lengyelországi államcsínyig vezette vissza e titkos erő eredetét. Az ukrainai „szovjetellenes elemek”, fejtette ki, „Piłsudski személyében Petljura régi szövetségesét” látták, és inspirációt merítettek belőle a burzsoá-nacionalizmus ügyéért való harchoz. E kifinomult összeesküvés megsemmisítéséhez „nagyszabású művelet szükséges, elfojtandó a szovjetellenes tevékenységet”.

1926 végén, 1927 elején kezdetét vette a nagyszabású művelet. Sztálin támadások sorát intézte Sumszkij ellen, név szerint állítva őt pellengérre. Az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának tagjai egymás után ítélték el, bélyegezték meg és sértegették Sumszkijt, pártgyűléseken és a sajtóban egyaránt. Sumszkij kénytelen volt lemondani az oktatási népbiztosság és seregnyi más intézmény vezetéséről, köztük az ortográfiai bizottságéről, mely az ukrán nyelv helyesírási szótárának elkészítését kapta feladatául. Hvilovijt is támadták és elmozdították a VAPLITE éléről; az irodalmi szervezetet erővel feloszlatták, és helyette létrehoztak egy „szovjetbarátabb” – más szóval, kontrollált és téglákkal telepakolt – proletáríró szervezetet, a Kommunista Kultúra Munkásainak Összukrán Szövetségét. A „sumszkijizmus” és a „hvilovijizmus” a veszedelmes nacionalista elhajlásokra alkalmazott szitokszóvá vált. Az elkövetkező hónapokban és

években méregnek bizonyult bármelyikkel is összefüggésbe kerülni.

A Sumszkij és Hvilovij elleni támadások csak a lehangosabb megnyilvánulásai voltak a politikai nyomásnak, amely nehezedni kezdett más ukrán értelmiségekre is. Hrusevszkij, aki szoros megfigyelés alatt élt a Kijevbe való visszatérése óta, kezdett falakba ütközni, amikor meg akarta jelentetni a könyveit. Hirtelen azzal szembesült, hogy nem utazhat csak úgy külföldre – a megfigyelését végző informátorok biztosra vették, hogy disszidálást tervez –, és az OGPU mesterkedése hamarosan megakadályozta, hogy a Tudományos Akadémia elnöke legyen.

Az OGPU ráerősített a megfigyelési kampányára is. Az informátorai egyikének jelentése szerint egy ukrán professzor háborút jövendőlt a Szovjetunió és Lengyelország között, és állítólag azt hangoztatta, hogy az ukránoknak „önmaguk megerősítésére kell használniuk a konfliktust”. Egy másik informátor azt állította, hogy egy másik professzor úgy véli, az „ukránosítás” olyan szintre emelte a nemzettudatot, hogy Ukrajna nemsokára – két-három éven belül – függetlenné válik Oroszországtól. Az OGPU feljegyzéseiben szó esik továbbá ukrán értelmiségiek aggodalmáról, amely szerint a köztársaság rövidesen „idegen” elemek – azaz oroszok és zsidók – kezébe kerül. Ezek a vádak beszivárogtak a vezetés szóhasználatába is. 1927 tavaszán egy rendkívüli ülésen Szkripnik, aki most Sumszkijt váltotta oktatási népbiztosként, az általános paranoiát visszhangozta a külföldi ellenségekkel kapcsolatban, és elítélte mind Sumszkijt, mind Hvilovijt a „fasiszta” Lengyelországgal való kollaborációért.

1927 végére Balickij készen állt egy átfogóbb összeesküvés létezésének bejelentésére: Ukrajnában a Kommunista Párt példátlan jellegű ellenzékkel néz szembe. Nyíltan és titkon törekednek felforgatásra bolsevikellenes pártokhoz kapcsolódó személyek, akik valódi irányultságukat palástolandó a szovjet

intézményeken belül dolgoznak. Sokuk kapcsolatot tart fenn „külföldiekkel”, akik tevékenyen igyekeznek ellenforradalmat kirobbantani, ahogy 1919-ben cselekedtek.

Nem véletlen módon a vádaknak ez az áradata egybeesett az 1927-es élelmiszerhiánnyal és elégedetlenséggel, valamint a forradalom tizedik évfordulójával. Végző soron, valakit felelőssé kellett tenni a szovjet növekedés lassúságáért – éspedig nem Sztálint.

1927-ben az OGPU nekilátott „ügyet” keresni, amelyre építve új kampányt indíthat a szabotőrök és külföldi ügynökök ellen, akik állítólag hátráltatják a Szovjetunió fejlődését. 1928 tavaszán találtak egyet. Az oroszországi Sahti városban – közvetlenül az ukrán határ keleti oldalán, az Észak-Kaukázusban, a donbaszi szénmedence szélén – az OGPU „leleplezett” egy összeesküvő mérnökcsoportot, akik állítólag manipulatív külföldi hatalmak zsoldjában megpróbálták lerombolni a szénipart. Néhányan valóban külföldről érkeztek, és a hatóságok annak rendje és módja szerint letartóztattak több mint két tucat német mérnököt, valamint hasonló számban oroszokat. Ráadásul a titkosrendőrség úgy vélte, hogy kapcsolatot talál majd a munkaerő tagjai és a gyárak egykori tulajdonosai között, akik a forradalomban elveszítették a javaikat, és állítólag összeesküvést szőttek a visszaszerzésük érdekében, továbbá külföldi hatalmakhoz, köztük Lengyelországhoz vezető szálakat.

Az eredmény egy aprólékosan kidolgozott kirakatper lett, egy hosszú sor első eleme. Külföldi újságírók tucatjai jelentek meg minden nap a délnyugat-oroszországi Sahtiban zajló tárgyalásokon, a német nagykövettel és más jeles vendégekkel együtt. A főügyész, Nyikolaj Krilenko – a szocialista „igazságszolgáltatás”, vagyis azon teória szószólója, amely

szerint a politika fontosabb a jog uralmánál – leckéztető előadást tartott a döbbszent hallgatóságnak a munkásosztály vérért szívó „vámárokról”. „Ez forradalmi igazságszolgáltatás volt – írta Eugene Lyons –, a lángoló szeme tágra nyílt, a lángpallosa felemelkedett, hogy lesújtson.” A bizonyítási eljárás nem minden tekintetben alakult a várakozások szerint. A tanúk egyike, Nyekraszov nem jelent meg a bíróság előtt. Az ügyvédje kifejtette, hogy „Nyekraszov hallucinációktól szenved, és gumicellába helyezték, ahol a szívének szegezett puskákról sikoltozott, és őrvongási rohamai voltak”. A német mérnökök egyike nyíltan kijelentette, hogy kényszer hatására tett „tanúvallomást”. Mindazonáltal őt, „rongálással” vádolt mérnököt halálra, negyvennégyet pedig börtönbüntetésre ítélték. Az újságok egész Oroszországban nagy részletességgel beszámoltak a perről. A pártfunkcionáriusok mindenütt megértették az üzenetet: ha nem engedelmeskedtek, a ti sorsotok is ez lehet. Gyakorlatilag „a sahti mérnökök lényegében nem mint egyének, hanem mint egy osztály tagjai kerültek bíróság elé”. Immár gyanúsak minősült minden iskolázott, szakértelemmel rendelkező, műszaki tapasztalattal rendelkező ember.

Mivel igen sok külföldit érintett, a sahti pert hatalmas nemzetközi hírverés kísérte. Külföldi diplomataik, helyesen, úgy értelmezték, mint az új gazdaságpolitikával való szakítás és nagyobb változások közeledtének jelét. A Szovjetunió belül azonban majdnem ugyanakkora érdeklődés övezett egy másik kirakatpert: azt, amely az Ukrajna Felszabadításáért Szövetség, a *Szpilka Vizovelennyija Ukrajna*, avagy SZVU, egy teljesen fiktívnek tűnő szervezet ellen folyt. 1914-ben, Lvovban alakult egy hasonló nevű csoport – később, mielőtt elhalt volna, kicsiny ágakat növesztett Bécsben és Berlinben –, és a hadifoglyok körében propagálta Ukrajna ügyét. A szovjet verziót azonban a Balickij vezette ukrajnai OGPU találta ki. A szándék világos volt:

azon ukrán értelmiségiek letartóztatása, akik titokban talán hisznek az ukrán függetlenségben, és e hit szétzúzása egyszer s mindenkorra.

Az SZVU pere ugyanolyan jól elő lett készítve, mint a sahti per – és hasonlóképpen átfogó célokat szolgált. Az első letartóztatásokra 1929 tavaszán került sor. Az OGPU végül 30 000 embert – értelmiségieket, művészeket, műszaki embereket, írókat és tudósokat – vett őrizetbe, és közülük negyvenötöt állított bíróság elé 1930 tavaszán, a harkovi operaházban rendezett nyilvános per során. A legismertebb vádlott Szerhij Jefremov irodalomkritikus, történész volt, az Ukrán Tudományos Akadémia elnökhelyettese és a Központi Rada egykori alelnöke. Jefremovot már hónapok óta nyilvánosan támadták arra hivatkozva, hogy publikált egy ukrán nyelvű cikket a határon túl, a Lengyelországhoz tartozó Lvovban. Perbe fogtak továbbá professzorokat, egyetemi oktatókat, szerkesztőket, laboratóriumi asszisztenseket, valamint nyelvészeket, orvosokat, ügyvédeket, teológusokat és vegyészmérnököket. Sokan mások szintén a Központi Rada politikusai voltak; közel felük vagy pap, vagy pap fia.

Tanárok és diákjaik kiváltképpen célpontnak minősültek. Köztük volt a Tarasz Sevcenko Első Kijevi Munkásiskola igazgatója, aki oly odaadóan az ukrán nemzeti költő költészete köré építette az általa vezetett intézmény tantervét. Az igazgatót és négy kollégáját azért tartóztatták le, mert állítólag eltanácsolták az iskolától zsidók és munkások gyermekeit, kizárólag „burzsoá nacionalistákról” gondoskodtak, és pénzt gyűjtöttek egy Petljura-emlékmű állítására. Letartóztatták és bíróság elé állították diákszervezetek vezetőit, köztük néhány olyanét, amelyek állítólag Sevcenko-versek olvasásának örve alatt kulágyerekeket vettek fel a soraikba. Az állam félni látszott, hogy a nacionalista költészet sok ukrán számára vonzó, és ez a paranoia kitartott egészen a nyolcvanas évekig.

Célpont volt az Ukrajnai Autokefalosz Ortodox Egyház is. A sikere – a tetőponton hatmillió követője volt, és harminc püspökség alkotta – gyanakvást szült. Balickij titkosrendőrsége „nyomokra” bukkant az egyház valódi természetét illetően. Informátorai például azt jelentették, hogy az egyház vezetői titkon arra ösztökélik a parasztokat, maradjanak hűségesek Ukrajna ügyéhez. Az SZVU-per során az állam nyíltan azzal vádolta az egyházat, hogy lázadást készít elő:

Az ukrajnai ellenforradalom, mely a polgárháború harcmezőin vereséget szenvedett, meglapult a felszín alatt, és elkezdett híveket toborozni, hogy aláássa a szovjethatalom építményét, és felkelést indítson a munkás-paraszt állam ellen. Ebben a felkelésben az egyik legfontosabb szerepet az Autokefalosz Egyház játszotta volna, amelyet Petljura mozgalmának vezetői és ideológusai hoztak létre.

Két egyházi vezető – egy testvérpár, egyikük a Központi Rada hajdani tagja – volt az SZVU-perben a vád alá helyezettettek között. Az elkövetkező letartóztatási hullámban további ezreket hurcoltak el, papokat és egyszerű hívőket egyaránt.

A többi vádlott között mindenféle foglalkozású akadt. Az állam nyilvánvalóan arra törekedett, hogy a csoport az ukrán nemzeti értelmiség széles körét képviselje, és ezáltal a lehető legtöbben legyenek hírbe hozhatók. A vádhatóság állítása szerint az SZVU összeesküvést tervezett, hogy megdöntse az ukrajnai szovjethatalmat, „egy idegen burzsoá állam – Lengyelország – segítségével”, hogy „az Ukrán Népköztársaság formájában visszaállítsa a kapitalista rendet”. A per során a *Bilsovik Ukrajni* (Ukrán Bolsevik) még nyersebben fogalmazott: „a proletárbíróság nem csak a petljurista söpredék ügyét

vizsgálja, de egyszersmind ítéletet mond történelmileg visszatekintve az egész ukrán nacionalizmusról, az összes nemzeti pártról, az áruló politikájukról, a burzsoá függetlenséggel, Ukrajna függetlenségével kapcsolatos alávaló eszményeikről”. A vádlottak egyike, Borisz Matusevszkij később felidézte, hogy hasonló dolgokat hallott a kihallgatójától. „Térdre kell kényszerítenünk az ukrán értelmiséget, ez a feladatunk – és végre is fogjuk hajtani; akik nem hajlandók [letérdelni], azokat lelőjük!”

Sztálin személyesen vett részt a per forgatókönyvének megírásában, memorandumokat küldött róla az ukrainai vezetésnek. Az egyikben hangot adott egy konkrét félelmének, mely sok évvel később ismét felszínre került, az 1950-es évek elején, amikor az „orvosok összeesküvése” kapcsán folyt nyomozás. „Úgy véljük, nemcsak a vádlottak zendülő és terrorista akcióját kell felnagyítani a per során, de az orvosi fortélyokat is, amelyek célja felelősségteljes munkások meggyilkolása volt.” Ennek az utasításnak az eredményeként letartóztatták Arkagyij Barbart, egy közismert kijevi orvosprofesszort. Nem volt ellene bizonyíték, még a per folyamán sem került elő. De nem számított semmi Sztálin óhaján kívül, hogy megbüntesse „az ellenforradalmi orvosokat, akik kommunista páciensek megmérgezésére és meggyilkolására törekszenek”.

Maga a per bohócatszámba ment. A Jefremov elleni vád jószerével teljesen a naplóbejegyzéseire épült, amelynek létezését egy másik vádlott árulta el a rendőrségnek. Csakhogy, bár a napló tartalmazott néhány éles hangütésű mondatot ukrainai kommunista vezetőket illetően, titkos szervezkedésről egyáltalán nem ejtett szót. Nem volt benne semmilyen bizonyíték külföldi kapcsolatokra vagy forradalmi összeesküvésre vonatkozóan. Jefremov mindazonáltal „vallott”, miután közölték vele, hogy csak így mentheti meg a feleségét a

letartóztatástól és a kínzástól. A vele közös cellába helyezett informátor ezt jelentette a viselkedéséről:

Jefremov nagyon zaklatottan tért vissza a kihallgatásáról, és amikor megkérdeztem tőle, „hogyan ment?”, ezt felelte: „Soha nem voltam még ilyen gyűlöletes, szánalmas, elviselhetetlen állapotban. Jobb lenne, ha most rögtön vinnének, és végeznének velem, mint ez a gyötrés mindennap a kihallgatásaikkal... Nagyon örülnék, ha tényleg lenne olyan szervezet, és igaz lenne minden, amit ma hozzá kapcsolnak, az a sok ember, a részletek. Akkor elmondanék mindent, és vége lenne ennek... De itt olyan részletekről kell beszélnem nekik, amikről nem tudok semmit...” Hozzá kell tenni, hogy a beszélgetés során Jefremov nagyon zaklatott volt, teljesen kimerült, remegő hangon beszélt, és könnyek voltak a szemében.

Jefremov végül írt egy 120 oldalas „vallomást” a bűneiről és a harkovi operaházban rendezett kirakatper során elismételte ugyanazokat a koholt történeteket. Mások ugyanezt tették. Borisz Antonyenko ukrán író később mondta egy másik vádlottról, hogy „még ha elhitte is az ember az összes kijelentését, a per során olyan benyomást keltett, mint egy operett-törzsfőnök, hadsereg és elvtársak nélkül”. Kosztyurkalo író, aki talán egyedüli vádlottként élte túl a pert, az elkövetkező börtönbüntetést és a második világháborút, később így írta le a jelenetet:

A vádlottak meghallgatásával kezdődött, akiknek a tanácselnöke lehetőséget adott, hogy elmondják, kaptak-e példányt a vádiratból, és ha igen, bűnösnek vallják-e magukat, vagy nem. Amikor mindegyikük átesett ezen a

megpróbáltatáson, a bíró elkezdte nyilvánosan felolvasni a teljes vádiratot, a felolvasás több mint két napon át tartott, mert a vádirat egy 230 oldalas könyv volt. Ez a könyv külön nevet is kapott a vádlottaktól, akik „a nagy SZVU-opera librettójának” nevezték... Mindenki tökéletesen tisztában volt a bíróság hozzáállásával. Nyilvánvaló volt, hogy a per összes részletét és végső kimenetelét előre megtervezték, és hogy csakis propagandacélból, a külföld meg a fanatikus párthívek és néhány becsapott hazai állampolgár kedvéért van rá szükség.

Végül valamennyi vádlottat bűnösnek találták. A legtöbben Gulag- vagy börtönbüntetést kaptak, és sokukat később agyonlőtték, amikor 1938-ban tömeges kivégzésekre került sor a börtönökben. 1929 és 1934 között az OGPU-nak köszönhetően még három nacionalista összeesküvés „lepleződött le” Ukrajnában: az „Ukrán Nemzeti Központ” (Ukranszkij Nacionyalnij Centr/Tszentr, avagy UNT), az „Ukrán Katonai Szervezet” (Ukranszkij Vijszkova Orhanizacija, avagy UVO) és az „Ukrán Nacionalisták Szervezete” (Orhanizacija Ukranszki Nacionalisztiv, avagy OUN). Az UVO és az OUN valós szervezetek voltak – mindkettő aktívan működött a határon túl, Lengyelországban, ahol ellenálltak a nyugat-ukrajnai lengyel uralomnak –, de az ukrajnai befolyásuk korántsem volt akkora, mint amekkorának az OGPU beállította. Mindezek az ügyek egyre újabb aspektusokat nyertek, és végül, az 1930-as évek végére a titkosrendőrség úgy csűrte-csavarta őket, hogy mindenkire ráhúzhatók legyenek, akit le akar tartóztatni.

Ahogyan az SZVU-ügy vizsgálata, ezek az ügyek is a legmagasabb szintről kaptak támogatást, és erőteljes szándék mutatkozott a kiterjesztésükre. Az OGPU tisztjeinek, akik nacionalista összeesküvést „lepleztek le” Ukrajnában,

előléptetés volt a jutalmuk. Akik ezekre az ügyekre specializálódtak, 1931 tavaszán saját külön részleget kaptak a titkosrendőrségen belül, ez volt az ukrainai OGPU Titkos Politikai Osztálya (a *Szekretno-Politicsnyij Vidgyil*, avagy SZPV). Az SZPV ezután számos szekciót létrehozott, hogy megfigyelje az Ukrán Tudományos Akadémiát, szemmel tartsa a Lengyelországból a Szovjetunióba települt 60 000 ukránt, körmére nézzen a sok-sok irodalmi csoportnak és kiadónak, egyetemi professzornak, középiskolai tanárnak és más „gyanús csoportoknak” is. 1930-ban az OGPU még azt is bejelentette, hogy leleplezett egy összeesküvést, melyben „ellenforradalmi állatorvosok és bakteriológusok” vettek részt, akik állítólag kutakat mérgeztek, és haszonállatokat pusztítottak.

Ezeknek az ügyeknek mindegyikét nagyszabású nyilvános dezinformációs kampány kísérte. 1927-től kezdődően a szovjet sajtó tele volt az „ukrán ellenforradalmat” és az „ukrán burzsoá nacionalizmust” megbélyegző szövegekkel. A nyilvános kampányokkal nyomást kívántak gyakorolni az áldozatokra, és ez sikerült is: a nyilvános megszégyenítés fontos szerepet játszott a letartóztatottak „megtörésében” és abban, hogy rávegyék őket olyan bűncselekmények bevallására, amiket nem követtek el – és persze abban, hogy megfélemlítsenek és elhallgattassanak mindenkit, aki ismeri őket. A hiszterizált, gyűlölettel átítatott légkörben a Kommunisták Pártjával, vagy a politikája bármely elemével, így a mezőgazdasági politikájával szemben megnyilvánuló kritika bizonyítékként volt használható arra, hogy a kritizáló nacionalista, fasiszta, áruló, szabotőr, vagy kém.

Térben és időben a messzi távolból nézve Ukrajna nemzeti törekvéseinek problematikája egészen másnak tűnik, mint a szovjetunióbeli gabonabegyűjtésekkel szembeni ellenállásé. Az

előbbi értelmiségieket érintett, írókat és másokat, akik továbbra is hűségesek maradtak a független vagy félig-meddig független ukrán állam eszméjéhez. Az utóbbinak parasztokhoz volt köze, akik tartottak attól, hogy a Szovjetunió koldusbotra juttatja őket. Az 1920 végéről származó bizonyítékok túlnyomó többsége azonban arról tanúskodik, hogy a kettő összefüggésbe került, legalábbis Sztálin és a neki dolgozó titkosrendőrök fejében.

Sztálinról köztudott, hogy számos alkalommal kifejezetten összekapcsolta egymással a „nemzeti kérdést” és a „parasztkérdést”. 1925-ben egy emlékezetes beszédében kijelentette, hogy „a parasztság továbbra is a nemzeti mozgalom főserégét alkotja, és nincs erős nemzeti mozgalom a parasztsereg nélkül”. Ugyanabban az előadásban bírált is egy elvtársat, amiért nem veszi komolyan ezt a veszedelmes kombinációt, és nem hajlandó meglátni „a nacionalista mozgalom mélységesen népszerű és mélységesen forradalmi” jellegét. Bár nem említette konkrétan, Ukrajna volt az a szovjet köztársaság akkortájt, amelyben, mint Sztálin jól tudta, a legerősebb nemzeti mozgalom működött, és a legtöbb paraszt élt.

Más szóval, Sztálin még ebben az elméleti megjegyzésében is észrevételezte a nemzeti zászló alatt egyesülő „parasztsereg” veszélyét. Ugyanezt szóvá tette bolsevik kollégája, Mihail Kalinyin, bár Kalinyin egyszersmind elismételte a kollektivizáció szorgalmazói által javasolt megoldást is: tegyék a parasztot proletárrá. Így majd elveszítik a kötődésüket egy konkrét helyhez, vagy nemzethez: „A nemzeti kérdés tisztán parasztkérdés... a nemzetiség kiiktatásának a legjobb módja egy hatalmas gyár, sok ezer munkással... amely malomkőként őrli fel az összes nemzetiséget, és egy új nemzetiséget kovácsol. Ez a nemzetiség az egyetemes proletariátus.”

Gyakorlatilag az OGPU is előrevetítette a szovjet államot illetően egy konkrét veszélyt az ukrán parasztság részéről, és ez egyáltalán nem teoretikus volt. A gazdasági nyomás hatására 1918–20-ban parasztfelkelések robbantak ki. Most, a kolhozosítás közeledtével, ugyanazok a kormányzóságok néztek ismét küszöbönálló gazdasági nyomás elébe. Az OGPU nem meglepő módon félt azoknak az éveknek a megismétlődésétől, olyannyira, hogy a tisztjei, Sztálint visszhangozva, szintén egyenesen a polgárháború korát idéző nyelvezetet kezdték használni.

Az OGPU félelmei bizonyos értelemben nagyon is megalapozottak voltak. A testület feladatai közé tartozott többek között a rendszeres információgyűjtésre, hétköznapi emberek véleményére alapozott „politikai hangulatjelentések” készítése. Így aztán nagyon jól tudta, hogy a gabonabegyűjtéssel kapcsolatos új – lényegében a régiakat felmelegítő – intézkedéseket általános gyűlölet fogja övezni azok körében, akikkel szemben érvényesítik majd őket, kiváltképp Ukrajnában.

Az OGPU a tanult, városi ukránok körében jellemző elégedetlenséggel is tisztában volt, és tartott tőle, hogy e két háborgó csoport között kapcsolat jön létre. 1927-ben többek közt azt jelentette, hogy az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának egyik hajdani tagja szitkozódva beszélt Moszkva Ukrajnával szemben tanúsított „gyarmatosító” politikájáról. Megfigyelték, hogy a „sovinisza” közönség „nemzeti-függetlenségi” érzésekben tobzódva sárga és kék – az ukrán zászló színeiben pompázó – virágokkal halmoz el két híres ukrán zenészt egy odesszai koncert után. Az OGPU feljegyzést készített egy névtelen levélről, melyet egy újságnak küldött be valaki, aki arról írt, hogy a parasztok „rabszolgák”, akikre „moszkovita-zsidó” csizmák taposnak, valamint a „Cseka cárjai”. Ugyanez a levél figyelmeztette a szerkesztőséget, hogy

ne tulajdonítson nagy jelentőséget a nemzet hallgatásának: az ukránok „nem felejtettek el mindent”. A rendőrség informátorai Zsitomirban még hallották is, amint tanárok arról panaszkodnak, hogy az ukrainai élelmiszert és erőforrásokat Oroszországba küldik. A tanárok egyetértettek abban, hogy a parasztok bizonyára fellázadnak majd az ilyen gyakorlat ellen: „Csak az kell, hogy a parasztok vezetőket találjanak maguk között, akikben hinni tudnak.”

Még aggasztóbb volt, hogy egyes parasztok, akiket megijesztett a háborús propaganda szakadatlan dobverése, abban reménykedtek, hogy egy külföldi támadás talán megmenti őket az újabb gabonarekvirálásoktól. A szóbeszéd, miszerint a lengyelek hamarosan átkelnek a határon, arra készítette a parasztokat Mihajlivka faluban, hogy kezdjenek élelmiszert felhalmozni, kiürítve a helyi szövetkezeti boltot. Egy helyi lap közölt egy levelet, amely így írta le a pánikot:

Mindenki jajveszékel, és sürgönyökhöz hasonlóan érkeznek a hírek: „A lengyelek már Velikij Bobrikban járnak!” „Bobrikot már bevették!” „Egyenesen Mihajlivka felé tartanak!” Senki nem tudja, mit tegyen – meneküljön, vagy maradjon?

A titkosrendőrségi jelentések szerint a parasztok egymás közt arról beszéltek, hogy „két hónap múlva megérkeznek Ukrajnába a lengyelek, és azzal vége szakad a gabonarekvirálásoknak”, vagy hogy „azért nincs gabonánk, mert a hatóságok Moszkvába szállítják, és azért szállítják el, mert tudják, hogy hamarosan el fogják veszíteni Ukrajnát. Hát, annyi baj legyen, közeleg az idő, amikor iszkolhatnak.” Ukrajna lengyel, német és zsidó lakosai eközben távozást kezdtek tervezni. „Az oroszországi németek számkivetettek; Amerikába

kell mennünk – mondta a kisebbség egyik tagja egy másiknak. – Jobb Amerikában jó gazdának lenni, mint itt rossznak, akit kuláknak neveznek.” A lengyel ajkúakat a jelentések szerint izgalomba hozta, hogy a lengyel hadsereg gyakorlatozik a határon túl, és „kárörvendően tekintettek a küszöbönálló kormányváltás kilátására”.

Tudva, vagy legalábbis sejtve, mi következik a kolhozosítás után, a titkosrendőrség arra számított, hogy a városi ukránok, valamint a parasztok körében fokozódik az ellenzékiesség. Az ideológiájuk készítette őket, hogy várják ezt az ellenállást: az osztályharc élesedésével a burzsoázia természetesen még keményebben küzd a forradalom ellen. Az OGPU mindazonáltal tisztában volt a feladatával: biztosítani a forradalom győzelmét.

1928 októberében az OGPU két magas rangú tisztje, Terentyij Deribas és A. Ausztrin megpróbálta felvázolni a probléma jellegét egy átfogó jelentésben, melyet a „Szovjetellenes mozgalmak vidéken” címmel küldtek a feletteseiknek. A polgárháború Szovjetunió-szerte keserves tapasztalatainak taglalásával kezdték, melyek oly sokuk pályafutására gyakoroltak meghatározó hatást. „A Cseka–OGPU által az ellenforradalom ellen vívott küzdelem történetében a vidéki ellenforradalmi megnyilvánulások elleni harc lényeges szerepet játszott” – írták bevezetésül. A két tiszt folytatásképpen felidézte, hogy a szovjetellenes pártok által vezetett „kulákok és a vidéki burzsoázia” harcolt a bolsevikok ellen az 1918–19-es kulákfelkelés – más szóval, a Petljura, Mahno, Grigorjev és mások vezette nagy parasztlázadások – idején. Megállapították, hogy ezek a parasztmozgalmak az 1920-as évek elején alábbhagytak; de hangot adtak a gyanújuknak is, hogy ismét erőt gyűjtenek, új formákat öltve, új jelszavakat használva. Röviden, a régi parasztfelkelés új formában térhet vissza.

A tiszték megfigyeltek, vagy azt állították, hogy megfigyeltek egy új jelenséget: „a városi szovjetellenes értelmiség” minden

korábbiánál erőteljesebben igyekszik „kapcsolatot teremteni a kulákok szovjetellenes mozgalmaival”. A város és a vidék között bővülő kapcsolat révén, írták, apró ellenzéki sejtek jelentek meg szerte a vidéken – még a Vörös Hadsereg soraiban is. A tiszteket különösen aggasztotta egy ismétlődően megnyilvánuló igény egy parasztszervezet, vagy egy osztályalapú parasztpárt – a munkások pártjának ellenpontja – iránt, amelyről az OGPU informátorai immár riasztó gyakorisággal hallottak, vagy úgy gondolták, hogy hallottak szerte a Szovjetunió vidéki területén. 1925-ben 139 jelentés érkezett parasztszervezet létrehozásának szorgalmazásáról. 1927-ben a szám 2312-re emelkedett.

Dacára a ténynek, hogy Szimon Petljura immár halott volt – két évvel korábban végzett vele egy merénylet lövése Párizsban –, a két tiszt meglehetősen élénken emlékezett, hogyan foglalták el a csapatai egykor Kijevet lengyel támogatással:

Figyelemre méltó módon felbátorodtak az utóbbi időben ismét a petljuristák, akik megpróbálják Ukrajnát egy majdani, Szovjetunió elleni imperialista hadjárat hídfőállásává tenni. Kétségkívül Piłsudski kormánya áll a petljurista UNR [Ukrán Népköztársasági Mozgalom] mögött, de tévedés lenne a petljuristák újjáéledését az Ukrán Köztársaságban egyszerűen a lengyel kormány és az UNR intrikájával magyarázni. A petljuristák, sovinszta, antiszemita jelszavakat hangoztatva, és egy független [ukrán nemzeti] köztársaság létezésével vonzva a tömegeket, szervezeti központtá válhatnak, amely szovjetellenes szerveződések széles körét egyesítheti a falvakban és a városi kispolgárság köreiben nemzeti zászló alatt, hogy közös támadást intézzenek a szovjethatalom ellen.

Még visszatekintve is lehetetlen megítélni ennek a jelentésnek a valóságtartalmát. A szovjetellenes értelmiség és a szovjetellenes parasztság közötti kapcsolat nagyon is lényeges jelenség lehetett Ukrajnában, és nagyon is lehetséges, hogy a parasztszövetség létrehozására irányuló igény szintén terjedőben volt. Bizonyos, hogy a titkosrendőrségi jelentésekben a politikai erjedés számos példájáról említés történt. 1927-ben a *Vesztyi* nevű lap kapott egy névtelen levelet az „Ukrajnai Gazdaszövetség”-től, amelyet egy nem létező kijevi címről, a „Petljura utcá”-ból adtak fel, és amelyben az állt, hogy „nem tudunk tovább kommunisták uralma alatt élni”. A levél az ukrán nemzeti himnuszából vett idézettel végződött: „Ukrajna nem halt még meg.” Nagyjából ugyanebben az időben az OGPU Ukrajnában szétszórt röplapokra bukkant, melyeket állítólag az „Ukrán Forradalmi Bizottság” nyomtatott, egy olyan testület, amely arra szólította fel a parasztokat, hogy készüljenek „a napra, amikor véget ér a moszkvai bolsevikok uralma”, és visszatér az Ukrán Népköztársaság.

De az is lehetséges, hogy ezeket a teóriákat az OGPU kollektív képzelete szülte, vagy fújta fel. A pártok és röplapok némelyikét talán szintén maga a titkosrendőrség kreálta. A cári elődjeiktől eltanult technikák közé tartozott, hogy álellenzéki mozgalmakat és szervezeteket hoztak létre, amelyek rendeltetése az volt, hogy a potenciális elhajlók a csatlakozással leleplezzék magukat.

Azonban még ha paranoia támasztotta is ezeket a vélekedéseket a város és a falu közötti konspirációról, nem voltak illogikusak. A bolsevikokat a saját forradalmi tapasztalatuk arra tanította, hogy a forradalmak az értelmiségiek és a munkások közötti kötelékből születnek. Miért ne születne most egy új forradalom az ukrán nacionalista értelmiség és parasztság közötti kötelékből? És miért ne erősödhetne meg gyorsan egy ilyen mozgalom? Végző soron

nagyjából ez történt 1919-ben, amikor a látszólag a semmiből jövő parasztlázadás terjedt robbanásszerűen egész Ukrajnában. E mozgalom egyes vezetőinek voltak nemzeti törekvései, és a lázadásuk valóban kikövezte az utat külföldi „imperialista” támadás előtt.

A két OGPU-tiszt 1928 elején, amikor ezt a terjedelmes dolgot írták, nyilvánvalóan emlékezett mindezekre az eseményekre, amelyeknek a tizedik évfordulója immár küszöbön állt. A „szovjetellenes” sugdolózásokról, röplapokról és súlyosabb megnyilvánulásokról szóló napi jelentések fényében kénytelenek voltak feltételezni, hogy Ukrajnában csakugyan fennáll egy újabb robbanás veszélye. Számítva a városi-falusi nacionalizmus fokozódására, az OGPU nyomozott, kutatott, és rögzítette a bizonyítékokat, akár valósak voltak, akár nem. Más szóval, a kolhozosítási kampány ténylegesen még el sem kezdődött, a szovjet titkosrendőrség és a szovjet vezetés máris a Szovjetunió elleni politikai összeesküvés bizonyítékának tekintette a gabonabegyűjtéssel szemben megnyilvánuló ukrajnai ellenállást.

Az OGPU várakozásai igen hamar beigazolódtak: a parasztok szerte a Szovjetunióban tiltakoztak a javaik elkobzása, az önkényes letartóztatások, a „gabonafelhalmozás” kriminalizálása és a bírságok kivetése ellen. Áradtak az ellenállásról szóló jelentések Szibériából és az Észak-Kaukázusból éppúgy, mint Ukrajnából, mindenhol, ahol erőiesen alkalmaztak „szükséghelyzet diktálta módszereket”. „Moszkva – idézte fel Eugene Lyons – zsongott a kubáni, ukrajnai és másutt történt lokalizált lázadásokról szóló hírektől... Amikor a sajtó engedélyt kapott a nyíltabb beszédre, a hírek nagy része igaznak bizonyult. Az ország minden térségéből érkeztek jelentések helyi kommunistákról,

gabonabegyűjtési ügynökökről és adószedőkről, akiket megtámadtak és megöltek.” Néhány helyen az indulatok igazi erőszakhoz vezettek. 1928 januárjában az OGPU letartóztatott hat embert egy Odessza melletti városban, amiért megverték egy kolhoz titkárát. Egy másik lázadó csoport tagjait Dél-Ukrajnában tartóztatták le, amiért eltángáltak egy adószedőt.

Akadtak ukránok, akiknek a szemében ez nem ellenállás volt, hanem inkább harc az életben maradásért. 1928–29-ben rossz volt a termés. Az aratási szezont jellemző változékony időjárás és csapadékmennyiség miatt a téli és tavaszi gabona mennyisége jóval a szokásos alatt maradt. Ahogy 1921-ben, a politikai nyomás folytán a parasztok gabonatartaléka most is nagyon csekély volt. Az élelmiszer ismét hiánycikk lett, kiváltképp a délkelet-ukrajnai sztyepperégióban – a gabonabegyűjtés azonban ugyanolyan tempóban folytatódott. Az 1928–29. évi, kevésbé emlékezetes kisebb éhínség során legalább 23 000 ember halt meg kimondottan az éhezés miatt, további 80 000 pedig az alultápláltság velejáróiként jelentkező betegségekben.

Ez a kisebb éhínség sok tekintetben „főpróba” volt, kritikus pontot jelzett az 1921-es katasztrófa és az 1932–33-as nagyobb éhínség között. A Szovjetunió nem folyamodott nemzetközi segítségért, ahogy 1921-ben tette. Moszkva sem adott gabonát, vagy más élelmiszersegélyt. A probléma megoldását a Szovjetunió inkább az ukrán kommunistákra hagyta. 1928 júliusában az ukrán kormány létrehozott egy köztársasági bizottságot az „éhínség áldozatainak” megsegítésére. Ez a bizottság (később visszafizetendő) kölcsönöket kínált a parasztoknak gabonavásárláshoz, nyújtott némi élelmiszersegélyt (közmunkáért cserébe) és valamelyes étkezési lehetőséget és orvosi ellátást biztosított a gyerekeknek. Az éhínségről szóló híradásokat azonban minimálisra korlátozták. Az esetek hozzávetőleg egyharmadában az éhezés áldozatainak

halotti bizonyítványán mást tüntettek fel a halál okaként. És 1928–29 folyamán a vezetés egyetlen tagja sem vetette fel soha, hogy a probléma talán éppen a „szükséghelyzet diktálta módszerek” alkalmazása miatt jelentkezett.

Ehelyett 1928-ban az OGPU folytatta az ellenforradalmi tevékenységre utaló bizonyítékok keresését. A tisztjei arról számoltak be, hogy „a vidéki Ukrajna számos részén” bukkantak „szovjetellenes” röplapokra, amelyeket Petljura-barát körök állítottak elő”. Az ukrán vidékről „szovjetellenes” megjegyzésekről érkeztek hírek. „Jobb, ha elégeti az ember a kenyerét, mint ha a bolsevikoknak adja”, hallották egy paraszt szájából a kijelentést. A szovjet vezetés úgy vélte, hogy sok ukrán külföldről érkező támadásra készül, és az ukrainai OGPU örömezt szolgált erre bizonyítékokkal. Balickij azt mondta Kaganovicsnak 1928 nyarán, hogy az ukrainai belső ellenzékét nyilvánvaló szálak fűzik külföldi felbujtókhoz:

Bizonyított ténynek tekinthető, hogy a belföldi sovinszta elemek tevékenysége közvetlenül tükrözi a Szovjetunió nemzetközi helyzetének bonyolultságát és intenzitását. Abból az alaptételből indulnak ki, hogy a Szovjetunió felbomlása elkerülhetetlen, és e katasztrófa révén Ukrajna elnyerheti a függetlenséget.

Nagyobb baj volt, hogy elégedetlenség jelei mutatkoztak az ukrainai katonai körzetben a Vörös Hadseregben is, amelynek állományát túlnyomórészt parasztok alkották. Tudván, milyen körülmények között élnek a hozzátartozóik, a katonák arról beszéltek, hogy elhagyják az egységüket, partizáncsoportokhoz csatlakoznak, sőt a parasztság jogaiért fognak harcolni. Ljudmila Hrinjevics történész döbbenetes listát állított össze az

informátorok által feljegyzett panaszokból, amelyek mind 1928 májusában hangzottak el:

„Háború esetén az erdőket elárasztják majd a banditák.”
(80. gyalogoshadosztály)

„Mihelyt kitör a háború, szétesik az összes ilyen szervezet, és a parasztság harcolni kezd a jogaiért.” (44. gyalogoshadosztály)

„Háború esetén azok ellen fordítjuk majd a szuronyainkat, akik a parasztok bőrét nyúzzák.” (51. gyalogoshadosztály)

„Mihelyt kitör a háború, eldobjuk a fegyvereinket, és sietünk haza.” (17. gyalogoshadtest híradósszázada)

Mivel az ukrainai „politikai hangulatot” igen rossznak találta, az OGPU neki is látott szorosan megfigyelés alá vonni mindenkit, akiről feltételezhető volt, hogy *potenciálisan* egy parasztfelkelés vagy ukrainai felszabadítási mozgalom vezetőjévé válhat. Egy informátor jelentése szerint Hrihorij Holodnij, az Ukrán Tudományos Nyelvi Bizottság vezetője azt mondta a munkatársainak, hogy úgy véli, a titkosrendőrség mindenkit letartóztat, aki szoros kapcsolatot tart fenn falvakkal, vagy aki nagy tiszteletnek örvend a parasztság körében. A megjegyzései hallatán pontosan olyasféle személy után indult kutatás, amelyet leírt. És így vált az OGPU munkateóriájává a letartóztatáshullámra vonatkozó feltételezés, amelyet az áldozatok egyike megfogalmazott. Végül Holodnijt is letartóztatták az SZVU-ügy kapcsán. Nyolc évet töltött a Gulágon, mielőtt 1938-ban agyonlőtték.

Az OGPU azonban immár azonosított egy újabb potenciális bűnbakot: magát az Ukrán Kommunista Pártot. Miközben Sztálin 1928-ban Szibériában volt, Molotov Ukrajnában tett

hasznos utazást. A Moszkvába való visszatérése után közölte a Politbúróval, hogy nem jó hírt hozott. Ukrajna – amely, mint Molotov megállapította, a Szovjetunió teljes gabonabegyűjtési tervének 37 százalékát lett volna hivatott biztosítani – máris hónapról hónapra mind kevesebb gabonát gyűjtött be. Molotov nemcsak a kulákokat és a spekulánsokat hibáztatta, hanem az ukrán kommunistákat is. Az ukrán párt, panaszként, alábecsülte a gabonahiányt. A kormányzóságokban híján vannak az „elemi fegyelemnek”. A helyi tisztviselők saját begyűjtési célokat állapítanak meg, tekintet nélkül az „országos” célokra és a Kijevből küldött utasításokra. Ezeknek a helyi tisztviselőknek némelyike mintha nem is törődött volna az ő látogatásával, állapította meg Molotov hevesen háborogva: nyilvánvalóan arra jutottak, hogy „a szükséghelyzet diktálta intézkedések” nem többek, mint „vihar egy pohár vízben”, ami hamar elmúlik.

A gondolat, hogy egyes helyi kommunista pártok nem csupán nem eléggé hatékonyak, rövidebb utóbb az OGPU jelentéseiben is kezdett megjelenni. Egy másik beszámolóban „hivotizmus”-ról esett szó – ami az orosz „farok” kifejezésből származik, és események után kullogást jelent – és a párttagok „tétlenségéről”. Azzal is megvádolta őket, hogy „a [gabonabegyűjtési] kampány céljairól helytelen magyarázatot” adnak, és indokolatlan együttérzéssel viseltetnek a kulákok iránt. Egyes alacsonyabb szintű tisztviselők, állította a jelentés, tulajdonképpen nem hajlandók a gabona begyűjtésére, sem semmilyen utasítás végrehajtására. Sőt az OGPU informátorai feljegyezték két helyi tisztviselő, Marcsenko és Lebegyenko morgolódását. Az előbbi magát Molotovot vette a szájára. Az az ember orosz, és Moszkvában él, zsémbelt Marcsenko: a látogatása bizonyíték arra, hogy az Ukrán Köztársaság nem több mint „fikció”, és hogy az ukrán kommunisták bábként csupán. Lebegyenko továbbment: „A bolsevikok soha nem

rabolták ki Ukrajnát olyan alaposan és cinikusan, mint most. Nem kérdés, hogy éhínség lesz...”

Ahelyett, hogy foglalkozott volna a problémával, a Szovjet Kommunista Párt igyekezett elhallgattatni az elhajlókat. 1928 novemberében az állam tisztogatást rendezett a *komnyezami*-ban a szegényparaszti bizottságokban, kirúgva a nem kellőképpen lelkes tagokat. Ebben az évben tisztogatásra került sor az Ukrán Kommunista Pártban is. Ezek nem olyan halálos tisztogatások voltak, mint amilyenek 1937–38-ban zajlanak majd, nem az volt a lényeg, hogy embereket öljenek, hanem az, hogy elhallgattassák a potenciális bajkeverőket, és megteremtsék a bizonytalanság és feszültség légkörét, amely arra készteti a párttagokat, hogy az elkövetkező hónapokban végrehajtsák a kollektivizálás nehéz feladatát. A gyakorlatban Moszkva egyszersmind gyűjtötte a bizonyítékokat, amelyekre a jövőben szüksége lehetett. Közelgett a kollektivizálás. És egy ukrainai kudarc esetén Moszkva rákényszeríthette az Ukrán Kommunista Pártot a felelősség vállalására.

Immár vad híresztelések terjedtek szerte az országban. Az ukránok rekvirálások új hullámától, éhínségtől, gazdasági összeomlástól, vagy háborútól tartottak. A parasztok arról beszéltek egymás közt, hogy a gabonarekvirálások azért lesznek könyörtelenebbek, mert a Szovjetunió pénzzel tartozik külföldi kormányoknak. Sokuk kezdte elvermelni a gabonáját. Némelyek nem voltak hajlandók eladni semmit papírpénzért. Mások nekiláttak felhalmozni mindenféle árucikket, amit csak meg tudtak vásárolni. Ebben a – konspiráció, hisztéria, bizonytalanság és gyanakvás jellemezte – légkörben vette kezdetét a kolhozosítás.

ÖTÖDIK FEJEZET

Kollektivizáció: Forradalom a vidéken, 1930

*A zöld búza újra termett
Pedig csak nemrég vetettünk
És bár górénk új csizmát vett
Mezítláb kell járnunk-kelnünk.*

Kolhozdal, 1930-as évek

*A „kulákok likvidálása” szavak nem sokat
árulnak el az emberi szenvedésről. A
társadalom-átalakítás képletének tűnik,
személytelenül és fémesen cseng. Ám
azoknak, akik közelről látták a folyamatot,
ez a kifejezés rettenettel terhes...*

Eugene Lyons: *Assignment in Utopia*, 1937

1929 TELÉN JÖVEVÉNYEK ÉRKEZTEK KÖZÉP-
Ukrajnába, a Tiaszmin-folyó partján elterülő faluba, ahol Miron
Dolot élt. A korszak mércéjével jókora falu volt ez, templommal,

főtérrel; nagyjából nyolcszáz család lakta. Volt saját házuk és földjük, de a házak zömét zsúptető fedte, és apró parcellák tartoztak hozzájuk. Nem sok gazda birtokolt több földet ötven hektárnál, de ők a kor viszonyaihoz képest jól boldogultak.

Dolot emlékezete szerint az 1920-as években a szovjet állam nemigen volt jelen a faluban. „Teljesen szabadon mozoghattunk. Kirándulásokat tettünk, és szabadon elutazhattunk munkát keresni. Jártunk nagyvárosokba, szomszédos településekre, esküvőkre, ünnepi vásárookra és temetésekre. Senki nem kért tőlünk okmányokat, nem voltak kérdőre, hová megyünk.” Mások is hasonlóképpen emlékeztek a kolhozosítás előtti időszakra. A Szovjetunió gyakorolta a hatalmat, de az állam nem ellenőrizte az élet minden területét, és a parasztok nagyjában-egészében úgy éltek, mint a múltban. Gazdálkodtak a földön, kisipari tevékenységet folytattak, kereskedtek, csereberéltek. Egy poltavai asszony felidézte, hogy a szülei, akik „nagyon szorgalmas és vallásos emberek voltak”, tíz hektár földet birtokoltak, és ha úgy adódott, más munkával is kerestek pénzt: „Apám jó ács volt. Értett sok minden egyébhez is.”

A politika nemigen nyilvánult meg helyi szinten, és decentralizált volt: „Az ukrán kormány az 1920-as években nem parancsolgatott, nem szólt bele abba, hogy egy iskola ukrán vagy orosz legyen, mert ezt a helyiek maguk döntötték el.” A falvak magukat kormányozták, ahogy azelőtt mindig is. A bolsevizmus támogatói és a tradicionálisabb parasztok között megmaradt a feszültség, de a különböző csoportok igyekeztek alkalmazkodni egymáshoz. Pilipivkában egy csapatnyi fiú így indult énekelni karácsony napján:

A fiúk [a hagyományoknak megfelelően] csillagot készítettek, és kigondolták, milyen legyen. Némi vita után

arra jutottak, a csillag egyik oldalán a Szűzanyát fogják ábrázolni, míg a másikon egy ötágú [szovjet] csillag lesz. Ráadásul nemcsak régi karácsonyi dalokat tanultak, hanem újakat is. Kieszelték egy tervet: amikor kommunista házához közelednek, az ötágú csillagot mutatják, és új dalokat énekelnek, amikor viszont vallásos ember házához, akkor a Szűzanyát ábrázoló ikont mutatják, és [régi dalokat] énekelnek majd.

Ám a jövevények, akik abban a decemberben érkeztek Dolot falujához, mást gondoltak arról, hogyan kellene zajlania az életnek. A laza szerveződést szigorú ellenőrzésnek kell felváltania. A vállalkozó parasztok bér munkások lesznek. A függetlenség helyébe szigorú szabályozás lép majd. Mindenekelőtt pedig, a hatékonyság jegyében a közösség vagy az állam tulajdonában lévő kollektív gazdaságok veszik át a magángazdaságok földjét. Ahogy Sztálin mondta Szibériában, „az egyetlen lehetséges út számunkra... a kis- és törpebirtokok egyesítése nagy kollektív gazdaságokká”.

Végül többféle kollektív gazdaság jött létre, amelyekre a tulajdonlás más-más foka volt jellemző. Többségükönél azonban a tagok kénytelenek voltak lemondani a magántulajdonukról – a földjükről, akárcsak a lovaikról, marháikról, egyéb élő állataikról és eszközeikről –, és beadni mindent a közösbe. Egyes parasztok megmaradtak a házukban, mások viszont végül a közösség tulajdonában lévő házakban, vagy barakkokban laktak, és egy közös étkezdében költötték el minden étkezésüket. Egyikük magántulajdonában sem volt semmi fontos, így traktorok sem, amelyeket a beszerzés és karbantartás feladatát végző központosított, állami tulajdonú gépállomásoktól kölcsönöztek. A parasztok nem rendelkeztek saját jövedelemmel, hanem munkaegységekként elszámolt

juttatásban, *trudogyen*-ben részesültek, gyakorta nem pénzt kaptak a munkájukért, hanem élelmiszert és egyéb javakat, és pedig csekély mennyiségben.

Mindez állítólag spontán kellett volna, hogy bekövetkezzék, a lelkesült vidék nagy felbuzdulásának eredményeként. 1929 novemberében Sztálin dicsérőn szólt a kollektivizálási „mozgalomról”, amely állítása szerint „végigsöpört” az országon:

...radikális változás történt... mezőgazdaságunk fejlődésében, az apró, elmaradott, egyéni gazdaságok helyét átvette a nagyüzemi, fejlett, kollektív mezőgazdaság, a föld közös művelése... a parasztság kollektivizálási mozgalmának új és döntő vonása az, hogy a parasztok nem elkülönült csoportokban csatlakoznak a kollektív gazdaságokhoz, mint egykor történt, hanem egész falvak, egész térségek, egész körzetek, sőt egész kormányzóságok csatlakozása zajlik.

A gyakorlatban azonban a kolhozosítást kemény nyomásgyakorlással, felülről kényszerítették ki. 1929. november 10-én a párt Központi Bizottságának moszkvai ülésén határozat született „a parasztgazdaságok kollektivizálásának felgyorsításáról”, pártkádereket küldtek a falvakba, hogy hozzanak létre új kollektív gazdaságokat, és vegyék rá a parasztokat a csatlakozásra. Ugyanez a határozat elítélte a kollektivizálás ellenzőit, és kiakolbólították a Politbűróból a vezetőjüket, Nyikolaj Buharint – aki ekkorra Sztálin legfontosabb politikai ellenfele lett. Néhány héttel később a mezőgazdasági népbiztos deklarálta, hogy három éven belül a Szovjetunió valamennyi gabonatermő régiójának kollektivizálására sor kerül.

Az új politikának azok a férfiak és nők voltak az első nyilvánvaló jelei, akik azon a télen Dolot falujában megjelentek. A falusiak először nem vették őket komolyan: „A személyes megjelenésüket mulatságosnak találtuk. A sápadt arcuk és az öltözetük egyáltalán nem illett a mi falusi környezetünkbe. Óvatosan lépdeltek, nehogy havas legyen a fényesre suvickolt cipőjük, és lerítt róluk, hogy idegenek köztünk.” A vezetőjük, Zeitlin elvtárs, gorombán bánt a parasztokkal, és úgy tűnt, semmit nem tud a szokásaikról. Állítólag nem volt képes megkülönböztetni egy borjút egy csikótól. Egy gazda felhívta a figyelmét a tévedésére. „Csikó vagy borjú – felelte Zeitlin –, nem számít. A világ proletariátusa nem fog emiatt szenvedni.”

Zeitlin elvtárs, az akkori idők nyelvén, egyike volt a „Huszonötezreknek/Huszonötezreseknek” – avagy, rövidebben, „ezreseknek” –, más szóval, a mintegy 25 000 munkás, városi *aktyiviszt* közé tartozott, akiket 1929 végén, a Központi Bizottság határozatának születése után toboroztak, hogy segítsenek végrehajtani a mezőgazdaság kollektivizálását. Ezeket a városi aktivistákat, a munkásosztály „tudatos történelmi hatóerő” voltára vonatkozó marxista-leninista hit megtestesült bajnokait egy kampány keretében menesztették vidékre, melynek részeseiként úgy érezték, hogy „katonákat toboroznak egy hazafias háború első szakaszában”. Az újságok fényképeket közöltek ezekről a „munkás-önkéntesekről”, és a gyárak gyűléseken ünnepelték őket. A dolgozók, legalábbis a hivatalos források szerint, egymással ádázul versengve igyekeztek közéjük kerülni. Egy önkéntes, egy hajdani vörös partizán később kimondottan párhuzamot vont az előző évtized véres harcaival: „Felrémlik most előttem 1919 képe, amikor ugyanebben a körzetben voltam, hótorlaszok között, viharos szélben, a kezemben puskával másztam, akárcsak most. Megint fiatalnak érzem magam...”

Magukat a városi férfiakat és nőket vegyes indítékok vezérelték. Egyesek előléptetésre vágytak, mások anyagi jutalomban reménykedtek. Sokakat őszinte forradalmi hevület fűtött, miután feltüzeltte őket a szakadatlan, dühödt, folyvást ugyanazt ismételtető propaganda. Mások félelmet is éreztek, hiszen az újságok mindig küszöbönálló háborúról írtak. A nagyon is valóságos városi élelmiszerhiányokért széles körben a parasztságot hibáztatták, és ezt tudták a Huszonötezresek is. Már 1929-ben is sok szovjet polgár elhitte, hogy a csökönyös parasztok valós fenyegetést jelentenek rájuk és a forradalmuk jövőjére. A hatalmas hitük képessé tette őket olyan cselekedetekre, amelyeket a „burzsoá moralitás” egykor gonosznak minősített volna.

A forradalmi hevület által magával ragadott Huszonötezresek egyike volt Lev Kopeljev, aki szokatlan szerepet játszott a szovjet irodalomtörténetben. Kopeljev Kijevben született, művelt zsidó családban, Harkovban tanult, ukránul és oroszul egyaránt beszélt, de „szovjetnek” vallotta magát. Jóval később, 1945-ben letartóztatták és a Gulagra küldték. Életben maradt, összebarátkozott Alekszandr Szolzsenyicinnel, Szolzsenyicin egyik hősének modelljéül szolgált, maga is nagy hatású memoárt írt, és közismert másként gondolkodó lett. De 1929-ben igazhitű volt:

A nemzedékem többi tagjával együtt szilárdan hittem, hogy a célok szentesítik az eszközöket. A mi nagy célunk a kommunizmus egyetemes győzelme volt, és ennek a célnak az érdekében megengedhető volt minden – hazudni, lopni, százezreket, sőt milliókat elpusztítani, mindazokat, akik hátráltatták, vagy hátráltathatták a munkánkat, mindenkit, aki utunkban állt. És a tétozáás, vagy kételkedés mindezzel kapcsolatban nem volt más, mint behódolás az

„intellektuális nyafkaságnak” és az „ostoba liberalizmusnak”, olyan emberek jellemzője, akik „nem látják a fától az erdőt”.

Nem volt egyedül. 1929-ben Maurice Hindus, amerikai szocialista levelet kapott egy orosz barátjától, Nágyától, aki még híján volt Kopeljev utólagos éleslátásának. Nágya eksztatikus izgalommal írt:

Más brigádvezetőkkel csoportban járom a falvakat, kolhozokat szervezünk. Hatalmas munka ez, de bámulatosan haladunk... Biztosra veszem, hogy idővel egyetlen paraszt sem marad a saját földjén. Szétzúzzuk majd a kapitalizmus utolsó maradványait is, és örökre megszabadulunk a kizsákmányolástól... Maga a levegő is új lelkülettől és új energiától izzik itt.

Kopeljevet, Nágyát és hozzájuk hasonlóan másokat sérelemérzet vezérelte. A bolsevikok rendkívüli ígéreteket tettek az embereknek, gazdagsággal, boldogsággal, földtulajdonnal, hatalommal kecsegtették őket. A forradalom és a polgárháború azonban erőszakos és elbizonytalanító volt, és az ígérek teljesítésére nem került sor. Tíz évvel a forradalom után sok ember csalódottságot érzett. A bolsevik diadal értéktelen volta magyarázatot igényelt. A Kommunista Párt bűnbakot kínált nekik, és arra biztatta őket, hogy ne érezzenek könyörületet. Mihail Solohov a *Feltört ugar* című regényében sokatmondó portrét festett az egyik ilyen csalódott fanatikusról. Davidov egyike volt a Huszonötezreseknél, akik azért érkeztek, hogy bármilyen áron kollektivizálják a parasztságot. Amikor egy ízben egy gazda óvatosan felvetette, hogy túlságosan kegyetlen volt a falubeli kulákokhoz, így csattant fel

válaszképpen: „Sajnálod őket... Fáj miattuk a szíved. Hát azok sajnáltak téged? Hát sírtak ellenségeink, ha könnyet láttak a mi gyermekeink szemében? Siratták az elesettek árváit?”⁶

Ilyesféle volt a hozzáállás, amivel rövid – általában legfeljebb néhány hetes – betanítás után a városi önkéntesek vidékre indultak. Csakhogy, bár miközben Leningrádban, Moszkvában és Kijevben vonatokra szálltak, forradalmi zene harsogott, és hazafias beszédek visszhangoztak, ahogy közeledtek a falvakhoz, a zene elhalkult. Egy ilyen brigád egyik tagja később azt írta, „Diadalmenettel indítottak útnak bennünket, és temetési énekekkel vártak ránk.” Ez volt az a pillanat, amikor a haladásról szóló sztálini retorika összeütközött az ukrainai és oroszországi parasztok életének valóságával.

Ahogy vidékre értek, a vonat lassabban haladt: nem minden kormányzóságban örültek az állomásfőnökök az új városi aktivistáknak. Ukrajnában ezeknek az aktivistáknak a zöme oroszul beszélt, akár Oroszországból, akár ukrainai városokból érkeztek; az ukrán ajkú parasztok szemében így is, úgy is idegenek voltak. Amikor egy-egy kormányzósági székhelyre érkeztek, az aktivisták gyakorta ellenséges fogadtatással szembesültek, ami nem volt meglepő. A helybéli parasztok szemében, akik éppen csak hogy magukhoz tértek az 1929 nyarát kísérő élelmiszerhiány és éhezés után, az új jövevények megkülönböztethetetlenek voltak a katonáktól és azoktól az aktivistáktól, akik egy évtizeddel korábban jöttek az ukrán vidékre gabonát elkobozni.

A feladatuk sem volt egyszerű. Eleinte úgy volt, hogy a kollektivizáció önkéntes lesz. Az aktivisták dolga egyszerűen csak az lett volna, hogy érvekkel és szónoklatokkal győzzék meg a parasztokat. Az agitátorok gyűléseket tartottak a falvakban, és házról házra is jártak. Antonyina Szolovjeva, aki városi aktivista és Komszomol-tag volt az Urálban, nosztalgiával idézte fel a kolhozosítást:

A cél az volt, hogy rábeszéljük az egyéni gazdálkodókat a belépésre a kollektív gazdaságba; hogy tegyünk róla, hogy a kollektív gazdaság készen álljon a vetésre; legfőképpen pedig, hogy kiderítsük, kik és hová rejtették el az állam gabonáját... Hosszú estéket töltöttünk egy kis asztalnál, gyengén pislákoló petróleumlámpa fényében valami kolhozirodán, vagy egy dohogó kályha mellett valamelyik szegényparaszt viskójában.

Míg azonban a célok világosak voltak, az alá-fölérendeltségi viszonyok nem. Sok különböző csoport kapott valamiféle feladatot a kolhozosítás megvalósításában, köztük a helyi pártalapszervezet, a Komszomol (a párt ifjúsági szervezete), az Ifjú Pionírok (a párt gyermekszervezete), a még létező szegényparashti bizottságok, a Központi Ellenőrző Bizottság, a Munkás-Paraszt Felügyelőség, a Kollektív Gazdaságok Központja (*kolhoz-centr*), a szakszervezetek és természetesen a titkosrendőrség. Be lettek vonva más állami tisztviselők, legfőképpen a tanárok – az új nemzedék oktatói – is.

Mindezek a helyi hatóságok, amelyekre máris ránehezedett a kaotikus parancsnoki láncolatok és az egymásnak ellentmondó prioritások terhe, vegyes érzésekkel viseltettek e fiatal, lelkes aktivisták iránt, akik járatlanok voltak a gazdálkodásban, a mezőgazdaságban, vagy egyáltalán a vidéki életben, miközben a városi aktivisták is vegyes érzésekkel viseltettek a helyi hatóságok iránt. A korszakból származó dokumentumokban sok a panasz a nehézkesen mozduló, vagy a kívülről küldött önkéntesek munkáját más módon hátráltató helyi falutanácsokra. A tanácsok nyilvánvalóan nem végezték kielégítően a feladatukat. De a tagjaik talán igyekeztek is védeni a szomszédaikat a fanatikus fiatal jövevények által osztogatott utasítások súlyos következményeitől.

Maguk a parasztgazdák, akár kuláknak minősültek, akár nem, még kevésbé örültek a városi aktivistáknak. William Noll, aki *oral history*-anyaggyűjtés keretében készített interjúkat ukránokkal az 1980-as években, úgy találta, hogy a nép még mindig élénken emlékszik a Huszonötezresekre. Akárcsak Dolot, fogalmatlan embereknek látták őket: a talajhoz nem megfelelő magokat használtak, rossz tanácsokat adtak, semmit nem tudtak a vidékről. Ráadásul az interjúalanyok emlékei szerint idegenek, oroszok vagy zsidók voltak. Olekszandr Honcsarenko, aki akkoriban fiatalember volt, arról számolt be – tévesen, hiszen sokan azok közül, akikről beszélt, ukrainai városokból érkeztek –, hogy a Huszonötezresek „mind oroszok” voltak. Azt is felidézte, hogy a Cserkaszi kormányzóságbeli falujában az agitátor – aki „nyilván” orosz volt – azonnal elutasítással szembesült: „Azért jött, hogy győzködjön a parasztokat, milyen csodálatos az élet a szovjetek alatt. De ki figyelt oda? Senki. Az a hazudozó végigjárta a falut az egyik végétől a másikig. Senki nem akart szóba állni vele.”

Ezek a városi aktivisták persze nemcsak az idegen voltuknak köszönhatték a népszerűtlenségüket, hanem annak is, hogy népszerűtlen volt a politikájuk – méghozzá nagyon, mint arról majd a következő fejezetben szó esik. De ha akadtak is a parasztok között csekély számban olyanok, mint Kopeljev, akik rokonszenveztek a nézeteikkel, a többség ellenkező módon reagált. Ha valami, hát a parasztok csökönyös ellenkezése dühösebbé, erőszakra hajlamosabbá tette az agitátorokat, és még inkább meggyőzte őket arról, hogy igazuk van. 1930 januárjában Genrik Jagoda, aki akkortájt a titkosrendőrség vezetőjének helyettese volt, azt mondta magas rangú beosztottainak, hogy az ellenállás heves lesz. A kulák „nagyon is jól érti, hogy a kolhozosítás a vesztét jelenti, ezért egyre kegyetlenebb és hevesebb ellenállást tanúsít, ahogy már láttuk,

a felkelésre vonatkozó tervek szövögetésétől és ellenforradalmi kulákszervezetek létrehozásától a gyűjtogatásig és a terrorig”.

A megállapítás leszivárgott a falvakba, ahol a munkásosztály küldöttei a parasztok barátságtalanságában „kulák ellenforradalmi tendenciák” bizonyítékát látták, amelyre a figyelmeztetés szerint számítaniuk kellett. Az elkövetkező kegyetlenség nagy részét magyarázza ez az ellentét, mely a városi aktivisták vágyai és magának a vidéknek a nagyon különböző valósága között feszült.

Bizonyítaniuk kellett a létjogosultságukat és lojalitásukat is. „A maguk feladata – mondta egy helyi kommunista Antonyina Szolovjevának – az, hogy végezzenek agitációs munkát a falu fiatalsága körében... és derítsék ki, hová rejtették a kulákok a gabonát, és hogy ki rongálja a mezőgazdasági gépeket.” Továbbá, „beszélniük kell ezekkel az emberekkel, és el kell magyarázniuk nekik a párt politikáját és a kollektivizációt”. Szolovjeva, aki akkor fiatal diák volt, egy pillanatig kételkedett: „Ez hatalmas feladat. Vajon alkalmasak vagyunk rá? Valóban semmit nem tudunk ezekről a dolgokról; nem tudjuk, hogyan lássunk neki.” Eltökélte, hogy kitesz magáért – „nincs vesztegetni való idő” –, és nem szándékozott finomkodni.

Nem kétséges, hogy a kolhozosítás Moszkva utasítására kezdődött, „felülről” kezdeményezett módon, és Sztálin személyes döntéséből fakadó politika volt, ahogy első ízben felvázolta 1929 végén, a Szibériában tett utazásakor. Az sem kétséges, hogy a kolhozosítást vidéken városi kívülállók indították el, akik kulturálisan, Ukrajna esetében pedig nyelvükben és gyakran etnikumukban is idegenek voltak. A kolhozosítás azonban – a helyi tisztviselők és parasztok körében egyaránt – talált magának néhány támogatót. Éppen ahogy Alekszandr Slihter közvetlenül a

forradalom után a szegény falusiakat a gazdagok ellen fordította, a bolsevikok ismét igyekeztek a parasztok egyik csoportját hatalommal felruházni, hogy az állam érdekében kizsákmányolhassák a szomszédaikat.

Mihelyt megérkeztek, a kívülálló agitátorok nekiláttak azonosítani és felemelni a helyi kollaboránsokat – az *aktyiv*-okat –, akik ebben a segítségükre lehettek. Pasa Angelina, a majdani ünnepelt „élmunkás” és a Szovjetunió első női traktorosainak egyike erősen átpolitizált szemléletű memoárt írt a Donyeck kormányzóságbeli faluja, Sztrabeseve kolhozosításáról. A memoár mereven igazodik a szocialista realizmus elvárásaihoz, vagyis előre kiszámítható történet arról, hogy a Kommunista Párt minden akadályt leküzdve győzedelmeskedik, és a nehézkes nyelvezetű szövegben őszinte gyűlölet érhető tetten. Bár nem sok részletet árult el, Angelina és a családja tevékeny szerepet játszott abban, hogy a szomszédaik kénytelenek voltak belépni a kolhozba: „Nehéz idők voltak azok, feszültséggel és heves osztályharccal terhesek. Mi, szegények csak akkor éreztük igazán a kezünkben a hatalmat, miután legyőztük és elkergettük a kulákokat.” Sem ő, sem a szülei és a testvérei nem éreztek semmilyen lelkipurdalást:

A „kurkulokat” kerestük, akik erősek voltak, és kíméletlenül gyűlöltek minden újat... A családunk és sok hozzánk hasonló család emberöltők óta a kulákoknak dolgozott. Ráébredtünk, hogy lehetetlen ezek mellett a vérszopók mellett élnünk. A kulákok közénk és a jó élet közé álltak, és semmilyen rábeszélés, korlátozás vagy rendes adózás nem volt elég az elmozdításukhoz. Ismét a Párt értette meg a szükségleteinket, és mutatta meg nekünk a megoldást. A

Párt, Sztálin elvtárs révén, ezt mondta nekünk: „A kulákok korlátozása helyett inkább szüntessétek meg a kulákságot mint osztályt...”

Angelina és a testvérei nem voltak egyedül. Egy 1930 februárjából származó ukrainai titkosrendőrségi jelentés lelkesedve számol be a szegény- és a kevésbé szegény, úgynevezett „középparasztokról”, akik „vörös zászlókkal, forradalmi dalokkal” gyülekeznek egyes falvakban, hogy felügyeljék a kolhozosítást. E helybéli résztvevők némelyike a „szegényparaszti bizottságok” hajdani tagja volt, pontosan ugyanazok az emberek, akik 1918–20-ban a gabonabegyűjtési kampányokat vezették, és valamilyes hűséget éreztek a szovjetrendszer iránt. Matvij Havriljuk, aki 1921-ben rekvirálóként dolgozott, dacára a kulákok fenyegetőzésének, hogy „megölnék engem, a családommal együtt”, kapva kapott a lehetőségen, hogy ismét bekapcsolódjék a küzdelembe: „1930-ban mindvégig agitátor voltam, részt vettem a brigádok munkájában... sőt, megtaláltam azokat a kulákokat, akik az erdőben elrejtőzve próbálták elkerülni a kuláktalanítást. Személyesen juttattam őket a törvény kezére.”

Mások igyekeztek az új forradalmi helyzetet a saját előrejutásuk érdekében kihasználni. Ahogy az OGPU maga is elismerte, a „szegényparasztok” közül sokan „bűnöző elemek”, akik haszonszerzési lehetőséget láttak a szomszédaik balsorsában. Szergo Ordzsonikidze, az OGPU főnöke, aki ekkoriban Ukrajna és Moszkva között ingázott, aggódott, hogy a hatóságok túlságosan is háttér és tapasztalat nélküli emberekre hagyatkoznak: „Fogunk egy Komszomol-tagot, melléje teszünk két-három szegényparasztot, és ezt »aktyiv«-nak nevezzük, és ez az *aktyiv* intézi az ügyeket a faluban.”

Ahogy a Huszonötezresek, ezek közül a helyi kollaboránsok közül is néhányan vonzódnak találták a bolsevik ideológiát. Hittek egy „jobb élet” ígéretében, amely frázis egyeseknek bizonyára teli gyomrot jelentett, másoknak pedig valami misztikusabbat, és úgy gondolták, hogy a párt „ellenségeinek” megsemmisítése felgyorsíthatja a jobb élet eljövételét. Ahogy 1918-ban, a kollektivizáció végül hozzájárult egy új vidéki elit kialakulásához, amelynek tagjai nem kételkedtek abban, hogy jogosan uralkodnak. Az aktivisták évekkel később azt hangoztatták, hogy bármit állítottak is az ellenzői, a kolhozosítás a „nagyobb közjó” érdekét szolgálta. Sokuk, bár nem mindegyikük, állást, nagyobb fejadagokat kapott jutalmul. Ennek az új elitnek a megerősödése viszont hozzájárult a kolhozosítás ellenzőinek további megfélemlítéséhez is. 1930 márciusában egy Ukrajnából származó OGPU-jelentés helyeslően fejtette ki, hogy „a falusi tömegek aktivitása a művelet egész ideje alatt olyan erőteljes, hogy semmi szükség nem volt a fegyveres erők igénybevételére”. A helyi önkéntesek „lelkesezése és aktivitása” révén a kolhozosítás ellenzői úgy érezték, hogy magukra maradtak, egyedül vannak. Az OGPU szerint ez elejét vette az ellenállásnak, és demoralizálón hatott a letartóztatottakra.

A rendelkezésre álló adatokból lehetetlen kideríteni, mennyire volt valóságos a „lelkesezés és aktivitás”. A létező memoárok sejteni engedik, hogy a kollektivizáló brigádokhoz csatlakozók közül sokan, talán a legtöbben, nem voltak sem lelkesek, sem cinikusak, sem bűnözők, hanem egyszerűen féltek: úgy érezték, hogy nincs más választásuk, mint csatlakozni. Féltek attól, hogy bajuk esik, megverik őket, éhkoppra jutnak, vagy esetleg ők maguk minősülnek „kuláknak”, ellenségnek. A Komszomol-tagok határozott utasítást kaptak a részvételre, és talán úgy vélték, hogy ezt lehetetlen megtagadni. Egyikük később felidézte, hogy „egyszer

az összes diákot és tanárt, akik Komszomol-tagok, vagy párttagok voltak, utasították, hogy vegyenek körbe egy falut, és ne engedjenek senkit elszökni, miközben [a titkosrendőrség teherautói] kihordták a faluból a parasztokat a felforrósodott marhavagonokhoz, hogy deportálják őket”. Egy tanár emlékei szerint „úgy gondolták, az összes tanár segíteni fog a falu szocializálásában, ezért automatikusan aktivistáknak toborozták őket, hogy arra ösztökéljék az embereket, lépjenek be a kolhozokba”. Akik erre nem voltak hajlandók, azok elveszíthették a javaikat, vagy másik faluba telepíthették őket.

Az ellenszegülők szemében ezek a kollaboránsok „lusta naplopók”, vagy „tolvajok” voltak, akik azt remélik, hogy hasznot húzhatnak mások balszerencséből. Ámde a helyi elkövetők közül sokan alkalmasint éppúgy megrémültek és traumatizálódtak, mint az áldozataik; megfélemlítette őket ugyanaz a kimondva-kimondatlanul erőszakkal fenyegető nyelvezet. Amikor pedig bekövetkezett az éhínség, számosan maguk is áldozatokká váltak.

1930 januárjának egyik reggelén, nem sokkal azután, hogy a Huszonötezresek megérkeztek Dolot falujába, a parasztok arra ébredtek, hogy a legjelesebb földijeik közül többeket – egy tanárt, egy hivatalnokot, egy bolttulajdonost és több viszonylag tehetős parasztot – letartóztattak. Mindjárt ez után a letartóztatottak feleségeit kilakoltatták az otthonaikból a gyerekeikkel együtt. Az egyik asszony, egy Tyimis bácsi nevű gazda felesége, megpróbált ellenállni, miután megragadták.

Dulakodott, és a hajukba csimpaszkodott. Végül kiráncigálták a házból, és rádobták egy szánra. Amíg két férfi lefogta, kihozták a gyerekeket. Néhány ingóságukat a szánra hajították, és már vitték is őket. Tyimis bácsi

felesége, akit még mindig lefogva tartott a két közeg, a gyerekeivel együtt, jajveszékelve-kiabálva eltűnt a téli ködben.

Pár nappal azután, hogy e jómódú gazdát és a feleségét deportálták – senki nem tudta, vajon Szibériába-e, vagy Ukrajna egy másik részére –, a Moszkvából érkezettek lefoglalták Tyimis bácsi házát, és körzeti irodának rendezték be.

Dolot a „kuláktalanítás” kezdetének tanúja volt – ez a rút, bürokratikus kifejezés a „kulákság mint osztály felszámolása”-t volt hivatott rövidíteni. De ki minősült kuláknak? Mint szó esett róla, ez a kifejezés nem volt mindenütt hagyományos a Szovjetunióban, Ukrajnában pedig bizonyosan nem. Bár II. Miklós cár bukása óta széles körben használták újságok, agitátorok és mindenféle hatóságok, mindig is bizonytalan jelentésű volt, sosem határozták meg pontosan a tartalmát. Jekatyerina Olickaja az orosz forradalomról írt memoárjában azt állította, hogy a polgárháború idején:

Kulák volt mindenki, aki elégedetlenkedett. Kuláknak bélyegeztek parasztsaládokat, akik sosem alkalmaztak béreseket. Kuláknak minősültek azok, akiknek volt két tehenük, egy tehenük és egy borjuk, vagy két lovuk. Büntető különítmények támadtak falvakra, amelyek nem voltak hajlandók beszolgáltatni a gabonafelesleget, vagy leleplezni a kulákokat. Így hát a parasztok külön tanácskozásokat tartottak, hogy eldöntsék, kik legyenek kulákok. Én elképedve szembesültem mindezzel, de a parasztok elmagyarázták: „Ránk parancsoltak, hogy leplezzük le a kulákokat, akkor mi mást tehetnénk?”... Hogy megkíméljék a gyermekeket, általában gyermektelen agglegényeket választottak.

1929-ben, éppúgy, mint 1919-ben, nézőpont kérdése volt, hogy egy paraszt rászolgált-e a „módos” minősítésre. Egy szegény faluban „módos” lehetett egy olyan ember, akinek nem egy, hanem két disznója volt. „Módos” lehetett egy olyan paraszt is, aki ellenszenvet vagy irigységet ébresztett a szomszédaiban – vagy aki ellenségeket szerzett magának a falu vezetői, vagy a helyi kommunisták között.

Ahogy prioritássá vált az állam igénye „a kulákság mint osztály felszámolására”, az ukrajnai hatóságok szükségét érezték egy pontosabb definíciónak. 1929 augusztusában az ukrajnai Népbiztosok Tanácsa kiadott egy dekrétumot, meghatározva a kulák gazdaságok „tüneteit”: kuláknak minősült minden gazdaság, amelyben rendszeresen béreseket foglalkoztatnak; minden gazdaság, amely malommal, cserzőműhellyel, téglagyárral, vagy más apró „iparteleppel” rendelkezik; minden gazdaság, amely rendszeresen épületeket, vagy mezőgazdasági felszereléseket bérel. Ugyancsak bizonyosan kulákoké volt minden olyan gazdaság, amelynek tulajdonosai vagy vezetői kereskedelemmel, uzsorakölcsönökkel, vagy egyéb olyan tevékenységgel foglalkoznak, ami „munka nélküli” jövedelemhez juttatja őket.

Ez a gazdasági meghatározás idővel továbbfejlődött. Magyarázatra szorult, miként lehetséges, hogy olyan emberek ellenzik a kolhozosítást, akik nem alkalmaznak bér munkát, és nem bérelnek földet, ezért a hatóságok kitaláltak egy új kifejezést. A *podkulacsnyiki*, avagy alkulákok – pontosabban talán inkább „kulákügynökök” – szegényparasztként voltak, akik valamiképpen egy kulák rokon, munkaadó, szomszéd vagy barát befolyása alatt álltak. Egy *podkulacsnyik* lehetett szegény ember, akinek tehetősebb szülei voltak, és így örökölte valamiképpen a kulákság lényegét. Vagy esetleg talán megtévesztés, félrevezetés folytán került szembe a bolsevikokkal, és nem volt átnevelhető.

Más szegényparasztok egyszerűen azért lettek kulákok, mert nem voltak hajlandók belépni a kolhozba. Maurice Hindus ott állt hátul egy teremben, amikor egy odalátogató párttag asszonyok gyűlése előtt szónokolt a belorusziai Bolsoje Bikovo faluban a kollektív gazdasághoz való csatlakozás ügynevezett előnyeiről: „Alig is kell majd vesződniük a gyerekeikkel, jelentette ki, mert azokra majd vigyáznak a jól felszerelt óvodákban. Nem kell majd tűzhelyeknél görnyedniük, mert minden étel a közösségi konyhákban fog készülni...”

Csend volt a válasz erre a tirádára – majd pedig „kiáltozás bábele”. Végül az egyik asszony megvetően így nyilatkozott az egész gyülekezetről: „Ide csak disznók jöttek; én akár haza is mehetek.” Mire egy helybéli agitátor ezt kiáltotta: „Mit látunk? Mit hallunk? Egy polgártársunk, aki egy szegényasszony, de azért nagyon is kulákos gondolkodású, disznónak nevezett bennünket!” Más szóval, az asszonyt nem a vagyona tette kulákká – pontosabban „kulákos gondolkodásúvá” –, hanem az, hogy ellenezte a kolhozosítást.

Ez egy tetszés szerint alkalmazható meghatározás volt, és nagyon is könnyen ráhúzhatónak tűnt a Szovjetunióban élő etnikai kisebbségekre, köztük a lengyelekre és a németekre, akik egyaránt elkülönültek Ukrajna többi lakójától. 1929-ben és 1930-ban sok ukrainai tisztviselő úgy vélekedett, hogy az összes ukrainai németet, akik a tizennyolcadik század óta ott éltek, kuláknak kell tekinteni. A gyakorlatban háromszor nagyobb arányban volt részük kuláktalanításban és deportálásban, mint az ukrán ajkúaknak, és gyakran voltak visszaélések célpontjai. „Ahol csak ti, destruktív rovarok megtelepedtetek a földünkön – mondta egy kolhozelnök német származású falusiak egy csoportjának –, nem lesz olyan Isten, aki mannát dobna nektek az égből, és sehol, senki nem fogja meghallani a szájalmas panaszkodásokat.” Zsidók ezzel szemben nagyon ritkán minősültek kulákoknak. Bár sokukat letartóztatták spekuláció

vádjával, nagyon kevesen birtokoltak földet, mivel a cári Oroszország korlátozta a tulajdonképeségüket.

Az OGPU-t eleinte nyugtalanította valamelyest, hogy milyen gyorsan továbbfejlődött a „kulák” meghatározása. Egy 1930 márciusában, Sztálinnak írt levelében Jagoda félelmének adott hangot, hogy „a közepes jövedelmű parasztok, a szegényparasztok, sőt a béresek és a munkások” is a „kulák” besorolás alá esnek. Akárcsak egykori „vörös partizánok” és a Vörös Hadsereg katonáinak hozzátartozói. A Közép-volgai kormányzóságban „közép- és szegényparasztokat” minősítettek „tőrőlmetszett” kulákoknak. Ukrajnában, panaszkodott Jagoda, szegényparasztokat pusztán azért minősítettek kuláknak, mert „járatták a szájukat”, vagy renitenskedtek. A Közép-feketeföldi kormányzóságban – Észak-Ukrajna egyik orosz adminisztratív körzetében – három szegényparasztot és egy napszámost találtak a kulákok listáján, utóbbi egy kereskedő deklasszált fia volt.

Csak hogy maga az OGPU volt felelős a kifejezés jelentésének gyors bővüléséért: a kuláknak minősített emberek száma részben azért növekedett szakadatlanul, mert Moszkva utasítást adott a növelésére. A kulákság felszámolására vonatkozó utasításokat számok és listák kísérték: hány embert kell kitelepíteni, hányat száműzni, hányat a Gulag újonnan terebélyesedő koncentrációs légereibe küldeni, hányat más falvakba költöztetni. A terepen dolgozó rendőrök feleltek e kvóták teljesüléséért, akár sikerült kulákokat találniuk, akár nem. És ha nem találtak, akkor csinálniuk kellett.

Akárcsak ennek a korszaknak a központi tervezői, az OGPU sem ment a szomszédba ambícióért. A Szovjetunió összes gabonatermesztő régiója közül Ukrajnában kellett összeszedni a legtöbb kulákokat: a „legcsökönyösebb és legaktívabb kulákok” közül 15 000-et kellett letartóztatni; 30 000–35 000 kulákcsaládot kellett száműzni, 50 000-et pedig Észak-Kraiba, Oroszország

legészakibb régiójába telepíteni, a Fehér-tenger partján fekvő Arhangelszk környékére. Ezzel szemben ugyanezek a kvóták Beloruszia esetében 5000, 6–7000 és 12 000 voltak. A Középfeketeföldi kormányzóságban 3000–5000 embert kellett letartóztatni, 10 000–25 000-et száműzni, és összesen 20 000-et áttelepíteni. Ukrajna magasabb számai talán azt tükrözték, hogy az ottani parasztság a lakosság nagyobb hányadát alkotta. Tükrözhatték egyszersmind Moszkva azon vélekedését, hogy az ukrajnai parasztok továbbra is a legnagyobb politikai veszélyforrást jelentik.

A kényszer, hogy elérjék ezeket a magas számokat, azt is jelentette, hogy idővel nem mérséklődött, hanem egyre szélsőségesebbé vált a kulákellenes retorika. Az OGPU már 1930 januárjában használta a „kulák-fehér gárdista banditák” kifejezést a kolhozosítás ellenzőinek megjelölésére, ekként nemcsak osztályellenségnek, hanem az ország ellenségeinek bélyegezve a kulákokat – a „Fehér Gárda ügynökeinek” –, és bűnözőknek. A terepen hamarosan még szélsőségesebb lett a szóhasználat. Dolot falujában egy kötelező gyűlés káoszba fulladt, miután a falu lakói megtagadták a belépést a kollektív gazdaságba. A brigád „propagandistája” nógatta őket, de senki nem válaszolt:

„Ugyan már! Későre jár – sürgetett bennünket. – Minél hamarabb beadják a derekuk, annál hamarabb hazamennek.” Senki nem mozdult. Szótlanul ült mindenki. Az elnök zavarodottan és idegesen súgott valamit a propagandista fülébe... Mi továbbra is csendben maradtunk. Egy pillanattal azután, hogy a propagandista befejezte a dorgálást, az elnök előrontott az asztal mögül, megragadta az első embert, akit elért, és hevesen megrázta.

„Maga... maga a nép ellensége! – kiáltotta, és elfulladt a hangja a haragtól. – Mire vár? Talán Petljurára?”

Nem volt véletlen az sem, hogy azonnal Petljurát emlegette, akinek neve a szovjetellenes lázadást idézte: az agitátorok szemében bárki, aki nem lépett be a kollektív gazdaságba, bizonyosan lényegénél fogva az ellenforradalom része volt, a legyőzött ukrán nemzeti mozgalom része, egyike a szovjet rezsim sok-sok „ellenségének”.

Ezek nem pusztán sértések voltak. Ahogy a kuláktalanítás komolyan kezdetét vette, a gyűlölködő nyelvezet gyakorlati célokat szolgált: ha egyszer egy paraszt „kuláknak” minősült, automatikusan áruló lett, ellenség, nem polgártárs. Elveszítette a javaihoz fűződő jogait, a jogállását, az otthonát és a munkahelyét. Amije volt, immár nem képezte a tulajdonát; gyakran elkobozták tőle. Az *aktyiv* az agitátorokkal és a rendőrökkel karöltve büntetlenül elvehette és elvette a kulák ingatlanait, szerszámaikat és állataikat.

Elméletileg az új kollektív gazdaságok voltak a haszonélvezői ennek a tömeges rablásnak. Egy levél, melyet 1930 februárjában küldtek a Kolhozközpontból a hatóságoknak helyeslően szól a „kemény módszerekről”, melyeket a módos parasztok elleni küzdelemben alkalmaznak: „...a kulákjavak elkobzása... termelést, felszerelést, állatállományt és élelmiszert jelent. A kulákok házait községi szervezetek használják, vagy barakk gyanánt szolgálnak a gazdaság dolgozói számára.”

A gyakorlatban a kuláktalanítás gyorsan zabrálássá fajult. Egyes kulákok javait elkobozták, aztán rögtönzött árveréseken nyilvánosan értékesítették. A ruhaneműket és csecsebecsüket kordékon halmozták fel a falusi tereken, és felszólították a parasztokat, hogy licitáljanak a szomszédjaik holmijaira:

Olyan tisztán látom a jelenetet, mintha most történne: egy lány, egy Komszomol-tag áll a falu tanácsháza előtt, ő vezényli az „árverést”. Kezébe vesz a halomról valami nyomorúságos ruhadarabot, amit valami „kuláktól” koboztak el, meglengeti a levegőben, és felteszi a kérdést: „Ki tesz ajánlatot ezért?”

Sok dolgot teketóriázás nélkül elloptak. Egy Harkov melletti faluban tizenkét gazdaságot „kuláktalanítottak”. Ez azt jelentette, hogy az előre meghatározott napon négyszáz paraszt alkotta tömeg vonult vörös zászlók alatt a kijelölt gazdaságokhoz. Odaértek, szétdúlták a viskókat, és elvitték, amit akartak. Az egyik vezetőjük lekapta a kalapot a kulák fejről, lerángatta róla a kabátot, magára vette mindkettőt, és elment. Egy másik faluban a kolhoztagok és a kolhoz vezetője egyszerűen szétszították egymás között az elkobzott holmikat. Némelyek, ismét csak a múltra utalva, a rablásnak ezt a formáját hadikommunizmusnak nevezték.

A kisajátítás időnként gyorsan és erőszakosan történt. A Csernyihivi kormányzóságban a helyi brigádok télvíz idején dobtak ki egy parasztszaládot az otthonából. Az úton az egész családot levetkőztették, egy fűtetlen épületbe hajtották őket, és közölték velük, hogy az lesz az új otthonuk. A Berezhneuhvatyei körzetben egy tizenkét éves lányt egy szál pendelyben hagytak magára. Egy csecsemőről levették a ruháit, és az anyjával együtt az utcára dobták. Egy aktivista brigád lerángatta egy lányról az alsóneműjét, és őt is meztelenül hagyták az utcán.

Más esetekben hosszú hónapokon át zajlott a kuláktalanítás. Amikor egy paraszt nem volt hajlandó belépni a helyi kolhozba, a hatóságok fizetésre kötelezték: „Egyre magasabb adót róttak ki ránk. Elvitték a tehenet, de továbbra is adókvótát vetettek ki vajra, sajtra és tejre, ami nekünk már nem volt!” Amikor a

családnak már semmije nem volt, amit adhatott volna, megérkeztek a brigádvezetők, hogy elvigyenek mindent, ami még megmaradt:

Nekiláttak betörni a tárolóinkba, ahol a magokat tartottuk. Odaálltak a lovas kocsijukkal, felpakoltak a kocsira mindent, és elvittek mindent. A magok után kezdték elvinni a ruháinkat. Szakaszokban történtek az elkobzások... Elvitték az összes téli ruhánkat, a báránybőr kabátjainkat és a subáinkat, meg a többi ruhát. Aztán kezdték levenni rólunk azt, ami rajtunk volt.

Végül, télen a helyi *aktyiv* kidobta a családot a házából, az apát száműzték, a gyerekeket rokonok között osztották szét.

Bizonyos esetekben a kisajátítás súlyos, visszamenőleges hatályú adóztatás formájában történt. Egy paraszt beadta az állatait a kolhozba. Ott dolgozott egy évig, de aztán megpróbálta visszavenni a teheneit; a gyerekei éheztek, szükségük volt a tejre. Megengedték neki, másnap azonban azt követelték tőle, hogy fizesse meg a súlyos adót, ami az „egyéni” gazdálkodókat terhelte. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, el kellett adnia egy tehenet, két kecskét és néhány ruhadarabot. Az adók azért egyre emelkedtek, mígnem a család végül kénytelen volt eladni a házát, és egy pajtába költöztek, ahol szénán aludtak. Végül elmenekültek, és nyomuk veszett valahol Leningrád városi rengetegében.

A kolhozosítás előrehaladtával a propagandakampány is fokozódott. Egyes helyeken, ahol az erőfeszítések megakadni látszottak, időnként megjelent a Vörös Hadsereg. Katonák masíroztak az utcákon, gyakorlatoztak, a levegőbe lőttek. Lovasság csörtetett végig az utcákon teljes vágtában. Olykor megjelentek városi agitprop csapatok is, „pár száz ember a

szomszédos településekről, rendezett oszlopokban [vonultak]... közönséges ipari munkások, diákok, irodai dolgozók”. Azt demonstrálandó voltak ott, hogy a városok támogatják a kolhozosítást, propagandafilmeket hoztak, színházakat rögtönöztek, „szakadatlan zajt” csaptak. Bár látszólag a város és a vidék közötti szolidaritást kellett volna megmutatniuk, a jelenlétük egyszersmind az elhajló álláspontok kilátástalanságát is szembetűnővé tette. A parasztoknak meg kellett érteniük, hogy a városi munkásság támogatja a kolhozosítást, és a különvéleménnyel nem szereznek maguknak szövetségeseket.

A kvóták teljesítésének kényszere közepette, a propagandagépezet által lelkesített és megrémített kollektivizációs brigádok időnként nyílt megfélemlítéshez és kínzáshoz folyamodtak. Memoárok és levéltári források egyaránt arra vallanak, hogy sok esetben a „rábeszélés” fenyegetés, zaklatás és fizikai erőszak formájában történt. Egy oroszországi faluban egy brigád tagjai megerőszakoltak két kulák asszonyt, egy idős férfit pedig arra kényszerítettek, hogy táncoljon és énekeljen, mielőtt megverték. Egy másik orosz faluban egy öregembert levetkőztettek, levétették vele a csízmáját, és addig hajszolták körbe-körbe, amíg össze nem esett. Egy OGPU-jelentés beszámolt a kínzások más formáiról is: „Novoolekszandrivka faluban a Komszomol-alapszervezet titkára, Jerokin arra kényszerített egy középparasztot, hogy húzza egy kötél végét, aminek a másik vége a nyakába tett hurok volt. A paraszt levegőért kapkodott, a titkár pedig így gúnyolta: »Tessék, egy kis víz, igyál.«”

Egy másik kulák lánya felidézte, hogy az apját étlen-szomjan egy hideg raktárba zárták a Poltavai kormányzóságban. A férfi három napon át csak a havat ette, ami a fal repedésein keresztül bejutott. A harmadik napon beleegyezett, hogy belép a kolhozba. Szumiban a helyi brigádvezetők az egyik falubeli viskójában rendezték be a központjukat. Néhányan közülük

leültek a tisztaszobában; előttük az asztalon egy pisztoly hevert. A vonakodó parasztokat egyenként beterelték a szobába, és felszólították, hogy csatlakozzanak a kollektív gazdasághoz. Ha valaki ellenkezett, rámutattak a pisztolyra – és ha ez nem vált be, áthajtották egy másik faluba, egy elkülönítő zárkába, miután krétával a hátára írták, hogy „bűnös rosszhiszemű gabonafelhalmozásban”.

Sokan kegyetlenkedtek csak úgy mellékesen. Egy ukrán faluban az agitátorok felgyújtották két nemrégiben elárvult lánytestvér házát. Az idősebbik lány elment a kolhozba dolgozni, és megtiltották neki, hogy ápolja a húgát, amikor az súlyosan megbetegedett. Egyik lánynak sem volt része száanalomban. A szomszédaik ehelyett kiturkálták maguknak a leégett ház romjai közül a tűzifának valót, és széthordták az épen maradt holmikat.

Mindamellett, ugyanazok a szélsőséges körülmények, amelyek gyűlöletet és félelmet szültek, olykor bátorságot, jólelkűséget és együttérzést is kihoztak emberekből. Láta ezt még az OGPU is. Az egyik tisztje némi aggodalommal észrevételezte, hogy „a széles körű magyarázó munka hiánya folytán egyes szegény- és középparasztok vagy együttérzéssel, vagy közömbösen viszonyultak a kulákokhoz, bizonyos esetekben pedig száanalommal, segítették őket, szállást adtak, lelki és anyagi támogatást nyújtottak nekik”. Az egyik faluban, figyelte meg az OGPU, „ötven szegényparaszt nem állt ellen a kisajátításoknak, de együtt sírtak a kulákokkal, és kisegítették őket háztartási eszközökkel, továbbá szállást is adtak nekik”.

A tiszt nézőpontjából a parasztok, akik „együtt sírtak a kulákokkal”, mielőtt a házukba invitálták őket, azt bizonyították, hogy „a széles körű magyarázó munka” – az uszító propaganda – kudarcot vallott. De azt is bizonyították, hogy bizonyos embereknek bizonyos helyeken még az erőszak

és a hisztéria légkörében is sikerült megőrizniük az emberségüket.

Miután ellenségnek minősítették és megfosztották őket a javaiktól, a kulákok sorsa különbözőképpen alakult. Egyesek maradhattak a falujukban, ahol a legrosszabb, legnehezebben megközelíthető földeket kapták. Ha továbbra sem voltak hajlandók belépni a kolhozba, gyakran elkobozták az eszközeiket és az állataikat is. Olyan nevekkel illették őket, mint az *odnovoszibnyik*, vagyis különc, ami végül becsmérléssé vált. Amikor később lesújtott az éhínség, gyakran ők haltak meg először.

Hogy távol tartsák őket a barátaiktól és a szomszédaiktól, előfordult, hogy a kulákok az ország más részein kaptak földet, vagy akár ugyanabban a körzetben, de messze a régi gazdaságuktól, és rosszabb talajú területen. Henrih Pidvoszockij családját az Urálba küldték: „Ott laktunk egy nyáron át, és szinte az egész őszt azzal töltöttük, hogy gyalogszerrel visszamentünk.” 1930 végén egy ukrán kormányrendelet előírta, hogy a kulákok birtokai kisajátítandók, ők maguk pedig a köztársaságon belül „a legtávolabbi és legkevésbé kényelmes” helyre telepítendőek.

Sokan elszöktek, hogy elkerüljék ezt a sorsot. Néhány esetben szomszédok, vagy helyi tisztviselők segítettek nekik eladni a dolgaikat, sőt esetleg titkon visszaadtak nekik ezt-azt, hogy megkönnyítsék az útjukat. Akiknek sikerült így tenniük, a városok felé vették az irányt. Az 1928–32 közötti években mintegy tízmillió paraszt vált ipari munkássá a Szovjetunióban, sokuk, talán a legtöbbjük a kolhozosítás és a kuláktalanítás miatt, kényszer vagy rábeszélés folytán. Bár egy-két évvel korábban bizonyos városokban gondot okozott a munkanélküliség, az ötéves terv célkitűzéseinek teljesítéséért

küzdő gyárak 1930-ban kétségbeesetten kerestek új munkásokat, és nem törődtek annyira a társadalmi eredetükkel, mint kellett volna.

Az ukrajnai falvakból érkező kulákok számára a legkézenfekvőbb úti cél a donbaszi szénmedence és iparvidék volt, a köztársaság délkeleti sarkában. Donbasz gyorsan növekedett, és régóta „Vadkelet”, kozákok és kalandorok földjének hírében állt. A cári időkben Donbasz szökött jobbágyokat, vallási elhajlókat, bűnözőket és feketekereskedelemmel foglalkozókat vonzott. 1930-ra kézenfekvő úti célként kínálkozott mindazok számára, akik palástolni igyekeztek „kulák” eredetüket. Olekszandr Honcsarenko később felidézte, hogy a letartóztatást elkerülendő Donbaszban „rejtőzködött”: ahogy „mindenki tudta – írta –, Donbaszban nem vadásztak a kulákokra”. Honcsarenko úgy vélte, hogy ez szándékosan volt így: a szovjet hatóságok azt akarták, hogy a jó munkások menjenek a gyárakba, az „alja nép” pedig maradjon hátra a kolhozokban. Még később is, amikor már törvény korlátozta a parasztok költözését, Donbaszban időnként valahogy továbbra is semmibe lehetett venni a szabályokat. A bányákban és a gyárakban nehéz és veszélyes volt a munka, a hatóságok pedig hajlandók voltak szemet hunyni az alkalmazottak múltja felett.

Némely hivatalnokok még nyomon is követték, mire jutnak. Mikolajiv kormányzóságban a hatóságok feljegyzései szerint 172 kulákcsalád szökött el és érkezett Donbasz ipari negyedébe, ahol „munkásosztály lakta szálláshelyeken tartózkodnak, és szovjetellenes agitációt folytatnak a munkások körében”. Szumi kormányzóságban szintén gyanúsan tekintettek kulákok százaira, mert „nem voltak hajlandók” bevetni a földjüket, hanem inkább parlagon hagyták, elköltöztek, állítólag megrongálva a gazdasági gépeiket.

A kulákok túlnyomó része azonban az otthonától sokkal távolabb kötött ki. 1930 és 1933 között több mint kétmillió parasztot száműztek Szibériába, Észak-Oroszországba, Közép-Ázsiába és a Szovjetunió más gyéren lakott térségeibe, ahol mint „különleges száműzöttek” éltek, és tilos volt elhagyniuk a számukra kijelölt falvakat. Ennek a hatalmas népmozgásnak a története elkülönül a kolhozosítás és az éhínség történetétől, de nem kevésbé tragikus. Ez volt a Szovjetunióban az első és a legkaotikusabb az 1930-as és 1940-es évek tömeges deportálásainak sorában. Egész családokat tettek marhavagonokba, szállítottak sok száz kilométernyire, és gyakran élelem és menedék nélkül hagytak magukra, mivel semmilyen előkészület nem történt a fogadásukra. Másokat közép-ázsiai falvakba vittek, ahol a gyanakvó kazahok vagy kegyeskedtek segíteni rajtuk, vagy nem. Sokuk meghalt útközben, vagy az első tél alatt, olyan településeken, amelyeknek semmilyen összeköttetésük nem volt a külvilággal.

A létesítmények szinte mindenütt primitívek voltak, a helyi tisztviselők pedig szervezetlenek vagy hanyagok. Egy helyen, ami végül munkatábor lett az arhangelszki régióban, az érkező rabok egyike nem talált „sem barakkokat, sem falut. Sátrak voltak, az öröknek és a felszerelésnek. Nem volt sok ember, talán 1500 fő. Többségük középkorú paraszt, egykori kulák. És bűnözők.” 1930 februárjában maga a Politbüro tárgyalt sürgősséggel arról, hogy Szibéria nincs felkészülve ilyen sok rab elhelyezésére, nem is beszélve az asszonyokról és a gyerekekről. Az a határozat született, hogy az OGPU ossza 60 000 családot nem meghaladó csoportokra a száműzötteket. Ukrajnát, Belorusziát és a többi olyan régiót, ahol magas volt a kulákok száma, felszólították, hogy ennek megfelelően koordinálják a tevékenységüket.

Idővel a deportált kulákok jókora tömege a szovjet kényszermunka-rendszer terebélyesedését táplálta, a lágerek

láncolatát, amelyből végül a Gulag lett. 1930 és 1933 között legalább 100 000 kulákot küldtek egyenesen a Gulagba, és a rendszer részben azért bővült, hogy képessé váljon a befogadásukra. Ebben az időszakban a Szolovki-szigeteken működő „politikai” lágeretek viszonylag kicsiny csoportja a messzi északon és keleten terjeszkedett. Az OGPU égisze alatt a Gulag nagyratörő ipari projektek sorát indította el: a Fehér-tengeri-csatorna építését, a vorkutai szénbányászatot, a kolimai aranybányászatot – amely vállalkozások mindegyikét a hirtelen nagy tömegben rendelkezésre álló kényszermunkások tették lehetővé. Ugyanakkor viszont egyes térségekben ambiciózus helyi vezetők – az ipari projektjeik bővítése érdekében – minél több kényszermunkás hozzájuk vezénylését igyekeztek elérni. Az Urálban helyi hivatalnokok talán éppen azért próbálták növelni a kulákok számát, mert szükségük volt emberekre, hogy a szénbányákban és fémipari telepeken dolgozzanak, és mindez immár egybevágott az ötéves terv képtelen célkitűzéseivel.

Amikor eljött az ideje, a kulákoknak ugyanolyan sokféle sors jutott, mint más Gulag-raboknak és szovjet deportáltaknak. Egyesek éhen haltak, másokat mint „ellenségeket” meggyilkoltak az 1937-es nagy terror során. Egyesek azokban a városokban vagy az ipari központokban maradtak, ahová deportálták őket, és minden további nélkül integrálódtak a szovjet munkásosztály kultúrájába. Mások a Vörös Hadseregben kötöttek ki, és harcoltak a nácik ellen. Néhányan elismerték, hogy a száműzetés mentette meg őket 1932–33-ban az éhínségtől: az 1980-as években egy ukrán paraszt azt mondta egy történésznek, szerencsés volt, hogy Szibériába küldték, mert ennek köszönhetően tudta odavinni a családját, amikor elkezdődött az élelemhiány.

A kulákok többsége soha nem tért vissza a falujába. Szibériában, vagy Donbaszban maradtak, felhagytak a

gazdálkodással, beleolvadtak a munkásosztályba. Így távolította el a sztálini politika a legtehetősebb, leghatékonyabb és legdacosabb gazdákat a Szovjetunió vidéki területeiről.

A kuláktalanítás volt a leglátványosabb az eszközök közül, amelyeket a vidék forradalmának kikényszerítésére használtak. Ezt azonban hasonlóképpen hatalmas erejű ideológiai támadás kísérte a „rendszer” ellen, amelyet a kulákok állítólag képviseltek, és amelynek helyébe a kollektív gazdaságoknak kellett lépniük: a falu gazdasági struktúrája, valamint a falusi templomok, papok és mindenféle vallási szimbólumok jelképezte társadalmi és erkölcsi rend ellen. A vallás elnyomása a Szovjetunióban 1917-ben kezdődött, és 1991-ig tartott, de Ukrajnában a kolhozosítás során érte el brutális tetőpontját. Nem volt véletlen, hogy a Politbűrő kollektivizációról szóló rendelete 1930 januárjában a templomok bezárását és a papok letartóztatását is előírta: a szovjet vezetők tudták, hogy a vidék osztály- és gazdasági struktúrájának forradalma egyszersmind a vidéki szokásokban, magatartásban, erkölcsökben is forradalmat tesz szükségessé.

A vallás elleni támadás kezdettől fogva része volt a kolhozosításnak. Szerte Ukrajnában ugyanazok a brigádok, amelyek a kolhozosítást szervezték, azt is megparancsolták a parasztoknak, hogy szedjék le a templomok harangjait, tegyék tönkre vagy olvasszák be azokat, gyűjtsák fel a templomok javait, rongálják meg az ikonokat. A papokat kigúnyolták, a szent helyeket meggyalázták. Olekszandr Honcsarenko beszámolt egy agitátorról, aki „magára öltötte a pap ruháját, fogott egy gyertyát, és elkezdett bohóckodni a templomban, lábbal tiporva az ikonosztázon”. Sok szemtanú – többek között Ukrajna Odesszai, Cserkaszi és Zsitomiri kormányzóságaiból – évekkel később is emlékezett a megszenségtelenítésekre,

kiváltképp a harangok elnémítására. Egy pap felesége, aki a Poltavai kormányzóságban született, így írta le a támadást a faluja harangtornya ellen: „Amikor felmászott egy férfi, hogy leszerelje a harangot, és az egy utolsó kondulással a földre esett, mindenkinek könnybe lábadt a szeme. Mindenki sírt és elbúcsúzott a harangtól, mert ekkor hallották a hangját utoljára...”

Ez után az *aktyiv* összetörte a templomi ikonokat is. Majd letartóztatták az asszony férjét, sok más pappal együtt: „Elvitték, mi pedig magunkra maradtunk, a fiam apátlan lett.” Más papokat arra kényszerítettek, hogy távozzanak az egyházközségükből. Sokukat deportálták a kulákokkal, mások kénytelenek voltak egyéb munkát keresni. A papok levetették a reverendájukat, és kétkezi munkások, gyári dolgozók lettek.

A vallás fizikai szimbólumainak megsemmisítését és a papokat sújtó repressziót az állam dühödt, vallásellenes propagandával kísérte, és a vallási rítusokat éppúgy támadta, mint a paraszti élet rituáléit általában. A falusi és városi iskolákban a gyerekeket arra intették, hogy ne higgyenek Istenben. Az állam betiltotta a vallási ünnepeket – a karácsonyt, a húsvétot, a szentek napjait –, akárcsak a vasárnapi szertartásokat, és bolsevik ünnepeket tett a helyükbe, például május elsejét és a forradalom évfordulóját. Ateista előadásokat és vallásellenes gyűléseket is szervezett. Szétzilálódott a hagyományos paraszti élet egész – keresztelők, esküvők, temetések alkotta – ciklusa. A hatóságok esküvők helyett „összejövetelek” tartását támogatták; a házasságkötésekre nem templomban, hanem anyakönyvvezetői hivatalban került sor, és nem követte őket semmiféle hagyományos lakodalom, vagy ünneplés.

Nem kellett hozzá egy évtized, és odalettek a zenei tradíciók is. Az a szokás járta, hogy a fiatalok összegyűltek valamelyikük otthonában, a hajadon lányok szövésben-hímzésben

segédkeztek, a fiúk pedig énekeltek és hangszereken játszottak. Ezek a *doszvitki* – „hajnalig tartó” – mulatságok fokozatosan megszűntek, ahogyan a vasárnapi táncmulatságok és a többi kötetlen zenés összejövétel is. A fiataloknak azt mondták, találkozzanak inkább a Komszomolban, és formális koncertek léptek a spontán falusi muzsikálás helyébe.

Ezzel egyidejűleg a *kobzar* – az ukrán faluhoz egykor elmaradhatatlanul hozzátartozó, bandurán játszó tradicionális vándorénekes – intézménye teljesen eltűnt, annyira hirtelen, hogy sokan azt hitték, tömegesen tartóztatták le őket. Erre (bár Dmitrij Sosztakovics utal rá a memoárjában) nincs bizonyíték a dokumentumokban, de nem elképzelhetetlen. Ám nem is kellett szándékosan megölni őket; a *kobzar*-okat ellehetetlenítette az 1932-ben hozott útlevéltörvény; később az éhínség végzett sokukkal, mivel nehezen jutottak hozzá élelmiszerjegyekhez. Ráadásul óhatatlanul magukra vonták a rendőrség figyelmét. A tradicionális dalaik nagy része kozák legendákat beszélt el, és oroszellenes élt hordozott, ami a forradalom után szovjetellenessé vált. 1930-ban egy riadt polgár Harkovban felháborodott levelet írt egy helyi újságnak, azt állítva, hogy egy vándorénekes egy bazárban a füle hallatára Lenint ócsároló (és antiszemita) kuplékat adott elő, és elénekelt egy szovjetellenes dalt:

Kérdi a tél a fagyot
Van-e a kolhozban csizma
Csizma nincsen, csak saru
A kolhoz felbomlik majd.

A dal (amely ukránul rímel) bizonyára népszerű volt, mert két etnográfus feljegyezte, hogy egy másik előadó, egy vak *kobzar* ugyanezt énekelte egy kremencsuki bazárban. Amikor

megérkeztek a rendőrök, hogy letartóztassák, elénekelt még egy versszakot:

Ó, lássátok, jóemberek
Micsoda világ van most
A rendőrből
Vakvezető lett.

Korántsem meglepő, hogy a hatóságok nem szívelték a *kobzar*-t és a bandurát: akárcsak Shakespeare idejében az udvari joculatorok, mindig helytelen gondolatokat és eszményeket fejeztek ki, időnként olyan dolgokról énekeltek, amiket nem volt szabad kimondani. A kolhozosítás hevült légkörében, amikor mindenki ellenségeket keresett, a humornak ez a formája – a nosztalgiával és az érzésekkel együtt, amelyeket a népzene Ukrajnában megidézett – túrhetetlen volt. A Vörös Hadsereg egyik ezredese Kijevben így panaszkodott erről egy kollégájának:

Miért van az, hogy amikor zongora-, vagy hegedűhangversenyt hallgatok, vagy szimfonikus zenekart, mindig azt veszem észre, hogy a közönség udvariasan hallgat? De amikor asszonyok bandura-együttesét hallom, és elkezdenek *dumi*-t (epikus balladákat) énekelni, azt látom, hogy könnyek szöknek a vöröskatonák szemébe? Tudja, ezeknek a banduráknak petljurista lelkületük van.

A népzene felélesztette az érzelmi kötődést Ukrajnához, és a falusi élet emlékeit idézte. Nem csoda, hogy a szovjet állam mindkettőt igyekezett megsemmisíteni.

A templomok és a falusi rítusok ellen egyszerre intézett támadás nem nélkülözte az ideológiai megalapozottságot. A

bolsevikok elkötelezett ateisták voltak, és úgy vélték, hogy a templomok a régi rezsim integráns részét képezik. Továbbá forradalmárok voltak, és egy másfajta társadalomnak még az emlékét is meg akarták semmisíteni. A templomok – ahol a falusiak évtizedek, évszázadok óta össze-összegyűltek – továbbra is erőteljesen szimbolizálták a jelen és a múlt közötti kapcsolatot. A legtöbb orosz és sok ukrán városban a bolsevikok azonnal kifosztották a templomokat – 1918 és 1930 között több mint 10 000 templomot zártak be szerte a Szovjetunióban, és raktárakká, mozikká, múzeumokká vagy szerelőműhelyekké alakították az épületeket. Az 1930-as évek elején néhány városi templom még mindig a vallásgyakorlás helyszíne volt. A városiak, kiváltképp a kolhozosítás megvalósítását segíteni érkező agitátorok többek között azért gyanakodtak a parasztokra, mert sok faluban továbbra is megvoltak a templomok.

A templomok társadalmi funkciót is betöltöttek, főleg a szegény falvakban, ahol nemigen akadtak más társadalmi intézmények. Fizikai találkozóhelyet biztosítottak, amit nem tartott ellenőrzés alatt az állam, időnként pedig az állam ellenzékének központjaiként szolgáltak. A Rjazanyi kormányzóságban, Moszkva közelében a heves parasztlázadások idején templomi harangok szólították fegyverbe a gazdákat, és figyelmeztették őket a fővárosi brigádok és katonák érkezésére. Legfőképpen pedig a templomok intézményes ernyő szerepét töltötték be, amely alatt az emberek jótékony vagy társadalmi célok érdekében szerveződhetek. Az 1921-es éhínség idején az ukrainai papok és egyházi intézmények részt vettek az éhezők megsegítésének szervezésében.

A templomok eltűnésével nem maradt vidéken semmilyen független testület, ami képes lett volna önkéntesek motiválására vagy megszervezésére. A szerepet, melyet a falusi kulturális élet

és oktatás szervezésében a templomok betöltöttek, a kommunista párt ellenőrzése alatt működő állami intézmények vették át – „kultúrházak”, anyakönyvi hivatalok, szovjet iskolák. A templomokat felszámolták, hogy ne válhassanak ellenzéki szerveződések központjaivá; a gyakorlatban az eltűnésük azt is jelentette, hogy nem szolgálhattak segítségnyújtás, támogatás forrásaként, amikor az emberek kezdtek éhen halni.

Akár önként léptek be a kolhozokba, akár kényszerítették őket, akár részt vettek a kampányban, akár ellenezték, a kolhozosítás fordulópontot jelentett a szovjet vidék valamennyi lakosa számára. A falusiaknak, akik részt vettek az erőszakcselekményekben, nehezükre esett visszatérni a régi *status quo*-hoz. Megbocsáthatatlan tettek vetettek véget hosszú ideje fennálló barátságoknak és társadalmi kapcsolatoknak. A faluhoz, a munkához és az élethez való hozzáállás örökre megváltozott. Petro Grigorjenko 1930-ban döbbenten ébredt rá egy vidéki utazáson, hogy a korábban keményen dolgozó szomszédainak már a saját termésük betakarításához sincs kedvük:

Arhanhelka, ez a hatalmas, sztyeppei falu, melyet több mint kétezer ház alkot, halott volt az aratási szezon kellős közepén. Nyolc ember dolgozott egy cséplőgépen egy műszakban. A többiek – férfiak, nők, fiatalok – az árnyékban üldögéltek, vagy heverésztek. Amikor megpróbáltam beszélgetést kezdeményezni, az emberek lassan, és teljesen közönyösen válaszoltak. Ha mondtam nekik, hogy a búzaszemek kiperegnek a kalászból, és tönkremennek, ezt felelték: „Persze hogy tönkremennek.” Valószínűleg nagyon erős indulat volt bennük, ha egészen odáig mentek, hogy a mezőn hagyják a gabonát.

Megváltoztak a családi kapcsolatok is. A földjüktől megfosztott apák többé már nem hagyhatták a birtokukat a fiaikra, és elvesztették a tekintélyüket. A kolhozosítás előtt nagyon szokatlan volt, hogy a szülők magukra hagyják a gyerekeiket, de utána az anyák és apák gyakran a városba mentek munkát keresni, és csak hébe-hóba, vagy egyáltalán nem jártak vissza. Ahogyan másutt is a Szovjetunióban, a gyerekeket arra ösztökölték, hogy jelentsék fel a szüleiket, és arról kérdezték őket az iskolában, mi folyik náluk odahaza. Hirtelen vége szakadt a falusi önkormányzat tradícióinak is. A kolhozosítás előtt a helybéliek választották meg a saját vezetőiket; a kolhozosítás után továbbra is tartottak komédiaszerű választásokat, amelyeken a jelöltek arra buzdították beszédeikkel a szomszédaikat, hogy kapcsolódjanak be a nagy szovjet projektbe. De mindenki tudta, hogy a végkifejletet már előre eldöntötték, és garantálja a mindenütt jelen lévő rendőrség.

Végül, és talán ez volt a legvészeslőbb, a kolhozosítás folytán a parasztság függő helyzetbe került az államtól. Miután a kollektív gazdaságok megalakultak, senkinek, akit ezek tartottak el, nem volt lehetősége jövedelemszerzésre. Az élelmiszereket és más javakat a kolhozelnökök osztották szét az elvégzett munka mennyisége és minősége alapján. A rendszer elméletileg a munkavégzést ösztönözni lett volna hivatott. A gyakorlatban azt is jelentette, hogy a parasztnak nem volt pénzük, nem állt módjukban élelmiszert vásárolni és elköltözni. Aki engedély nélkül távozott, vagy megtagadta a munkát, megfosztható volt a fejadagjától. Amikor elvették tőlük a teheneiket és a földparcelláikat, ahogy 1932–33 őszén és telén megtörtént, a parasztnak egyáltalán semmijük nem maradt.

Önmagában véve a kolhozosításnak nem kellett volna feltétlenül olyan súlyos éhínséghez vezetnie, mint ami 1932–33-ban bekövetkezett. A parasztnak kolhozba kényszerítéséhez

használt módszerek azonban megsemmisítették a vidék etikai struktúráját, valamint a gazdasági rendet. A régi értékek – a tulajdon, a méltóság, az emberi élet tisztelete – eltűntek. A helyükbe a bolsevikok egy olyan ideológia elemeit csepegtették, amely hamarosan végzetessé vált.

HATODIK FEJEZET

Lázadás, 1930

Emberek! Felszólítalak benneteket, hogy védjétek meg a tulajdonotokat és a nép tulajdonát! Készüljetek az első és utolsó hívásra. A folyók és a tengerek kiszáradnak, és a magas Kurgánig árad majd a víz, és vér fog folyni a patáitokban, a földet pedig örvénylő szelek korbácsolják fel... Felszólítalak benneteket, hogy védjétek meg egymást, ne menjetek a kolhozba, ne higgyetek a pletykáknak... Emberek, emlékezzetek a múltra, amikor szabadon éltetek, mindenki jól élt, gazdag és szegény, most szegénységben él mindenki.

Névtelen kiáltvány, 1930

Ha nem teszünk azonnali intézkedéseket a pártirányvonal megsértései ellen, mindenfelé kitörő parasztfelkelések hullámával kellett volna számolnunk, az alacsonyabb rangú tisztviselőink jó részét lemészárolták volna a parasztok.

Titkos KB-memorandum, 1930

1929–30 TELÉBŐL MÉG CSAK NÉHÁNY RÖPKE HÓNAP telt el, amikor a szovjet állam végrehajtott vidéken egy második forradalmat, amely sokakat mélyebben és sokkolóbban érintett, mint maga az eredeti bolsevik forradalom. A helyi vezetők, sikeres gazdák, papok és falusi előljárók az egész Szovjetunióban meghurcolás, vagyonelkobzás, letartóztatás és deportálás áldozatai lettek. Egész falvak lakosságát kényszerítették, hogy lemondjanak a földjükről, az állataikról, és időnként az otthonaikról is, és lépjenek be a kolhozba. Templomokat romboltak le, ikonokat tiportak meg, harangokat törtek össze.

Az eredmény gyors, hatalmas, időnként kaotikus és erőszakos ellenállás volt. De tulajdonképpen helytelen azt mondani, hogy az ellenállás *követte* a kolhozosítást, mivel az ellenállás különböző fajtái valójában kísérték a kuláktalanítás és a kolhozosítás minden szakaszát, az 1928-as gabonaelkobzásoktól az 1930-as deportálásokig, és folytatódtak 1931-ben és 1932-ben, amikor az éhség és az elnyomás végül ellehetetlenítette a további szembeszegülést. Az ellenállás kezdettől fogva hozzájárult a kolhozosítás jellegének alakulásához: mivel a parasztok nem voltak hajlandók együttműködni, a kívülről jött fiatal agitátorok és a helyi szövetségeseik egyre dühösebbek lettek, a módszereik egyre szélsőségesebbek, az általuk alkalmazott erőszak egyre kíméletlenebb. Az ellenállás, kiváltképp az ukrainai, egyszersmind a legmagasabb szinten szólaltatta meg a vészcsengőt. Mindazok, akik emlékeztek az 1918–19-es parasztlázadásra, az 1930-ban bekövetkezett lázadást egyszerre találták ismerősnek és veszedelmesnek.

A lázadás különböző fázisokban különböző formákat öltött. Eleinte önmagában véve az ellenállás egy formája volt, ha valaki megtagadta a belépést a kolhozba. Sok ukrán paraszt nem bízott a szovjet államban, amely ellen mindössze tíz évvel korábban harcoltak. Ukrajna egyes részei éppen csak hogy magukhoz tértek az 1929-es éhínség és élelmiszerhiány után; a közösen tulajdonolt földön való gazdálkodásnak nem volt semmiféle hagyománya, és a parasztok nyomós okkal gondolták úgy, hogy a kívülállók nem javítani, hanem rontani fognak a helyzeten. A parasztok az egész Szovjetunióban kötődtek a teheneikhez, lovaikhoz és eszközeikhez, és nem akartak lemondani róluk valami bizonytalan entitás javára. Még Oroszországban is, ahol volt hagyománya a föld közös birtoklásának, gyanakvással viseltettek a kolhozok iránt, amelyek jövőjét bizonytalannak látták, a szervezetét szokatlannak. Volt példa rá korábban, hogy a szovjet állam politikájában gyors változás történt, és aztán hasonló gyorsasággal hamvába holt a dolog. Egyesek emlékeztek még, hogy a polgárháború zűrzavarának helyébe az „észszerűbb” új gazdaságpolitika lépett, és feltételezték, hogy a kolhozosítás újabb rövid életű szovjet szeszélynek bizonyul, ami nem tart sokáig.

A parasztoknak szintén volt okuk tartani attól, hogy még ha beadják is a derekukat, utána még rosszabb idők jönnek. Az első jelentésében, amelyet 1930-ban küldött Moszkvába, Vszevolod Balickij megjegyezte, hogy sok közepes jövedelmű paraszt – olyan gazdák, akik nem voltak kulákok, de nem tartoztak a legszegényebbek közé sem – arról beszél, hogy „a kulákok után bennünket is »kuláktalanítani« fognak”.

A nyílt visszautasítást gyakran azonnali cselekvés követte. Miután rájuk parancsoltak, hogy adják át az állataikat a kolhozoknak, amelyekben nem bíztak, a parasztok kezdték leölni a teheneiket, disznóikat, juhaikat, még a lovaikat is. A

húst megették, besózták, eladták, elrejtették – megtettek vele bármit, amivel megakadályozhatták, hogy a kolhozé legyen. Szerte a Szovjetunióban, az összes vidéki körzetben hirtelen túlórákra kényszerültek a vágóhidak. Mihail Solohov híres fiktív portrét vetett papírra az állatok mészárlását kísérő vérfürdőről:

Alighogy beesteledett, máris hallani lehetett, hogy valahol fojtottan, kurtán elbégeti magát egy juh, egy disznó halál előtti visítása fúródik a csöndbe, vagy elbődül egy üsző. Vágtak a kolhozba belépők is, az egyéni gazdák is. Vágtak ökröt, juhot, disznót, sőt tehenet is. Levágták azt is, amit magnak hagytak... A kutyák faluszerte vonszolták a belet meg a zsigereket, hússal teltek meg a vermek és a csűrök is... „Vádjátok, most már úgysem a mienk!”, „Vádjátok, úgyis elviszik húsadóba!”, „Vádjátok, mert a kolhozban úgyse jut a fogatokra egy falat hús se!”⁷

Az ellenállásnak ez a roppantul zsigeri és azonnali formája a következő évben és utána is folytatódott. 1928 és 1933 között majdnem megfeleződött a Szovjetunió szarvasmarha- és lóállománya. A 26 millió disznóból 12 millió maradt. 146 millió bárányból és kecskéből mindössze 50 millió.

Akik nem ölték le az állataikat, ádázul védelmezték őket. Az OGPU megfigyelte, hogy egy faluban a tömeg kísérletet tett egy Komszomol-tag megverésére, aki megpróbált elvezetni egy lovat. Egy másik faluban húsfőös, husángokkal felfegyverkezett asszonyok alkotta csoport támadt egy kolhozra, hogy visszavegyék a lovaikat. Egy másik helyen a parasztok porig égettek egy lovakkal teli pajtát, hogy inkább holtan lássák az állataikat, semmint elkobozva. Az a mondás járta a parasztok

körében, hogy „jobb elpusztítani mindent”, semmint engedni, hogy a javaikat megszerezzék a hatóságok.

Néhány esetben a parasztok inkább egyszerűen szabadon engedték az utcán az állataikat ahelyett, hogy átadták volna őket. Az észak-kaukázusi Jekatyerinovka faluban egy gazda kicsapta az utcára a gesztenyeszínű kancáját, rajta egy táblával, melyen a „vigye bárki, akinek kell” felirat volt. Az esetről szóló jelentések egyike méltatlankodva tette szóvá, hogy a ló „kulák agitátor” szerepét játszotta: a kanca „már két napja kódorgott a faluban, kíváncsiságot, nevetést és pánikot keltve”.

Az állatok leölése és az elkobzással szemben tanúsított ellenállás egyaránt teljesen személyes volt: a parasztok féltek a vagyonuk, az élelmük, az egész jövőjük elvesztésétől. A hatóságok szemében azonban a leölések tisztán politikai tettnek minősültek: szándékos „szabotázsnek”, amelyet ellenforradalmi gondolkodás motivált – és úgy is büntették, mint a szabotázst. Egy férfit, aki nem volt hajlandó beadni a tehenét a kolhozba, hanem inkább leölte, arra kényszerítették, hogy a tehen levágott fejével a nyakában járjon körbe a faluban. A helyi brigádvezetők meg „akarták mutatni az egész falunak, mi történhet, mire számíthat mindenki a későbbiekben”. Egyszerűbben, akik leölték az állataikat, azokat automatikusan kuláknak minősítették, ha ez nem történt meg máris, ennek minden velejárójával: vagyonvesztéssel, letartóztatással, deportálással.

Nem meglepő módon hasonló reakciókat váltottak ki a gabonára vonatkozó követelések. Még mindig igen eleven volt az egy évtizeddel korábbi gabonaelkobzások, az élelmiszerhiány, az éhínség emléke. Egy asszony, aki akkoriban kislány volt, felidézte a napot, amikor váratlanul hazajött az apja, és bezárta őt a házba. A kislány az ablakhoz ült, és embereket, főleg asszonyokat látott az udvarukon keresztülszaladni a vasútállomás irányába. Nem sokkal később

megfigyelhette, hogy gabonával teli zsákokat vonszolva jönnek vissza. Később az apja elmondta neki, hogy a környező falvakból való emberek lerohanták a gabonatároló – a saját gabonájukat tároló – hombárokat a település vasútállomásán, és nekiláttak a kiürítésüknek. A helyi biztonsági személyzet ugyan nem tudta megakadályozni, hogy behatoljanak a tárolóterületre, de újabb rendőrök érkeztek Poltavából. Lovakkal tiporták a „tolvajokat”. Néhányan elmenekültek valamennyi gabonával, de a legtöbben üres kézzel távoztak. Ez nem volt szokatlan: egy tizenhat ukrainai körzetről beszámoló jelentésben az OGPU jelezte, hogy a gabona „kollektivizálását” követő zavargások harmincöt ember halálához vezettek „a mi részünkről” – mármint a rendőrségéről és a hatóságokról. További harminchét ember megsebesült, 314 verést kapott. Viszont huszonhat lázadó – a rendőrség leírása szerint: „ellenforradalmár” – is meghalt.

De ha a rendőrség a lázadókat inkább tekintette politikaiügynököknek, mint az éhezéstől félő kétségbeesett szegényembereknek, hasonlóképpen igaz, hogy a lázadók a kormányt ellenséges erőnek, vagy még rosszabbnak titulálták. A kolhozosító politika többek szemében a forradalom végső elárulása volt, bizonyíték arra, hogy a bolsevikok „második jobbágyságot” igyekeznek bevezetni, és úgy akarnak uralkodni, mint a tizenkilencedik századi cárok. 1919-ben hasonló félelmek járultak hozzá a parasztlázadás bolsevikellenes érzületének feltüzeléséhez. Ezek immár rendszeresen kifejeződést nyertek, olyannyira, hogy az OGPU értesült róla az informátoraitól. Oroszországban a Közép-feketeföldi kormányzásában az OGPU forrásai szerint egy paraszt kijelentette, hogy „a kommunisták rászedtek bennünket a forradalmukkal, minden földet kiadtak, hogy dolgozzunk ingyen, és most elveszik az utolsó tehenet is”. A Közép-volgai kormányzásában egy másik ezt mondta: „Azt mondták nekem,

»forradalom«, és nem értettem, de most már értem, hogy egy ilyen forradalom azt jelenti, elvesznek a parasztoktól mindent, és éhesen, meztelenül hagyják őket”. Ukrajnában egy paraszt kijelentette: „Betuszkolnak bennünket a kolhozba, hogy örökös rabszolgák legyünk.” Évtizedekkel később Mihail Gorbacsov, a Szovjet Kommunista Párt utolsó főtitkára, aki maga kulákok unokája volt, „jobbágyságként” írta le a kolhozokat. Bizonyosan mélyre nyúló gyökerei voltak a gondolatnak, hogy a kollektív gazdaság „második jobbágyságot” jelent, ha ilyen hosszú idő múltán is élt az emberek emlékezetében.

De akadtak, akiknek a szemében a rezsim gyorsan sokkal több lett egy közönséges e világi ellenségnél. A múltban az apokaliptikus félelmek és a világvégével kapcsolatos várakozások időről időre végigsöpörtek az oroszországi és ukrainai vidéken, ahol a vallásos kultuszok és a mágikus gyakorlat évszázadok óta jelen voltak. Az 1917-es forradalom a vallási örület újabb hullámát indította el. Az 1920-as évek folyamán szokványossá váltak a komor jóvendölések, akárcsak az előjelek és a csodák. A Voronyezsi kormányzóságban tömegesen sereglettek a zarándokok fákhoz, amelyek váratlanul virágba borultak: a „regenerálódásukat” a közelgő változás jelének tekintették. Ukrajnában tömeg gyűlt össze, hogy megnézzen a Harkovba vezető út mentén egy rozsdás ikont, amely alakot és színeket öltve „életre kelt”.

1929–30-ban egyes szovjet parasztok, elborzadván a templomok és a papok ellen intézett támadásoktól, ismét arra a meggyőződésre jutottak, hogy a Szovjetunió maga az Antikrisztus – és hogy a kolhozelnökök következésképp az Antikrisztus képviselői. A papok azt mondták a hívőknek, hogy az Antikrisztus veszi el az ennivalójukat, vagy hogy az Antikrisztus próbálja elpusztítani őket. Ezekkel a vélekedésekkel összhangban a parasztok nem csupán anyagi, vagy politikai, hanem spirituális megfontolásból is elutasították

a kollektív gazdaságokat: féltek az örök kárhozattól. Az állam támadta az egyházat; a csoportos imádság, éneklés és a templomi szertartások a szembenállás egyik formájává váltak. Egy helyi tisztviselő feljegyezte egy ukrainai gazda szavait: „Ha az ember belép a kolhozba, arra fogják kényszeríteni, hogy vasárnap is dolgozzon, az Antikrisztus bélyegét fogják a homlokára és a karjára nyomni. Már el is kezdődött az Antikrisztus királysága, és nagy bűn belépni a kolhozba. Szó van erről a Bibliában.” Ugyanilyen lelkiület töltötte el az ukrainai katolikus kisebbség tagjait is: a német ajkúak lakta Kandel faluban a helyi püspök, Antonius Zerr tanácsadásba kezdett, sőt papokat szentelt fel, dacolva a vallásellenes törvényekkel.

A parasztok időnként a hitből, időnként a tulajdonuk elrablása miatti haragból merítettek bátorságot, és merészebbek lettek. Válaszul a szovjet propagandadalokra, amelyeket újra és újra játszottak nekik – és amelyek ilyen refréneket tartalmaztak: „A terhünk könnyebb lett! Az életünk vidámabb!” –, kezdtek saját dalokat írni:

Aratunk vég nélkül, látástól vakulásig
Nő, megéri, sőt a földre pereg a szem
A végtelen mezőkön – és az érő búzakarászokat
őrizni *pionyírok* érkeznek.

Egyik faluról a másikra terjedtek az ellenállás lelkiületét hordozó dalok és versek. A Dnyepropetrovszki kormányzáság egyik lakosa szerint olykor ki is nyomtatták, és kis füzetkébe kötötték ezeket. Részt képezték az ellenállás kultúrájának a graffitik is; egy ukrán paraszt később felidézte, hogy feliratok jelentek meg a házfalakon: „Le Sztálinnal”, „Le a kommunistákkal”. Letörölték őket, és másnap ismét ott voltak.

Végül letartóztattak két embert, mint annak a „szervezetnek” a tagjait, amely írta őket.

A tiltakozás formát ölthetett menekülésben is, nemcsak a vidékről, hanem magából a Szovjetunióból. Határőrök már 1930 januárjában elfogtak három parasztot, akik a Kamenyec-Podolszki kormányzóságból próbáltak átkelni a lengyel–ukrán határon. Egy hónappal később számos faluból négyszáz paraszt vonult a határ felé, ezt kiabálva: „Nem akarunk kolhozokat, megyünk Lengyelországba!” Menet közben megtámadtak és megverték mindenkit, aki útjukba állt, mígnem végül a határőrök állították meg őket. Másnap ugyanazokból a falvakból újabb tömeg vonult a határ felé, szintén azt kiabálva, hogy a lengyelektől kérnek segítséget. Őket is megállították a határőrök, ezúttal mindössze négyszáz méterre a határtól. A titkosrendőrség azt is feljegyezte, hogy számos alkalommal támadtak meg gabonaraktárakat a határ közelében. A parasztokat, akik közel éltek a határhoz, mintha inspirálta volna a túloldalon leledző szomszédaik „normális” életének közelsége.

Ezeknek a spontán tiltakozásoknak, templomi gyűléseknek és határ felé vonulásoknak elkerülhetetlenül szervezett erőszak lépett a helyébe. Az egész Szovjetunióban – de Ukrajnában lényegesen magasabb számban – a saját kezükbe vették a dolgokat az emberek, akik látták, hogy el fogják veszíteni a tulajdonukat és talán az életüket is. Az OGPU levéltáraiból kiderül, hogy mi történt ez után.

Szumi kormányzóságban tizenhárom „kulák” elővette a fegyvereket, amiket a polgárháború óta őriztek, bevették magukat az erdőbe, és partizánnak álltak. A Kijevi kormányzóságban, Bila Cerkva mellett egy titkosrendőrségi jelentés szerint egy másik hajdani partizán szervezett fegyveres bandát. Pasa Angelina, a traktorosnő, aki annyira örült a kulák

szomszédai vesztének, első kézből tapasztalta meg ezt az erőszakot:

1929 nyarán, amikor a fivéremmel, Kosztyával és a húgommal, Leliával egy Komszomol-gyűlésre mentem a szomszédos Novobeseve faluba, valaki ránk lőtt egy lefűrészelt csövű puskával... Sosem felejttem el, hogyan futottunk mezítláb keresztül a szűrős fűben, a félelemtől a torkunkban dobogó szívvel.

Az OGPU azonnal reagált ezekre a „terrorista incidensekre”. 1930. február 6-ára, csupán néhány hónappal a kolhozosítás hivatalos, novemberi kezdete után a titkosrendőrség 15 985 embert tartóztatott le szerte a Szovjetunió vidéki területein „ellenforradalmi tevékenység” miatt. Ezek nagyjából egyharmada ukrán volt. Február 12-e és 17-e között az egész Szovjetunióban további 18 000 letartóztatást hajtott végre a titkosrendőrség. A börtönbe hurcoltakat fegyveres felkelés tervezésével, a szegény- és középparasztok között lázadók „toborzásával” vádolták, sőt azzal, hogy kapcsolatot kerestek a Vörös Hadsereg parasztkatonáival, hogy elidegenítsék őket a kormánytól, és megnyerjék őket a kulákok ügyének.

Mindezen hírek egyike sem volt elég, hogy rávegye Sztálint a kolhozosítás leállítására, vagy annak megfontolására, vajon jó ötlet-e a gazdákat a gyűlölt kolhozokba kényszeríteni. Még úgy tűnt, hogy ellenőrzés alatt tartja a helyzetet. Ezek az első jelentések azonban eléggé megijesztették ahhoz, hogy mérsékelje a kolhozosításhoz kapcsolódó retorikát – és ez váratlan következményeket vont maga után.

„Akiknek a siker a fejükbe szállt.” Ez volt a címe a Sztálin által írt cikknek, mely a *Pravda* 1930. március 2-i számában jelent

meg. Sztálin a kifejezést alkalmasint Joszif Reingold csekistától kölcsönözte, aki ugyanígy fogalmazott 1919-ben, hogy véget vessen a doni kozákokat sújtó véres repressziónak. De akár kívánt utalni erre, akár nem, Sztálin bizonyosan nem szándékozott ironizálni. Az „Akiknek a siker a fejükbe szállt” hosszas áradozással kezdődött a kolhozosítás nagyszerű eredményeiről. Nem csupán jól megy, jelentette ki Sztálin, hanem sokkal jobban és sokkal gyorsabban a vártnál. A kolhozosítás terén a Szovjetunió máris túlteljesítette az ötéves tervet, deklarálta: „Még az ellenségeink is kénytelenek elismerni, hogy a siker számottevő.” Mindössze néhány hét után a vidék máris „radikális fordulatot vett... a szocializmus irányába”. Hatalmas munka került elvégzésre... akkora, hogy talán ideje lassítani a változás tempóján. Még egy ilyen nagyszerű eredménynek is vannak hátulütői, figyelmeztetett:

Az ilyen sikerek időnként önhittséget és önáltatást szülnek... Az emberek nemritkán megmámorosodnak az ilyen sikerektől, beleszédülnek a sikerbe, elveszítik minden arányérzéküket és a képességüket a valóság megértésére... kalandor próbálkozásokra kerül sor, hogy egykettőre megoldják a szocializmus építésének összes kérdését... Ezért a párt feladata eltökélt küzdelmet vívni az ilyen érzületek ellen, amelyek veszélyesek és ártalmasak az ügyünkre, és kiiktatni őket a pártból.

A kollektivizáció, emlékeztette Sztálin álságosan a kádereket, „önkéntes” kell, hogy legyen. Nem szabad erőszakot alkalmazni. Lehet, hogy nem egyformán zajlik mindenütt: nem minden régió tud azonos ütemben kollektivizálódni. Ő, Sztálin, tart tőle, hogy a roppant lelkesedés miatt ezekről az elvekről megfeledkeztek. Sor került néhány túlkapásra.

Persze sem Sztálin, sem senki más Moszkvában nem vállalt felelősséget ezekért a „túlkapásokért” sem akkor, sem később. Nem közölt Sztálin valós részleteket sem. A gyilkosságokról, a tettelegességekről, a ruha nélkül odakint, a hóban hagyott gyerekekről – minderről természetesen egyetlen szó sem esett. Ehelyett Sztálin minden hibáért a helyi párttagokra tolt a felelősséget, a hierarchia legalsó fokán lévő férfiakra és nőkre, akiknek „a fejükbe szállt a siker, és egy pillanatra elveszítették a józan eszüket és a tisztánlátásukat”. Gunyorosan tette szóvá a militarista szóhasználatukat – amely természetesen az övét visszhangozta –, és elítélően szólt a „fafejű” kísérleteikről, hogy eltérő adottságú gazdaságokat gyúrjanak össze. Megróttá őket még a templomi harangok eltávolításáért is: „Ki húz hasznat ezekből a torzulásokból, a kollektivizálási mozgalomnak ebből a bürokratikus parancsolgatásából, a parasztoknak ebből a méltatlan fenyegetéséből? Senki, csakis az ellenségeink!”

Miért írta Sztálin ezt a cikket? Mire megjelent, bizonyára látta a titkosrendőrség jelentéseit a lázadásról, az ellenállásról, a párttagok ellen intézett fegyveres támadásokról. Továbbá tudhatta, hogy mind az oroszországi, mind az ukrainai pártvezetésnek legalábbis egy részében vannak kételyek a politikáját illetően. Bár ezek a kritikusok csak néhány hónappal később kezdtek beszélni, Sztálin talán már érzékelte, hogy az elhibázott és kaotikus kolhozosítási kampány potenciálisan visszaüthet rá, ezért igyekezett valaki mást felelőssé tenni érte. A legalacsonyabb rangú pártfunkcionáriusok – a helyi vezetők, a falusi előljárók – tökéletes célpontok voltak: messze voltak, névtelenek voltak, és nem volt hatalmuk. Az irománnyal Sztálin ügyesen eltolta magától a felelősséget egy nyilvánvalóan katasztrofális politikáért, és egy Moszkvától távoli társadalmi csoportot tett bűnbakká.

A cikk látszólag békülékeny is volt. Sztálin mintha igyekezett volna legalább ideiglenesen megálljt parancsolni a politikája

legsúlyosabb túlkapásainak. A cikk nyomán sor került számos igazi engedményre is: a Központi Bizottság például úgy határozott, hogy a parasztszaládok megtarthatnak egy tehenet, néhány baromfit, megtarthatják a saját konyhakertjeiket. Ámde ha ezek a gesztusok a lázadást megfékezni voltak hivatottak, akkor visszafelé sülték el. Az „Akiknek a siker a fejükbe szállt” korántsem csillapította le a parasztokat, hanem inkább új felkeléshullámot indított el, hatalmas kiterjedésű fegyveres és fegyvertelen ellenállást. Egy hivatalnok „márciusi láznak” nevezte el ezt a mozgalmat, de ez a kifejezés félrevezető: azt sugallja, hogy a tiltakozás rövid betegség volt, vagy talán egyfajta ideiglenes elmezavar. Ami elindult, valójában sokkal mélyrehatóbbnak tekinthető. „Amit az állam láznak nevezett – írta Lynne Viola –, valójában hatalmas, okát és tartalmát tekintve észszerű parasztlázadás volt.”

A hatás azonnal bekövetkezett. A pártfunkcionáriusok szerte a Szovjetunióban olvasták Sztálin cikkét, és beszéltek róla pártgyűléseken és egymás közt. Miron Dolot falujában, mint sok más faluban, egy helyi aktivista hangosan olvasta fel a falubelieknek az „Akiknek a siker a fejükbe szállt”-ot. Miközben azt fejtegette, hogy történtek melléfogások, követtek el hibákat, és hogy párttagok súlyos tévedésekbe estek, „az összegyűlt tömeg halálosan mozdulatlan volt”. Aztán az aktivista hozzátette a saját véleményét: a párton belüli zsidók voltak a hibásak, nem maga a párt. Ezzel a magyarázattal ügyesen felmentette önmagát és az elvtársait a felelősség alól. „Ami ezután történt – írta Dolot –, spontán lázadás volt.” „Takarodj innen!” – kiáltotta egy férfi. „Elegünk van belőletek – kiáltotta egy másik. – Rászedtek bennünket! Hozzuk ki a teheneinket és a lovainkat abból a rohadt kolhozból, amíg nem lesz túl késő!” A falusiak szervezetlen rohamban indultak az állataikért, egymásban bukdácsolva a sötétben. Az elkövetkező káoszban mintegy húsz parasztot lőttek le.

A következő napokban hasonló lázadások törtek ki Szovjetunió-szerte, és néhány helyen új rétegek rakódtak rájuk. A szervezett ellenállás első jelei, amelyek miatt Balickij januárban olyannyira aggódott, márciusban, áprilisban és májusban igazi mozgalommá váltak. A lázadások gyorsan szervezett – időnként igen jól megszervezett – formát és sokkal nyilvánvalóbb politikai jelleget öltöttek. Mindenfelé a Szovjetunióban, de legfőképpen és legnagyobb számban Ukrajnában férfiak és nők támadtak, vertek és öltek meg aktivistákat 1930 tavaszán. Rohamokat szerveztek raktárak és gabonátárolók ellen. Zárakat törtek fel, gabonát és más élelmiszereket raboltak, és szétosztották a falvak között. A kolhozok és az állam tulajdonában lévő épületeket felgyújtották. Megtámadták a „kollaboránsokat”. Egy faluban azok, akik „rossz szemmel nézték a rezsimet... felgyújtották a [kolhoz] aktivisták házeit”. Azt az aktivistát, aki „magára vette a papi öltözetet”, és megtaposta az ikonosztázt, másnap holtan találták egy árokban.

Az áldozatokat nemigen sajnálta senki. Egy férfi, aki egy helyi koncerten muzsikált, felidézte, hogy arra kérték, játsszanak a parasztok által megölt „Huszonötezresek” temetésén. „Számunkra ez vidám esemény volt, mert valahányszor megöltek valakit, elvittek bennünket a faluba, adtak egy kis ennivalót, és aztán játszottunk a temetésen. És minden alkalommal alig vártuk a következő temetést, mert ez azt jelentette, hogy enni kapunk.”

A leghevesebb tiltakozások némelyike *babszki bunt* formáját öltötte, ami szó szerint „asszonyok felkelésének” vagy „zavargásának” fordítható, bár a *baba* szó nemcsak asszonyt, hanem parasztasszonyt is jelent, és barbár, irracionális magatartást sugall. Korábban is szerveztek asszonyok tiltakozásokat a Szovjetunióban, 1927-ben és 1928-ban. Ezek a megmozdulások azonban nem a politikára, hanem az

élelemhiányra fókuszáltak. Ahogy egy titkosrendőr írta ezekről a korai tiltakozásokról, „abban az időben az asszonyok részvételével zajló tüntetéseknek rendszerint nem volt semmiféle nyilvánvalóan szovjetellenes jellegük: összegyűlt egy csapatnyi asszony állami vagy szövetkezeti szervezetek előtt, és kenyeret követeltek”.

1930 tavaszán a parasztasszonyok kezdeti, kenyérre vonatkozó követelései helyébe hasonlóképp kezdetleges támadások léptek azok ellen, akik elkobozták tőlük. Tömegesen rohantak meg asszonyok aktivistákat, szovjet hivatalnokokat és odalátogató előkelőségeket, visszakövetelve a javaikat. Kiabáltak, skandáltak, dalokat énekeltek és fenyegetőztek. Mások a saját kezükbe vették a dolgokat. Egy ukrain faluban egy kislány látta, ahogy az anyja más „éhes asszonyokkal” leveri a lakatokat a kolhoz raktáépületéről, és elhozza az ott tárolt gabonát; a tömeg által megfélemlített helyi tisztviselők kormányzósági pártfunkcionáriusokat és Komszomol-tagokat hívtak, hogy segítsenek az asszonyokat letartóztatni, és a gabonát visszaszerezni. Két hétig maradtak börtönben. Egy másik ukrain faluban egy fiú látta, ahogy aktivisták házról házra járnak, és lefoglálnak dolgokat a kolhoz számára. Válaszul egy csapatnyi asszony megrohanta a kolhozot, és visszakövetelt mindent: „Az egyik asszony fogja az ekéjét, a másik a lovát, a harmadik a tehenét.” Aztán katonák, vagy – a memoáríró nem fogalmaz világosan – talán titkosrendőrök „jöttek, és elkergették ezeket az asszonyokat... az összes elkobzott dolog, mezőgazdasági eszközök és lovak, megint minden a kolhozé lett”. 1930 márciusának elején mintegy ötszáz, különböző falvakból való német nemzetiségű asszony szintén egy hetet töltött tüntetéssel, visszakövetelve a javaikat a kollektív gazdaságoktól, és megakadályozva azok működését.

Olykor a tömeg még tovább ment. Maga az OGPU feljegyzett egy esetet, amelyre az ukrain Marjupol kormányzóságban

került sor, és úgy kezdődött, hogy háromszáz asszonyból álló „csőcselék” rontott a falu tanácsára, és az irodaházzá alakított templom kulcsát követelték. Aztán az asszonyok azt kiabálták, hogy Naumenko, a falu szovjetjének elnöke rátörte az ajtót az egyházközségi tanács egyik tagjára. Amikor Naumenko tagadta ezt, az asszonyok kocsira (*tacsanka*) ültették, és erővel elvitték az illető házához, ahol megállapítást nyert, hogy valóban ott járt. A tömeg úgy döntött, hogy rögtönzött tárgyalást tartanak.

Az asszonyok arra kényszerítették Naumenkót, hogy írjon alá egy papírt, miszerint szabadon engedi az egyházfit – majd megkíséreltek önhatalmúlag letartóztatni egy helyi pártfunkcionáriust, Filominovot. Nyilvánosan gúnyolták mindkét tisztviselőt, az arcukba köptek, a „banditák, rablók és fehérgárdisták” kifejezésekkel illették a kommunistákat. A két férfi csak az OGPU beavatkozása folytán nyerte vissza a szabadságát. A tömeg utána napokig husángokkal és bunkókkal felfegyverkezve összeverődött a helyi irodaépületek előtt, visszakövetelve az elvett javakat. A lázongást végül elfojtották, és a parasztokat „pacifikálták”. De senki nem hitte, hogy a szovjet állam megnyerte őket magának.

Sok ilyen incidens történt. 1930 márciusának végére az OGPU csak Ukrajnában 2000 „tömeges” tiltakozásról készített feljegyzést, amelyek többségén kizárólag nők vettek részt. 1930 nyarán az ukrajnai pártkongresszuson több felszólaló utalt a problémára. Kaganovics, aki ekkor már nem volt az ukrajnai kommunisták vezetője, de továbbra is élénken érdeklődött az ukrajnai ügyek iránt, kijelentette, hogy az asszonyok játszották a „leginkább vezető szerepet a kollektív gazdaság elleni reakcióban”. Az OGPU természetesen úgy magyarázta ezt a jelenséget, mint bizonyítékot arra, hogy a „kulák-szovjetellenes elemek” befolyásolják a tudatlan feleségeiket és lányaikat. További propagandamunka és agitáció a parasztasszonyok körében bizonyosan megoldja majd a problémát.

Az OGPU gyanította továbbá, hogy éppen azért a nők tiltakoznak, mert tudják, hogy őket kisebb valószínűséggel fogják letartóztatni. Lehetséges, hogy igazuk volt: az asszonyok férfiak bevonása nélkül is megtámadhattak tisztviselőket – akár fizikailag is –, és sokkal kevésbé kellett megtorlástól tartaniuk. Az asszonyok tiltakozása ráadásul „legitim” módot kínált a férfiaknak a csatlakozásra: ha aktivisták érkeztek, hogy viaskodjanak a parasztasszonyokkal, akkor a férfiak az utóbbiak segítségére siethettek arra hivatkozva, hogy a feleségük, anyjuk, lányaik becsületét védelmézik.

Nem mindegyiknek volt szüksége ürügyre. Nem is olyan régen sok ukrán férfi fogott fegyvert gyűlölt urai ellen. Ahogyan a polgárháború idején tették, némelyek kezdtek partizánalakulatokká szerveződni. Ahogy egyikük felidézte: „Puskalövések hallatszottak éjjelente. Partizáncsoportok jöttek elő az erdőből. Tipikus parasztfelkelés volt ez. Megsemmisítették a falusi szovjetet. A falu szovjetjének vezetői vagy elmenekültek, vagy azt kockáztatták, hogy megölik őket.” Sok helyi kommunista elmulasztott kereket oldani, és velük ott helyben végeztek is.

Az erőszak valóságos volt, és széles körű. A szovjet feljegyzésekben 1930-tól kezdődően 13 794 „terrorincidensről” és 13 754 tömegtüntetésről esik szó, amelyek legnagyobb részére Ukrajnában került sor, méghozzá, az OGPU véleménye szerint, a kolhozosítás és a kuláktalanítás miatt. Az ukrán titkosrendőrség helyi feljegyzései egyszerre indulatosabbak és pontosabbak a területükön zajló lázongást illetően. A fegyverek elkobzására irányuló korábbi próbálkozások ellenére, a parasztoknak voltak fegyvereik: puskáik és karabélyaik, melyeket a polgárháború időszaka óta tároltak, továbbá nyársaik és karóik is. 1930 tavaszán ismét kezdték koordinált módon használni őket. Balickij nem kételkedett, hogy ugyanannak a „szovjetellenes” tevékenységnek a tanúja,

amelyre azelőtt már volt példa Ukrajnában. „A kulák ellenforradalmi aktivisták nem hagytak fel a küzdelmükkel – jelentette ki –, hanem inkább megerősítik a pozíciójukat.” Január 20-a és február 9-e között az emberei 11 865 embert tartóztattak le, köztük „ellenforradalmi szervezetek és csoportok” tagjait, akik fegyveres forradalom végrehajtására készültek, továbbá olyan személyeket, akik egy ilyen forradalom „ideológusaivá” válhattak volna. Gyanús volt mindenki, akinek külföldi kapcsolatai voltak – kiváltképp lengyelországi kapcsolatai, mert ők esetleg „tevéleges segítséget” kaphattak külföldről. A titkosrendőrség azokra is figyelt, akik bármiféle „ukrán-soviniszta”, vagy „petljurista” csengésű szlogent használtak, és ilyen aktivistáknak három nagy csoportját azonosították a Dnyepropetrovszki, Harkovi és Klemencsuki kormányzóságokban, amelyek mind fontos harcok helyszínei voltak a polgárháború során.

Március közepe felé romlott a helyzet. Balickij március 9-ei jelentése szerint tizenhat ukrajnai körzetben voltak „tömeges felkelések”. A jelentés születésének idejére többségük „pacifikálásra került”, ám az ország nyugati részén, a Sepetyikvai körzetben „szovjetellenes és bűnöző elemek”, esetenként akár 300–500 fős csoportok is lefűrészelt csövű karabélyokkal, vadászpuskákkal és fejszékkel fegyverkeztek fel. A sepetyikvai parasztok február óta harcoltak, amikor maga Balickij érkezett a körzetbe. Az ő parancsára az OGPU gépfegyverekkel felszerelt és határőrök, valamint milicisták által támogatott lovasalakulatokat vezényelt a helyszínre. Balickij azt állította, hogy az OGPU megtörte a bandát, de a felkelők megöltek egy Komszomol-tagot, más kommunista vezetőket pedig túszként tartottak fogva; Balickij tartott tőle, hogy a banda esetleg kapcsolatba lép más, valamelyik szomszédos körzetben tevékenykedő bandákkal. Mindössze néhány héttel az „Akiknek a siker a fejükbe szállt” megjelenése

után, úgy tűnt, a lázadás igen közel jár ahhoz, hogy kicsússzon az ellenőrzés alól.

Az 1930-as lázongásra vonatkozó levéltári forrásokat olvasva nem mindig könnyű megkülönböztetni a valóságot a fikciótól. Mennyire voltak szervezettek valójában a szakadárok? Mennyire igyekezett a titkosrendőrség nem létező összeesküvéseket kitalálni? Mennyire „bukkantak” rá a nacionalista mozgalmakra, amiket kerestek? Milyen mértékben igyekeztek koholni egy problémát, amelynek a megoldására később hivatkozhatnak? Végző soron az OGPU csupán egy évvel korábban találta ki a fiktív SZVU-t. Néhány évvel később a szovjet titkosrendőrök százezrével gyártották a hamis vádakat az 1937–38-as nagy terror idején.

Az 1930-as lázongásról szóló levéltári beszámolók olykor szándékosan kiszínezettnek tűnnek, mintha az OGPU próbálta volna megmutatni Moszkvának, hogy hűségesen követi az utasításokat. 1930 februárjában például az OGPU az egész Szovjetunióban végrehajtott egy akciót „ellenforradalmi-kulák-fehérgárdista és bűnöző elemek” ellen, amelynek folyamán a legtöbb letartóztatásra ismét Ukrajnában került sor, ahol hetvennyolc elkülönült „szovjetellenes” sejtet azonosítottak. A legsúlyosabbak között voltak a „petljurista” banditák, akik az OGPU vélekedése szerint a közép-ukrajnai Kremencsuki körzetben szerveztek fegyveres felkelést, amely a terv szerint 1930 tavaszán tört volna ki. Azonosították a vezetőt, „Mankót” – a név gyanúsan emlékeztet a „Mahnóra” – mint „egykori petljurista tisztet”, aki illegálisan, a lengyel határon át lépett be Ukrajnába, 1924-ben.

Az akcióról szóló jelentés idézte Mankót: „Miután az állam megvalósítja a kolhozosítást, biztosítja a befolyását a tömegek felett, a szeme ott lesz mindenütt, és ennek eredményeként

nehéz lesz közel kerülni a tömegekhez, és a szervezkedésre irányuló erőfeszítéseink kudarcot fognak vallani.” A csoportja állítólag azt is „célul tűzte, hogy létrehozzanak egy független Ukrajnát, a föld magántulajdonához való jog alapján”, és a kozákok osztályának megóvásával. Az OGPU szerint Manko azt tervezte, hogy támadást intéz Kremencsuk ellen, a városon kívül kezdve lövöldözni, elfoglalva a vasútállomást és a távírdát.

Úgy vélték, más csoportoknak is hasonló céljai vannak. Egyesek állítólag összeköttetésben álltak egymással, mások a gyanú szerint áruló eszméket terjesztettek a Vörös Hadseregben. Ukrajna nyugati körzeteiben egy másik csoport „kulák-petljurista” szervezetet hozott létre, amely a feltételezések szerint „ellenforradalmi izgatást” folytatott, továbbá „provokatív rémhíreket” terjesztett. Ugyanez a jelentés arról számol be, hogy „ellenforradalmi szervezetek és csoportok” 420 tagját tartóztatták le az észak-kaukázusi régióban mindössze öt nap alatt, valamint sor került letartóztatásokra a volgai régiókban is. Maga Balickij említést tett az 1930 tavaszán, a Tulcsini körzetben tett látogatásáról, ahol fegyveres lázadókat talált, árkokat a falvak körül, és parasztokat, akik azt kiabálták, hogy „le a szovjetekkel”, és az „Ukrajna nem halt meg”-et énekelték, ami az Ukrán Köztársaság himnusza volt a Központi Rada idejében.

A beszámolók hangüteme talán túlzónak és hisztérikusnak tűnik. De a dokumentumokból és a memoárokból egyaránt kiviláglik, hogy ezeknek a mozgalmaknak nem mindegyike volt kitalált. Volt valós erőszak, jól szervezett, és nacionalista jellegű. Számos helyen fegyveres volt, és egyik faluról a másikra terjedt, ahogy a parasztok önbizalmat merítettek a szomszédaik akcióiból és jelszavaiból.

1930 márciusának derekán például a Tulcsini körzetben falvak sorában került sor tiltakozó megmozdulásokra, egyikre a

másik után. A levéltári jelentések világosan fogalmaznak: a parasztok azt kiabálták, hogy „nem akarunk olyan vezetőket, akik kirabolják a parasztokat!”, és „le a kommunistákkal, akik katasztrófába vezetik az országot!”. Még ha nem ölték is meg a helyi tisztviselőket, kikérgették őket az irodáikból. Háromszáznegyvenhárom faluban a parasztok saját *sztarosztá*-kat, vagyis hagyományos helyi előljárókat választottak, és nem voltak hajlandók együttműködni a kommunistákkal. Sok helyen kirúgták a szovjet tanárokat, betiltották a szövetkezeteket, és bejelentették a visszatérést a szabadkereskedelemhez. Némelyek kezdtek fegyveres ellenállás szervezéséről beszélni, páran pedig az OGPU által vészjóslón „szovjetellenes jellegű”-nek minősített röplapokat terjesztettek. Egy gyűlésen a jelenlévők azt kiáltozták, hogy a birtokokat vissza kell adni a „kulákoknak”, és fel kell számolni a kolhozokat. A jelentések szerint a lázadók számos alkalommal a nemzeti himnuszot énekelték. A tulcsini győzelem rövid életű volt: az OGPU a „petljuristákat” vádolta, és operatív intézkedéseket sürgetett. A kormányzóságot annak rendje és módja szerint szektorokra osztották, és minden egyes szektorba egy fegyveres OGPU-lovasegységet vezényeltek. Balickij azt mondta egy munkatársának, magától Sztálintól kapott utasítást, hogy „ne beszéljenek, hanem cselekedjenek határozottan”.

Sok helyen a lázongás nemcsak nyíltan politikai természetű volt, hanem nyíltan olyan emberek álltak az élén, akik valamiféle szerepet játszottak a parasztlázadásokban, az ukrán nemzeti mozgalomban, vagy a polgárháborúban. Bizonyosan ez volt a helyzet Kelet-Ukrajnában, a Dnyepropetrovszki kormányzóságbeli Pavlograd esetében, amelynek fegyveres lázadásáról immár bőséges dokumentáció áll rendelkezésre. A hatóságok már a „márciusi láz” megmozdulásai előtt számítottak erőszakra magában Pavlogradban, amely eredetileg kozák támaszpontként jött létre. A tizenkilencedik

században a Pavlogradi körzet egyik faluja részt vett egy lázadásban a helyi nemesség ellen; 1919-ben a körzet sok lakója Mahnót támogatta. A helyi rendőrség, számítva a kolhozosítás utáni erőszakra, 1930 februárjában lázadás szervezéséért letartóztatott hetvenkilenc embert, és huszonegyet kivégezt.

Számos pavlogradi vezető, akik rendelkeztek előzetes katonai tapasztalattal, még ezek után is hajlandó volt ellenállni. 1930 márciusában Kirilo Sopin, Szkoropadszkij hetman seregének hajdani katonája megúsza a letartóztatást, és útra kelt, hogy bejárja a térséget. Faluról falura haladva biztatta a parasztokat lázadásra. A végül hozzá csatlakozók közül néhányan annak idején Petljura vagy Mahno parancsnoksága alatt harcoltak.

Sopin erőfeszítései április elején meghozták az eredményüket, amikor a régióból érkezett képviselők összegyűltek Bogdanivkában, és nekiláttak megtervezni a felkelésüket. A jelenlévők közül sokan elveszítették a javaikat a kollektivizáció során, és részben az a vélekedés motiválta őket, hogy visszaszerezhetik őket. De voltak politikai céljaik is, és politikai jelszavakat használtak: „Le a szovjethatalommal!”, és „Harcoljunk egy másfajta szabadságért!”. Az első gyűlés után, némiképp kaotikusan, létrejött néhány lázadó sejt a környező vidéken. Április 4-én e sejtek sok tagja érkezett Oszadcsi nevű apró faluba, Bogdanivka közelébe, abban a reményben, hogy bekapcsolódhatnak a lázadásba, és arra számítva, hogy fegyvereket kapnak.

Tettek óvintézkedéseket: a lázadók megállapodtak, hogy ha a felkelés kudarcot vall, minden résztvevő azt állítja majd, hogy akarata ellenére kényszerítették részvételre. A vezetőik megpróbálták kapcsolatba lépni a Pavlogradi körzet milíciájával, remélve, hogy ők is csatlakozni fognak. Felvázoltak egy tervet: Pavlograd ellen vonulnak, fegyvereket szereznek, azokat használva megrohanják Dnyepropetrovszkot, végül pedig elfoglalják Ukrajna többi részét. A dokumentumokból – a

kihallgatási és nyomozati jegyzőkönyvekből, valamint a később írt memoárokból – nyilvánvalónak tűnik, hogy a pavlogradi felkelés résztvevői meg voltak győződve a siker lehetőségéről. A nyomorgatott parasztok, mondogatták egymásnak, egész Ukrajnában felkelnek majd, és fegyvert ragadnak mellettük.

Április 5-én kitört a lázadás Oszadcsiban, ahol megölték a helyi szovjet- és pártaktivistákat, majd gyorsan továbbvonultak a környező falvakba, ahol mások is csatlakoztak hozzájuk. Déltájban érkeztek Bogdanivkába, félreverték a templomi harangokat, ellenőrzésük alá vontak egy kulcsfontosságú hidat, majd összecsaptak a helyi milíciával. A nap előrehaladtával a felkelők megöltek több tucat, a kormányhoz kötődő személyt, köztük párttagokat, Komszomol-tagokat, tanácstagokat és másokat. A nap vége felé sikerült elvágniuk a telefonvonalakat, de ekkor már késő volt: a helyi tanácselnök sürgönyben kért segítséget Pavlogradból.

A pavlogradi milicisták, akik nem kaptak a lázadók csatlakozásra hívó ajánlatán, este érkeztek. A lázadó parasztok visszavonultak, de időközben felkelők egy másik csapata a közeli Tyernivka faluban elfoglalta a tanácsházát és a párt tulajdonában lévő épületeket. Végül, április 6-án egy fegyveres OGPU-egység érkezett Bogdanivkába Dnyepropetrovszkból – kétszáz ember, köztük ötvennyolc lovas. Balickij egyértelmű parancsokat adott nekik, a lehető legerősebb szavakat használva: „likvidálják ezeket az ellenforradalmi bandákat”.

A küzdelem végül nem tartott tovább két napnál. Bár a felkelők több tucat hatósági személyt megöltek, köztük párttagokat, Komszomol-tagokat, falusi tanácstagokat és másokat, a parasztseregnek igazából egyáltalán nem volt esélye. A jobbára írástudatlan vezetők híján voltak a híradóláncnak és a logisztikának, és nem rendelkeztek elegendő fegyverrel. Nem volt nehéz dolga a túlerőnek: fogságba ejtették, megölték őket.

Tizenhárman közülük meghaltak, néhányan súlyosan megsebesültek.

Több mint 300 embert tartóztattak le, akik közül 210-et elítéltek egy olyan per során, amely, eltérően az SZVU perétől, szigorúan a nyilvánosság kizárásával zajlott: a párt nem kockáztatott meg egy „kirakatpert” egy igazi lázadással kapcsolatban. A tanúkat nem lehetett olyan könnyen manipulálni, a történeteket nem lehetett úgy tálalni, hogy ne derüljön ki a valóság: tényleges katonai háttérű emberek vezette szegényparasztok fogtak fegyvert az állam ellen. Nem maradhattak túlélők sem, akik elmondhatták volna az igazat. Május 20-án huszonhetüket kivégezték.

A pavlogradi lázadás szokatlanul kegyetlen volt, de nem egyedülálló. Márciusban meglepetésként érte az OGPU-t egy másik lázadás is a Krivoj Rog-i kormányzóságban, Kelet-Ukrajnában, egy olyan térségben, amely „majdnem százszázalékos” eredményt produkált a kolhozosítás során, és engedelmesnek minősült. Bár egy OGPU-jelentés szerint a letartóztatásokat és a deportálásokat kísérték „bizonyos negatív megnyilvánulások”, a szegény- és közepes jövedelmű parasztság lelkesen támogatta a kuláktalanítást.

Azonban a gabonaelkobzásokra vonatkozó utasításokat a tavaszi vetés előtt „hangulatváltozás” követte. Egy informátor szerint egy helyi paraszt kijelentette, hogy a gabonabegyűjtés azt jelenti, „elviszik Ukrajnából az összes kenyeret, és Ukrajnának nem marad semmi”. Egy másik faluban valaki hangot adott a félelmének, hogy „elviszik az utolsó szem búzáinkat is, és a parasztság éhezni fog”. Sztálin „Akiknek a siker a fejükbe szállt” című cikkét követően az OGPU a helyi tisztviselőket hibáztatta a rossz hangulatért, amiért nyomást gyakoroltak olyan parasztokra, akik nem „kulákok”. Hivatalnokok egy csoportja állítólag valami „piszkos ágy neműt” kobzott el egy szegényparaszttól, és tejet meg zsírt követelt a

brigádjának; mások betörték parasztviskók ajtaját, levetkőztették a lakókat, és kidobták őket az utcára. Válaszul egy csapatnyi asszony gyűlt egy helyi pártaktivista köré, és azt kiáltozták, hogy Sztálin azt mondta, a kollektív gazdaságokat „önkéntes alapon” kell szervezni. Mások kérvények írását szervezték, visszakövetelve a földjüket, vagy sebbel-lobbal visszakérték a kolhoztól az eszközeiket és az állataikat.

A követeléseik némelyike tovább ment. „Szovjetellenes és kulák izgatás hatására – jelentette az OGPU, Siroke faluban a parasztok egy sor – ellenforradalmi politikai követelést” fogalmaztak meg. Végül, március 14-én ötszáz főnyi, férfiak és asszonyok alkotta tömeg vette körül a helyi kormányhivatalok épületét, és a gabonájuk visszaadását követelték, a Komszomol felosztatását, az elkobzott, vagy erőszakkal a kolhoznak „adományoztatott” javak visszaszármaztatását és a helyi hatóságoknak fizetett pénzbírságok visszajuttatását.

A dokumentumok ismét csak nyilvánvalóvá teszik, hogy mindezek a lázadások, Tulcsinban, Pavlogradban, Krivoj Rogban és másutt, valóságosak voltak. Egy hevesen gyűlölt politikával, valamint a megvalósításához használt erőszakkal szembeni szervezett reakció testesült meg bennük; a felkelések vezetőinek némelyike nem meglepő módon olyan ember volt, aki mindig is szemben állt a szovjeturalommal.

De még ha a lázadások valóságosak voltak is, az OGPU magyarázatát a forrásaikat és a hatásukat illetően nehezebb elhinni. Sztálin Szovjetuniójának titkosrendőrei nem közölhették a feletteseikkel, hogy a politikájuk csődöt mondott, vagy hogy a hűséges szovjet polgárok érthető okból ellenzik azt. Ehelyett kénytelenek voltak osztályellenségek és külföldiek befolyására célozgatni, kitalálva vagy felnagyítva ilyen-olyan szálakat és kapcsolatokat. A Krivoj Rogra vonatkozó jelentés szerint például minden erőszakért „szovjetellenes elemek, kulákok és kulákok rokonai” voltak felelősek: Karpuk, egy

„lengyelországi menekült”, Liszohor, egy száműzött kulák testvére; Kraszulja, egy csizmadia, aki ilyenformán kistulajdonosnak minősült. Mind gyanús kategóriákba tartoztak: külföldi kapcsolataik voltak, korábban letartóztatott családtagjaik, valamicske tulajdonuk.

A tisztviselők ráadásul újra és újra a kormányzáság történelmével igyekeztek magyarázni a lázadás erejét, kiváltképp az 1918–20-as megmozdulásokra irányítva a figyelmet. Az OGPU egy ízben egy csapatnyi emberét ráállította a feladatra, hogy több körzet adatait feldolgozva hivatkozzanak „ezen régiók határzónáinak és történelmi múltjának különös politikai fontosságára”. Ezek a körzetek, a Volini, Bergyicsivi, a Mogiljevi, a Vinnicjai, a Kamjanyeci és az Odesszai, mind súlyos harcok színtere voltak a megelőző évtizedben. Balickij másutt megjegyezte, hogy az egyik régió különös odafigyelést igényel, mert „a Zabolotnij bandának”, a partizáncsapatok egyikének volt a területe a polgárháború során.

A polgárháborús múlt szülte kényszerképzetek nem korlátozódtak Ukrajnára. Kiterjedtek az Észak-Kaukázusra is, ahol a szovjet hatóságok a kollektivizációval szembeni erőszakos ellenállást szintén a kozákok, valamint az ukrán nacionalisták befolyásának tulajdonították. Megjelentek továbbá Szibériára és az Urálra vonatkozóan, ahol a szovjet titkosrendőrök „egykori fehérgárdista tiszteket” vettek célba. A kollektivizációval szembeni erőszakos ellenállást Közép-Ázsiában, Kazahsztánban, Tatársztánban és Baskíriában szintén azonnal szovjetellenes és ellenforradalmi tevékenységként értelmezték – ismét csak nem ok nélkül. A közép-ázsiai Fergana térségében a Vörös Hadsereg odavezénylésével számolták fel a baszmacsik gerillamozgalmát. Bár néhány évvel korábban leverték őket, a mozgalmat újjáélesztették a kolhozosítás szülte indulatok. Heves ellenállás

követte a kolhozosítást a kaukázusi autonóm köztársaságokban, Csecsenföldön és Dagesztánban is.

Ukrajnában azonban a városi nacionalizmus ereje még veszélyesebbé tette ezeket az indulatokat vidéken. 1930-ban az OGPU elemzői ismét visszatértek a város és a vidék kapcsolatának ügyére, továbbá az értelmiség és a parasztság közötti szálakra, amelyekről már 1929-ben szót ejtettek. Ezek egy része talán valóságos volt, másokat nyilvánvalóan kitaláltak. Március 21-én Balickij jelentést küldött Sztanyiszlav Kosziornak, az Ukrán Kommunista Párt főtitkárának és Jagodának, aki ekkor az OGPU főnöke volt: a Vinnicjai körzet egyik falujában kapcsolatot fedezett fel a helyi felkelés vezetői és az SZVU között. Az egyik ottani lázadó állítólag kijelentette: „Az SZVU likvidálása után más módszerekhez kell folyamodni – a tudatlan tömegeket kell felkelésre ösztönözni.” Balickij gratulált önmagának, amiért megtalálta őket, és amiért megjövendölte az SZVU befolyását – egy olyan szervezetét, amelyet ő maga hívott életre. A sejtek, írta, „alátámasztják, hogy az SZVU szoros kapcsolatban volt a vidéki ellenforradalom aktív kádereivel, és hogy az SZVU felkelést vár 1930–31-re”. Vállon veregette önmagát: „Csakis az SZVU jól időzített felszámolása zilálta szét a szervezet frakcióit, arra kényszerítve őket, hogy személyes félelmeiknek engedve, saját kockázatukra cselekedjenek”. Balickij talán így úszta meg a kritikát, amiért nem sikerült véget vetnie a felkelésnek: ha Ukrajnát nem szabadította volna meg, érvelt, a nem létező SZVU-tól, a dolgok talán rosszabbul alakultak volna.

Az elkövetkező hónapokban a rendőrség folytatta a kutatást új és még nem leleplezett összeesküvések után. Még azt követően is, hogy állítólag felgöngyölítette az SZVU-t, az OGPU változatlanul arra számított, hogy „szorosabbá válik a kapcsolat a városi és a vidéki ellenforradalmi elemek között”, mondván, a falusi szervezetek hosszú sorának városban van a központja. A

városi ellenforradalmárok vélelmezetten járták Ukrajnát; a köztársaság nyugati kormányzóságaiban, „számos, Ukrajnában felszámolt ellenforradalmi szervezet (főleg petljuristák)... szorosan kötődött Lengyelországhoz”.

Az SZVU és a petljuristák keresése egészen az évtized végéig folytatódott. Visszatekintve nyilvánvaló, hogy a hatalmas terrorhullám, amely az egész Szovjetunióban 1937–38-ban ért tetőpontjára, valójában 1932–33-ban indult el. A nagy terror összes eleme – a gyanakvás, a hisztérikus propaganda, a központilag kiagyalt fondorlatok szerint zajló tömeges letartóztatások – az éhínség előestéjén már tetten érhetők voltak Ukrajnában. Sőt Moszkva paranoiája Ukrajna ellenforradalmi potenciálját illetően folytatódott a második világháború után, még az 1970-es, 1980-as években is. A titkosrendőrök egymást követő nemzedékei mind magukévá tették, az OGPU-tól az NKVD-n keresztül a KGB-ig, akárcsak a pártvezetők egymást követő nemzedékei. Talán még a posztszovjet elit gondolkodásának formálódásához is hozzájárult, jóval a Szovjetunió megszűnése után.

HETEDIK FEJEZET

A kollektivizáció kudarca, 1931–32

Elveszíthetjük Ukrajnát...

Sztálin Kaganovicsnak, 1932
augusztusában

A TITKOSRENDŐRSÉG DIADALMASKODOTT. BÁR A tiltakozások lassították a kolhozosítás haladását, az állam tömeges letartóztatásokkal, tömeges deportálásokkal, tömeges elnyomással vágott vissza. A Kommunista Párt várt – és aztán előrenyomult. Sztálin „Akiknek a siker a fejükbe szállt” című cikkének mérsékelt hangütéséről kiderült, hogy nem több retorikánál. Ugyanaz a politika folytatódott, sőt könyörtelenebb lett.

1930 júliusában, mindössze néhány hónappal a „márciusi láz” legdühödtebb tiltakozásai után, a Politbűró új célokat tűzött ki: a fő gabonatermő térségekben, köztük Ukrajnában, 1931 szeptemberére a háztartások 70 százalékának csatlakoznia kell a kollektív gazdaságokhoz. 1930 decemberében, igyekezve bizonyítani a lelkesedésüket, a Politbűró tagjai a célszámot a

háztartások 80 százalékára emelték. Egy központi bizottsági határozat ismét megerősítette, hogy bizonyos régiókban – Ukrajnában, az Észak-Kaukázusban, valamint a Volga középső és alsó szakasza mentén elterülő kormányzóságokban – e cél eléréséhez szükség lesz „a kulákság mint osztály felszámolására”.

A következő őszi vetés és a téli aratás, majd a tavaszi vetés és a nyári aratás idején folytatódott a nyomásgyakorlás a parasztokra. A saját földjükön maradt gazdák adója magas maradt. Egyre több embert deportáltak a gyorsan terjeszkedő Gulag lágereibe. Állandósult az élelmiszerhiány. 1930 nyarán a titkosrendőrség ismét felfigyelt az éhezés első jeleire, mivel az emberek megint egyre gyakrabban szenvedtek alultápláltság okozta betegségekben. Egy koplalástól legyengült traktoros leesett a járművéről egy ukrajnai faluban; egy másikban kezdtek felpuffadni az emberek az éhezéstől. Az Észak-Kaukázusban néhány hónap leforgása alatt 15 000 paraszt hagyta ott a gazdaságát, hogy városokban keressen munkát. A Krímben az emberek kezdtek lovaknak való eleséget enni, ami megbetegítette őket.

Az erőszak fenyegetésének árnyékában, és az éhségtől tartva végül parasztok százezrei mondtak le a földjükről, az állataikról és a gépeikről a kolhozok javára. De pusztán attól, hogy rákényszerültek erre, nem lettek egyik napról a másikra lelkes kolhoztagok. A munkájuk gyümölcse nem az övék volt többé, a gabonát, amit vetettek és arattak, immár elrekvirálták a hatóságok.

A kolhozosítás azt is jelentette, hogy a parasztok nem hozhattak többé döntéseket a saját életüket illetően. Mint a régi idők jobbágysai, kénytelenek voltak elfogadni egy különleges jogállást, ami korlátozta őket a mozgásban: az összes kolhoztagnak, *kolhoznyik*-nak, végül engedélyért kellett folyamodnia, hogy a falun kívül dolgozhasson. Ahelyett, hogy

maguk döntöttek volna a vetés, aratás és árusítás idejéről, a *kolhoznyik*-ok a szovjethatalom helyi képviselőinek döntéseit kényszerültek végrehajtani. Nem rendes fizetést, hanem *trudogyen*, vagyis munkaegység szerint elszámolt díjazást kaptak, ami gyakorta azt jelentette, hogy nem készpénzben, hanem természetben fizették őket – gabonával, krumplival és más terményekkel. Elveszítették lehetőségüket az önkormányzatra is, mivel a hagyományos falusi tanácsokat a kolhozelnökök és a sleppjük foglalták el.

Ennek folyományaképp a férfiak és asszonyok, akik korábban önellátó gazdák voltak, igyekeztek a lehető legkevesebbet dolgozni. A mezőgazdasági gépek gyakran elromlottak, mivel nem tartották karban őket. 1930 augusztusában a 16 790 ukrainai traktorból mintegy 3600 szorult javításra. A problémáért cinikusan az „osztályharcot” és a „rongálókat” hibáztatták, akik állítólag szabotázszt elkövetve kárt tettek a mezőgazdasági gépekben.

Még ha vetettek is a parasztok, és megművelték a földeket, gyakorta nem a múltban jellemző gondossággal és lelkesedéssel végezték a munkájukat. A kolhozok termés hozama drámaian kevesebb volt, mint lehetett vagy kellett volna. Mindenki igyekezett a közösből kölcsönözni, vagy elvenni, amennyit csak tudott: végső soron az állam gabonája nem volt „senkié”. Férfiak és asszonyok, akiknek azelőtt sosem jutott volna eszükbe lopni, most lelkipurdalás nélkül vettek el az állami szervezetektől, amelyeket senki nem birtokolt, senki nem tisztelt. A „mindennapos ellenállásnak” ez a formája nem kizárólag a parasztok körében volt jellemző. A lehető legkevesebbet dolgozni, lopni a köztulajdonból, nem vigyázni az állami tulajdonban lévő eszközökre és gépekre – a rosszul fizetett, alultáplált és motiválatlan szovjet munkások mind ilyen módszerekkel boldogultak.

Tetejébe, a parasztok továbbra is igyekeztek lelépni a kolhozokból, hogy városokban dolgozzanak – az OGPU egyik informátora hallotta, amint egyikük ezt mondja: „Ezt nem lehet tovább bírni.” A földet, vagy a learatott gabonát inkább egymás között osztották szét ahelyett, hogy másoknak juttattak volna belőle. Néhány helyen a hatóságok azt vették észre, hogy a saját földjükről kiebrudalt kulákok összetartanak, és a hatóságok által „kulák kollektíva” névvel illetett társulásokat alakítanak. Együtt dolgozva „próbálták elnyerni a helyi lakosság rokonszenvét, és demonstrálni a fölényüket a többi kollektív gazdasággal szemben”. Ezt is a szovjetellenes tevékenység egy formájának tekintették.

Folytatódtak a boltok és gabonaraktárak elleni támadások is. 1930 májusában egy több ezer ember – főleg asszonyok – alkotta tömeg rajzott be a városon kívülről Odesszába, és támadást intézett számos állami tulajdonú élelmiszerüzlet, valamint egy étterem ellen. Lovas rendőröket vezényeltek ki, hogy helyreállítsák a rendet, és letartóztatásokra is sor került. A felfordulás elég komoly volt ahhoz, hogy szó essék róla az odesszai török és japán konzul jelentéseiben egyaránt – ezek a jelentések pedig elég komolyak voltak ahhoz, hogy riadalmat ébresszenek az OGPU-ban. Bár a rendőrség azonnal reagált, a japánok megfigyelték, hogy „a városban továbbra is izgatott a légkör”.

Mindazonáltal 1930 nyara Moszkva szempontjából győzedelmes pillanatnak látszott. A szenvedés jelei és a káoszról szóló jelentések ellenére az illúzió, hogy a kolhozosítás továbbra is „siker”, szédítő volt, és kitartott 1930 végéig. Sok a vita azzal kapcsolatban, vajon valóság, meghamisítottak, vagy egyszerűen tévesek a kérdéses évre – és igazából az elkövetkező évekre – vonatkozóan nyilvánosságra hozott számok. De az állam kétségtelenül azt állította, és úgy tűnik, Sztálin úgy is gondolta, hogy 1930 felemelő év volt. A hivatalos statisztikák

szerint 83,5 millió tonna gabonát gyűjtöttek be 1930-ban, ami figyelemre méltó emelkedés az éhínség és rossz időjárás sújtotta 1929-es hozamhoz (71,7 millió tonna) képest. A Kreml, bizonyosra véve, hogy a kolhozosítás immár sínen van a siker felé, hozott egy döntést, amely katasztrofálisnak és keményszívűnek bizonyult: fokozni kell a gabona és más élelmiszerek kivitelét a Szovjetunióból keményvalutáért cserébe.

A gabonaexport persze nem volt új jelenség. Mint láttuk, 1920-ban a bolsevikok a gabonát tekintették az egyik legbiztonságosabb árucikknek, amit Nyugatra eladhatnak, mivel ekként cselekedni nem igényelt interakciót a „kapitalistákkal”. Nem is ez volt a keményvaluta egyetlen forrása. Adódtak bevételek műkincsek, bútorok, ékszerek, ikonok és egyéb, a „burzsoáziától” és az egyháztól elkobzott javak értékesítéséből is. 1930 júliusában ráadásul az állam megnyitotta a „Torgszin” keményvalutas boltláncot (a szó a *torglovlja sz inosztrantszami*, vagyis „kereskedelem külföldiekkel” kifejezésből származik), amely eredetileg azért jött létre, hogy olyan külföldieket csábítson, akiknek tilos volt másutt idegen valutát költeniük, de később szovjet állampolgárok számára is hozzáférhető lett. Azok vásárolhattak benne, akiknek a cári korszakban kibocsátott aranypénzeik voltak; az éhínség idején ezek a túlélés eszközeivé váltak olyan parasztok számára, akik aranytárgyakat őriztek, vagy akár külföldi valutát birtokoltak, amit a határon túli hozzátartozóiktól kaptak.

A gabona azonban még mindig a legjövedelmezőbb árucikk volt, kiváltképp miután a szálfakereskedelem befulladt; a (valóságnak megfelelő) jelentések, amelyek szerint a szovjet fa kitermelése fegyencmunkaerővel történik, számos nyugati országban bojkottfelhívásokhoz vezettek. A gabonakivitel mértéke az 1920-as évek folyamán ennek megfelelően fokozódott. 1924-ben Nagy-Britannia 26 799 tonna búzát

vásárolt a Szovjetuniótól; 1926–27-re ez 138 486 tonnára emelkedett. Nőtt az Olaszországba, Törökországba és Hollandiába irányuló export is. 1929 és 1931 között megháromszorozódott a Németországba exportált szovjet gabona mennyisége.

Ahogy a kivitel növekedett, a szovjet vezetés érzékelte, hogy többet hoz ez a konyhára pusztán keményvalutánál. Előrevetítve a jövőt, amikor a Szovjetunió (majd Oroszország) befolyásolás eszközeként használja a gázexportot, az oroszok kezdtek politikai szívességeket kérni a viszonylag alacsony árú gabonaszállítmányokért. 1920-ban az Ukrán Szovjet Köztársaság elismerését követelték a lettektől gabonáért cserébe. 1922-ben a szovjet kormány közölte a brit külügyminiszterrel, Lord Curzonnal, hogy amennyiben Nagy-Britannia nem ír alá békeegyezményt Szovjet-Oroszországgal, az megszünteti a brit piacokra irányuló gabonaexportját. Némelyek úgy vélekednek, hogy az 1920-as évek végén a Szovjetunió geopolitikai megfontolásból kezdett olcsó gabonát zúdítni a nyugati piacokra: Sztálin abban reménykedett, hogy kárt okozhat ezzel az ottani kapitalizmusnak. 1930-ban egy német újság amellet érvelt, hogy korlátozni kellene az „olcsó orosz termékek” áradatát. 1931-ben a Népszövetség egyik ülésén Makszim Litvinov szovjet külügyminiszter önelégülten kérkedve jelentette ki, hogy „különleges státuszt élvezek itt, köszönhetően a ténynek, hogy az ország, amelyet képviselek, nem csupán nem szenved gazdasági válságtól, hanem ellenkezőleg, a gazdasági élete példa nélküli pillanatát éli át”.

E „különleges státusz” megőrzésére erőteljes szándék irányult, ámde hatalmas hazai igény mutatkozott az import növelésére is. A városokban és új építési területeken Sztálin egyre erőteljesebben szorgalmazta az iparosítást. Hogy teljesítsék az első ötéves terv nagyratörő céljait, a szovjet gyáraknak sürgősen gépekre, alkatrészekre, szerszámokra és

egyéb dolgokra volt szükségük, amelyek csak keményvalutáért voltak beszerezhetők. Egy 1930 júliusában, Molotovhoz intézett levélben Sztálin már azt írta, hogy „a gabonakivitel fokozása... ez a kulcs”. Augusztusban, tartva attól, hogy hamarosan amerikai gabona árasztja el a piacot, ismét sürgette a gyorsítást: „ha nem exportálunk 130–150 millió pudnyit [2,1–2,4 millió tonnányit], súlyos valutahiánnyal nézhetünk szembe. Még egyszer: minden erőnkkel fokozni kell a gabonakivitelt”.

Másutt Sztálin szót ejtett a kockázatról, aminek a valutahiány teszi ki a fémipari és gépgyártó vállalatokat, és annak szükségességéről, hogy megvessék a lábukat a nemzetközi piacon. Egyszersmind kikelt az exportrészlegen dolgozó „okostojások” ellen, akik azt javasolták, várjanak az árak emelkedésére, és akiket a gallérjuknál fogva kellene kipenderíteni: „ahhoz, hogy várjunk, valutatartalékra lenne szükségünk. És nincs tartalékunk.” 1930 szeptemberében Anasztasz Mikojan – az új bel- és külkereskedelmi népbiztos – levelet írt a gabonaexportáló vállalat vezetőjének, sürgetve, hogy kössön hosszabb távú megállapodásokat az európai cégekkel, bár ez azt jelenti, hogy muszáj „valamennyit visszatartani nekik”. Néhány héttel később a Politbüro a fasiszta Olaszországba irányuló élelmiszerexport fokozásáról tárgyalt, sőt hitelfelvételről, olasz bankoktól, ennek finanszírozására.

Ennek a sürgős politikai direktívának az eredménye 1930-ban a gabonakivitel nagyarányú növekedése lett – 4,8 millió tonna az 1929-es 170 000 tonnához képest –, 1932-ben pedig még több, 5,2 millió tonna került kivitelre. Ezek a számok relatíve csekély töredékei voltak annak a több mint 83, illetve, a jövőben még ennél is több millió tonnának, amelyet Sztálin vélekedése szerint be kellett takarítani. Amikor azonban ennél kisebb lett a hozam, ez olyan élelmiszert jelentett, amihez szovjet állampolgárok nem juthattak hozzá – a parasztok pedig, akik megtermelték, bizonyosan nem.

Az 1930-as nyári aratást követő optimizmus nem tartott sokáig. Az őszi vetést általános zavarodottság hátráltatta – a parasztok még mindig be-beléptek a kolhozokba, hogy aztán kilépjenek, majd újra belépjenek –, és bizonytalanság a tekintetben, hogy kinek az ellenőrzése alatt áll egy-egy földterület. Az 1931-es tavaszi vetés idején lovak, traktorok és vetőmagok hiánya volt a kerékkötő. Súlyosbította a helyzetet, hogy a tavasz hűvös volt, és kevesebb csapadék hullott, mint más években, kiváltképp keleten. A Volgai régiót, Szibériát és Kazahsztánt mind aszály sújtotta, akárcsak Közép-Ukrajnát. Önmagában véve az időjárás talán nem okozott volna krízist. De ahogy 1921-ben, a kedvezőtlen körülmények, a szovjet politika káoszával kombinálódva oda vezettek, hogy a gazdák nem tudták előállítani, amit az állam követelt tőlük. Néhányuk már azt is nehéznek találta, hogy akár a saját ellátására elegendő gabonát termesszen.

1931 nyarán a hivatalnokok és az aktivisták minden szinten ismét figyelmeztettek a közelgő bajra. Az ukrajnai OGPU előre jelezte, hogy a „termés jelentős részét” el fogják veszíteni. Az időjárás okozta problémák mellett a jelentésben szó esett a tárolási kapacitás hiányáról, valamint a traktorok és más gépek rossz állapotáról: „Nem egy térségben körzeti tervek lettek előírányozva az egyes falvak és kolhozok számára... Helyi szinten nem került sor semmiféle tömeges oktatási munkára, sem az aratás szervezeti előkészítésére.” Sok jelentés – némelyiket egyenesen Sztálinnak küldték – ejt szót a kolhozokban végzett munka hitványságáról és az alkalmazott módszerek eredménytelenségéről.

Az év nyarán és őszén Moszkvában és Harkovban csak úgy záporoztak a levelek és a direktívák, amelyek mindegyikében megfogalmazódott a félelem, hogy rosszul alakul a gabonabegyűjtés, kiváltképpen Ukrajnában – vagy, hogy az ukrán parasztok esetleg egyáltalán nem is fognak vetni. Június

17-én Sztálin és Molotov kiadtak egy mindkettejük által aláírt utasítást, azt követelve, hogy az ukrán vezetés gondoskodjék „a bevetetlen földek bevetéséről”, és kereken felszólítják az Ukrán Kommunista Pártot az összes létező erőforrás mobilizálására: „Szíveskedjenek június 25-ig tájékoztatni az eredményekről.”

A helyzet azonban nem lett jobb a megjelölt dátumra, sőt még őszre sem. Szeptemberre nyilvánvalóvá vált, hogy a termés a várakozásokkal ellentétben nem több lesz, mint az előző évben, hanem kevesebb. A szovjet vezetést különösen az aggasztotta, hogy az ország nem fogja teljesíteni az exportkvótáit. November közepén Molotov titkos táviratot küldött a Kommunista Párt észak-kaukázusi vezetőinek, kijelentve, hogy az exportcélú gabonabegyűjtés „vizolyogtató lassúsággal” halad. Ősz végére nyilvánvaló lett, hogy a begyűjtött gabona mennyisége az egész Szovjetunióban jóval elmaradt a céloktól; a hivatalos adatok szerint 1931–32-ben végül összesen 69,5 millió tonnát sikerült betakarítani a várt legalább 83 millió tonna helyett.

Ha a számok nem javulnak, azt megsínyli a szovjet export. Ami rosszabb, a városban élőknek már megint nem lesz kenyerük. A Kijevi kormányzáság vezetője máris könyörgő levelet írt Mikojannak, aki ekkor a kereskedelmi népbiztosságot irányította: „Két hete nem osztottunk húsfejadagot, senki nem hoz nekünk halat, krumplit is csak néha kapunk.” Ennek következtében „a munkások hangulata izgatott, a falusi szegényeknek nincs kenyerük. Az ipari termelékenység súlyos válság küszöbére jutott.” Kérve kérte, hogy valaki „biztosítsa Kijevnek gyorsan a megállapított normáknak megfelelő mennyiségű kenyeret”. Moszkvában egyáltalán nem lehetett húshoz jutni.

Valamennyire mindenki tisztában volt vele, hogy a kolhozosítás önmagában véve kiváltó oka az új élelmiszerhiánynak. Maga Sztálin is kapott jelentéseket, amelyek pontosan kifejtették, mi a baj a kollektív

gazdaságokkal, igen részletesen taglalva az eredménytelenségüket. Egy tisztviselő a Közép-feketeföldi kormányzóságból még a magántulajdon védelmében is merészen szót emelt: „Mi a magyarázat a kolhozok termelékenységének erre a hatalmas csökkenésére? Lehetetlenség megmagyarázni, hacsak nem mondjuk ki, hogy az anyagi érdekeltség, illetve a felelősség a veszteségekért és az alacsony minőségű munkáért a kollektív gazdaságban... nem érint közvetlenül minden egyént...”

A hiányzó „felelősségérzet”, amit a kolhozosítás semmisített meg, létezése folyamán mindvégig rákfenéje volt a szovjet mezőgazdaságnak (sőt a szovjet iparnak is). Ámde, noha ez már 1931-ben nyilvánvaló volt, nem lehetett megkérdőjelezni ezt a politikát, mivel az már túlságosan szorosan kötődött magához Sztálinhoz. Sztálin a kolhozosítással kockára tette a pártvezetői hatalmát, és az érte vívott küzdelem során legyőzte a riválisait. Ő nem tévedhetett. Így hát a Központi Bizottság októberi plénumán a résztvevők jókora hányada buzgón igyekezett más bűnbakokat találni. Mivel Sztálin nem lehetett felelős, a magas rangú pártfunkcionáriusok pedig nem akartak azok lenni, a közelgő katasztrófaért ismét lejjebb kellett tolni a felelősséget hierarchiában.

Az „Akiknek a siker a fejükbe szállt” vádjait visszhangozva Sztanyiszlav Koszior – aki 1928 óta az Ukrán Kommunista Párt főtitkára, valamint a szovjet Politbüro tagja volt – a párthierarchia alsóbb szintjeit hibáztatta az aratás kudarcaiért. Az ukrainai tisztviselők, fejtegette, elmentek a falusi körzetekbe. Személyesen beszéltek a gépállomások igazgatóival. Nyíltan megvádolták őket, amiért nem dolgoznak minden erejükkel a gabonabegyűjtésen. De még így is sokakat „foglyul ejtett” a gondolat, hogy az állam túlzott mennyiségű gabonát követel. Ezért nem megfelelő hírt hoztak magukkal a vezetés számára,

amikor visszatértek a vidéki útjaikról Moszkvába és Harkovba: a parasztok éhesek, és több élelmiszerre van szükségük.

Jó bolsevikként Koszior csakis ármányt tudott látni ebben az igényben. „Még a kommunistáink és gyakran a Huszonötezresek is kezdték elhinni ezt a fantazmagóriát az éhes parasztokról” – jelentette ki. Ami nagyobb baj, „a Huszonötezresek körében idegen elemek egész sora jelent meg”. Az eredmény: „nem csupán nem harcoltak, nem csupán elmulasztották megszervezni a kolhoztagok tömegeit az osztályellenség ellen, gyakran magukévá tették a parasztok hangulatát, olykor butaságból, olykor tudatosan”. A gyanús párttagokat már kizárták az Ukrán Kommunista Pártból: „Vidéken igazi bolsevikokra van szükségünk, akik a szocializmus felépítéséért, a kollektív gazdaságért, a szovjet államunk érdekeiért harcolnak, nem pedig kulák butaságért.”

Ahogy igen gyakran tették, amikor a politikájuk csődöt mondott, a hatóságok szintén „szabotázst” kiáltottak. 1928-ban, a sahti per idején a bányamérnökökre fókuszáltak, hogy megmagyarázzák a nehézipari termelés kudarcát. Most mezőgazdasági szakembereket igyekeztek felelőssé tenni. 1931 szeptemberében a titkosrendőrség emberei a nyugat-ukrajnai Vinnicja városában lelepleztek és felszámoltak egy „szabotőr ellenforradalmi szervezetet”, a „Podóliai Parasztok Munkáspártját”-t. A tizenhat ember többsége, akiket „a mezőgazdaság minden területét: a tervezést, a földadminisztrációt, a hitelezést, a gépellátást stb. érintő szervezett szabotázscselekmények” miatt tartóztattak le, agronómus volt. Zömük tagja volt a derűlátóbb 1923-as évben létrehozott Összukrán Mezőgazdasági Társaság podóliai ágának. Most azzal vádolták őket, hogy „a szovjeturalom megdöntésére és egy burzsoá demokratikus köztársaság megalapítására” törekedtek.

Bár egyikük életrajza sem utalt nyilvánvalóan ellenforradalmi beállítottságra, tanult emberek voltak, akiknek akadtak kapcsolatai városban és vidéken egyaránt – pontosan megtestesítették tehát azt a gyanúsítottfajtát, amely az OGPU-t a leginkább érdekelte. Sztjepan Csernyavszkij agronómus Petljura idejében az ukrán kormánynak dolgozott, és a Podóliai Földhivatal elnöke volt. Jukim Pidkuj-Muha ugyanezen szervezet titkáraként tevékenykedett. Ivan Olijnyik professzor volt a Kamenyec-Podolszki Mezőgazdasági Intézeténél. Mások mezőgazdasági hitelproblémákon dolgoztak, vagy a mezőgazdaság és a gazdálkodás különböző területeinek szakértői voltak. Ezt a tanult, kiváló emberek alkotta csoportot nem csupán felelőssé lehetett tenni a sok-sok mezőgazdasági baklövésért, a tagjai ráadásul azzal is megvádolhatók voltak, hogy ellenforradalmi gondolatokat terjesztettek a falusi parasztok körében. A szovjet sajtó nyakló nélkül tudósított a perről; a vádlottak többségét három és tíz év közötti, a Gulagban letöltendő szabadságvesztésre ítélték.

Ez a bűnbakkeresés hatékonynak bizonyult, de csak korlátozott értelemben: az „ellenséges” agronómusok letartóztatása és néhány párttag kizárása megmagyarázta, hogy Ukrajna miért nem teljesítette a kvótáit, legalábbis a többi párttag szemében, de ettől nem lett több gabona. A Moszkvából küldött dühös táviratoktól nem lett több gabona. Nem lett Mikojan 1931 októberében tett bejelentésétől sem, miszerint időjárás ide vagy oda, az éves tervet továbbra is teljesíteni kell, ezért az aszály által nem sújtott régióknak többet kell beszolgáltatniuk. A dolog talán méltánytalan, ismerte el ő maga is – „emberek dolgoznak keményen... és most még többet kérünk” –, de ez alig számított, mivel ettől az utasítástól sem jelent meg több kenyér a polcokon.

Nem hozott eredményt sem a fenyegetés, sem a győzködés. Így maradt a kényszerítés – és 1931 decemberében Sztálin és

Molotov a kényszerítést választották: a gabonabeszolgáltatási kvótákat nem teljesítő kolhozoknak vissza kellett fizetniük minden rendezetlen hitelüket, és vissza kellett adniuk minden traktort és más felszerelést, amit a gépállomásoktól kaptak használatra. A félretett pénzüket – azt is, amiből vetőmagot terveztek vásárolni – elkobozták. Molotov nemigen mutatott irgalmat, amikor Harkovba utazott, hogy kifejtse az új szabályokat. A probléma nem a gabona hiánya, mondta az ukrainai pártvezetőknek: a probléma az, hogy ők nem értik a dolgukat. Rosszul szervezettek, nem mozgósítottak kellőképpen, és nem sikerült annyi gabonát begyűjteniük, mint kellett volna. A körzetekben kolhozvezetőknek szónokolt, „kulákok ügynökeinek” nevezve őket. Megismételte Sztálin fenyegetését a traktoraik elvételére vonatkozóan, ugyanakkor belengette az ígéretet, hogy az állami célokat teljesítő gazdaságok több iparcikket fognak kapni. Miután visszatért Moszkvába, Molotov és Sztálin újabb levelet küldtek Kosziornak, aki Szocsiban vakációzott. Visszarendelték Ukrajnába, és azt követelték, hogy kényszerítse a köztársaságot az előírt gabonabeszolgáltatási terv teljesítésére.

E feszült hangulatú ülést követően az ukrainai Politbüro december végén ült össze ismét. Az ukrainai kommunisták újfent hangzatos szólamokat pufogtattak az ötéves tervről. Megállapodtak, hogy 8,3 millió tonna gabonát fognak begyűjteni, bár a teremben valószínűleg mindenki tudta, hogy ez lehetetlen. Kijelentették, hogy személyesen mennek a falvakba felügyelni a begyűjtést, bár bizonyára valamennyien tisztában voltak vele, hogy ez sem fog számítani. Az egész művelet hatékonyságát fokozandó Ukrajnát hat begyűjtési körzetre osztották fel, és mindegyik élére egy-egy pártvezetőt neveztek ki. Alkalmasint mindegyikük mélyszégyen aggodalommal nézett a feladat elébe.

Talán megnyugtatóssal szolgált számukra a hír, hogy minden körzeti vezető rendkívüli felhatalmazást kap, beleértve a jogot, hogy kirúgjanak bárkit, aki hátráltatja a terv teljesítését, minek folytán mindazok, akik kudarcot vallottak, ismét bűnbakokra tolhatták a felelősséget. Ugyanakkor viszont nagyobb lett a tét. Az Urálban, a Volga mentén, Kazahsztánban és Nyugat-Szibériában a termés elmaradt a várakozásoktól. Ez azt jelentette, hogy az ukránoknak és másoknak a Szovjetunió nyugati területein nem csupán az eredeti gabonakvótájukat kellett begyűjteniük, hanem többletmennyiséget is, ami tavaszi vetőmagként lett volna hivatott szolgálni más régiókban. Más szóval az állam egy lehetetlen kvótát egy még lehetetlenebb új követeléssel tetézett.

1932 tavaszán kétségbeesett, az állásukat, sőt az életüket féltő tisztviselők láttak neki a gabonabegyűjtésnek, bárhol és bármilyen eszközzel, ahol és ahogy csak tudtak, miközben tudatában voltak, hogy talán új éhínség közeleg. Tömeges elkobzásokra került sor szerte az egész Szovjetunióban. Ukrajnában ezek már-már fanatikus intenzitással zajlottak. Az akkor Ukrajnához tartozó Moldáv Autonóm Köztársaságba látogatva a *Pravda* tudósítója döbbenetesen látta, milyen messzire elmennek immár a gabonabegyűjtést végző tisztviselők. Egy kollégájának írt magánlevelében a parasztság ellen intézett „nyíltan ellenforradalmi támadásokról” beszél: „Az átkutatásokra általában éjszaka kerül sor, és ádázul, halálos komolysággal történnek. Van egy falu közvetlenül a román határ mellett, ahol egyetlen ház sincs, amelynek a kemencéjét ne rombolták volna le.”

Nagyobb baj volt, hogy mindenkit, akinél akár csak egy kevés kenyeret vagy gabonát találtak – még a legszegényebb parasztokat is –, kiráncigálták a házából, és megfosztották az

ingóságaitól, ahogyan a megelőző hónapokban történt a kulákokkal. Erre azonban ritkán került sor: „Nagyon ritkán találtak többé-kevésbé valamirevaló mennyiséget, a kutatás rendszerint az utolsó, lehető legkisebb mennyiségű kenyérdarabok elkobzásával végződött.” A hatóságok képviselői közül senki nem kérdőjelezte meg ennek a viselkedésnek az okos voltát: valójában az OGPU és a kommunista pártfunkcionáriusok engedték, hogy újságírók, még a rezsimhez lojális újságírók is megfigyeljék a gabonaelkobzást, ami arra vall, hogy meg voltak győződve a cselekedeteik legitim voltáról.

Helyi pártvezetők, akiknek a karrierjük forgott kockán, aktivistákból csoportokat szerveztek, és faluról falura küldték őket, hogy kezdjenek elkobozni minden gabonát, amit csak találnak. Egy paraszt a nyugat-ukrajnai Szobolivka faluból így írta le ezt egy levélben a lengyelországi rokonainak:

A hatóságok a következőt teszik: úgynevezett brigádokat küldenek, amelyek odamennek egy-egy emberhez, vagy gazdához, és olyan alaposan átkutatják, hogy még a földet is megdöfködi hegyes fémszerszámokkal, megnézik a kertet, a zsúptetőt, és ha akár csak egy fél pudnyi gabonát találnak, elviszik lovas kocsival. Így megy itt az élet... Drága Ignacij bátyám, ha lehetséges, arra kérlek, küldj nekem csomagot, mert nagy szükség van rá. Nincs mit enni, és enni muszáj az embernek.

Mindezek a módszerek a múlt eseményeit idézték: a „hadikommunizmus” idején a Vörös Hadsereg hasonló erőszakossággal kutatta át a parasztok ingatlanait, és hasonlóképpen nem törődött az életükkel. De előre vetítették a küszöbönálló jövőt is: ezek voltak az elsők a sokezernyi aprólékos, romboló házkutatás sorában, amelyeket egy évvel

később, 1931–32 telén hajtanak majd végre aktivisták egész Ukrajnában. Az erőszak alkalmazása, a falak, a bútorok rombolása az elrejtett gabona keresése során – ez előjele volt annak, hogy mi következik.

Vészjósló figyelmeztetéssel szolgáltak az igazi éhezés sújtotta helyek is szerte a Szovjetunióban. Jelentések a Volga körzetéből, a Kaukázusból és Kazahsztánból már éhező gyerekekről ejtettek szót, emberekről, akik túl gyengék a munkához, egész körzetekről, amelyekben nincs kenyér. Ukrajnában, az Odesszai kormányzóság számos falvában annyira drámai volt a helyzet, hogy márciusban a Zinovjiszki körzet helyi pártvezetői orvoscsoportot küldtek a kivizsgálására. Az orvosokat megdöbbsentette, amit találtak. Kozirivka faluban a lakosok fele belehalt az éhezésbe. Az érkezésük napján már csak száz háztartás volt meg a 365-ből, a többi „kiürült”: „A megmaradt viskók közül többet is elkezdtek szétszedni, hogy tüzelőnek használják az ajtó- és ablakkereteket.” Ivan Mironyenko családja – hét ember, köztük három iskoláskorú gyerek – úgy maradt életben, hogy „csak döghús” került az asztalukra. Amikor a csoport tagjai beléptek a viskóba, Mironyenkóék főzött lóbőrt ettek, egy „bűdös, sárga folyadékkal”, ami a hús levéből készült. Az ellenőrök a közelben találkoztak a Koval családdal, ahol négy gyerek volt. A viskóba lépve azzal szembesültek, hogy Maria Koval egy elhullott ló csontjait főzi. Egy ágyon egy idősebb asszony feküdt, és gyógyszert kért, hogy „gyorsabban meghaljon”.

Taraszivka faluban sem volt sokkal jobb a helyzet. Itt megfeleződött a háztartások száma, négyszázból kétszáz maradt. Holttestek heverték az utcán, mivel nem akadt senki, aki eltemette volna őket. Az orvosoknak azt mondták, hogy ez szokványos a falvakban, ahol időnként három-négy napig nem nyúlnak a halottakhoz. Az orvosok ellátogattak egy házba, ahol „az apa sárga volt, csonttá-bőrré fogyott, alig tudott megállni a

lában”. A csoport hasonlóképpen elborzadva számolt be arról, hogy a kormányzósági, körzeti, falusi és párttisztviselők „igyekeznek nem észrevenni az éhezésre valló eseteket, és igyekeznek nem beszélni róluk”. A helyi vezetők tulajdonképpen „palástolták” a növekvő halandóságot. Ez szintén olyasmi volt, ami hamarosan gyakorta megismétlődött.

Az ukrajnai OGPU-nak nem voltak illúziói arról, mi is történik. 1932 első negyedében belső feljegyzések készültek arról, hogy nyolcvanhárom ukrán felpuffadt az éhségtől, hat pedig meghalt. Informátorok jelentést tettek arról is, hogy a Harkovi, Kijevi, Odesszai, Dnyepropetrovszki és Vinnicjai kormányzóságokban szórványos élelmiszerhiányra akadnak példák. A megfigyelések szerint nagy számban hullottak el lovak is; egész Ukrajnában több mint a felével csökkent a lóállomány a kolhozosítás óta. Egy kolhoz vezetői együttesen arról tájékoztatták a párt illetékeseit, hogy naponta akár négy ló is belepusztul az alultápláltságba, vagy a túlhajszolásba. Ami rosszabb, nem tudták megakadályozni, hogy a parasztok megegyék őket. „Számos alkalommal figyelmeztettük a *kolhoznyik*-okat ne egyék meg a dögöket, de ezt válaszolják: »Amúgy is éhen fogunk halni, és megesszük a dögöket, még a fertőzött marhákét is. Lelőhetnek bennünket, ha akarnak.«”

Áradtak a levelek a pártirodákbá, és legfőképp Sztálinhoz. „Rettenetes, ha gyerekei vannak az embernek, és nem képes őket civilizált körülmények között nevelni – jobb nem megszülni őket” – írta egy asszony Nyizsnyodnyiprovskból. Egy párttag arról írt, hogy begyűjtőcsapatok állítottak be szegény- és középparasztokhoz, akik „teljesítették minden gabona-beszolgáltatási kötelezettségüket”, mégis elvitték a maradék gabonájukat, „nem hagyva semmit enni, semmit az őszi vetéshez”. Egy másik azt írta:

Kedves Sztálin, kérem, válaszoljon nekem, miért puffadnak fel az éhségtől a kolhozokban a kolhoztagok, és esznek döglött lovakat? Szabadságot kaptam, és elmentem a Zinovjivszkiji körzetbe, ahol magam láttam, hogy az emberek lovakat esznek...

1932 tavaszán a titkosrendőrség informátorai is kezdték, egy évtized óta első ízben, az „éhínség” szót használni az ukrajnai falvak helyzetének leírására. A köztársaság kormánya Harkovban szintén kezdett úgy viselkedni, mintha értené, hogy az éhínség jelentette fenyegetés nagyon is valóságos. Áprilisban a kormányzati gabonaraktárakból több mint 2000 tonna kölest adtak ki, megsegítendő „a legsúlyosabb helyzetben lévőket”. Egy hónappal később a Kijevi kormányzáság vezetése arról tárgyalt, hogy harminc körzetbe többletéllelmiszert kell juttatni, elsősorban a gyerekek részére. Arról is határoztak, hogy tűzoltásképpen azonnal élelmiszerszállítmányokat küldenek abba a két körzetbe, ahol a legnagyobb a baj.

A küszöbönálló válság tudata hatott az Ukrajnában élő külföldiekre is. A kijevi lengyel konzul sürgönyben tájékoztatta Varsót a megfigyeléséről, miszerint sok falut „súlyos élelmiszerhiány” sújt. Beszámolt arról, hogy Vinnicja és Uman utcáin összeroskadnak az emberek az éhségtől. A német konzul azt jelentette, hogy a német kisebbség tagjai petíciókkal fordultak hozzá, kérve, ismerjék el őket állampolgárnak, hogy emigrálhassanak: „Nincs elegendő kenyér, a falusiak kénytelenek elfogadhatatlan *ersatz*-ot [ételpótlékot] enni... élelemért könyörögnek a falusiak, akik alultápláltak a kolhozokban, és a munkások, akiknek a fejadagja elégtelen.”

Tekintetbe véve az élelmiszerhiány mértékét, aligha meglepő, hogy a parasztok azon a tavaszon, akárcsak 1921-ben, megmakacsolták magukat, és nem voltak hajlandók bevetni a

földet: ha az utolsó marék gabonájukat vetésre használják, nem maradt volna semmi ennivalójuk. Bizonyára tudták azt is, hogy elkoboznak tőlük mindent, amit sikerül termesztelniük. 1932 áprilisában az OGPU megszólaltatta a riasztócsengőt: több mint 40 000 háztartás egyáltalán nem vetett. Ahogy terjedt az éhezés, sokan túlságosan gyengék voltak, hogysem mezei munkát végezzenek. Az üres földek nem maradtak titokban: a *Visztyi VUTszVK*, az Ukrán Köztársaság kormányának első számú lapja nyíltan megírta, hogy Ukrajna termőterületének csak kétharmadát vetették be azon a tavaszon.

Aligha akadt tárgyilagos megfigyelő akkor, aki elhitte volna, hogy Ukrajnának van esélye előteremteni abban az évben a Moszkva által követelt gabonamennyiséget. Nyilvánvaló volt, hogy az élelmiszerellátás terén bajok lesznek. Hogy az exportra szánt gabona nem materializálódik. És hogy sok, nagyon sok ember fog éhezni.

1932 tavaszán néhány magas rangú ukrán kommunista végül összeszedte a bátorságát, és drasztikus irányváltást indítványozott. Februárban Grigorij Petrovszkij – egy „régibolsevik”, aki még a forradalom előtt lépett be a pártba, és az ukrán Politbüro, továbbá az ukrán Legfelsőbb Tanács tagja volt – rövid levelet írt a kollégáinak. Nem nevezett meg bűnbakokat, és nem igyekezett „átmenetinek”, vagy kitaláltnak minősíteni az élelmiszerhiányt. Ehelyett megállapította, hogy „nemcsak falvakban, de a munkásosztály lakta városokban is” hiány van élelemből, szerte Ukrajnában, a Kijevi és a Vinnicjai kormányzóságokban éppúgy, mint Odesszában, Dnyepropetrovszkban és Harkovban.

Petrovszkij összeállított egy javaslatlistát: levelet írni a Központi Bizottságnak, bemutatni a lakosságot sújtó „drasztikus termékhiányt és a haszonállatoknak való takarmányhiányát”;

kérni az ukrainai gabonabegyűjtések leállítását, és visszaállítani az áruk szabad cseréjét, „a törvénynek megfelelően”; a Vöröskezeshez és más segélyszervezetekhez fordulni, kérve, hogy bocsássák rendelkezésre az erőforrásaikat, ahogy 1921-ben történt, a legérzékenyebb területeken élő emberek, főleg a gyerekek megmentéséért; mozgósítani az Ukrán Köztársaságon belüli szervezeteket az éhség sújtotta területek megsegítésére. Keresetlenül kijelentette, hogy a szovjet államnak egyáltalán semmit nem szabad begyűjtenie Ukrajnában 1932 folyamán. Minden betakarított terménynek a köztársaságban kell maradnia, hogy az éhező ukrán parasztnak legyen mit enniük.

Az ukrán pártvezetés megszívlelte Petrovszkij felhívását. Márciusban, visszahívva a korábbi nyilatkozataikat, a pártfunkcionáriusok váratlanul azt mondták a helyi vezetőknek, hogy állítsák le a gabonabegyűjtést. Noha nem teljesítették a tavaszi kvótákat, a parasztnak koncentrálnak a következő idényben esedékes vetésre. Ezekről a felülről érkezett jelzésektől felbátorodva számos ukrán tisztviselő a hierarchia alsóbb szintjein nem volt hajlandó teljesíteni más köztársaságok és más állami intézmények igényeit az ukrain gabonát illetően. Egy tisztviselő, a kérésre, hogy küldjön ezer tonna gabonát az Urálba, azt írta válaszul, hogy ez „lehetetlen”. Elutasításra talált a bab és borsó küldésére vonatkozó kívánság is.

Az ezután következő – a moszkvai vezetésen, illetve az Ukrán Kommunista Párt harkovi vezetésén belüli, valamint a Moszkva és Harkov közötti – viták során homályos és óvatos, sőt zavaros és ellentmondásos mondatok hangzottak el. Immár minden oldalon tisztában voltak vele, hogy általános éhínségnek néznek elébe. Csakhogy tökéletesen tisztában voltak Sztálin személyes felelősségével is a kolhozosítási politikával kapcsolatban – ő találta ki, ő érvelt mellette, támogatta, kiállt érte. A nyílt

ellenzése, nem is beszélve a célzásról, hogy valamiképpen kudarcot vallott, magának a vezérnek a kritizálása lett volna. Mindenki tudta, hogy az Ukrajnának nyújtott élelmiszersegély Sztálin kudarcának hallgatólagos beismerése – de azt is, hogy katasztrófa következik, ha az ukrán parasztoknak nem hagyják meg a gabonájukat, és nem biztatják őket vetésre.

Más-más vezetők más-más stratégiákkal próbálkoztak, gondosan megválogatva a szavaikat. Április 26-án Koszior hosszú, rendkívül óvatos levelet írt Sztálinnak az ukrán vidék általános helyzetéről, meglehetősen finoman tálalva a problémákat. Éppen végzett számos déli körzet meglátogatásával, tudatta. Biztosra veszi, hogy minden negatív jelentés ellenére az 1932-es termés meghaladja majd az előző évit, főleg az időjárás javulása miatt. A kollégái aggódó leveleinek ellentmondva kijelentette, hogy „kategorikusan be kell fejezni minden beszédet holmi ukrainai »éhínségről«”. Igen, néhány kormányzóságban „súlyos hibákat követtek el a gabonabegyűjtés végrehajtása során”, de ő arra számít, hogy ezek orvosolva lesznek. Továbbá elismerte, hogy történt néhány „incidens” a Kijevi kormányzóságban, ahol sor került bizonyos, „petljurista” jellegű tiltakozásokra: éhező parasztok nem voltak hajlandók gabonát vetni. De biztosította Sztálint, hogy minden rendben van. Az állam felajánlott némi élelmiszersegélyt ezeknek a kormányzóságoknak, így kölest, gabonát és takarmányt a lovaknak. Ez a kis megbicsaklás arra indítja őt, Kosziort, hogy kérjen egy szívességet: ezek miatt az apró „fennakadások” miatt hasznos lenne egy kis „extra segítség” Ukrajna néhány más részén. Ezért „kötelességünk lesz ismét a Központi Bizottsághoz fordulni”.

Más szóval, Koszior finoman segítséget kért, de csak néhány körzetbe, korlátozott mértékben, és csak mert egyes ellenforradalmárok megzavarták a vetési szezont a politikai tiltakozásaikkal. Neki és más ukrán kommunista vezetőknek

okuk volt feltételezni, hogy Sztálin kedvezően viszonyul majd az ilyen óvatosan megfogalmazott kérésekhez. 1932 tavaszán a szovjet vezér számos alkalommal nyitottnak mutatkozott a politika módosítására. Kaganovicsnak azt mondta, hogy minél több iparcikket tesznek elérhetővé a parasztok számára, annál jobban lehet ösztönözni őket. Áprilisban kisebb gabonaszállítmányokat ajánlott az élelmiszerhiányt enyhítendő. Sőt miközben folytatódott az export a nyugati országokba, felhatalmazást adott titkos gabonavásárlásra, búzáéra és más szemesterményekére a Távol-Keletről és Perzsiából, demonstrálva, hogy tudatában van a Szovjetunión belüli hiánynak. Támogatott egy Politbüro-határozatot, amelynek értelmében engedélyezték egy újabb kis gabonaszállítmány küldését az Odesszai kormányzóságba. Sztálin még azzal a gondolattal is eljátszott, hogy a gabonabegyűjtési tervek az egész Szovjetunióban „túlságosan mechanikusak”, és a helyi időjáráshoz, valamint más helyi tényezőkhöz kellene őket igazítani. Később a nyár folyamán mind Kaganovics, mind Molotov tettek hasonló értelmű kijelentést.

Áprilisban azonban Sztálin hangüteme megváltozott: kapott néhány riasztó anyagot az ukrainai politikai helyzetről. A levéltári iratokból nem derül ki pontosan, mit olvasott, de sejtések megfogalmazhatók. Talán a Koszior által említett „petljurista” tiltakozásokról volt szó, vagy egy jelentésről a Pavlogradi körzetből. Talán egy beszámoló volt a Kommunista Párton belül uralkodó hangulatról. Balickij OGPU-ja szorgalmasan gyűjtötte a jelentéseket vidékről, különösen a párttagok elégedetlenségére, a kolhozosítástól való idegenkedésükre és a Moszkvával szembeni ellenérzéseikre vonatkozóan. Később, az ősz folyamán Balickij Sztálin elé tárt egy listát ukrán pártfunkcionáriusok dühös kifakadásairól, amelyeket az informátorok jelentettek, valamint beszámolókat a tagsági kártyájukat visszaadó párttagokról; lehetséges, hogy

Sztálin valami hasonlót látott azon a tavaszon. Bármilyen volt is az, április 26-án levélben dörrent rá Kosziorra: „Ebből az anyagból ítélve, úgy tűnik, hogy Ukrajnában számos helyen megszűnt létezni a szovjethatalom. Valóban így igaz? Valóban ennyire szörnyű a helyzet vidéken? Hol vannak az OGPU szervei, mit csinálnak? Meg tudja erősíteni, hogy ez a helyzet, és jelentené a Központi Bizottságnak, hogy milyen intézkedéseket tett?”

Bármilyen provokálta is ezt a levelet, arra készítette Sztálint, hogy azonnal visszavonja az Ukrajnának szánt köles és más élelmiszer segélyszállítmányokat. Továbbá követelte, hogy az Ukrán Kommunista Párt továbbra is koboztassa el a traktorokat és más felszereléseket az elvárásokat nem teljesítő gazdaságoktól. Nem akarta, hogy bármilyen nagylelkű gesztus félreértést szülve az ukrán vezetés független intézkedésének tűnjön, és bizonyosan nem akarta, hogy „Moszkva és a Szovjet Kommunista Párt elleni demonstráció” látszatát keltse. Mélységesen nyugtalan volt az ukrán Párt megbízhatóságát illetően. A szóhasználatából kitűnik, milyen messzire jutott a szovjet állam a személyes zsarnokság irányába, ugyanis Kaganovicsnak és Molotovnak azt mondta, hogy a helyi vezetők hűsége nem kielégítő. „Figyeljenek komolyan oda Ukrajnára – írta mindkettejüknek június 2-án – [Viasz] Csubar [az ukrán kormányfő] a romlott és opportunista természetével, Koszior pedig a romlott diplomáciájával... és az ügyekhez való bűnösen könnyelmű hozzáállásával teljesen tönkreteszik Ukrajnát. Ezek az elvtársak nem alkalmasak a mai Ukrajna vezetésére.”

Ezek a „romlott” és ócsárolt vezetők mindazonáltal próbát tettek még egyszer utoljára. Június 10-én Petrovszkij írta az összes közül a legőszintébb levelet. Éppen előzőleg tett látogatást számos vidéki körzetben, ahol éhezni kezdtek az emberek. Ő maga szembenézett az éhező parasztokkal:

Tudtuk előzőleg, hogy az állami gabonabeszolgáltatás teljesítése Ukrajnában nehéz lesz, de amit vidéken láttam, arra vall, hogy jócskán túlzásba estünk, túlságosan keményen igyekeztünk. Sok faluban jártam, és úgy láttam, hogy a vidék jelentős részén éhínség uralkodik. Nincsenek sokan, de vannak emberek, akik felpuffadtak az éhezéstől, főleg szegényparasztok, sőt középparasztok is. A hordó fenekéről kikapart ételmaradékokat esznek, már ha találhatnak még. A falvakban, nagygyűléseken a parasztok persze átkoznak engem, vénasszonyok sírnak, és időnként férfiak is. Időnként nagyon mély és átfogó a romló helyzet bírálata – Miért teremtetek mesterségesen éhínséget? Végső soron jó termésünk volt. Miért vitték el az összes vetőmagot? Ez még a régi rendszerben sem történt meg. Ilyen még a régi rendszerben sem történt. Miért kényszerülnek az ukránok kevésbé termékeny térségekbe kététes kimenetelű utazásokat tenni, hogy kenyeret keressenek? Miért nem hoznak ide kenyeret? – és így tovább... Nehéz ilyen körülmények között magyarázattal szolgálni. Nyilván elítéli az ember, aki szélsőségekre vetemedik, de általában úgy érzi magát, mint egy serpenyőben vergődő ponty...

A falvakban szaporodnak a lopások, fejtette ki Petrovszkij. A boltokban nem tudott kenyeret, cukrot venni, sem semmi egyebet. Emelkednek az árak, és terjedőben a „spekuláció”. A helyi hivatalok nem hajlandók vonatjegyet árusítani, és nem tudni, miért. Mindeme tényeket „felhasználják a Párt ellen, és a kolhozosítás ellen”, írta Petrovszkij, és segítségkéréssel fejezte be: „Végezetül ismét kérem, fontoljanak meg minden módszert és minden elérhető forrást, hogy sürgős élelmiszersegélyt nyújtsanak az ukrajnai falvaknak, és hogy a lehető

leggyorsabban biztosítsanak tönkölybúzáat a vetéshez, hogy az eddig elmaradt vetések pótlásra kerüljenek.”

Ugyanaznap Csubar, az ukrán vezető szintén hosszú levelet írt Sztálinnak és Molotovnak, szót ejtve a rossz tavaszi termésről és az éhínség által sújtott területekről: „Immár legalább száz körzet számolható össze, ami élelmiszersegélyre szorul.” Petrovszkijhoz hasonlóan Csubar is járt vidéken, ám Kosziort követve óvakodott nyíltan az állami politikát hibáztatni, ehelyett az aratás „rossz tervezésének és lebonyolításának” tulajdonította a válságot. De teljesen világosan fogalmazott azzal kapcsolatban, hogy mi történik: „Márciusban és áprilisban több tízezer alultáplált, éhező és felpuffadt ember volt az éhhalál szélén minden faluban; a gyerekek árván maradtak, miután elhagyták őket a szüleik. A körzeti és kormányzósági vezetések belső forrásokból nyújtottak élelmiszersegélyeket, de a növekvő kétségbeesés és az éhezés lélektana miatt még többen kérnek segítséget.”

Ugyanarra a következtetésre jutott: ideje véget vetni az irreális gabona-beszolgáltatási politikának. „Még azok a kolhozok is, amelyek már teljesítették a kvótájukat, felszólítást kaptak, hogy teljesítsék másod-, sőt harmadízben.”

Kaganovics továbbította a két levelet Sztálinnak. Azt mondta neki, hogy meglátása szerint Csubar levele „tárgyilagosabb és önkritikusabb jellegű”. Petrovszkij levele ezzel szemben „métélyről” árulkodik. Kaganovics kiváltképp azt nehezményezte, hogy az ukrán vezető bírálattal illeti a Szovjet Kommunista Pártot és – áttételesen – Sztálint. Mindazonáltal támogatta a kérésüket: ideje valami segítséget nyújtani Ukrajnának. Molotov ugyancsak írt Sztálinnak, és felvetette, hogy a szovjet gabonaexport ideiglenes csökkentésével Ukrajnát esetleg némi élelmiszersegélyhez juttathatnák.

Sztálin nem értett egyet. A levele hangütéséből nyilvánvaló, hogy nem tudta (vagy nem akarta) elhinni, hogy valóban nincs

elegendő gabona Ukrajnában:

Nem tetszenek nekem Csubar és Petrovszkij levelei. Az előbbi azért gyakorol „önkritikát”, hogy egymillió puddal több kenyeret szerezzen Moszkvától, az utóbbi szentnek tetteti magát, áldozatnak akar látszani [a Központi Bizottság szemében], hogy elérje a gabonabegyűjtési szintek csökkentését. Nem elfogadható sem az egyik, sem a másik. Csubar téved, ha úgy gondolja, hogy külső „segítség” megszerzéséhez van szükség önkritikára, és nem az Ukrajnán belüli erők és források mozgósításához. Véleményem szerint Ukrajna több mint eleget kapott...

Sztálin természetesen olyan gabonáról beszélt, amit, mielőtt Ukrajnának „adományoznák”, előbb elvettek onnan. De senki nem mondott neki ellent. Június 16-án Kaganovics újfent azt írta Sztálinnak, hogy „az ideai aratási kampány különösen nehéz lesz, kiváltképp Ukrajnában. Sajnos Ukrajna nincs rá kellőképpen felkészülve.” De eltérően az ukrán kollégáitól, ő nem beszélt tömeges élelmiszersegély küldéséről.

Ehelyett 1932 nyarán csendben leállították azokat az intézkedéseket, amelyek megakadályozhatták volna Ukrajnában a tömeges éhínséget. Kijev és Odessza kapott némi gabonát, bár nem annyit, mint amennyit kértek. Lovak, vagy traktorok nem voltak a segélyszállítmányban. Koszior helyi párttitkároknak azt mondta, hogy ez csak húsz körzet megsegítésére elegendő – a több mint hatszázból: „Közöljék gyorsan táviratban, hogy a kormányzóságukban mely körzetek legyenek ezen a listán.”

Bár az éhezés terjedőben volt, az állam továbbra is a gabonaexport fenntartására irányuló utasításokat és terveket bocsátott ki. Moszkva közölte Harkovval, hogy az ukrajnai

tisztviselők „személyesen felelnek az odesszai kikötőből induló rozsexportért”. A Népbiztosok Tanácsa a kivitelben érintett valamennyi vállalatot felszólította, hogy javítsák a hordóik és ládáik, valamint a külföldre szánt áruk tárolásának minőségét. Az ukránok, látván az élelmiszer távozását az éhező köztársaságukból, az exportpolitikát örültségnek, sőt öngyilkosságnak találták. Mikola Kosztyirko mérnök, aki akkortájt Odesszában élt, felidézte, hogy „külföldi hajók” érkeztek a kikötőbe: „exportáltak mindent, hogy idegen tőkét szerezzenek az állam igényeinek kielégítéséhez, traktorok vásárlását és a külföldön folytatott propagandát illetően”. Úgy emlékezett, egy alkalommal dokkmunkások megtagadták, hogy disznókat rakodjanak fel egy hajóra. A Vörös Hadsereg egy különítményét vezényelték ki, hogy megcsinálják helyettük.

Az odesszai olasz konzulátus egyik alkalmazottja is feljegyezte, hogy széles körben indulatok övezték az exportpolitikát: „a növényi olajat és az előállításához szükséges magvakat külföldre küldik, miközben itt egyáltalán nincs olaj”. Az export által okozott közfelháborodás nem volt titok a Kommunista Párt előtt sem. 1932 áprilisában az ukrán pártvezetés megállapodott arról, hogy nem beszélnek a dologról nyilvánosan, mert ez csak „nemkívánatos hangulatkeltéshez” vezetne. Az év végére az export szintje drámaian esett – 5,2 millió tonnáról 1,73 millió tonnára. Drasztikusan csökkent az állam nyeresége is, az 1931-es 203,5 millió rubelről 1932-ben 88,1 millió rubelre. De a külföldre irányuló szállítmányok soha nem álltak le teljesen.

Nem javult a hangulat magán a párton belül sem. Júliusban Molotov és Kaganovics ismét Ukrajnába érkeztek, azzal a céllal, hogy elfojtsanak minden, még meglévő ellenvetést. Határozott utasításokat kaptak Sztálintól, aki július 2-án írt nekik, és megismételte az ukrainai vezetéssel kapcsolatos aggodalmait: „Figyeljenek oda komolyabban Ukrajnára. Csubar hanyatlása és

opportunista természete, Koszior romlott diplomáciája... és az ügyekhez való bűnösen hanyag hozzáállása végül Ukrajna elvesztéséhez fog vezetni.”

Egy komor eseményt, a Harmadik Pártértekezletet használták fel az álláspontjuk kifejtésére. Az összes jelen lévő ukrán ellenezte, már amennyire merte, az országukra kirótt kvótát. Néhány helyi vezető igen keresetlenül beszélt. Egy körzeti első titkár a Harkovi kormányzóságból rámutatott, hogy mivel nem áll rendelkezésre tartalék és szemestermény, a térségében „élelmiszerhiány” van. Egy társa a Kijevi kormányzóságból még keresetlenebbül felpanaszolta, hogy a begyűjtőbrigádok halálra ítélték a parasztokat: a párt, jelentette ki, bűnös a mezőgazdasági politika „torzulásaiban”. Egy elvtárs a Melitopoli körzetből arról panaszkodott, hogy a központi terv nincs tekintettel konkrét kollektív gazdaságok helyzetére, és úgy látszik, a központ a helyi parasztokkal való konzultáció nélkül készít terveket. Roman Tyerehov a Harkovi kormányzóságból kijelentette, minden körzetben tökéletesen tisztában vannak vele, hogy a tervek hibásak, hogy a munka rosszul szervezett, és hogy „hatalmas veszteségek” következtek be emiatt, amelyek legalább huszonöt körzetben „élelemhiányhoz” vezettek.

Bár nem ismételte meg a felhívását a gabonabegyűjtési politikával való teljes szakításra, Mikola Szkripnik, az oktatási népbiztos ugyancsak igen keresetlenül fogalmazott. Ukrajna egyszerűen nem képes és nem fogja előállítani az elvárt mennyiségű gabonát. A terv nem fog teljesülni: „Ez hatalmas, szégyenletes kudarc.” Petrovszkij és Csubar is szót ejtett a „hiányokról” és a „kudarcokról”. Kérték azonban az Ukrajnától várt gabonamennyiség csökkentését.

Molotov és Kaganovics nem voltak hajlandók engedményre. Molotov azt mondta az ukrán kommunistáknak, hogy „sugdolózók és kapitulánsok” lettek. Később közölték Sztálinnal,

hogy visszautasítottak egy ukrán határozatot, amely alacsonyabb kvóták megállapítását kérte: „Kategorikusan megtagadtuk a terv revízióját, követeltük a párt erőinek mozgósítását a veszteségek és a gabona tékozlása elleni küzdelemre és a kolhozok élénkítésére.” Az eredmény az lett, hogy visszakozás helyett a pártértekezlet elfogadott egy határozatot, amely „helyesnek” ismerte el a képtelen, 5,8 millió tonnára (356 millió pudra) vonatkozó tervet, és eltökélte, hogy „intézkedik a feltétel nélküli teljesítéséről”.

Molotov és Kaganovics a Kommunista Párt harkovi vezetésének hangulatát is „kedvezőbbnek” minősítették a vártnál, amivel, olybá tűnik, azt akarták mondani, hogy az ukránok továbbra is eltűrik az utasításokat. Óvatosan javasolták Sztálinnak, hogy a helyzet komolyságát tartsák titokban: „Ahhoz, hogy a külföldi sajtó ne jusson értesülésekhez, ügyelnünk kell rá, hogy a mi sajtónkban csak mérsékelt kritika jelenjen meg, a súlyos helyzetű körzetekre vonatkozó adatok nélkül.” A hivatalos irányvonal ennek megfelelően a pozitívumokat hangsúlyozta. Néhány héttel az értekezlet után a szovjet kormány és a kommunista párt együttesen deklarálta a „teljes győzelmet” a mezőgazdaságban. A „burzsoá teória”, miszerint a Szovjetuniónak vissza kell térnie a kapitalizmushoz és a piacokhoz, „szétzúzatott és porba tiportatott”.

Sztálin ekkor már kétségtelenül tudta, hogy az 5,8 millió tonna irreális szám. Július 25-én azt mondta Kaganovicsnak, szándékában áll a kvóták csökkentésével lehetővé tenni a „szenvedő” kolhozok boldogulását Ukrajnában. Korábban, írta, kérte, hogy a gabonabegyűjtés mérsékléséről beszéljen, mert kerülni akarta az ukránok további „demoralizálását”, vagy az aratás megzavarását. Ragaszkodott hozzá, hogy inkább várjanak a bejelentéssel, remélve, az „serkenti” a parasztokat az aratási idényben – és jóindulatúnak fog tűnni –, ha csekély, 30

millió pudnyi (490 000 tonnányi), vagy, „végső menedékként” (ezeket a szavakat aláhúzta) 40 millió pudnyi (655 000 tonnányi) csökkentést ajánl. Kaganovics egyetértően válaszolt: „Nem ez a megfelelő idő, hogy szóljunk az ukránoknak” a csökkentésről. Jobb volt hagyni, hogy aggódjanak, vajon sikerül-e teljesíteniük egy lehetetlen elvárást.

Mielőtt ez a játszma kibontakozhatott volna, Sztálin figyelmét ismét elterelték a Szovjetunió minden részéről érkező rossz hírek – és néhány különösen rossz hír, ami Ukrajnából érkezett. A nyár folyamán az OGPU mindvégig növekvő mértékű lopásokról számolt be. Loptak az emberek a vasúttól, a boltokból, a vállalatoktól, legfőképpen pedig a kolhozokból. Aligha volt ez meglepő: a kolhozokban dolgozók (és a gyárakban dolgozók is) gyakran úgy érezték, hogy az állam tulajdona senkié, tehát nincs abban semmi rossz, ha elveszik. És ami fontosabb, éhesek voltak. Nyilvánvalóan erre utal egy, az OGPU által júliusban benyújtott jelentés, amely aggasztó tendenciát írt le: sok paraszt a kelleténél korábban és titokban kezdte aratni a gabonát, és aztán megtartották maguknak. Egy jelentés a Közép-volgai kormányzóságból érkezett:

Július 9-én éjjel öt asszonyt találtak a földeken, akik a búzakaralászokat vagdosták le. Amikor kísérlet történt az elfogásukra, az asszonyok különböző irányokba menekültek. A mezőőr két lövést adott le egy vadászpuskával. Egy kolhoztag asszony, aki elmenekült, súlyosan megsebesült (néhány órával később meghalt)...

Ugyanaznap éjjel ugyanabban a faluban egy éjjeliőr is felfigyelt egy csoportra, „tizenöt tolvajra, lóháton, lopott gabonát tartalmazó zsákokkal”. Ez a „tolvajbanda” sokkal jobban járt,

mint a menekülő asszonyok. Miután heves ellenállást tanúsítottak, az éjjeliőr megijedt, és elszaladt.

Mint korábban is igen gyakran, Sztálin politikai értelmezést adott kétségbeesés diktálta cselekedeteknek. Miközben Szocsiban vakációzott – ahová „minőségi élelmiszerrel jól megrakott” vonattal utazott –, számos levelet írt a témáról Kaganovicsnak. Kölcsönösen megerősítették egymás álláspontját. Az állam és politikája nem jelent veszélyt az éhező parasztságra – de az éhező parasztság nagy veszélyt jelent az államra. „A kulákok, a kuláktalanított és szovjetellenes elemek mind lopnak – jelentette ki Sztálin Kaganovicsnak. – A bűncselekményt tíz évvel, vagy halálbüntetéssel kell sújtani”, és ne legyen amnesztia: „Ilyen (és hasonló) drákóian szocialista intézkedések nélkül lehetetlen új társadalmi fegyelmet megalapozni, és ilyen fegyelem nélkül lehetetlen megerősíteni és megvédeni az új rendünket.”

Néhány nappal később, újabb levelekben tovább fejtegette a nézeteit Kaganovicsnak és Molotovnak, miután nyilvánvalóan többször is átgondolta a dolgot a tengerparti nyaralása során. Egy új törvény, aggodalmaskodott, nem hatékony elrettentés. Ahhoz, hogy megállítsák az élelmiszerlopásokat, a törvényt teljes mértékben a marxista elméletre alapozott propagandakampánnyal kell támogatni. A kapitalizmus legyőzte a feudalizmust, minekelőtte a kapitalizmus biztosította a magántulajdon állam általi védelmét; a szocializmus csakis akkor győzheti le a kapitalizmust, ha ugyancsak deklarálja a köztulajdon – a szövetkezeti, kollektív, állami tulajdon – szent és sérthetetlen voltát. A szocializmus pusztta túlélése talán éppen azon múlik, sikerül-e az államnak megakadályoznia, hogy „antiszociális, kulák-kapitalista elemek” lopják a köztulajdont.

Sztálin megszállott hite a marxista teóriában ismét diadalmaskodott a felett, amit ő talán „burzsoá erkölcsiségnek” nevezett volna. 1932. augusztus 7-én a Szovjetunióban annak

rendje és módja szerint megjelent egy még szovjet mércével is drákói szigorúságú rendelet. Egy deklarációval kezdődött:

A köztulajdon (állami, kolhoz, szövetkezeti) a szovjet rendszer alapja; szent és sérthetetlen, és akik megpróbálnak köztulajdont lopni, a nép ellenségeinek minősülnek... a köztulajdon fosztogatói elleni határozott küzdelem a legelső kötelessége a szovjet kormányzat valamennyi szervének.

Egy meghatározással, és egy következtetéssel folytatódott:

A Központi Végrehajtó Bizottság és a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa ennélfogva úgy határoz, hogy...

A kolhozok és szövetkezetek tulajdona (leartott és elraktározott gabona stb.) az állami tulajdonnal egyenértékű.

A kolhoz és kollektív tulajdon fosztogatását (ellopását) illetően a társadalom védelmében a legsúlyosabb büntetőintézkedés alkalmazandó: kivégzés és teljes vagyonelkobzás, amely helyettesíthető nem kevesebb, mint tíz év időtartamú szabadságvesztéssel.

Más szóval, csekély mennyiségű élelem ellopása tíz év munkatáborral volt büntethető – vagy halállal. Az ilyen büntetések eladdig hazaáruló cselekedeteknek voltak fenntartva. Most már egy parasztasszony, ha ellopott néhány szem gabonát a kolhozból, olyan büntetésben részesült, mint egy katona, aki háború idején elárulta az országot. A törvény még a Szovjetunióban is példátlan volt. Az Orosz Köztársaság Legfelsőbb Bírósága csak pár hónappal korábban mindössze

egy év kényszermunkával büntetett egy férfit, aki búzát lopott egy kolhozból.

Ahogy Sztálin kívánta, nevelő jellegű sajtókampány következett. Két héttel a rendelet megjelenése után a *Pravda* beszámolót közölt „Gribanova kuláknő” esetéről, aki gabonát lopott a „Vörös Építő” kolhoz földjeiről. Főbelövésre ítélték. Az ukrajnai sajtó részletesen tudósított három ügy odesszai tárgyalásáról, így beszámolt arról is, hogy egy házaspárt agyonlőttek „fosztogatásért”. Másutt egy paraszt ügyéről jelentek meg cikkek, akit azért lőttek agyon, mert csekély mennyiségű búzát birtokolt, amit a tízéves lánya szedett össze a földeken.

Ennek a rendkívüli törvénynek rendkívül sok áldozata lett. 1932 végére, a törvény elfogadását követő kevesebb mint hat hónapban 4500 embert végeztek ki a megsértéséért. Jóval többen – több mint százezren – tízéves büntetést kaptak munkatáborokban. Nyilvánvaló gyakorlati megfontolás volt az oka, hogy a bíróságok, felülről érkezett diktátumot követve, inkább kényszermunkára, mint halálra ítélték az elkövetőket: az elítélteket kényszermunkára lehetett fogni a Gulag rendszerének hatalmas új ipari projektjein – bányákban, gyárakban, fakitermeléseken –, amelyek éppen kezdtek megvalósulni.

Az elkövetkező hetekben és hónapokban parasztok tízezrei özönlöttek a táborrendszerbe, az augusztus 7-ei törvény áldozatai. A hivatalos számok szerint (amelyek nem tükröznek minden letartóztatást) 1932 és 1934 között csaknem megduplázódott a Gulag-rabok száma 260 000-ről 510 000-re nőtt. A táborrendszernek sem a forrásai, sem a szervezeti kapacitása nem volt meg ahhoz, hogy megbirkózzon ilyen hatalmas embertömeg fogadásával, akik közül sokan már eleve éhségtől legyengülten érkeztek. Ennek következtében a Gulag halálozási rátája is felkúszott az 1932-es 4,81 százalékról 1933-

ban 15,3 százalékra. Másokat talán a bebörtönzésük mentett meg. Évek múltán Szuzana Pecsora, aki egy későbbi időszakban raboskodott a Gulagban, felidézte a találkozását egy fogolytársával, egy hajdani paraszttal. Miután megkapta a nyomorúságos napi fejadagját, az asszony felsóhajtott, és megpaskolta az apró, kemény kenyérszeletet. „*Hlebuska*, kis kenyérdarabkám – mormogta –, és belegondolni, hogy mindennap kapunk belőled.”

Nem a tolvajlások jelentette probléma volt az egyetlen, ami 1932 nyarán foglalkoztatta Sztálint. Röviddel az augusztus 7-ei törvény elfogadása után riasztó dokumentumot kapott az ukrajnai titkosrendőrségtől. Terry Martin történész, aki elsőként ismerte fel a fontosságát, a „rendkívüli és egyedülálló” jelzőkkel illette ezt a dokumentumot. Talán hasonló volt ez ahhoz az anyaghoz, mely az áprilisi kifakadására készítette Sztálint, amikor azt akarta tudni, vajon „megszűnt-e létezni a szovjethatalom” Ukrajna bizonyos részein. Ezúttal azonban, miközben új élelmezési válság volt kibontakozóban, még durvábban reagált.

Az OGPU rendszerint gondosan megfogalmazott, ellenségekről és összeesküvésekről szóló sablonfrázisokkal megtűzdelt jelentéseket küldött Sztálinnak. 1932 augusztusában azonban az ukrajnai titkosrendőrség kommentár nélkül juttatott el hozzá egy szókimondó idézetek alkotta gyűjteményt. Az idézetek mindegyikét informátorok hallották körzeti szinten tevékenykedő ukrán párttagok szájából, akik mind hevesen elleneztek a gabonabegyűjtési kampányt. Az efféle nyersanyag normális körülmények között egy kidolgozottabb jelentés alapjául szolgált volna. Ezúttal a nyersanyag elég döbbenetes volt ahhoz, hogy csak úgy magában elküldjék.

A dokumentumban foglalt mondatok szinte mindegyike a Moszkva utasításaival való nyílt ellenszegülés bizonyítéka volt. „Én nem fogok engedelmeskedni ennek a [gabonaelkobzási] tervnek”, idézte egy informátor az egyik párttag szavait, aki ezt mondta: „Nem akarom elfogadni ezt a tervet. Nem fogom végrehajtani ezt a gabonaelkobzási tervet.” Utána pedig, jegyezte fel a titkosrendőrség, „az asztalra tette a párttagsági igazolványát, és távozott a helyiségből”.

Egy másik hasonlóképpen reagált: „Nehéz lesz harcolni ez ellen a gabonabegyűjtési terv ellen, de tudok egy kiutat ebből a szorult helyzetből – elküldöm a párttagsági igazolványomat a helyi tanácsnak, és akkor szabad leszek.”

És egy harmadik: „Nem fogadom el a gabonabegyűjtési tervet, mivel jelenlegi formájában teljesíthetetlen. És bűncselekmény megint éhezésre kényszeríteni az embereket. Számomra jobb megszüntetni a párttagságomat, mint becsapni a kolhoztagokat, és arra ítélni őket, hogy éhezzenek.”

És egy negyedik: „Úgy látom, ez a terv végzetes számomra. Arra kérem a pártalapszervezetet, hogy mozdítson el a pozícióból, máskülönben hamarosan ki fognak zárni a pártból, amiért nem tudok megbirkózni a munkámmal, és nem tudom teljesíteni a pártfeladatokat.”

Ha szándékosan előítéleteket akartak volna ébresztetni a szovjet vezetőben Ukrajna ellen, az OGPU emberei akkor sem választhattak volna jobb módszert, ugyanis a jelentés megerősítette Sztálin legnyomasztóbb félelmeit. Sztálin régóta nyilvánvaló kapcsolatot érzékelt a gabonabegyűjtéssel kapcsolatos ukrajnai problémák és a köztársaságban tetten érhető nacionalizmus fenyegetése között. Most világosan látta maga előtt a tíz évvel korábbi események, a polgárháború, a parasztfelkelések, a bolsevikokat sújtó kudarc megismétlődésének lehetőségét. A reakciója, mint a Kaganovicsnak írt levélből kitűnik, könyörtelen volt:

A fő dolog most Ukrajna. Ukrajnában szörnyen állnak a dolgok. Szörnyű a helyzet a pártban. Azt mondják, Ukrajna egyes részein (úgy tűnik, Kijevben és Dnyepropetrovszkban) nagyjából ötven körzeti bizottság emelt szót a gabonabeszolgáltatási terv ellen, irreálisnak nevezve azt. Úgy fest, hogy más körzeti bizottságokban semmivel nem jobb a helyzet. Mi ez? Ez nem párt, nem parlament, ez egy parlament karikatúrája...

Ha most nem teszünk erőfeszítést az ukrajnai helyzet javítására, el fogjuk veszíteni Ukrajnát. Vegye tekintetbe, hogy Piłsudski nem ábrándozik, és az ukrajnai ügynökei sokkal erősebbek, mint Redensz, vagy Koszior gondolják. Vegye tekintetbe, hogy az Ukrán Kommunista Párt tele van romlott elemekkel, tudatos vagy tudattalan petljuristákkal és Piłsudski leplezetlen ügynökeivel. Mihelyt rosszabbra fordulnak a dolgok, ezek az elemek nem késlekednek majd frontot nyitni a párton belül (és a párt nélkül) a párt ellen. A legrosszabb az, hogy az ukránok egyszerűen nem látják ezt a veszélyt...

Sztálin folytatásképpen felsorolta az összes változást, amelyekre sort kívánt keríteni az Ukrán Kommunista Pártban. Le akarta váltani Sztanyiszlav Redenszt, az ukrajnai titkosrendőrség vezetőjét (aki egyszersmind a sógora is volt). Vissza akarta helyezni Ukrajnába megbízható szövetségesét, Balickijt, aki rövid ideig Moszkvában szolgált az OGPU helyettes vezetőjeként; ennek végrehajtására októberben került sor. Azt akarta, hogy ismét maga Kaganovics vállaljon teljes felelősséget az Ukrán Kommunista Pártért: „Tekintse feladatának Ukrajna gyors átalakítását a Szovjetunió igazi erősségévé, egy igazi mintaköztársasággá. Nem fogjuk kímélni a pénzt erre a feladatra.” Úgy gondolta, ez a megfelelő pillanat a múltban

alkalmazott módszerek ismételt bevetésére: „Leninnek igaza volt, amikor azt mondta, hogy akinek nincs bátorsága szükség esetén árral szemben úszni, nem lehet igazi bolsevik vezető...”

Továbbá úgy gondolta, hogy nincs sok idő: „Ilyen és hasonló intézkedések nélkül (ideológiai és politikai munka Ukrajnában, mindenekelőtt a határ menti körzeteiben, és így tovább) ismétlem – elveszíthetjük Ukrajnát...”

Sztálin szemében, aki emlékezett az ukrajnai polgárháborúra, a köztársaság elvesztése rendkívül riasztó kilátás volt. 1919-ben egy ukrajnai parasztfelkelés folytán a Fehér Hadsereg néhány napi járóföldre megközelítette Moszkvát; 1920-ban az ukrajnai káoszt kihasználva a lengyel hadsereg mélyen benyomult szovjet területre. A Szovjetunió nem engedhette meg magának Ukrajna újbóli elvesztését.

NYOLCADIK FEJEZET

Döntések az éhínség idején, 1932: elkobzások, feketelisták és határok

Mint a zsidók, akiket Mózes kivezetett az egyiptomi szolgaságból, az orosz falvak félvad, ostoba, nehézkes népe... kihal majd, és egy új törzs foglalja el a helyét – írástudó, okos, életerős emberek.

Makszim Gorkij: *Az orosz parasztságról*,
1922

1932. NOVEMBER 9-ÉN, VALAMIKOR A KORA REGGELI órákban – a forradalom tizenötödik évfordulóját kísérő ünnepélyes megemlékezések után – Nagyezsda Szergejevna Allilujeva, Sztálin felesége agyonlőtte magát egy apró pisztollyal. Azonnal meghalt.

Néhány órával később egy orvos megvizsgálta a holttestet, és megállapította, hogy a halál oka „nyílt seb a szíven”. Röviddel utóbb, miután éles szóváltásba keveredett Molotovval és Kaganoviccsal, az orvos meggondolta magát. Allilujeva halotti bizonyítványán „akut vakbélgyulladás”-t tüntetett fel a halál okaként. A módosítás mögött húzódó megfontolás valószínűleg tökéletesen nyilvánvaló volt Sztálin belső köre számára: 1932 őszén mindannyian tudták, hogy Nágya öngyilkossága, bármi volt is az oka, a politikai tiltakozás egy formájának színezetét ölténé – sőt a gyötrelmes feljajdulását a terjedő éhezés miatt.

Helyesen vagy helytelenül, Nágya öngyilkossága valóban így maradt meg az emberek emlékezetében. Évekkel később a lánya, Szvetlana arról írt, hogy az anyja „rettenetes, pusztító illúzióvesztést” élt át Sztálint és a politikáját illetően. Egy beszédes oszét, aki 1929-ben, egy diákrendezvényen találkozott Nágyával, felidézte, hogy rokonszenvvel viseltetett Sztálin legfontosabb ellenfele, Buharin iránt, aki ellenezte a kolhozosítást, és ezért elveszítette a helyét a Politbűróban, végül pedig az életét is. Az éhínség közszájon forgó téma volt a Műszaki Akadémia hallgatói között, és többen hallották, ahogy Nágya rosszállón beszél a kolhozosításról. Élete utolsó hónapjaiban migrénes fejfájás, gyomorbántalmak, hirtelen kedélyhullámzások és hisztérikus rohamok gyötörték. Visszatekintve ezeket akut depressziónak tulajdonították. A korabeli szóbeszéd szerint rossz lelkiismeret, csalódottság és kétségbeesés tünetei voltak.

Bizonyos, hogy Sztálin közvetlen környezetében másokat is nyomasztott az éhínség. A jól felszerelt vonataik csipkefüggönyén keresztül kilesve sok magas rangú bolsevik látott azon a nyáron borzasztó dolgokat, és néhányuknak volt bátorságuk szót ejteni ezekről a vezérüknek. 1932 augusztusában, amikor még Szocsiban időzött, Sztálin levelet

kapott Kliment Vorosilovtól, aki hamarosan honvédelmi népbiztos lett:

A sztavropoli régióban azt láttam, hogy mindenütt parlagon maradtak a földek. Jó termésre számítottunk, de nem így lett. A vonatom ablakából igazság szerint úgy tűnt, hogy egész Ukrajnában még kevésbé vannak megművelve a földek, mint az Észak-Kaukázusban... Bocsánat, amiért ilyen dolgokat tudatok Önnel a nyaralása idején, de nem hallgathatok.

Egy másik magas rangú katona, a polgárháború hőse, Szemjon Bugyonnij szintén a vonatról írt Sztálinnak: „Kinézve a vonat ablakán nagyon fáradt embereket látok, ócska, viseltes ruhákban, a lovaink csonttá és bőrré fogytak.” Amikor Kira Allilujeva, Nagyezsda unokahúga Kijevbe utazott látogatóba a nagybátyjához – Sztanyiszlav Redenszhez, aki akkor az ukrajnai OGPU vezetője volt –, ő is koldusokat látott a vasútállomásokon, lesoványodott, puffadt hasú embereket. Elmondta ezt az anyjának, aki elmondta Sztálinnak. Sztálin ezzel intézte el a történetet: „Gyerek, kitalál dolgokat.”

Mások, akik kevésbé közeli viszonyban voltak a szovjet vezetővel, hasonló dolgokat láttak, vagy hallottak. Buharin immár visszavonta a nézeteit: 1930 decemberében kijelentette, hogy most már megérti a kulákság felszámolásának és „a régi struktúrával való határozott szakításnak” a szükségességét. Akadtak azonban, akik nem értették. Közéjük tartozott Martyemjan Rjutyin, moszkvai párttitkár. Rjutyint 1930-ban kizárták a pártból „jobboldali-opportunista nézetek hangoztatásáért”, de Buharintól eltérően ő nem volt hajlandó ezek visszavonására. Letartóztatták, majd szabadon engedték. De továbbra is kapcsolatban maradt más elhajlókkal, és 1932

tavaszaén egy tucatot közölük arra kért, hogy segítsenek neki megírni egy ellenzéki nyilatkozatot. Augusztusban a csoport Moszkva egyik kertvárosi részén találkozott, hogy elvégezze az utolsó simításokat egy változást sürgető politikai platform fogalmazványán, valamint egy rövidebb változaton, mely a „Kérés minden párttaghoz” címet viselte. Mindkét dokumentumot lemásolták és köröztették, kézzel és postai úton, Moszkvában, Harkovban és más városokban.

Rjutyin platformja, ahogy ismertté vált, kertelés nélkül pálcát tört Sztálin felett. A szerzők „gátlástalan politikai intrikusnak” nevezték, kigúnyolták, amiért önhitten úgy tesz, mintha Lenin örököse lenne, és azzal vádolták, hogy terrorizálja a munkásokat és a parasztokat egyaránt. Rjutyint legfőképpen a Sztálin által a szovjet vidék ellen intézett támadás bősztette fel. A „totális kollektivizáció” politikája, jelentette ki Rjutyin, a propaganda állításával szemben nem volt önkéntes, és nem volt sikeres. Ellenkezőleg:

A nyomásgyakorlás legsúlyosabb közvetett és közvetlen formáin alapul, melyek arra irányultak, hogy kényszerítsék a parasztokat a kolhozokba való belépésre. Nem a körülményeik javításán alapul, hanem a közvetlen és közvetett kisemmizésükön és tömeges elszegényítésükön... a Sztálin által a kulákok ellen intézett kirohanások jelenleg csak a tömegek terrorizálását és a saját kudarcának palástolását szolgálják.

Ezek nem csak hibák voltak, írta Rjutyin, hanem bűncselekmények. Felszólította a többi elhajlót, hogy szervezzenek lázadást:

A Sztálin diktatúrájának lerombolásáért vívott küzdelemben nem a régi vezetőkre, hanem új erőkre kell hagyatkoznunk. Ezek az erők léteznek, ezek az erők gyorsan növekednek. Óhatatlanul új vezetők fognak felemelkedni, a tömegek új szervezői, új tekintélyek... A küzdelmek vezetőket és hősokeket szűlnek. Neki kell látnunk a cselekvésnek.

Ez jellegzetesen bolsevik nyelvezet volt, ami talán magyarázattal szolgál arra, hogy miért vette nagyon komolyan Sztálin, amikor elolvasta. Látott már korábban forradalmi szenvedélyt, és tudta, hogy az ismét működésbe léphet. Miután egy informátor szeptemberben fülest adott az OGPU-nak, nem mutatott irgalmat. A Kommunista Párt napokon belül kizárt huszonegy embert, akiket letartóztattak, köztük Grigorij Petrovskijt, az Ukrán Legfelsőbb Tanács elnökének fiát, valamint magát Rjutyint. Valamennyiüket mint ellenforradalmárokat ítélték el. Valamennyiüket kivégezték, ahogyan Rjutyin feleségét és két fiát is, annak rendje és módja szerint. Az elkövetkező években főbenjáró bűn lett, ha olvasta az ember „Rjutyin platformját”, vagy akár csak tudott a létezéséről.

Sztálin mindazonáltal valószínűleg úgy vélte, hogy Rjutyin nézetei széles körben elterjedtek, kiváltképp a párt alsóbb szintjein és az olyan emberek körében, akik napi rendszerességgel érintkeznek az éhező vidéki lakossággal, ugyanis a Rjutyin-ügy folytán kiéleződött a figyelme az elégedetlenség más jeleire. 1932 nyarán olvasta a Szovjetunió minden részéből származó jelentéseket, köztük az Ukrajnából küldött aggasztó dokumentumokat. Szeptember elején továbbiak érkeztek. Az OGPU azt állította, hogy az Észak-Kaukázusban leleplezett egy ellenforradalmi csoportot, amely

azért ellenezte a szovjet politikát, mert „a totális kollektivizáció üteme túlságosan gyors volt”. A titkosrendőrök szerte a Szovjetunióban „a kulákok által bevetett új módszerekre” figyelmeztették a feletteseiket, így az éhínségről terjesztett „álhírekre”. Megfontolásra ajánlották nekik, hogy „ahol színlelt éhezés esete lepleződik le, az elkövetők ellenforradalmi elemeknek tekintendők”.

Nágya halála, a Rjutyin-ügy, a közeli munkatársaitól kapott aggasztó levelek, a terepről küldött világos jelentések – azon az őszön mindezek táplálták Sztálin növekvő paranoiáját. Fortyogott körülötte az elégedetlenség, és az ellenforradalom kilátása hirtelen valóságosnak tűnt. Történészek régóta úgy gondolják, hogy 1932 nyarának és őszének eseményei katalizátorként szolgáltak az 1937–38-as, később nagy terrorként emlegetett tömeges letartóztatásokhoz és kivégzésekhez. De egyszersmind a közvetlen háttérét jelentették az Ukrajnát érintő rendkívüli döntések sorának is.

Azon az őszön még mindig lehetséges lett volna visszafordulni. A Kreml nyújthatott volna élelmiszersegélyt Ukrajnának és a Szovjetunió többi gabonatermesztő régiójának, ahogy tette 1921-ben, és ahogy abban az évben akadozva-nyögvenyelősen már neki is látott ennek. Az állam újraoszthatta volna a rendelkezésre álló forrásokat, vagy importálhatott volna élelmiszert külföldről. Még segítséget is kérhetett volna külföldről, ahogy 1921-ben is történt.

Ehelyett Sztálin kemény szavakkal kezdte ostorozni Ukrajnát, valamint az Oroszországhoz tartozó, de igen sok ukrán lakta Észak-Kaukázust. „Tekintse feladatának, hogy Ukrajnát gyorsan a Szovjetunió igazi erősségévé alakítsa, igazi mintaköztársasággá”, írta Kaganovicsnak az év augusztusában. „A pokolba az észak-kaukázusi vezetéssel, amiért rossz munkát végeztek a gabonarekvirálás terén”, jelentette ki. Mások helyben visszhangozták a szavait. Október elején Sztanyiszlav

Koszior, az Ukrán Kommunista Párt főtitkára „jobboldali beállítottsággal” vádolta a körzeti tisztviselőket, akik nem tudtak elegendő gabonát begyűjteni. Néhány nappal később, egy olyan hét után, amelyen az ukrán kormányzóságok mindössze a kvóta 18 százalékát teljesítették, az ukrainai Politbüro kétségbeesett levelet küldött a helyi vezetőknek, figyelmeztetve őket, hogy „kevés idő maradt”, és követelve, hogy legyen „vége a párt és állami ügynökségek lanyha hozzáállásának”. Nem sokkal ez után Harkovba érkezett Molotov, Kaganovics pedig az Észak-Kaukázusba indult „megküzdeni az osztályellenséggel, aki szabotálja a gabonabegyűjtést és a vetést”.

1932 novemberére mindazonáltal nyilvánvalóvá vált, hogy az őszi terméseredmény elmarad a tervezettől. Negyven százalékkal lett alacsonyabb, mint amire a tervezők számítottak a Szovjetunió egészében, és 60 százalékkal Ukrajnában. Érdekes módon a hozamcsökkenés összességében nem volt annyira drámai, mint 1921-ben, és az elkövetkező években nagyjából ugyanennyi maradt. 1931–32-ben az egész Szovjetunióban a teljes gabonatermés 69,5 millió tonna lett (az 1930–31-es 83,5 millió tonna helyett). 1933–34-ben 68,4 millió tonna gabonát takarítottak be a Szovjetunióban, 1934–35-ben pedig összesen 67,6 millió tonnát. Mivel azonban az állam irreális követeléseket támasztott a parasztokkal szemben – elvárta, hogy teljesítsenek egy teljesíthetetlen célkitűzést –, ez totális kudarc benyomását keltette. Sztálin nem engedett abból, hogy a parasztok adják elő a gabonát, ami szerinte *bizonyosan* létezett, ennek pedig humanitárius katasztrófa lett a következménye.

Sztálin politikája azon az őszön feltartóztathatatlan éhínséget eredményezett a Szovjetunió összes gabonatermesztő térségében. De 1932 novemberében és decemberében Sztálin még jobban megforgatta a kést Ukrajnában, szándékosan tovább mélyítve a válságot. Bürokratikus nyelvezetet és

homályos jogi terminológiát használva, a megfélemlített ukrainai alárendeltjei segítségével a szovjet vezetés az általános éhínségen belül is fokozott nyomort szabadított el, konkrétan Ukrajnát és az ukránokat véve célba.

Azon az őszi direktívák sora, a feketelistára helyezett falvakat és gazdaságokat, a határőrizetet és az ukránosítás végét illetően – kiegészülve az információs blokáddal és a padláslesöpprésig menő házkutatásokkal, amelyek arra irányultak, hogy elvigyenek minden ehető több millió paraszt otthonából – szülte a ma holodomor néven emlegetett éhínséget. A holodomor viszont az előre látható eredményt hozta: az ukrán nemzeti mozgalom teljesen eltűnt a szovjet politikából és közéletből. „1919 kegyetlen tanulsága” megszívleltetett, és Sztálinnak feltett szándéka volt elkerülni az ismétlést.

REKVIRÁLÁSOK

1932 júliusában Sztálin eljátszott a gondolattal, hogy mérsékli irreális igényeit az ukrainai gabonára vonatkozóan, és ezáltal jóindulatúbbnak tűnik. Ősszel, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Ukrajna közelébe sem ér a kívánt számnak, változtatott a módszerein. Ukrajna „engedélyt” kapott, hogy az elvártnál akár 70 millió puddal (1,1 millió tonnával) kevesebbet szolgáltatson be. Ez azonban azt jelentette, hogy a – továbbra is irreális – kvótát maradéktalanul be kellett gyűjteni. Október 29-én Molotov táviratot küldött Sztálinnak, megerősítve, amit az ukránokkal közölt: a megmaradt tervet „feltétlenül, tökéletesen, az utolsó grammig teljesíteni” kell.

November 18-án az ukrán kommunisták végrehajtották az utasítását. A párt kiadott egy határozatot, deklarálva, hogy „a gabonabegyűjtési terv teljes teljesítése minden kolhoz elsődleges kötelessége”, amelyet minden más elé kell helyezni, begyűjtve akár a gabona- és vetőmagtartalékokat, az állati takarmányt, és vészjósló módon, a napi élelmiszer-ellátás részét képező készleteket is. Gyakorlatilag mind az egyéni gazdálkodóknak, mind a kolhoztagoknak megtiltották, hogy egyáltalán bármit is visszatartsanak. Még azoknak is vissza kellett adniuk a gabonát, akik a múltban engedélyt kaptak a megtartására. Minden kolhoztagnak át kellett adnia azt a gabonát is, amit a magánparcelláján termesztett a családja részére. Semmilyen kifogás nem számított.

Néhány héttel e rendelet kibocsátása után Kaganovics megérkezett Ukrajnába, hogy gondoskodjék a végrehajtásáról. Egy újabb viharos Politbüro-ülést követően, amely hajnali négyig tartott, táviratozott Sztálinnak. Számtalan ukrán

kommunista könyörgött, hogy a parasztok tartalékolhassanak egy kevés gabonát saját fogyasztásra, valamint vetőmagnak a következő szezónra, de Kaganovics biztosította Sztálint, hogy ő nem engedett: „Meggyőződésünk, hogy ez a »problémázás« a tartalékkal, így a vetőmagtartalékkal kapcsolatban komolyan hátráltatja és aláássa a teljes gabonabegyűjtési tervet.” Két nappal később, december 24-én az Ukrán Kommunista Párt felhagyott az ellenállási kísérletekkel. A vezetés teljesen meghunyászkodott, és minden alulteljesítő kolhoznak „öt napot [adott] a kolhoz összes tartalékának beszolgáltatására, kivétel nélkül, beleértve a vetőmagokat is”.

Nem a gabona volt az egyetlen élelmiszer, amit Moszkva immár eltökélten igyekezett kifacsarni Ukrajnából. Azelőtt az olyan években, amikor rossz volt a termés és az időjárás, a parasztok az állataiknak és a konyhakertjükben megtermesztett zöldségeknek köszönhetően maradtak életben. 1924 rossz termése után a szovjet agronómusok arra lettek figyelmesek, hogy a tejre és a baromfira épülő iparágakban tulajdonképpen növekedés volt. 1932 őszén azonban az elvárásokat nem teljesítő magángazdaságoknak és kolhoztagoknak nem csupán le kellett mondaniuk a szemestermény-tartalékaikról, hanem bírságképpen húst is kellett adniuk – „tizenöt havi kvótát a közös vagy magántulajdonban lévő állatállományból –, valamint burgonyát, „egyévi kvótának megfelelő mennyiséget”. Ez a törvény a gyakorlatban arra kényszerítette a családokat, hogy beszolgáltassák minden elraktározott burgonyájukat, továbbá az állataikat, köztük a család teheneit, amiket 1930 márciusa óta megtarthattak.

Hogy senki ne tiltakozzon ezek ellen a rendeletek ellen, és ne legyen ellenállás, Sztálin 1933. január 1-jén táviratot küldött az Ukrán Kommunista Párt vezetésének Harkovba, követelve, hogy a párt használja az „állami tulajdon fosztogatása”-ról szóló augusztus 7-ei törvényt az állítólag gabonát rejtegető ukrajnai

kolhoztagok és egyéni gazdálkodók elleni vádemelésre. Sztanyiszlav Kulcsickij történész felvetette, hogy ez a távirat, mely magától a vezértől érkezett, egy feszült pillanatban, jeladás volt a tömeges padláslesöprések és eljárások megindítására. Ez az álláspont inkább értelmezés, mintsem szilárd bizonyítékkal alátámasztott tény: Sztálin soha nem írt, és nem is őrzött semmilyen dokumentumot, amivel éhínség előidézését rendelte volna el. A gyakorlatban azonban a távirat végzetes választás elé állította az ukrán parasztságot. Beadhatták a gabonatartalékaikat, és belehalhattak az éhezésbe, vagy megtarthattak valamennyi tartalékot, kockáztatva a letartóztatást, kivégzést, vagy a maradék élelmük elkobzását – ami után ugyancsak belehaltak az éhezésbe.

Két és fél héttel később a szovjet kormány kibocsátott egy újabb rendeletet, amely látszólag enyhíteni volt hivatott a csapást. A Minisztertanács egy furcsán szövegezett nyilatkozatban elítélte az élelmiszer-begyűjtés szabálytalan módszereit, amelyeket az egész országban használtak – a terveket, a tervek kudarcait, a járulékos terveket –, és úgy intézkedett, hogy a parasztok inkább fizessenek adót a terményeik megállapított százalékában. Akadt azonban egy ellentmondás: az adófizetés csak 1933 nyarán lépett volna hatályba. Addig folytatódtak a rettenetes elkobzások. Más szóval, Sztálin tudta, hogy az alkalmazott módszerek kártékonyak, és tudta, hogy kudarcot fognak vallani. De engedte a további alkalmazásukat végzetes hónapokon át, amelyek során milliók haltak meg.

Bizonyos, hogy 1933 telén semmiféle kiegészítő élelmiszersegélyt nem ajánlott fel, és nem mérsékelte a gabonabegyűjtést. Folytatódott a gabonakivitel a Szovjetunióból, bár jóval lassabban, mint azelőtt. A szovjet külkereskedelmi tisztviselők 1932 óta panaszkodtak az exportgabona mennyiségének csökkenése miatt. Odesszában a

szállításért felelősök ugyancsak panaszkodtak, amiért rossz minőségű, hanyagul előkészített gabonát kaptak. Azelőtt a szovjet tisztviselőket kimondottan utasították, hogy vigyék ebédelni a nyugati üzletembereket, hízelegjenek nekik, kompenzálandó a tényt, hogy a gabonaszállítmányok késlekednek, vagy nem léteznek. 1932-ben igencsak szükség lehetett efféle gesztusokra, hiszen, mint korábban szó esett róla, ebben az évben csökkent az export szintje.

A szám azonban sosem lett nulla. Nem szakadt vége más élelmiszerek exportjának sem. 1932-ben a Szovjetunió csak Ukrajnából több mint 3500 tonna vaját és 586 tonna szalonnát exportált. 1933-ban ebből 5433 tonna vaj és 1037 tonna szalonna lett. Mindkét évben folytatódott a tojás, a szárnyasok, az alma, a mogyoró, a méz, a dzsem, a konzervhal, a konzervzöldség és a konzervhús kivitele, olyan élelmiszereké, amelyek segíthettek volna etetni Ukrajnát.

FEKETELISTÁK

1932 novemberében és decemberében, ahogy kezdett világossá válni az új, „feltétel nélküli” rekvirálásról szóló rendeletek jelentősége, az Ukrán Kommunista Párt kibővítette és formalizálta a köztársaság feketelista-rendszerét. A feketelista kifejezés (*csorna doska*, ami szó szerint inkább „fekete táblá”-t jelent) nem volt új. A bolsevikok a hatalomra kerülésük pillanatától kezdve viaskodtak az alacsony termelékenység problémájával. Mivel az állami vállalatok esetében sem a főnököket, sem a munkásokat nem ösztönözte semmilyen piaci tényező, hogy dolgozzanak keményebben, vagy jobban, az állam büntetések és jutalmazások aprólékosan kidolgozott rendszerét alkotta meg. Többek között sok gyár kezdte „piros táblákra” kihelyezni a legsikeresebb, és „fekete táblákra” a legkevésbé sikeres munkások nevét. 1920 márciusában maga Sztálin mondott beszédet Donbaszban, és konkrétan utalt annak szükségességére, hogy „kedvezzenek egyik csoportnak egy másikkal szemben”, és hogy „vörös medáliákkal” jutalmazzák a brigádvezetőket, „mint egy katonai hadműveletben”. Azokat az elvtársakat, akik kerülnek a munkát, egyidejűleg muszáj „a hajuknál fogva rángatni”: „Számukra fekete táblákra van szükségünk.” A polgárháború idején, 1921–22-ben a bolsevikok egész falvakat tettek feketelistára, ha nem teljesítették a gabonabeszolgáltatási elvárásokat.

1932-ben a feketelista mint a gabonabegyűjtési politika megerősítésének eszköze jelent meg ismét. Bár valamennyire a Szovjetunió összes többi gabonatermő vidékén is használták őket, Ukrajnában a feketelistákat korábban, erőteljesebben és szigorúbban alkalmazták. Az év elejétől a kormányzósági és

helyi hatóságok kezdtek feketelistázni, valamint büntetések és szankciók sorával sújtani kolhozokat, szövetkezeteket, sőt egész falvakat, amelyek nem teljesítették a gabonabeszolgáltatási kvótákat. Nyár végén helyi vezetők kiterjesztették a feketelistákat. Novemberben a gyakorlat mindenütt jelenvalóvá vált, jószerével az összes ukrajnai körzetben érintett falvakat és kolhozokat.

A feketelistázott falvak neve az egész köztársaságban megjelent az újságokban, a százalékkal együtt, amennyit a gabonabeszolgáltatási kvótából értek. Például egy ilyen cikk, amely egyszerűen a „Feketelista” címet viselte a Poltavai kormányzóságban jelent meg 1932 szeptemberében, fekete keretben. A listán számos falu rajta volt, amelyek mindegyike 10,7 és 14,2 százalék közötti mértékben teljesítette az éves tervet.

Mivel Ukrajna minden egyes kormányzóságában külön-külön készültek feljegyzések, nehéz meghatározni a feketelistára került entitások teljes számát. Az év végére azonban valószínűleg több száz, talán több ezer falu, kolhoz és független gazdaság lett feketelistás szerte a köztársaságban. Legalább hetvenkilenc körzet teljesen feketelistássá vált, 174 körzet, tehát az egész köztársaságnak majdnem a fele pedig részlegesen. Bár a listákat helyi vezetők állították össze, Moszkva élénken érdeklődött a processzus iránt. Kaganovics személyesen sürgette, hogy a feketelistázás rendszerét terjesszék ki Kubánra, a történelmileg kozák és többnyire ukrán ajkúak lakta észak-kaukázusi kormányzóságra. Kubán néhány évvel korábban negatív módon vonta magára a figyelmet, amikor az ukránosítás lelkes hívei elkezdtek szorgalmazni a nyelvhasználat ottani előmozdítását. Maga Kaganovics immár egy bizottságot vezetett, melyet azért hoztak létre, hogy az ottani gabonaszállítás és a nemzeti érzések együttes problémájával küzdjön. November 4-én az észak-kaukázusi

vezetés annak rendje és módja szerint közzétett egy feketelistát, melyen tizenöt kozák település (*sztanyica*) neve szerepelt.

A feketelistázott gazdaságok és falvak ezután egy sor szankciónak néztek elébe. Egy minden kormányzóságnak elküldött táviratban az ukrajnai Központi Bizottság megtiltotta a gabonabeszolgáltatási célokat nem teljesítő feketelistázott körzeteknek kézműipari vagy ipari termékek vásárlását. Az első rendeletben a tiltás nem vonatkozott petróleumra, sóra és gyufára. Két héttel később Molotov táviratilag utasította Moszkvából Kosziort, hogy tiltsa meg ezeknek az áruknak a szállítását is. Miután a tilalom hatályba lépett, azok a parasztok, akiknek esetleg volt még ennivalójuk, hamarosan súlyos nehézségbe ütköztek, ha meg akarták főzni.

Ezután a kereskedelem teljes betiltása következett. 1932 elején rendelet tiltotta meg a parasztoknak a gabona és a hús kereskedelmét, ha a gazdaságuk nem teljesítette a beszoolgáltatási kvótákat. Most azok a körzetek, amelyek nem tudták teljesíteni a gabonabegyűjtési célokat – márpedig Ukrajna legnagyobb része nem tudta –, legálisan egyáltalán semmilyen formában nem szerezhettek többé gabonát, szemesterményt, lisztet és kenyeret. Letartóztatás fenyegetett mindenkit, akit adásvétel közben tetten értek. A boltokból rendőrök vitték el a gabonát, kenyeret. Az elvárásokat nem teljesítő gazdaságokban élő parasztok immár nem vásárolhattak gabonát, nem cserélhettek gabonát, egyáltalán sehogyan nem juthattak legálisan gabonához.

A Politbüro következő rendelete megtisztította az „ellenforradalmi elemektől” a feketelistázott közösségeket. Kubánban helyi aktivisták felhatalmazást kaptak, hogy maguk közt kerítsenek sort „tárgyalásokra” a helyi szabotőrök ügyeit illetően, és az elkövetkező hetekben 45 000 embert deportáltak, a pótlásukra pedig demobilizált vöröskatonák és más kívülállók érkeztek. Kaganovics kétségkívül közel járt a kubáni feketelista

céljához. Mint Sztálinnak írta, azt akarta, „az összes kubáni kozák tudja meg, hogy 1921-ben deportálták az ellenálló tyereki kozákokat. Akárcsak most – nem tűrhetjük, hogy Kubán aranyat érő földjén megtagadják a vetést, és inkább dacoljanak velünk.”

A feketelisták arra is jók voltak, hogy megleckéztessék az Ukrajnában botor módon ellenállókat. Eltérően Oroszországtól és Belorusziától, ahol a „feketelista” kifejezés a gabonatermesztőkre korlátozódott, Ukrajnában jóformán bármilyen entitásra alkalmazható volt. Egész körzetek kerültek feketelistára. Feketelistán találták magukat gépállomások, fakitermelő vállalatok és a legkülönbébb kormányzósági cégek, amelyek akár csak távolról kötődtek a gabonatermesztéshez. Ahogy egy történész írta, „a feketelista univerzális fegyverré vált, mely a teljes vidéki lakosságot célba vette” Ukrajnában. A feketelistázás nemcsak a parasztokat érintette, hanem a mesterembereket, ápolókat, tanárokat, hivatalnokokat, közalkalmazottakat is, bárkit, aki feketelistázott faluban lakott, vagy feketelistázott vállalatnál dolgozott.

Ahogy nőtt az érintettek száma, továbbfejlődött a meghatározás is, hogy mit jelent „feketelistázottnak” lenni. Ahogy mindenki az olyan térségekben, amelyek nem teljesítették a gabonabeszolgáltatási célokat, a feketelistázottak nem juthattak iparcikkekhez – Molotovnak köszönhetően még petróleumhoz, sóhoz és gyufához sem. Az aktivisták arra is kényszerítették őket, hogy adjanak vissza a központi hatóságoknak minden iparcikket – ruhaneműket, bútorokat, szerszámokat – a boltokból és a raktárakból.

Aztán következtek pénzügyi szankciók is: a feketelistázott gazdaságok és vállalatok nem kaphattak többé semmilyen hitelt. Ha voltak függőben lévő hitelek, határidő előtt kellett törleszteniük. Bizonyos esetekben minden pénzüket elkobozták: az állam zárolhatta a bankszámláikat, és kényszeríthette az alkalmazottaikat a közös adósságok visszafizetésére. Az állam

megtiltotta a gabonaőrlést, lehetetlenné téve a lisztkészítést (még ha esetleg szert tettek volna is gabonára), és ezáltal a kenyérsütést. A feketelistázott gazdaságok nem vehették igénybe a gépállomások szolgáltatásait, ami azt jelentette, hogy minden munkát kézzel és állati erővel kellett végezni. Előfordult, hogy különleges brigádok, vagy katonák, titkosrendőrök alkotta csoportok juttatták érvényre a feketelistázottságot, blokkolva egy-egy gazdaság, falu, vagy körzet áruforgalmát.

Időnként konkrét gazdaságokat külön szankciók is sújtottak. Miután 1932 novemberében a Donyecki kormányzóságbeli Vorosilov körzetben Horodiscse falu feketelistára került, a helyi hatóságok észrevették, hogy a szabályoknak nincs sok foganatjuk. Horodiscse közel volt Debalceve jókora vasútállomásához, ahol nagyban zajlott a feketekereskedelem. Sok falusi mesterember volt, vagy közeli bányákban dolgozott, széles körben rendelkeztek kapcsolatokkal, továbbá magán földparcellákkal is, és megtalálták a módját, hogy hozzájussanak a termékekhez, amelyekre szükségük volt. Ami rosszabb, Horodiscsének gyanús előélete volt: a polgárháború idején a helyi pártbizottság jelentése szerint a falu sok „útonállóbanda, lótolvaj és hasonló” fészkeül szolgált. A kolhozosítás is „tevékeny ellenállásba ütközött” a településen, köszönhetően a „nagy lélekszámú kulák közösségnek”. A körzet vezetői úgy döntöttek, hogy csak Horodiscsére vonatkozóan szigorítják a szabályokat. Követelték a kolhoznak folyósított 23 500 rubeles kölcsön határidő előtti visszafizetését. Lefoglaltak három traktort. Elkobozták a falu teljes szemesterménykészletét. „Húsbírságokat” szabtak ki – ami élőállatok elkobzását jelentette –, és elkobozták a bányászok konyhakertjeit. Százötven embert kirúgattak a helyi üzemekből, mert a családjaik nem szolgáltatták be a gabonát. Végül letartóztatták és bíróság elé állították a kolhoz vezetését, és

figyelmeztették a falu összes lakóját, hogy ha nem szakad vége a „szabotázsnek”, deportálni fogják őket, és „lelkiismeretes *kolhoznyik*-okat” telepítenek a helyükre. A házaikat elkobozzák, és „elhelyezésre szoruló ipari munkásoknak” adják majd.

A feketelisták célja látszólag az volt, hogy a szankcionált parasztokat keményebb munkára és több gabona beszolgáltatására bírják. A gyakorlatban egészen más lett a hatásuk. A feketelistázott falvak lakosai, miután elveszítették a gabonájukat, az élő állataikat, az eszközeiket, a pénzüket, nem kaphattak hitelt, nem kereskedhettek, és még a munkahelyüket sem hagyhatták el, nem termeszthettek, nem készíthettek és nem vásárolhattak egyáltalán semmilyen ennivalót.

HATÁROK

Ahogy az ukrán parasztok egyre éhesebbek lettek, jelentkezett még egy probléma: hogyan lehet megakadályozni, hogy az éhezők az otthonaikat elhagyva keressenek ennivalót.

A kérdés nem volt új. Az OGPU már 1931-ben figyelmeztetett a parasztok „szisztematikus” exodusára az ukrajnai falvakból, és a számok tovább emelkedtek. Az OGPU saját statisztikái szerint a falusi dolgozók száma gyorsan csökkent, miközben ezrével menekültek az emberek a kolhozokból. 1932 januárjában a probléma hirtelen súlyosbodott. Egy Sztálinnak küldött jelentésben Vszevolod Balickij, aki még mindig az ukrajnai OGPU vezetője volt, úgy vélekedett, hogy a megelőző hónapokban több mint 30 000 ember távozott az Ukrán Köztársaságból. Egy évvel később az ukrajnai OGPU még riasztóbb számvetéssel rukkolt elő: 1932. december 15. és 1933. február 2. között majdnem 95 000 paraszt hagyta el az otthonát. Az OGPU kis híján kimondta, hogy az emberek azért mennek el, mert éheznek – „a menekülők többségükben egyéni gazdálkodók és kulákok, akik nem teljesítették a gabonabeszolgáltatási kötelezettséget, és félnek szembenézni a megtorlással –, de annyit beismert, hogy „a menekülők egy része aggódik az élelmiszer-ellátással kapcsolatos problémák miatt”.

Némelyek azért keltek át az ukrán határon, hogy Oroszországban keressenek élelmet. „Amikor odalett a krumplijuk – idézte fel egy ukrán munkás –, az emberek kezdtek oroszországi falvakba járni, hogy ennivalóra cseréljék a ruháikat. Elég érdekes, hogy Harkovon túl, ahol az orosz terület kezdődik, nem volt éhínség.” Az ukrán határ mentén fekvő

orosz körzetek tisztviselői már 1932 elején kezdtek panaszkodni az ukránok beáramlására. Egyedülálló, kisgyermekkel és idősekkel felkerekedett egész családok tódulnak át „tömegesen” a határon, hogy kenyeret vegyenek vagy kolduljanak: „Kezd veszélyessé válni a helyzet” – írta egy helyi orosz hivatalnok. A levelében szót ejt az éhes jövevények jelentette „morális fenyegetésről” és a lopások számának növekedéséről is.

Néhány héttel később belorusz munkások egy csoportja írt levelet az Ukrán Kommunista Pártnak. Tiltakozva tették szóvá, hogy éhező ukránoktól dugulnak el az útjaik és a vasútjaik:

Rossz ezekre a kóborló, éhező ukránokra nézni, és amikor megkérdezi az ember, miért nem dolgoznak inkább, azt felelik, hogy nem maradt mag, amit elvethetnének, nincs mit csinálni a kolhozukban, és rossz az ellátásuk... igaz, ami igaz, milliószám kóborolnak emberek meztelenül, éhesen Beloruszia erdeiben, állomásain, városaiban és gazdaságaiban, egy darab kenyérért könyörögve.

De az ukránok csak útnak eredtek, nem utolsósorban azért, mert Oroszországban és Belorusziában valóban több volt az élelem. 1932 októberében egy kislány édesapja egészen Leningrádig elment. Titokban kelt útra, az éjszaka közepén, a családjának hetekkel később sikerült követnie, éhező ukránokkal teli állomásokon át. „Akkoriban sem Moszkva, sem más, hozzá közeli városok nem éheztek – idézte fel a lány később. – Csak Ukrajnának jutott megtiszteltetésül ez a töviskorona.” A fáradságos útnak köszönhetően a messzi északon az egész család életben maradt.

Elmentek mások is: 1933 januárjában az OGPU megfigyelte, hogy 16 500 nagy távolságra szóló vonatjegyet vásároltak a lozovai állomáson, és 15 000-et Szumiban; mindkét város

Ukrajna északi részén, a Harkovi kormányzóságban volt. Velük együtt mások is tízezzrel próbáltak távozni. 1932 végére az állomások Ukrajna-szerte tele voltak lesoványodott, rongyos emberekkel, akik élelmet és jegyeket koldultak az utazóktól, mivel sokuknak nem volt pénze. Egy fiú, aki akkortájt az anyjához igyekezett, holttesteket látott a harkovi vasútállomáson, és megfigyelte, ahogy egy kislány csirkecsontokat szed fel a vasúti büfé padlójáról, és rágcsálni kezdi őket. Akiknek sikerült feljutniuk egy vonatra, az ülések alá rejtőztek; a kalauzok ledobták őket, de még többen másztak fel. Ugyanezek a tömegek zavarták Bugyonnijt, Vorosilovot és Kira Allilujevát 1932 nyarán. 1932 őszén és 1933 telén a számuk csak növekedett.

Mások hajóval távoztak. A különösen jó megfigyelő olasz konzulok közül az egyik, aki a grúziai Batumiban, a Fekete-tenger partján állomásozott, 1933 januárjában úgy becsülte, hogy „minden Odesszából érkező gőzhajó – hetente három érkezik – rendszerint egy-kétezer ukránt hoz”. Korábban úgy tűnt, hogy az ukránok Batumiban próbálnak élelmiszert venni, lisztet, vagy szemesterményt vásárolni, amit otthon megehetnek, vagy nyereséggel eladhatnak. Ősz végén azonban a népmozgás kezdte menekültáradat jellegét öltetni, ezrek igyekeztek megtelepedni ott, „ahol az egzisztencia fenntartásának eszközei és az élelemszerzés lehetőségei bőségesebbek”.

1930-ban egyes parasztok az országot is megkísérelték elhagyni. A lengyel származású Maria Błazejewska 1932-ben ruhamosást színelve lépett be Lengyelországba Ukrajnából. Miközben ruhadarabokat öblített az akkor határvonalként funkcionáló Zbruch-folyóban, átslisszolt a túloldalra. Két fia vele együtt hajtotta végre a veszélyes határátkelést; a harmadikat már deportálták a Távol-Keletre. „1931-től – mondta az asszony a lengyel határőrségnek – az élet Szovjet-

Oroszországban... elviselhetetlen gyötrelommé vált, mert a szovjet hatóságok kezdtek elvenni tőlünk szinte minden gabonát és állatot, olyan keveset hagyva csak meg nekünk, ami még a legszerényebb megélhetéshez sem volt elég.” Leon Wozniak, tizenöt évesen, szintén októberben menekült: „Arra kényszerültünk, hogy eljőjjünk a házunkból... a testvéremmel az erdőkben dolgoztunk, de még így sem tudtunk megélni. Mivel jelenleg minden munka szünetel, és az éhhalál szélén voltam, október 15-én anyámmal, Małgorzatával és a testvéremmel, Bronisławval Szovjet-Oroszországból Lengyelországba menekültem.”

Mások is próbáltak ugyanezen a módon menekülni, de sikertelenül. Néhány hónappal azután, hogy Maria és Leon átszöktek a határon, egy hatvanfős csoport együttesen kísérelt meg átkelni a Zbruch-folyón. Csak tizennégyen jutottak át; a többieket lelőtték a határőrök. További 200 család 1932–33 telén próbálta meg átlépni a határt. 1932 decemberére a lengyel belügyminisztérium különleges bizottságot hozott létre az Ukrajnából menekülők számára, amelynek tagja volt a Vörös kereszt és a Népszövetség egy-egy képviselője is.

Mások gyalogszerrel, lóháton, vagy vonatokra felkapaszkodva ukrainai városokba próbáltak eljutni. Ha elég korán indultak, ha voltak rokonaik, akik várták őket, és ha elég erősek voltak ahhoz, hogy dolgozzanak, olykor sikerrel jártak. Sok „kulák” korábban úgy úszta meg a deportálást, hogy Kijevbe, Harkovba, vagy a donyecki bányákhoz és gyárakhoz költözött. De 1932 végére kezdett megsokszorozódni a számuk, és a városok, főleg Kijev, Harkov és Odessza, már nem tudtak megbirkózni az áradattal. Egy memoáríró így idézte fel Harkov „nyugtalan hangulatát” 1932 őszén:

Nem volt élelem. Hosszú sorokban álltak az emberek, és az újságok harsogtak a gabonabegyűjtésekről, arról, hogyan rejtegetik állítólag a gabonát a kormány előtt a szovjetellenes elemek, az úgynevezett „kurkulok”, vagy „kulákok”... Kenyeret, amihez jeggyel lehetett hozzájutni, csak rendszertelenül árusítottak. A sorállás már éjjel elkezdődött, de gyakran szétzavarta az embereket a milícia. Hogy palástolják a helyzetet, nem boltokban, hanem szabad ég alatt adták a kenyeret.

Ahogy egyre több paraszt áramlott Harkov központjába, a helyzet rosszabbra fordult. Könnyen felismerhetők voltak a rongyos öltözetükről és a mezítlábasságukról: a *trudogyen*-, vagyis munkaegységrendszer folytán nem volt pénzük, és semmiképp nem vehettek maguknak élelmet és ruhát. A városlakók, akik maguk sem bővelkedtek az ennivalóban és szintén jegyrendszerben éltek, ösztönösen igyekeztek távol tartani magukat tőlük. Mire beköszöntött a tél, a városban lévő parasztok alig voltak jobb helyzetben, mint azok, akik otthon maradtak:

Sok falusi kóborolt ott az utcákon. Mindenütt beléjük botlott az ember. Akadt köztük mindenféle korú – öreg, fiatal, gyerek és csecsemő. A fizikai leromlottságuk nyilvánvaló volt abból, ahogy vánszorogtak. A beesett, és időnként puffadt arcukban ülő lesütött szemükből kiveszett a fény. Éhesek voltak, kimerültek, rongyosak, undorítóak, mosdatlanok, és fáztak. Egyik-másik a bátorságát összeszedve kopogtatott ajtókon, esetleg ablakokon, és némelyik alig tudta kérőn kinyújtani a kezét. Mások ültek a falak tövében, mozdulatlanul, szótlanul.

Egy másik memoáríró így emlékezett a piacokon látott parasztokra:

A csecsemőiket karjukon tartó anyák látványa volt a legmeggrázóbb. Ritkán vegyültek a többiekkel. Emlékszem egy ilyen anyára, aki inkább látszott árnyéknak, mint emberi lénynek. Az út szélén állt, a csonttá-bőrré aszott csecsemője pedig ahelyett, hogy az anyja üres mellét szopta volna, a saját kis kezecskéjét szopta, amit vékony, áttetsző bőr fedett. Fogalmam sincs, hányan tudtak életben maradni a szerencsétlenek közül, akiket láttam. Munkába menet a járdán, az árkokban, egy-egy bokor, vagy fa alatt minden reggel holttesteket láttam, amiket később elvittek.

A tömeges beáramlás következtében a városi hatóságok azzal szembesültek, hogy egyidejűleg kell megbirkózniuk számos, különböző jellegű válsággal. Elárvult gyerekek kezdték elárasztani a város árvaházait, mivel sok szülő hátrahagyta a gyerekeit, remélve, hogy így életben maradnak. A holttestek egészségügyi válságot okoztak. 1933 januárjában Kijev városa 400 holttestet kényszerült eltávolítani az utcákról. Februárban a számuk 518-ra nőtt, és csak március első nyolc napjában 248 volt. Ezek csak a hivatalos számok. Sok szemtanú visszaemlékezése szerint Kijevben és Harkovban folyamatosan cirkáltak a városban a teherautók, hogy felszedjék az utcáról a hullákat; a mód, ahogyan a járművekre pakolták őket, arra vallott, hogy senki nem törődik különösebben a számolásukkal.

A vidékről érkezett koldusok fokozták a városlakókra nehezedő nyomást, akik maguk is egyre szűkösebben jutottak ennivalóhoz. Harkovban kiváltképp gyorsan elszabadultak az indulatok. Azon a tavaszon az olasz konzul azt jelentette, hogy több ezer ember támadt a kenyérosztással megbízott

milicistákra a város egyik peremkerületében. Egy másik városrészben a felbőszült tömeg két pékséget támadott meg, elrabolta a lisztet, és feldúlta az épületeket. Válaszul a rendőrség kezdett különleges preventív intézkedéseket alkalmazni. Hajnali négy tájban, jelentette a konzul, a rendőrség lezárta a mellékutcákat egy pékség körül, ahol egész éjjel emberek százai várták, hogy az üzlet kinyisson. Visszaverték a tömeget, és a vasútállomás irányába kényszerítették az embereket. Aztán vonatokra tuszkolták őket, amelyek kivitték őket a városból.

A városba áramlás tovább demoralizálta a vidéket, hiszen a tömeges migráció megnehezítette a helyben maradók életét. A Kommunista Párt egyik tagja 1932 őszén kétségbeesésében segítségkérő levelet írt Sztálinnak Vinnicjából:

Az összes paraszt felkerekedik, és elhagyja a falvakat, menekülve az éhezés elől. A falvakban mindennap tíz-húsz család hal éhen, a gyerekek szöknek, amerre tudnak, az összes vasútállomás tele van szabadulni próbáló parasztokkal. Sem lovak, sem tehenek nem maradtak a vidéken. Az éhező parasztok, a kolhozok dolgozói, hátrahagynak mindent, és eltűnnek... képtelenség a vetési kampány teljesítéséről beszélni, mert a parasztság csekély százalékát, akik itt maradtak, elemészti az éhség.

A szovjet hatóságokat igazából ennek a tömeges népmozgásnak a politikai jelentősége aggasztotta. Szerinte a Szovjetunióban, a messzi északon és a Távol-Keleten, Lengyelország ukrán ajkú területein és magában Ukrajnában a vándorló ukránok nemcsak az éhínség hírért terjesztették, hanem magukkal vitték az állítólag ellenforradalmi beállítottságukat is. Ahogy a számuk drámaian növekedett, a szovjet kormány végül deklarálta, hogy

immár nem lehet kétséges: „a falusiak menekülését és az Ukrajnából zajló exodust tavaly és az idei évben a szovjet kormány ellenségei... és Lengyelország ügynökei szervezik, azzal a céllal, hogy propagandát terjesszenek a parasztság körében”.

Akadtt egy megoldás. 1933 januárjában Sztálin és Molotov egyszerűen lezárták Ukrajna határait. A köztársaságon kívül talált ukrán parasztokat viaszállították az eredeti lakóhelyükre. Ukrán falusiak nem vásárolhattak többé vonatjegyeket. Csak azok hagyhatták el az otthonukat, akik erre engedélyt kaptak – és engedélyt szerezni, természetesen, lehetetlen volt. Az igen sok ukrán lakta észak-kaukázusi körzet határait szintén lezárták, és februárban blokád alá került az alsó-volgai körzet is. A határzárak az éhínség ideje alatt mindvégig érvényben maradtak.

Ettől elkülönülten folyt a munka, hogy létrehozzanak egy belső útlevelrendszert, amelyet végül 1932 decemberében vezettek be. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy mindenkinek, aki városban lakott, speciális útlevelekre volt szüksége, lakcímgazoló dokumentumra – és parasztok ilyen nyilvánvalóan nem kaphattak. Ezzel az új törvénnyel egyidejűleg Harkovból, Kijevből és Odesszából mind eltávolították a vidékről odaérkezett „felesleges elemeket”. A városlakókat biztosították: az új intézkedések megkönnyítik majd „a városok tehermentesítését és megtisztítását a kulák bűnöző elemektől”.

Ezeket a korlátozásokat példátlan gyorsasággal érvényre juttatták. Az OGPU napokon belül erősítést küldött Moszkvából. Kordonok jelentek meg az Ukrajnából kivezető utakon és a városokba belépő főútvonalakon. 1933. január 22-e és 30-a között, közölte Genrik Jagoda, az OGPU parancsnoka Sztálinnal és Molotovval, 24 961 főt fogtak el, akik megpróbáltak átkelni a határokon; kétharmaduk Ukrajnából érkezett, a maradék pedig

szinte teljes egészében az Észak-Kaukázusból. A többséget visszaküldték, bár majdnem nyolcezer fő ügyében rendőrségi vizsgálat zajlott, és több mint ezret már le is tartóztattak.

Jagoda ukrajnai munkatársai saját bevallásuk szerint még serényebbek voltak. Februárban arról tettek jelentést, hogy „minden úti dokumentum kibocsátását illetően teljes tilalmat” vezettek be, hogy egyetlen paraszt se hagyhassa el legálisan a faluját. Tetejébe „mozgó őrzőjáratokat” hoztak létre, amelyek több mint 3800 embert vettek őrizetbe az utakon, és 16 000-nél többet vasúton. Titkos ügynököket és „falusi aktivistákat” mozgósítottak, hogy leleplezzék az „exodusszervezőket”, és segítsék a letartóztatásukat.

A hatás szembetűnő volt, mintha Oroszország és Ukrajna között immár látható határ húzódna. Egy lengyel diplomata, aki 1933 májusában autóval utazott Harkovból Moszkvába, döbbenetesen szembesült vele:

Egész utazásom alatt a legelképesztőbbnek a különbséget találtam, az ukrajnai és a szomszédos [Oroszországhoz tartozó] Feketeföldi kormányzóságban lévő falvak között... Az ukrajnai falvak leromlottak, üresek, elhagyatottak, nyomorúságosak, a viskók félig-meddig dűledeznek, a tetőzetük beszakadt; nem látni új házakat, a gyerekek és öregek mint megannyi csontváz, élő állatnak színét sem látni... Amikor utána [Oroszországban] találtam magam, olyan benyomásom támadt, mintha a szovjetek államából Nyugat-Európába értem volna.

A rend látszatát megőrzendő a rendőrök ráadásul kezdték eltávolítani a városokból azokat a parasztokat, akiknek sikerült odajutniuk. Vaszilij Grosszman – a szovjet író, aki Ukrajnában nőtt fel, Donbaszban dolgozott, és tudott az éppen dúló

éhínségről – felidézte, hogy „torlaszokat állítottak fel az utakon, hogy a parasztok ne jussanak be Kijevbe. De bejutottak kerülő utakon, erdőkön és mocsarakon át.” Akiknek sikerült, azok „keresztülvágtak” a kordonokon, és átkecmeregtek az aljnövényzeten. De még akik bejutottak is a kenyérért kígyózó sorokba, nem mindig maradhattak sokáig, mint egy másik kijevi lakos felidézte: „A rendőrök kirángatták a sorokból a falusiakat, teherautókra pakolták, és kivitték őket a városból.”

Halina Kiricsenko is látta Harkovban, ahogy a rendőrök kiszednek egyeseket a kenyérért sorban álló emberek közül. Teherautókra tették és elvitték őket a várostól olyan messzire, hogy ne tudjanak visszajönni: „lévén kimerültek, meghaltak valahol az úton”. A rendőrök az utcákon is elfogtak embereket, akik láthatóan kenyeret akartak venni, vagy cserélni, mivel ezt csinálni gyanús volt: a városlakók hozzájutottak kenyérjegyekhez, a rendes regisztrációval rendelkező munkások pedig az üzemi étkezdékben ettek. Maga Kiricsenko tizenhárom évesen számos alkalommal szökött a rendőrök elől.

A városi ukránok látták, mi zajlik, és terjesztették a híret. Marija Umanszkának azt mesélte az apja, hogy segített parasztokat és a gyerekeiket összeszedni Harkov utcáiról. A hatóságok azt ígérték neki, hogy megetetik és hazaviszik őket, de hallomásból másról értesült: éjszaka az élőket és a holtakat teherautókra rakták, a városon kívülre egy vízmosáshoz vitték, és beledobálták: „Azt mondták, mocorgott a föld.” Olena Kobilko ugyanezt a történetet hallotta: a Harkov utcáin talált parasztokat állítólag „tehervonattal vitték a város mögé egy mezőre, hogy senki ne legyen tanúja a haláluknak”, és aztán, akár éltek, akár halottak voltak, gödrökbe dobták őket.

Ezek a hírek bizonyosan eljutottak a falvakba, ahogyan ez is volt a cél. A parasztok tudták, hogy ha a helyi hatóságok engedélye nélkül elhagyják az otthonukat, erőszakkal visszafordíthatják őket. Lev Kopeljev határozott következtetésre

jutott: „Az útlevérendszer megteremtette az új jobbágyság adminisztratív és igazságszolgáltatási alapjait, [és] úgy kötötte röghöz a parasztokat, ahogyan az 1861-es felszabadítás előtt voltak.”

KILENCEDIK FEJEZET

Döntések az éhínség idején, 1932: Az ukránosítás vége

Tehetségüket a kulákok és az ukrán ellenforradalmár nacionalisták szolgálatába állították, és még most sem mutatják jelét olyan művészi változásnak, ami bizonyítaná, hogy készen állnak művészetükkel maradéktalanul a Párt, a szovjet kormány és a nagyszerű szocialista haza – a Szovjetunió – dolgozóinak érdekeit szolgálni.

Ivan Mikityenko magyarázata arról, miért utasította el az Írószövetség egyes ukrán írók felvételi kérelmét, 1934.

1932 ŐSZÉN BIZONYÁRA MINDENKINEK, AKI ISMERTE az ukrán vidéket, nyilvánvaló volt, hogy általános éhínség közeleg, és hogy sokan meg fognak halni. Egy ilyen rendkívüli

katasztrófa rendkívüli igazolást igényelt. Decemberben pontosan ezzel rukkolt elő a Politbüro. Éppen amikor nyilvánosság elé kerültek az új rendeletek az élelmiszer-beszolgáltatásokról és a feketelistákról, december 14-én és 15-én a Politbüro két titkos dekrétumot is kibocsátott, amelyek nyíltan az ukránosítást tették felelőssé a rekvirálások kudarcáért.

Az 1932–33-as szovjetunióbeli éhínség tágabb kontextusában ez a két dekrétum egyedülálló, akárcsak az őket követő események. Igaz, akadtak más régiók is, amelyeknek speciális bánásmódban volt részük. A hűségükkel kapcsolatos gyanú alkalmasint hozzájárult a parasztság magasabb halálozási arányához a volgai kormányzóságokban, ahol szintén bevetették az Ukrajnában alkalmazott intézkedések némelyikét, így kommunista vezetők tömeges letartóztatását, bár nem ugyanazon a szinten, mint Ukrajnában. Kazahsztánban a rezsim blokkolta a hagyományos nomád útvonalakat, és élő állatokat kobzott el, hogy etesse az orosz városok lakosságát, szörnyű szenvedéseknek téve ki ezzel a kazah nemzetiségű nomádokat. A teljes népesség több mint egy harmada, másfél millió ember pusztult el az éhínségben, amely Kazahsztán szláv lakosságát alig érintette. Ez a nomádok ellen irányuló intézkedéssorozat, melyet olykor „letelepítésnek” neveztek, a szovjetizáció egy újabb formája és egy nehezen kezelhető etnikai csoport elleni nyilvánvaló támadás volt. De a mezőgazdasági kudarcok sehol másutt nem kapcsolódtak olyan nyilvánvalóan a nemzeti nyelv, vagy kultúra kérdéseihez, mint Ukrajnában és az ugyancsak jelentős ukrán ajkú népességnek otthont adó Észak-Kaukázusban.

Az első dekrétum szerint a gabonabegyűjtés kudarcát Ukrajnában és az Észak-Kaukázusban egyaránt a helyi és regionális kommunista pártok „erőfeszítéseinek elégtelen volta és a forradalmi erély hiánya” okozta. Bár hűséget színleltek a

Szovjetunióhoz, ezekbe az alacsonyabb szintű pártbizottságokba állítólag „ellenforradalmi elemek – kulákok, korábbi katonatisztek, petljuristák, a Kubáni Rada támogatói stb. – szivárogtak be”. Titkon árulók voltak, és meglapultak a párt és állami bürokrácia kellős közepében:

Sikerült beférkőzniük a kollektív gazdaságokba, igazgatók és az adminisztráció más befolyásos tagjai lettek, könyvelők, raktárosok, művezetők a cséplések során stb. Sikerült beszivárogniuk a falusi szovjetekbe, a földkezelő testületekbe, szövetkezeti társulásokba, és most igyekeznek ezek munkáját a proletárállam érdekei és a párt politikája ellen alakítani, valamint ellenforradalmi mozgalmat szervezni, és szabotálni a vetési és aratási munkálatokat...

A Párt, a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság legádázabb ellenségei a gabonabegyűjtés szabotálói, akiknek párttagsági igazolvány van a zsebükben. Hogy elnyerjék a kulákok és más szovjetellenes elemek tetszését, csalárd, kétkulacsos módon szervezkednek, hogy a Párt és a kormány által meghatározott feladatok ne teljesüljenek.

Az ukránosítás politikája hibás volt: „gépiesen” zajlott a végrehajtása, fejtegette a dekrétum, nem lettek kellően tekintetbe véve a célok, amelyeket szolgált. Ahelyett, hogy előmozdította volna a Szovjetunió érdekeinek érvényesülését, az ukránosítás lehetővé tette, hogy „burzsoá nacionalista elemek, petljuristák és mások” titkos ellenforradalmi sejteket hozzanak létre az államapparátuson belül. Ez a probléma nem is csak Ukrajnában volt tetten érhető. A dekrétum kikelt az észak-kaukázusi „felelőtlen, nem bolsevik ukránosítás” ellen is, amely törvényes fedezéket biztosított „a szovjethatalom ellenségeinek”.

Kulákok, egykori fehérgárdisták, kozákok és a Kubáni Rada tagjai – akik a polgárháború idején független, kubáni kozák államért küzdöttek – mind hibásak voltak. Megneveztettek és össze lettek kötve mint ukránok, vagy legalábbis mint az ukránosítás haszonélvezői.

A második dekrétum az elsőben foglaltakat visszhangozta, de tovább terjesztette az ukránosítás tilalmát a Távol-Keletre, Kazahsztánra, Közép-Ázsiára, a Közép-feketeföldi kormányzóságra és „a Szovjetunió más területeire”, amelyeket esetleg megfertőzhetett az ukrán nacionalizmus. A szovjet kormány azért bocsátotta ki ezt a kiegészítést, hogy „elítélje az egyes ukrán elvtársak által a Szovjetunió egész térségeinek kötelező ukránosításával kapcsolatban tett javaslatait”, és intézkedjen az ukránosítás azonnali leállításáról mindenütt. A megnevezett régiókat utasították, hogy azonnal állítsák le az ukrán nyelvű újságok és könyvek nyomtatását, és tegyék az orosz az iskolai oktatás fő nyelvévé.

A két dokumentum magyarázattal szolgált a gabonaválságra, és bűnbakokat nevesített. Egyszersmind azonnali, tömeges tisztogatást indított el az Ukrán Kommunista Párt funkcionáriusai körében, és verbális, majd fizikai támadásokat egyetemi professzorok, iskolai tanárok, tudósok és értelmiségiek, bárki ellen, aki szószólója volt az ukrán nemzeti gondolatnak. Az elkövetkező évben tisztogatás, bezárás, vagy átalakítás lett a sorsa minden intézménynek, amely kötődött az ukrán kultúrához: egyetemeknek, akadémiáknak, galériáknak, kluboknak.

A dekrétumok közvetlen kapcsolatot teremtettek az ukrán nemzeti identitás ellen intézett támadás és az éhínség között. Ugyanaz a titkosrendőrségi szervezet hajtotta végre őket. Ugyanazok a tisztviselők felügyelték a velük kapcsolatos propagandát. Az állam szempontjából ugyanazon projekt részeit képezték.

TISZTOGATÁS AZ UKRÁN PÁRTBAN

Az OGPU gyakran eszelt ki fantasztikus összeesküvés-elméleteket az ellenségeiről. A gabonabegyűjtési politikával szembeni ellenállás azonban az Ukrán Kommunista Párt vezetésének alacsonyabb szintjein valóságos volt. 1932 novemberében frissültek és újfent köröztetésre kerültek a párton belüli elégedetlenségre vonatkozó jelentések, amelyek Sztálint arra a kijelentésre indították, hogy „Ukrajnában szörnyen állnak a dolgok”. Ukrán párttagok százai rendszeresen és többször is felléptek a gabonaelkobzások és a feketelisták ellen, szóban és tevőlegesen egyaránt.

A kéréseik időnként érzelmi színezetűek voltak. Szvatovje városában egy párttag egy hosszú levélben nyíltan kifejtette a nézeteit a helyi pártbizottságnak. „Emlékszem, a Komszomolban töltött első napomtól kezdve, mennyire vágytam azzal az érzéssel dolgozni, hogy a Pártnak igaza van, hogy igazam van” – írta. De 1929-ben kezdtek kételyek ébredni benne. Amikor pedig az emberek éhezni kezdtek, úgy érezte, tiltakoznia kell: „Az általános pártirányvonal rossz, és az érvényesítése a vidék elszegényedéséhez, a mezőgazdaság kényszerített proletarizációjához vezet, amit megerősítenek a vasútállomásainkon tapasztaltak és a hontalan árvák tömeges megjelenése a városainkban.” Mások világosan látták, hogy az új rekvirálások egyenesen a köztársaság ellen jelentenek támadást. „Tíz, vagy húsz körzetben lehet elkövetni hibákat – mondta a jelentések szerint egy helyi párttitkár –, de ha Ukrajna minden körzetében hibákat követnek el, az azt jelenti, hogy valami nincs rendjén.”

Az ilyen kétkedő megnyilvánulások nyugtalanították a szovjet vezetést. Hiszen ha kommunisták nem támogatják többé a hivatalos politikát, ki fogja végrehajtani azt? Senki nem vette komolyabban ezt a problémát, mint maga Sztálin. Miután konzultált Balickijjal, akivel 1932 novemberében kétszer találkozott, körlevelet küldött minden nemzeti, regionális és helyi pártvezetőnek szerte az országban, háborút hirdetve a párton belüli árulók ellen. „Egy olyan ellenséget, akinek párttagsági igazolvány van a zsebében, szigorúbban kell büntetni, mint a párttagsági igazolvány nélküli ellenséget”, jelentette ki:

A szabotázs szervezői az esetek többségében „kommunisták”, azaz olyan emberek, akiknek párttagsági igazolvány van a zsebében, pedig jóval korábban állaspontot váltottak, és szakítottak a párttal. Ezek ugyanazok a szélhámosok és csalók, akik kulák politikát folytatnak, miközben színleg „egyetértenek” a párt általános irányvonalával.

Ekkor már változás kezdődött magas szinten is. Sztálin visszahelyezte Balickijt az ukrajnai titkosrendőrség élére, véget vetve rövid tartózkodásának a moszkvai parancsnokságon. Visszaküldte Ukrajnába Pavel Posztisevet is, aki annak idején harkovi párttitkár volt, majd egy darabig a Központi Bizottság propagandairodáját irányította Moszkvában. Az elkövetkező hónapokban Posztisev Sztálin közvetlen megbízottjaként egyfajta ukrajnai főkormányzó szerepét töltötte be. Sztálin egyszersmind elmozdította az ukrajnai vezetésből Viasz Csubart, Sztanyiszlav Kosziornak és Grigorij Petrovszkijnek viszont megengedte, hogy maradjanak (az előbbi 1938-ban letartóztatták, és 1939-ben kivégezték; az utóbbinak sikerült az

1950-es évekig életben maradnia). 1932–33 telén új vizsgálatok, eljárások és letartóztatások hullámát indította el, melyek az Ukrán Kommunista Párt alsóbb szinten lévő tagjait érintették, azokat, akik előzőleg tiltakozni mertek. Erre a tisztogatásra az éhínséggel egyidejűleg került sor, az eredménye pedig az lett, hogy az Ukrán Kommunista Párt Moszkva eszközévé vált, amelynek nem volt semmiféle autonómiája, semmiféle lehetősége, hogy önálló döntéseket hozzon.

A helyi vezetők magas árat fizettek az őszinteségükért. Orihiv faluban például a helyi kommunisták megpróbálták kimondani az igazságot. „Párttagok vagyunk, és nyíltan kell beszélnünk – mondták a harkovi kollégáiknak. – A terv irreális, és nem fogjuk teljesíteni. 45–50 százalékig fogunk eljutni.” Évekkel később, amikor Orihiv ügyét újra megvizsgálták – 1964-ben, a „hruscsovi olvadás” néven ismert időszakban –, egyik tanú a másik után jelentette ki, hogy az orihivi kommunisták azért nem teljesítették a tervet, mert az lehetetlen feladat volt: a földjeiken egyszerűen nem termett annyi gabona. Egyikük, Mihajlo Nyesztyerenko, egy korábbi kolhozvezető, felidézte, milyen nyomás nehezedett rájuk azokban az években: „A helyzet az, hogy a szabotázs szó akkoriban egy jelentés nélküli szó volt. A legapróbb hibáért szabotőrnek neveztek bennünket, főnököket, és represszióval fenyegettek.”

Az efféle gondolatok akkoriban árulásnak számítottak, és számos orihivi pártfunkcionáriust letartóztattak és elítéltek. Néhányan hosszú időt töltöttek a Gulagban. Sokuk soha nem tért haza. Az OGPU ezeket a rendkívüli büntetéseket igazolandó a cselekedeteiknek mélyebb értelmezést adott: bár úgy tettek, mintha párttagok lennének, az olyan kommunisták, mint az orihiviek, titkon az állam megdöntését tervezték. Az orihivi kommunisták „a párt és a munkásállam elárulásának kulák útját követték, a szabotázs, a kollektív gazdaságok demoralizálásának, a gabonabegyűjtés szervezett

szabotálásának útját követték, egész idő alatt palástolva a kulák-tolvajlásait, azt színelve, hogy »egyetértene« a Párt általános irányvonalával».

Az elítéltek egyike – Marja Szikpjan-Bazilevics, egy pártapparatcsik, aki tíz évet töltött a Gulagban – harminc évvel később kijelentette, hogy „abszolúte ártatlan emberek szenvedtek, becsületes és elvhű kommunisták”. De az 1933-as orihivi letartóztatások erős üzenetet hirdettek: maguk a párttagok is bűnvádi eljárás célpontjává válhatnak. Bárki, bármennyire hithű, bármennyire jó kommunista, bűnbak lehetett immár, ha merészelt ellentmondani a hatóságoknak.

Az orihivi kommunisták megbélyegzéséhez használt nyelvezetet az egész köztársaságban alkalmazták. November 18-án, ugyanaznap, amikor elrendelte minden megmaradt gabonakészlet elkobzását, az ukrajnai Politbüro kibocsátott egy dekrétumot „az ellenforradalmi fészkek felszámolásáról és a kulák csoportok legyőzéséről” is. A feketelistázott falvakban „kulákok, petljuristák, pogromisták és más ellenforradalmi elemek” jelöltettek meg mint letartóztatandók. Négy nappal később Moszkvában a szovjet Politbüro a halálbüntetés visszaállításáról határozott azon párt- és kolhozvezetőket illetően, akik nem teljesítették a gabonabegyűjtési célokat. A kivégzések elrendelésére ukrán funkcionáriusok, köztük Koszior alkotta különleges „trojka” nyert felhatalmazást. Egyszersmind utasítást kaptak arra vonatkozóan, hogy tíznaponta tegyenek jelentést Moszkvának a döntéseikről.

Kosziorék gyorsan cselekedtek. Az OGPU négy napon belül nem csupán széles körű elégedetlenségre, hanem „kulák-petljurista” összeesküvés bizonyítékaira is bukkant 243 ukrajnai körzetben. A titkosrendőrség csak 1932 novemberében 14 230 embert tartóztatott le; a letartóztatások teljes száma abban az évben 27 000-re rúgott, ami elég nagy szám volt a párt alapokig ható kizsigerezéséhez. Árnyék vetült még a fiatalokra

is, akik nem voltak tagjai a pártnak: 1932 vége és 1934 eleje között a Komszomol 18 638 tagját zárta ki.

Ahogy a letartóztatások folytatódtak, az OGPU szóhasználata még eszelősebb lett. „Az operatív akció a kollektív gazdaságokon belüli szovjetellenes csoportok ellen gyors ütemben folytatódik”, hirdette az ukrajnai OGPU operatív közleménye 1932 decemberében:

A kollektív gazdaságokban leleplezett és felszámolt ellenforradalmi csoportok tevékenységének részét képezte a fontos mezőgazdasági kampányok, kiváltképpen a gabonabegyűjtés aláásása; a tékozlás; a gabona letagadása és rejtegetése; valamint a kolhozellenes és szovjetellenes izgatás... A kolhozokon belül felszámolt csoportok túlnyomó többsége közvetlenül kulák és ellenforradalmi csoportok, elsősorban petljurista elemek befolyása alatt állt, akik mértelyezték a kolhozokat és azok adminisztratív apparátusát...

A fiktív „összeesküvés” egyszersmind fajsúlyosabb, komplexebb lett, és szorosabban kapcsolódott a múlt lázadásaihoz. A letartóztatottak, főleg a novemberben és decemberben letartóztatottak közül sokan kolhozok elnökei vagy felsővezetői voltak; mások könyvelők, vagy hivatalnokok. A listákon a letartóztatottak neve mellett gyakorta ott voltak a kitalált, vagy valós kötődéseik és megbízatásaik is: „egykori petljurista parancsnok”; „kereskedő fia, akinek az anyját északra küldték”; „egykori földtulajdonos”; „Petljura és Mahno bandáinak hajdani tevékeny tagja”. A „bűncselekményeiknek” mindig vélelmezett kenyerlopáshoz, a gabonabegyűjtés kritizálásához vagy egyéb tevékenységekhez volt közükhöz, amelyek valamiképpen megmagyarázták az ukrajnai gabonabegyűjtés kudarcát. Az

indítékaikat azonban nem pusztán politikainak, hanem egyszersmind ellenforradalminak is minősítették. Azt állították róluk, hogy osztályellenes elemek, kulákok, Mahno, Petljura, az SZVU vagy valami más régi forradalmi mozgalom befolyása alatt állnak.

Néhány esetben szembetűnően összekapcsolták a múltat és a jelent. Az Odesszai kormányzóságbeli Kosztantyinivka faluban a hatóságok 1932 decemberében az akkori magatartására, valamint a múltbéli kapcsolataira hivatkozva tartóztatták le Tyimofij Pikalt. Az ügyről készített beszámoló szerint Pikal arra szólította fel a gazdatársait, hogy ne szolgáltatassanak be gabonát: „Az idén a szovjet hatóságok el fogják venni minden kenyerünket, mi pedig összeesünk majd az éhségtől, ha a kenyerünket odaadjuk.” A rendőrség egyszersmind megjegyezte, hogy Pikal „a parasztfelkelés idején egy egység parancsnoka volt” egy évtizeddel korábban. A hírhedt 54–10-es törvénycikk alapján – „szovjetellenes tevékenység és propaganda” miatt – tartóztatták le, és állították bíróság elé.

Hasonló sorsra jutott Petro Ovcsarenko, aki az Odesszai kormányzóság egy másik falujában lakott. Ovcsarenkót 1932 decemberében egyszerre vádolták meg azzal, hogy a múltban „szektás csoportot szervezett”, valamint azzal, hogy „módszeresen agitált a gabonabegyűjtési tervek ellen”. Állítólag hallották, amint ilyeneket kérdez: „Mi szükségünk van ezekre a tervekre? Kinek van joga elvenni a gabonánkat, és éhkoppra juttatni bennünket? Nem fogjuk átadni a gabonánkat...”

Az év végére az „összeesküvésnek” nemzetközi vonatkozásai is lettek. December végén Balickij leleplezett egy szervezkedést, „egy lengyel-petljurista földalatti lázadást, amely Ukrajnában 67 helyi körzetre terjedt ki”. 1933 februárjában ismét egy „külföldiekhez és külföldi kémkedéshez, főleg a lengyel tábornoki karhoz kapcsolódó földalatti ellenforradalmi lázadásáról írt. Balickij orosz kollégái megerősítették ezt a

konkrét összeesküvés-elméletet az év elején, amikor a szovjet OGPU szervei Moszkvában elkészítettek egy még kidolgozottabb jelentést „a leleplezett és megsemmisített kulák-fehérgárdista-lázadó ellenforradalmi szervezetekről”, és pedig nemcsak Ukrajnát, hanem – az 1932. decemberi dekrétumokat követően – az Észak-Kaukázust, a Közép-feketeföldi kormányzóságot és az Urált illetően is.

A moszkvai jelentés még Balickij kitalációin is túltett, amikor azt állította, hogy kapcsolatot fedezett fel a várakozásoktól elmaradó teljesítményű kolhozok és az „Orosz Összkatoni Unió”, egy száműzött cárista tisztek alkotta szervezet között, amelyet Pjotr Vrangel fehérgárdista tábornok vezetett. Ukrajnában az OGPU elfogott egy Barilnyikov nevű kulákot, akit állítólag Vrangel küldött Párizsból, hogy a gabonabegyűjtés és a kollektivizáció ellen agitáljon. Találtak továbbá „23 lengyel-petljurista képviselőt”; egy „kiterjedt földalatti lázadó szervezetet” Ukrajna nyugati körzeteiben, valamint Donbaszban, amely állítólag egy „varsói székhelyű” ukrán száműzött kormányhoz kötődött; egy „kulák-fehérgárdista diverzáncsoportot”, mely a román hírszerzéssel állt kapcsolatban, Kubánban pedig „fehérgárdista emigránsok kozák központjaihoz” kötődő szervezeteket. E különböző csoportokat többek között azzal vádolták, hogy politikai rölapokat terjesztettek; kolhozok tulajdonában lévő ingatlanokat gyújtottak fel; elpusztítottak egy baromfitelepet és leöltek 11 000 szárnyast; ügynökként használt tengerészek révén külföldi ellenforradalmi szervezetekkel teremtettek kapcsolatot, továbbá, természetesen, szabotálták az aratást, és gabonát loptak.

Míg a párt alsó szintjein valóban ellenállás mutatkozott, ezeknek a rendkívül kiterjedt nemzetközi kapcsolatoknak a képtelensége még az OGPU mércéje szerint is szembetűnő volt. Lengyelország 1932 júliusában megneemtámadási egyezményt

kötött a Szovjetunióval. A jelentésekben megnevezett fehérgárdista tábornokok már félig-meddig visszavonultan éltek Párizsban, idős emberek voltak, és nem rendelkeztek kapcsolatokkal, vagy befolyással a Szovjetunióban. Petljura rég meghalt.

A Balickij és az OGPU főnöke, Genrik Jagoda által koholt vádak rendeltetése azonban nem az igazság tükrözése volt. Ennek a roppant politikai összeesküvésnek a leleplezése magyarázatul szolgált arra, miért vall kudarcot az aratás, miért éheznek az emberek, miért vall kudarcot a Sztálinhoz oly szorosan és közvetlenül kötődő szovjet mezőgazdasági politika. Ezt megerősítendő Sztálin december végén személyesen küldött levelet a Központi Bizottság tagjainak és tagjelöltjeinek, valamint a köztársasági, kormányzósági és helyi szintű pártvezetőknek. Csatoltan pedig terjengős, szószátyár jogi dokumentumokat, amelyek „a Harkovi és Dnyepropetrovszki kormányzóságokban a gabonabegyűjtést akadályozó szabotázscelemekényeket” taglalták, valamint „kubáni rongáló csoportok” tevékenységét. Végül mellékelte a bűnös tisztviselők listáját, a bűncselekményeik felsorolásával együtt.

Az összeesküvésről költött mese a pártban maradók számára ideológiai igazolással is szolgált arra, amit tenni készültek. A halálos új dekrétumokat Moszkva egyedül nem tudta végrehajtani. A politika érvényre juttatása helyi kollaboránsokat igényelt. Néhány héten belül emberek ezreinek kellett a szomszédaik éhezését eredményező intézkedéseket végrehajtaniuk. Ehhez többféle motiváció szükségeltetett: félelem a letartóztatástól, félelem az éhezéstől – továbbá hisztéria, gyanakvás és az ellenség gyűlölete.

TISZTOGATÁS A NEMZETI MOZGALOMBAN: „A KIVÉGZETT RENESZÁNSZ”

A decemberi dekrétumok közvetlen áldozata az Ukrán Kommunista Párt volt. De az utasítások, amelyek előírták az ukránosítás és a gabonaelkobzás összekapcsolását egyszersmind az ukrán nemzeti mozgalom végét is jelezték a Szovjetunióban.

A kulturális vezetők helyzete 1932 őszére valójában máris lényegesen romlott. 1927, a „sumszkijizmus” elleni összehangolt felhorgadás óta bizonytalanabbá vált mindazok élete, akik kötődtek az ukrán kultúrához. Mihajlo Hrusevszkij továbbra is támadásoknak volt kitéve; olyan támadásoknak, amelyek egy részére számíthatott, más részére nem. A vele foglalkozó titkosrendőrök szándékosan ellenségességet szítottak körülötte, arra ösztönözve a barátait, hogy illessék kritikával. A bevételei elapadtak. A marxista történészek új iskolája immár támadta az ukrán történelemről írt könyveit, mondván, nem fordított kellő figyelmet a munkásosztály történetére, és túlságosan nagy érdeklődéssel viseltetik az ukrán identitás kialakulása iránt.

Az OGPU végül 1931 tavaszán tartóztatta le Hrusevszkijt, amikor Moszkvába utazott. Ukrajnába vitték, ahol Balickij személyesen úgy döntött, hogy Ukrajna legnagyobb történészét inkább száműzetésbe küldi, mint börtönbe. Az OGPU visszavitte Moszkvába, és felszólították, hogy maradjon ott. Röviddel utóbb a hatóságok három nyilvános vitát rendeztek, melyek rendeltetése az volt, hogy teljesen törvénytelenítsék a munkásságát. Ezeket a „kirakatpereket” nagy pompa és felhajtás közepette rendezték meg, három épületben, amelyek kapcsolódtak a nemzeti mozgalomhoz: a kijevi operaházban, a

Központi Rada egykori épületében és a Tudományos Akadémián. „Leleplezték” Hrusevszkijt mint aktív ellenséges ügynököt, „ukrán burzsoá nacionalistát és fasisztát, aki állítólag azon dolgozott, hogy Ukrajnát elválassza a Szovjetuniótól és a kapitalista Nyugat alávetettjévé tegye”. Hrusevszkij neve eltűnt a közéletből, ő maga sosem tért vissza Ukrajnába. Sokak által mindmáig gyanúsnek vélt körülmények között halt meg 1934-ben a kaukázusi Kiszlodovszk üdülővárosban.

A Hrusevszkij tárgyalásait követő hónapokban a nemzeti kommunisták – a hithű bolsevikok, akik azt hitték, hogy az ukrán kultúrával és a szovjet retorikával egyaránt inspirálni tudják majd az ukrán parasztokat és munkásokat – mind hasonló sorsra jutottak. Az elsődleges áldozat immár Mikola Szkripnik volt, aki a Sumszkij elleni támadást vezette, nem emelt szót Hrusevszkij meghurcolása ellen, és hűségesen igazodott a párt irányvonalához. 1933 januárjában a párt megszüntette az egyetemeken a Szkripnik által indított ukrán történelmi és nyelvi kurzusokat. Februárban Szkripnik védekezni kényszerült a vád ellen, hogy erővel igyekezett orosz gyerekeket elukránosítani. Márciusban, miközben éhínség dúlt a vidéken, Posztisev, *de facto* Sztálin szóvivője volt Ukrajnában, keresztülvert egy dekrétumot, ami megszüntette az oktatásban az ukrán tankönyveket és az ukrán gyerekek igényeihez igazított tanórákat.

Szkripnik iskolarendszere immár romokban hevert. Júniusban Posztisev azzal vádolta meg, hogy elméleti „hibákat” követett el oktatási népbiztosként. Ennél azonban tovább is ment:

...ezek [az elméleti hibák] triviálisak összevetve azzal a pusztítással, ami az oktatási szervekben zajlott, és arra irányult, hogy a proletariátus iránt ellenséges ideológiával

zavarja össze az ifjúságunkat... [Ennek eredményeként] Az ukránosítás gyakorta petljurista disznók kezébe került, és ezek az ellenségek párttagsági igazolvánnyal a zsebükben az ön széles háta mögött bujkáltak, aki az ukrainai Politbüro tagja volt, és gyakran megvédte őket. Beszélnie kellett volna erről. Ez a fő baj.

Posztisev nem nevezte magát Szkripniket „bujkáló ellenségnek”, de nagyon közel járt hozzá. Röviddel ezután a kommunista sajtóban cikkek sorozata jelent meg, melyek Szkripnik szóhasználatát és nyelvi politikáját támadták, köztük a vadonatúj ukrán ortográfiáját, amit sok éven át, az ukránul beszélő világ minden részéből bevont tudósok közreműködésével állított össze. A Politbüro július 7-ei ülésén Szkripnik a kollégái által megtöltött teremben tiltakozott a vádak mindegyike ellen. A megjegyzéseit hivatalosan elutasították: „Szkripnik nem teljesítette a kötelességét, hogy egy rövid levélben ismerje el a hibáit a Központi Bizottságnak”. Ő azonban ekkorra kivonult a Politbüro üléséről, hazatért, és agyonlőtte magát.

Mások körül is szorult a hurok, kiváltképp az ukrán művészek és írók körül, akik a Budinok „Szlovó”-ban, az Írók Házában, vagyis a kultúra Harkovban élő jeles alakjai számára fenntartott épületben laktak. Az OGPU 1930 óta már-már hisztérikus megfigyelés alá vonta a Budinok „Szlovó”-t. A titkosrendőrök folyamatosan szemmel tartották az épületet; rendszeresen sor került a hatvannyolc lakás átkutatására, és lehetetlenné tették, hogy az udvaron háromnál több ember beszélgetést folytasson, arra hivatkozva, hogy ezek a beszélgetések esetleg illegális „szervezeti” értekezletek lehetnek, amelyeken összeesküvést forralnak. Egy író, Osztap Visnya egy idő után egyáltalán nem tette ki a lábát a lakásából;

egy másik, Mikola Bazsan, minden éjjel ruhástul aludt, arra készülve, hogy elhurcolják.

Letartóztatások kezdték kiüríteni az épületet, és olyan légkört teremtve, amely különösen fájdalmas volt Mikola Hvilovij számára, aki olyannyira sokkolta Sztálint és Kaganovicsot, amikor „európai” irodalmat szorgalmazott Ukrajnában. Ekkorra Hvilovij visszavonta, vagy megtagadta a munkássága provokatív részét, így a híres jelszót is: „El Moszkvától!” Ráadásul körbeutazta a megtizedelt vidéket, saját szemével látta, hogy egyre több paraszt éhezik, és megsemmisülten tért vissza Harkovba. Közölte egy barátjával, hogy az éhínség, amelynek szemtanúja volt, tisztán politikai konstrukció, melynek „rendeltetése, hogy egyszer s mindenkorra megoldja az igen veszélyes ukrán problémát”. Hvilovij számára már nyilvánvaló volt a kapcsolat a halálos gabonabegyűjtési politika és az ukrán kultúra elleni támadások között. Az őt szemmel tartó titkosrendőrök azt is írták, hogy miután visszatért az éhínség sújtotta körzetekből, „minden másnál jobban eluralkodtak rajta az érzelmei”. Amikor letartóztatták az egyik közeli barátját, Mihajlo Jalovij író, végleg betelt nála a pohár. Az öngyilkosságát megelőző órákban írt egy búcsúlevelet. Ebben kifejtette, hogy „egy nemzedék meggyilkolása zajlik... miért? Azért, mert mi voltunk a legőszintébb kommunisták? Nem értem.” A következtetése így szólt: „Éljen a kommunizmus. Éljen a szocializmus építése. Éljen a Kommunista Párt.”

Hvilovij halála súlyosbított az egyébként is rossz helyzeten: a Budinok „Szlovó”-ban lévő informátorok arról tájékoztatták az OGPU-s összekötőiket, hogy az író megmaradt barátai „hősi cselekedetnek” tekintik az öngyilkosságát. Mások keserűen panaszkodva tették szóvá, hogy Hvilovij temetésén nem kerülhet sor semmilyen tiltakozásra, mert a párt „minden beszédet előzetesen ellenőriz”. Az informátorok következtetése: „Akadémiai kutatóintézetekből és az ukrán értelmiségből való

ellenforradalmi elemek Hvilovij halálát ellenforradalmi összeesküvés új lehetőségeként használják.” További letartóztatások következtek; az új áldozatok egyike Olekszandr Sumszkij volt. Néhány hónappal később egy pártlap összekapcsolta Hvilovijt, Sumszkijt és Szkripniket: „Mind arra törekedtek, hogy szovjet Ukrainát elszakítsák a Szovjetuniótól, és kapitalista gyarmattá tegyék.”

Ekkor már jócskán folyamatban volt a tisztogatás a korábban Szkripnik által vezetett oktatási népbiztosságban. A talaj előkészítése már 1927-ben megkezdődött, amikor az OGPU a politikai nézeteiket vizsgálva arra jutott, hogy a tanárok, akárcsak a kolhozok dolgozói az állam támogatásának homlokzata mögé rejtik „szovjetellenes nézeteiket”. 1929-ben és 1930-ban, az SZVU-perek során ezreket vádoltak meg ellenforradalmi összeesküvéssel. Szkripnik lemondása és öngyilkossága után azonban a logikus végkifejletig folytatódott a tanárok, professzorok és oktatásüggyel foglalkozó tisztviselők szisztematikus elbocsátása. 1933-ban az összes regionális oktatási osztály vezetőjét kirúgták, a helyi oktatásügyi hivatalnokok túlnyomó többségével együtt. Mintegy 4000 ukrán tanárt „osztályellenségnek” minősítettek. A pedagógiai intézetek huszonkilenc vezetője közül tizennyolcat elküldtek. Szerte a köztársaságban mindenki elveszítette az állását, akinek bármiféle elképzelhető kötődése volt a nacionalizmushoz – illetve mindenki, akinek feltételezett kötődése volt bármihez, ami nacionalizmusra emlékeztetett. Sokakat ezután le is tartóztattak.

Bármilyen mércét alkalmazunk is, az áldozatok száma nagyon magas volt: két év alatt, 1932-ben és 1933-ban – az éhínség éveiben – a vidéki éhezés felügyeletéért felelős titkosrendőrség majdnem 200 000 embert tartóztatott le az Ukrán Köztársaságban. De még ez a szám is, bármilyen nagy, alulbecslés a katasztrofális hatáshoz képest, amit a tisztogatás

által célba vett konkrét intézmények és társadalmi ágak, kiváltképp az oktatás, a kultúra, a vallás, valamint a könyv- és lapkiadás elszenvedtek. A 200 000 fő valójában a tanult, hazafias ukránok egy teljes generációját jelentette. Ukrajnai kontextusban ez az 1932–33-as tisztogatás hasonló léptékű volt, mint az 1937–38-as Nagy Terror, amely a szovjet vezetés legnagyobb részét megsemmisítette, és sok ukrán áldozatot is szedett.

A döntő fontosságú 1932–33-as időszakban egész intézmények – a lengyel pedagógiai intézet, egy német középiskola – lettek bezárva, vagy estek át teljes oktatói és adminisztratív személyzetcserén. Egyetemi fakultások, könyv- és lapkiadók szűntek meg. Az Ukrán Nemzeti Könyvtár negyven alkalmazottját mint „nacionálfasiszta rongálót” letartóztatták. Felszámolták az Ukrán Tudományos Akadémia összes megmaradt osztályát. Az Ukrán Mezőgazdasági Tudományok Akadémiája az elnökségének 80–90 százalékát elveszítette. Más szervezeteket hasonlóképpen megszüntettek 1933-ban, köztük az Ukrán Szovjet Enciklopédia szerkesztőbizottságát, a Geodéziai Igazgatóságot, a Mozgóképstúdiót, a Súly- és Mértékegységügyi Kamarát, a harkovi Szovjet Jogi Intézetet és sok további. Kétszáz „nacionalista” ukrán darabot betiltottak, a világirodalom klasszikusainak többtucatnyi „nacionalista” ukrán fordításával együtt.

Különösen szívszorító sors jutott a nyizsini pedagógiai intézetnek, amelynek eredete a tizenkilencedik század elejéig nyúlt vissza, és amelyben egykor Nyikolaj Gogol is végezte a tanulmányait. 1933 második felében a Központi Bizottság által felállított különleges testület vizsgálta az intézetet, és a klasszikus épületekben tanyázó gyanús elemek roppant hálózatát „leplezte le”. Vészjósló megállapításokat tett: az intézmény újságja állítólag tele volt a nacionalizmus veszedelmes példáival, a professzorok Hrusevszkij immár

elfogadhatatlan műveit népszerűsítették, a kutatók a múlt kozák vezetőit eszményítették. A szovjet történelmi tanszék vezetője figyelmen kívül hagyta az osztályharc szerepét az ukrán történelemben, és a nézetei nyilvános visszavonására kényszerült; a gazdasági tanszék a gazdasági válság „antileninista” elméletét hirdette. E jelentés befogadása után a helyi pártalapszervezet sok tanszékvezetőt elbocsátott – köztük a biológiai, a történelmi és a gazdasági tanszékeket –, az intézmény múzeumát és lapját pedig megszüntette. A nyizsinyi intézet megmaradt ugyan, de új nevet kapott, oktatógárdája pedig teljesen kicserélődött.

Mások ebből megértették, mi az ábra. Bár papíron folytatódott az ukránosítási politika, a gyakorlatban ismét az orosz nyelv lett mind a felsőoktatás, mind a közélet domináns nyelve. Milliók feltételezték, hogy az ukrán nyelvhez és történelemhez való bármiféle kötődés mérgező, sőt veszélyes, egyszersmind „elmaradottság” és alsóbbrendűség jele. Donyeck városi tanácsa felhagyott az ukrán nyelv használatával; a korábban ukrán nyelvű üzemi lapok immár oroszul jelentek meg. Az odesszai egyetemeken, amelyeken nem sokkal korábban lett ukrán a tanítás nyelve, szintén visszatértek az oroszhoz. Az ambiciózus hallgatók nyíltan igyekeztek kerülni az ukrán tanulását, és szívesebben jártak orosz nyelvű kurzusokra, hiszen így több érvényesülési és karrierlehetőség nyílt meg előttük.

Némelyek most már egyenesen féltek az ukránt használni. A korábban a kurzusai többségét ukrán nyelven indító odesszai szépművészeti akadémia igazgatója fogalmazott a legvilágosabban: „A Szkripnik-ügy után mindenki visszaváltott oroszra, attól félve, hogy máskülönben ukrán nacionalistának minősítenék.” Hasonló erők jutottak érvényre a helyi múzeumokban, valamint a regionális tanulmányoknak és az

ukrán történelemnek szentelt kisebb folyóiratokban. Többségük elvesztette a finanszírozását, és idővel meg is szűnt.

Az egyházon is a represszió hasonló hulláma söpört végig. Az 1921-ben, az ortodoxia független ágaként létrejött Ukrán Autokefalosz Ortodox Egyház máris súlyosan meggyengült az 1929-es SZVU-perek idején, amikor sok vezetőjét letartóztatták és elítélték. 1930 februárjában, a parasztlázongás tetőpontján a Szovjetunió dekrétumban hirdetett harcot „a vallási egyesületek kormányzó testületeiben jelen lévő új ellenforradalmi elemek” ellen, és mint szó esett róla, szorgalmazta harangok és ikonok elrablását, valamint papok letartóztatását.

1931 és 1936 között több ezer templom – az országban lévő összes templom háromnegyede – teljesen megszűnt funkcionálni. Sokuk fizikailag is megsemmisült: 1934 és 1937 között csak a Krímben hatvankilenc templomot romboltak le. Templomokat és zsinagógákat egyaránt más célú használatra alakítottak át. Az épületeknek, közölték az éhező parasztokkal, „gabonaraktárként” kell szolgálniuk. Az eredmény az lett, hogy 1936-ra már csak az 1116 templomban zajlottak szertartások az egész Ukrán Köztársaságban. Sok nagy kormányzóságban – a Donyeckiben, a Vinnicjaiban, a Mikolajiviban – egyáltalán nem maradt ortodox templom. Másutt – a Luhanszki, a Poltavai és a Harkovi kormányzóságokban – egyetlen templom maradt használatban.

Kijev városának is kijutott a szenvedésből. Mivel sok kijevei épület kapcsolódott a nemzeti diadal letűnt pillanataihoz, ezek is az éhínséget követő antinacionalista támadás célpontjaivá váltak. A Szovjetunió Építész Uniójának szakmai lapja helytelenítette, hogy a város építészete „az osztályellenség ideológiájának” megtestesülése. Kijev szocialista újjáépítését végrehajtandó különleges kormánybizottság alakult, amelynek Balickij és Posztisev egyaránt tagjai voltak. 1935-re a bizottság

„általános tervet” fogadott el a város számára, amely terv „a templomok és kolostorok városát szovjet Ukrajna építészetileg teljes, igazi szocialista központjává” formálta. Mindössze néhány évvel korábban az Ukrán Tudományos Akadémia javaslatot tett egy történelmi műemlékzóna, egy „kijevi Akropolisz” létrehozására a város legrégebbi részén. 1935-ben azonban a város inkább lerombolt több tucat építészeti műemléket, köztük ortodox és zsidó temetőket, valamint templomokat és egyházi építményeket. Eltűntek Kijevből a tizenkilencedik századi és kora huszadik századi irodalmi és politikai személyiségek sírjainak emlékművei is. Posztisev állítólag úgy vélte, hogy ez a vandalizmus segíteni fogja a párt harcát a burzsoá nacionalizmus ellen, melyet ez a „történelmi szemét” inspirál.

Az épületek lerombolását támadás kísérte azok ellen az emberek ellen, akik a leginkább értették őket: művészettörténészek és kurátorok egy egész generációja ellen. Rettenetes véget értek olyan emberek, akik életüket a művészet és a tudás ügyének szentelték. Mihajlo Pavlenkót, a kijevi festészeti galéria munkatársát 1934-ben letartóztatták, és 1937-ben agyonlőtték, miután három évet száműzetésben töltött. Fjodor Kuzobovszkijt, a kijevi Anyagi Kultúra Történelmi Intézetének igazgatóját 1938-ban lőtték agyon; előzőleg olyan gyötrelmes kihallgatásoknak vetették alá, hogy mérget kérve próbált könnyíteni a szenvedésén. Pavlo Potockij műgyűjtőt, aki a Történelmi Múzeumnak adományozta a festményeit, nyolcvanegy éves korában tartóztatták le. Vele szívroham végzett Moszkvában, a hírhedt Lubjanka börtönben.

Miután az emberek és az emlékművek eltűntek az útból, a támadás a könyvek ellen folytatódott. 1934. december 15-én a hatóságok közzétettek egy listát a betiltott szerzőkről, elrendelve, hogy a könyveik bármely évből való, bármilyen nyelvű kiadását el kell távolítani a könyvtárakból, a boltokból,

az oktatási intézményekből és a raktárakból. Végül négy ilyen lista jelent meg, amelyek ukrán írók, költők, kritikusok, szociológusok, művészettörténészek műveit tartalmazták, és bárki másét, akit letartóztattak. Más szóval, az értelmiségi osztályhoz tartozók megsemmisítését a szavaik és a gondolataik megsemmisítése kísérte.

Végül az új kultúráirányítás megtámadta magát az ukrán nyelvet is, elsőként Szkripnik szótárát, oly sok tudós együttműködésének gyümölcsét: a mű túlságosan nagymértékben támaszkodott forradalom előtti forrásokra, elhanyagolta az új, forradalmi „szovjet” szavakat, és olyan nyelvi komponenseket tartalmazott, amelyeknek „osztályellenség jellegük” volt. Szerzői a „burzsoá nacionalizmus nyelvelméletét” képviselték, „az Ukrajna Felszabadításáért Szövetség [SZVU] hagyományát követték”, kitakarítandók voltak a különböző intézményeikből. Sokukat letartóztatták, és később megölték.

A szótár hatálytalanítása lingvisztikai változásokhoz vezetett a hivatalos és akadémiai dokumentumokban, az irodalomban és a tankönyvekben. Az ukrán g (Г) betűt kiiktatták, minek folytán a nyelv „közelebb” került az oroszhoz. Az idegen szavakat, nem az ukrán, hanem az orosz formájukban adták meg. Az ukrainai folyóiratok listát kaptak a „kerülendő” és a „használandó” szavakról; az előbbin „ukránosabb”, az utóbbin oroszosabb csengésű szavak szerepeltek. E változások némelyike ismét visszamódosult 1937-ben, amikor a nagy terror során letartóztatták a még meglévő ukrán nyelvészeket, köztük azokat, akik az 1934-es változásokat kikényszerítették. Az évtized végére kaotikussá vált a helyzet, ahogy George Shevelov nyelvész írta:

A tanárok tanácstalanok voltak és féltek, a diákok összezavarodtak. Nem követni az új trendet bűncselekmény volt, követni viszont lehetetlen az információhiány miatt. Akárha a változékonyság az ukrán nyelv inherens vonása lett volna, szemben az oroszsal, amely nem szenvedett el semmilyen bolygatást. Az ukrán máris sérült presztízse tovább romlott.

Valamelyes stabilizálódásra azután került sor, hogy Nyikita Hruscsov 1939-ben a párt ukrainai első titkára lett. Addigra azonban a szakértők börtönbe kerültek, vagy meghaltak; szovjet Ukrajnában sem a könyveiket, sem a gondosan megalkotott nyelvtanaikat nem vették elő többé.

TIZEDIK FEJEZET

Döntések az éhínség idején, 1932: Padláslesöprések és padláslesöprők

...elmúlt rólam a rontás, megpillantottam az embereket. Miért voltam olyan kérlelhetetlen? Hisz hogy kínlódtak az emberek, mit műveltek velük! Ezt mondtam: ezek nem emberek, ez kulákcsurhe. Töröm a fejem: ki találta ki ezt a szót: kulákcsurhe?

Vaszilij Grosszman: *Panta rhei*, 1961⁸

AZ ERŐSZAKOS KISAJÁTÍTÓ – A FEGYVERREL hadonászó, jelszavakkal dobálózó, ennivalót követelő ember – jelensége jóval a kolhozosítás kezdete előtt ismert volt Ukrajnában. Ilyen emberek jelentek meg 1918-ban és 1919-ben, gabonát keresve, hogy ennivalót szerezzenek a hadseregeiknek.

1920-ban ismét megjelentek, amikor a bolsevikok visszatértek a hatalomba. Visszajöttek 1928-ban és 1929-ben, amikor az élelmiszerhiány új hulláma kezdődött. 1932–33 telén újfent felbukkantak, de a viselkedésük megváltozott.

Eltérően az Ukrajnát 1932–33-ban célzó többi intézkedéstől, az aktivisták magatartására vonatkozó írott utasítások soha nem kerültek elő. Talán nem vetették őket papírra, vagy talán megsemmisítették őket, a többi ukrainai eredetű levéltári anyaggal együtt, amely ebből az időszakból származott, és amely sokkal szórványosabban lelhető fel, mint ugyanezen időszak oroszországi anyaga. Mindamellet, a figyelemreméltón egybehangzó szóbeli visszaemlékezések szerint a holodomor előestéjén az aktivisták magatartásában szembetűnő változás következett be.

Azon a télen az ukrainai falvakban tevékenykedő csoportok kezdtek nem csupán gabonát keresni, hanem bármit, abszolúte bármit, ami ehető volt. Kimondottan ennek végrehajtását szolgáló felszereléssel, speciális eszközökkel rendelkeztek, hosszú, olykor horgas végű fémrudakkal, melyeket arra lehetett használni, hogy gabonát keresve minden felületet megbökdössenek vele. A parasztok különböző nevekkkel illették ezeket az eszközöket, hívták őket vasdrótoknak, husángoknak, fémbotoknak, hegyes botoknak, rudaknak, lándzsáknak, nyársaknak és küllőknek. Szemtanúk ezrei mondták el, miként használták ezeket, hogy kemencéket, ágyakat, bölcsőket, falakat, ládákat, kéményeket, padlásokat, tetőket és pincéket kutassanak át; hogy ikonok mögé, kutak mélyére és szeméthalmok alá nyúljanak velük. A férfiakat és a nőket, akik használták őket, semmi nem állította meg; átkutattak még temetőket, pajtákat, üres házakat és gyümölcsösöket is.

Ahogy a múltbéli rekvirálók, gabonát kerestek. De a gabonán kívül elvitték a fákról a gyümölcsöket, a konyhakertekben termesztett magokat és zöldségeket – répát,

tököt, káposztát, paradicsomot – is, akárcsak a mézet a kaptárakból, a vaját, a tejet, a húst, a kolbászt. Olga Cimbaljuk felidézte, hogy a brigádok elvittek „lisztet, gabonaneműt, mindent, ami edényekben volt, ruhákat, jószágokat. Semmit nem lehetett elrejtteni. Fémrudakkal kutattak... átkutatták a kemencéket, feltörték a padlót, falakat szakítottak be.” Anasztaszija Pavlo visszaemlékezése szerint elvittek egy gyöngysort az anyja nyakából, feltételezve, hogy valami ehetőt tartalmaz. Larisa Sevcsuk látta, hogy az aktivisták répa- és mákpalántákat visznek el, amiket a nagyanja a zöldségeskertbe tervezett kiültetni.

Marija Bendrik, aki a Cserkaszi kormányzóságban élt, azt írta, hogy „jöttek az aktivisták, és elvittek mindent. Benéztek a konyhai tárolóedényekbe, elvitték egy ember veteménybabját, egy másiktól a szárított kenyérhéjakat. Kirázták, és elvitték.” A Kirovogradi kormányzóságban Leonyid Vernyidub látta, ahogy a brigádok leszednek három kukoricacsövet, ami a mennyezetre akasztva szárad előkészületképpen, hogy a következő évben vetőmagként szolgáljon. Elvittek továbbá „veteménybabot, gabonát, lisztet, sőt még kompótkészítéshez való aszalt gyümölcsöket is”.

A Csenyivi kormányzóságban Marija Kozsedub látta, hogy a csapatok elviszik nemcsak a tönkölybúzalevest, de még a készítéséhez használt fazekat is. Elvitték a „tejet, tojást, krumplit, csirkéket is... vasrudak voltak náluk, azokkal keresték az elrejtett ennivalót. Akinek esze volt, az erdőben rejtette el az élelmét; mindent, ami a házban, vagy a pajtában maradt, meg lehetett találni”.

Az aktivisták sok helyen elvitték a teheneket is, amelyek megtartására 1930-tól sok családnak engedélye volt, még azoknak is, akik kolhozokban éltek. Ez a veszteség időnként élénkebben maradt meg az emlékezetben, és nagyobb fájdalmat okozott még emberek halálánál is. Egy tizenéves parasztlány

sírva kapaszkodott a családja tehenének szarvába, miközben elvezették az állatot. Egy apa és a fia puskával és vasvillával állt őrt a tehenüknél, nehogy elvigyék. „Akinek volt egy tehene, az életben maradhatott” – idézte fel Hanna Maszliancsuk Vinnicjából. Az ő családja meg tudta tartani a tehenét, és túlélte azt az időszakot; a szomszédaiknak nem volt tehenük, felpuffadtak az éhezéstől, és meghaltak. A családok, mivel nem tudtak takarmányt vásárolni, hatalmas erőfeszítéseket tettek, hogy életben tartsák a tehenüket, akár a házuk zsúpfedelének egy részét is megetették velük.

Az aktivisták elvittek más háziállatokat, így disznókat és szárnyasokat, időnként kutyákat és macskákat is. A Kijevi kormányzáságban Mikola Patrincsuk látta, hogy az aktivisták „elviszik minden élelmünket... megölték még a kutyánkat is, és a tetemét egy kordéra tették”. Sok más túlélő is szót ejt kutyák elviteléről vagy megöléséről, olyannyira, hogy a kutyavadászat – melynek célja talán az ugatás vagy harapás megelőzése volt – már-már sport benyomását kelti: „Sosem feledem, amíg csak élek, hogyan jöttek két járművel, mindkettőn nyolc-tizenkét emberrel... lelógatták oldalt a lábukat, és a puskáikkal udvarról udvarra jártak, hogy megöljék a kutyákat... Utána, amikor végeztek az összes kutyával, nekiláttak összeszedni minden ennivalót...”

Az aktivistáknak arra is utasításuk volt, hogy térjenek vissza meglepetésszerűen, amikor az emberek készületlenek, és nem őrzik az élelmüket. Sok helyre a brigádok többször is ellátogattak. Átkutatták, majd újra átkutatták a családok otthonait, hogy biztosan ne hagyjanak náluk semmit. „Háromszor jöttek el – idézte fel egy asszony –, mígnem végül semmi nem maradt. Aztán nem jöttek többé.” Olykor a nappal és az éjszaka más-más időpontjaiban érkeztek, eltökélve, hogy tetten érik azokat, akiknek van ennivalójuk. Ha egy család történetesen a nyomorúságos ebédjét fogyasztotta, az aktivisták

az asztalról vitték el a kenyeret. Ha éppen leves főtt, levették az edényt a tűzhelyről, és kiborították a tartalmát. Aztán pedig tudni akarták, miként lehetséges, hogy a családnak még mindig volt mit a levesbe aprítania.

Akiknek szemlátomást volt mit enniük, azoknál különös igyekezettel folytatták a kutatást; akik nem éheztek, azok magától értetődően gyanúsak voltak. Egy túlélő felidézte, hogy a családjának egyszer sikerült szert tennie némi lisztre, amiből éjszaka kenyeret sütöttek. Azonnal megjelent náluk egy brigád, amely felfigyelt az ételkészítéssel járó hangokra. Erőszakkal rontottak be, és egyenesen a kemencéből ragadták ki a kenyeret. Egy másik túlélő arról számolt be, hogy a brigádok „egy dombról figyelték a kéményeket: amikor füstöt láttak, odamentek a házhoz, és elvették a készülő ételt, bármi volt is az”. Egy másik család egy rokontól csomagot kapott, amely rizst, cukrot, kölest és cipőt tartalmazott. Néhány órával később érkezett egy brigád, és a cipő kivételével elvittek mindent.

Idővel azonban az aktivisták is megtanulták felismerni azokat a helyeket, ahol a parasztok élelmiszert rejtegethetnek. Mivel sokan a föld alá vermelték a gabonájukat, a brigádok friss ásásra valló jeleket kerestek, a vasrúdjaikat használva a talaj bökdösésére. Egy másik túlélő felidézte, hogy az anyja némi kölest tett egy zsákba, felhelyezte a kéménybe, és cementtel fedte be. De a cement friss volt, és így a köles előkerült. Egy szomszéd eközben a gyermeke bölcsője alá rejtett lisztet, de ezt is megtalálták: „Sírt, és könyörgött nekik, hogy ne vigyék el, mert a gyereke éhen fog halni, de azok a pribékek azért csak elvitték.”

A brigádtagok és a vezetőik még amikor nem portyáztak éppen, akkor is gyűjtötték az értesüléseket, hol, kinél lehet élelem. Informátorokat toboroztak, hogy az aktivisták segítségére legyenek. Egyes falvakban speciális ládákat helyeztek el, ahová az emberek névtelen vallomásokat,

bejelentéseket dobhattak a szomszédaik elrejtett gabonájának hollétééről. Hanna Szuhenko emlékei szerint népszerű dolog volt besúgónak lenni, mert aki megtalálta másvalaki ennivalóját, jutalomképpen megkapta akár az egyharmadát is. A helyi tisztviselőktől szintén elvárták a közreműködést. Igor Buhajevics családja a Poltavai kormányzóságban azért maradt életben, mert az anyja, aki munkát talált Leningrádban, rendszeresen küldött haza szárított kenyérhéjat tartalmazó csomagokat. A csomagok azonban magukra vonták a postahivatal vezetőjének figyelmét, aki egy aktivista kísértetében a család házához ment, hogy kiderítse, mi van bennük. Az aktivista elkobozta a kenyérhéjak felét.

Mások titokban fizetést kaptak: Halina Omelcsenko emlékezett egy spicliként alkalmazott helyi férfira, aki árgus szemmel figyelte a családjukat, és tájékoztatta a hatóságokat a magatartásukról. Mikola Milov felidézte, hogy egy szomszédjuk az egyik nap átment hozzájuk, és szétnézett a házban. Másnap aktivisták érkeztek, és elkobozták az élelmiszerét. Milov megkérdezte a szomszédját, ő jelentett-e róla: „Persze hogy én voltam, azt hiszed, félek bevallani? Most kaptam két zsák búzát, a hat gyerekem nem fog éhezni.” Sok hasonló példa akadt, hogy miképpen használták az éhezést a parasztok cinkossá tételére.

A brigádok pénzt is követeltek. Továbbra is minden parasztra vonatkozott az 1929-es törvény, amelynek értelmében a be nem szolgáltatott gabona értékének ötszörösét tartoztak bírságként fizetni. A feketelistázott falvak lakosainak a megtakarításaikat is át kellett adniuk. Ezeknek a pénzeknek a begyűjtése régóta probléma volt: Lazar Kaganovics, aki Sztálin közeli munkatársaként tevékenykedett Ukrajnában, 1932 decemberében azt jegyezte fel a naplójába, hogy az ukrainai egyéni gazdálkodókat 7,8 millió rubel bírsággal sújtották, de ebből csak 1,9 milliót sikerült beszedni. Viasz Csubar erőtlenül felvetette, hogy ez azért van így, mert „nincs mit eladniuk”. 1932

őszén azonban bútorok és egyéb ingóságok árveréseire került sor, hogy a parasztok fizetni tudják ezeket a bírságokat: „Amikor egy paraszt befizette az adót, újabb, súlyosabb adót vetettek ki rá. Apám nem tudta fizetni ezt a kiegészítő adót, ezért sor került egy árverésre... egy raktárépület, egy fészer került eladásra.” E követeléseknek időnként nem sok közük volt múltbéli adósságokhoz: egy faluban mindenkitől, akinek rokona élt az Egyesült Államokban, azt követelték, hogy adja át a pénzt, amit a feltételezések szerint külföldről kapott.

Miközben élelmet és pénzt kerestek, gyakran került sor erőszak alkalmazására. Egy asszony a Csernyihivi kormányzóságból így emlékezett:

A kutatás közben az aktivisták azt kérdezték, hol van az aranyunk és a gabonánk. Anya azt felelte, hogy nekünk egyik sincs. Megkínozták. Az ujjait egy ajtórésbe tették, és rácsukták az ajtót. Eltörtek az ujjai, vér folyt, anya elájult. Vizet öntöttek a fejére, és megint megkínozták. Megverték, tűt nyomtak a körmei alá...

Két lány a Zsitomiri kormányzóságból hasonló támadást idézett fel, melynek elszenvedője az apjuk volt:

Apánk három vödör árpát rejtett el a padláson, anyánk pedig titokban minden este kását főzött, hogy életben tartsanak minket. Aztán valaki valószínűleg befűjt bennünket, elvittek mindent, és kegyetlenül megverték apát, amiért nem adta elő az árpát az átkutatások során... ajtórésbe tették az ujjait, és rájuk csapták az ajtót, hogy eltörjék őket, szitkozódtak, a padlón rugdosták. Mi dermedten néztük, ahogy összeverik és szidalmazták,

rendes család voltunk, mindig csendesen beszéltünk apánk jelenlétében...

A Vinnicjai kormányzóságban egy kovácsot a falu bizottsága elé vittek, miután búzakalászokat lopott, hogy enni adhasson a három gyerekének: „megverték, megkínozták, teljesen hátracsavarták a fejét, és ledobták a lépcsőn”. A Dnyepropetrovszki kormányzóságban forró kemencékben tartottak embereket, amíg be nem vallották, hogy gabonát rejtegetnek. Akárcsak a kolhozosítás során, a gabona rejtegetésén ért parasztokat megfosztották a még meglévő ingóságaitól, kiebrudalták az otthonaikból, és ruhátlanul hajították a hóba.

További eszköz volt a bebörtönzés. Egy faluban azokat a parasztokat, akik nem tudtak gabonát adni, a helyi szovjet vezetője a „hűtőbe” dobatta. A „hűtő” egyszerűen a falusi tanácsépület hátsó terme volt, ágy, vagy padok – és ennivaló – nélkül. A parasztok egyszerűen ültek a padlón, éhesen, hacsak a rokonaik nem tudták etetni őket. „A férfiakat és a nőket együtt tartották; mind egymás mellett heverték a szalmán.”

Néhányan felidéztek, hogy a brigádok nemcsak elvették az élelmet, hanem mindent elkövettek, hogy tönkre is tegyék. Horodiscsében – egy feketelistázott faluban, amely nagy és különleges figyelemben részesült – egy túlélő felidézte, hogy az aktivisták vizezték a gabonát, hogy megfeketedjen, kicsírázzon, és aztán egy helyi vízmosásba öntötték. Továbbá szénsavat öntöttek a sózott halra, amit a helyi parasztok azért így is megettek. Egy másik család látta, ahogy az összes rablott ételt, amit az otthonukból elvittek, emberi fogyasztásra alkalmatlanná teszik: „Volt náluk egy jókora zsák, és mindent együvé öntöttek – magokat, lisztet, búzát – abba a zsákba. Csak disznók tudták volna megenni, mert minden összekeveredett.”

A legtöbben úgy gondolták, hogy ez a viselkedés egyszerűen egyfajta szadizmus: „Amikor találtak valamit, a padlóra szórták, és élvezték a látványt, ahogy a síró gyerekek a porból szedegetik össze a lencse- vagy babszemeket.”

Biztosítandó, hogy a parasztok ne „lophassanak” a földekről semmilyen ott termő gabonát, a brigádvezetők lovas őröket küldtek – rendszerint falusiakat, akiket megvesztegetéssel, ételt ígérve bírtak rá erre –, hogy vigyázzanak a mezőkre, sőt őrtornyokat emeltek melléjük, hogy senki ne vehessen el róluk semmit. Fegyveres őröket – ugyancsak sokuk volt falubeli – helyeztek a csűrök és más épületek elé, ahol gabonát tároltak. Most, hogy már csak igen kevés élelem maradt, az augusztus 7-ei törvény, amelyet a tallózók ellen hoztak, kezdett jelentőséget nyerni. 1932 késő őszén „úgy folytattuk az élelemkeresést, hogy búzakalászokat tallóztunk learatott mezőkön – idézte fel egy poltavai férfi. – De a tallózás tilos volt, és lovas felügyelők kergettek és ostoroztak bennünket.” Megbüntették az embereket, mert fagyott répát, csírázott gabonát loptak, vagy akár búzát a saját magánparcellájukról. A Kijevi kormányzáságban egy cukorrépa-feldolgozó üzem mellett véres holttestek heverték temetetlenül a feldolgozatlan répahalmok mellett, figyelmeztetésül a lopást fontolgatók számára.

A parasztok, hogy a családjuk ne haljon éhen, olykor kisgyerekeket küldtek a mezőkön maradt gabona keresésére, remélve, hogy rájuk nem fognak figyelni. „Mi, gyerekek szaladtunk a kolhoz tarlójára a szárazakat gyűjteni – idézte fel Konsztantyin Mocsulszkik, aki akkor nyolcéves volt. – Lovas mezőőrök hajkurászták a gyerekeket, bőrből font korbáccsal ütlegelve őket. De én azért összeszedtem vagy tíz kiló gabonát.” Nem mindenki tudta elkerülni a felügyelőket. A Harkovi kormányzáságban egy kislánynak egyszer sikerült összeszednie némi búzakalászt, de a mezőről hazafelé menet találkozott három fiatal Komszomol-taggal. Azok elvették a búzáját, és

annyira megverték, hogy „utána sokáig zúzódások voltak a vállamon és a lábszáramon”. Talán szerencsés volt: egy másik túlélő emlékezett egy kislányra, akit agyonlőttek, miközben a mezőn hagyott krumplit szedegette össze.

Aki ennivalót birtokolt vagy készített, vagy akár gabonát őrölt, gyanússá vált. A Cserkaszi kormányzóságban az aktivisták összetörték Tyimosivka falu összes malomkövét. A helyiek szerint azért, hogy „ne legyen hely, ahol egy marék gabonát meg lehetne őrölni, még ha maradt is valahol egy kevés”. Összetörték a malomköveket egy másik cserkaszi faluban, Sztari Babaniban is. Az ottani parasztok úgy vélték, azért törték össze a malomköveiket, hogy több pénzt csikarjanak ki tőlük, mivel ezután kénytelenek voltak a gabonájukat a kolhozba vinni, és fizetni, ha meg akarták őröltetni.

Ahogy teltek-múltak a hetek, gyanús lett már az is, aki egyszerűen csak élt: ha egy család életben maradt, az annyit jelentett, hogy volt élelmük. Ha viszont volt élelmük, akkor át kellett volna adniuk – és ha nem adták át, akkor kulákok voltak, petljuristák, lengyel ügynökök, ellenségek. Egy brigád tagjai, miközben a Cserkaszi kormányzóságbeli Mihajlo Balanovszkij házat átkutatták, tudni akarták, „miként lehetséges, hogy ebben a családban még senki nem halt meg”. Más brigádtagok, akik Szumi kormányzóságban Grigorij Morozéknál kutattak, ezt kérdezték: „Mitől maradnak maguk életben?” Minden egyes nappal dühösebbek lettek a kérdések, durvábbak a szavak: Maguk miért nem tűntek még el? Miért nem esnek össze holtan? *Egyáltalán miért élnek?*

Évekkel, évtizedekkel később a túlélők különbözőképpen igyekeztek leírni azokat a férfiak és igen ritkán nők alkotta csapatokat, amelyek eljártak hozzájuk, és elvették az élelmüket,

tudván, hogy éhezni fognak. Az *oral history*-interjúalanyok „aktivistákat”, „komszomolistákat”, „rekvirálókat”, vagy „gyilkosokat” emlegetnek, akik „vörös csapatot”, „vörös karavánt” alkotva, „vörös seprű” módjára fésülték át a falut. Időnként *komnyezami*-nak nevezik őket, az 1919-ben létrehozott „szegényparaszti bizottságok” után, a tagjaikat pedig gyakran *komnyezami*-veteránoknak. A különleges brigádokat a „vontatóhajó” – *bukszirnyiki* – szóval illették, mert a kvóta teljesítése felé vonszolták a falut. Olykor egyszerűen mint „oroszok”, „idegenek”, vagy „zsidók” jelennek meg a visszaemlékezésekben.

A gyakorlatban a brigádok összetétele 1932 őszén és 1933 telén szinte mindig vegyes volt. Akárcsak 1930-ban, a tagjaik gyakorta különböző szervezeteket képviseltek: a helyi pártalapszervezetet, a kormányzósági vezetést, a Komszomolt, a köztisztviselői testületet, a titkosrendőrséget. Ez szándékos volt így. Ha a vidék összes intézménye részt vállalt a történésekből, akkor mind viselt valamennyi felelősséget az eredményért. A tagságuk sokszor nagyrészt átfedte a múltbéli gabonabegyűjtő csapatokét, gyakran jelen voltak ugyanazok az aktivisták, akik részt vettek a kolhozosítás végrehajtásában, valamint azok az emberek, akik még az 1920-as években tagjai voltak a „szegényparaszti bizottságoknak”.

Akadtt azonban néhány különbség. A brigádok nagyobbak voltak: 1932. november 11-én az Ukrán Kommunista Párt nem kevesebb mint 1100 új aktivista brigád létrehozásáról határozott december 1-jéig – azaz három héten belül. Ez volt az első a sok kísérlet közül, melyek arra irányultak, hogy növeljék a rekvirálási politikát végrehajtó emberek számát. Az idő előrehaladtával több dolgozóra lett szükség, nemcsak az élelem begyűjtéséhez, hanem ahhoz is, hogy őrizzék a mezőket az éhező parasztok elől, megakadályozzák az embereket a

vasútállomásokra való bejutásban és a határátkelésben, végül pedig, hogy eltemessék a halottakat.

A feladatuk is más volt, mint 1930-ban. Ezek az új brigádok nem egy mezőgazdasági reformot hajtottak végre, és még csak nem is színlelték, mintha ezt tennék: élelmet vettek el éhező családoktól, továbbá minden értéket, amit élelemre lehetett volna cserélni, bizonyos esetekben pedig minden eszközt, ami ételkészítéshez volt használható. Emiatt a jellegük és az indítékaik közelebbi vizsgálatot igényelnek.

Akárcsak régebben, minden aktivista csoportban akadt egy-két kívülálló, olyan emberek, akik nem a faluból, a kormányzóságból, vagy akár a köztársaságból származtak. Néhány ezek közül egykor a „Huszonötezresek” közé tartozott, akiknek hozzávetőleg egyharmada 1930 után vidéken maradt, és kolhozokban, gépállomásokon, vagy a pártbürokráciában dolgozott. De az új aktivistákat ebben az időszakban szándékosan a köztársaságon kívülről küldték. 1932 decemberében Kaganovics ellátogatott a dél-ukrajnai Kuznyeckbe, és azt mondta pártaktivisták egy csoportjának, hogy nem elég kemények: „Egy ukrán mondás szerint »az ember szorítson, csak ne vigye túlzásba«. Ők viszont úgy döntöttek, hogy »egyáltalán nem szorítanak«.” A cél, fejtette ki nyíltan Kaganovics, úgy ráijeszteni a falvakra, hogy „a parasztok maguktól árulják el, hol vannak a rejtekhelyeik”.

Ugyanebben a hónapban Kaganovics Sztálinnak is küldött egy táviratot, a gabonabegyűjtő brigádok ukrán tagjainak „megbízhatatlan” voltáról panaszkodva, és az Orosz Köztársaságból való oroszokat kérve segítségül. Egy hónappal később a megrendelés teljesült. Egy hajdani aktivista úgy emlékszik, Krupogyerenci faluban találkozott először „oroszul beszélő fiatalemberekkel”. Úgy hallotta, azért jöttek, mert „a hatóságok nem bíztak abban, hogy a helyi pártaktivisták elvégzik a munkát”.

A kívülállók némelyike a szó más értelmében számított „idegennek”. Bár aktivisták voltak, ukrainai egyetemekről érkezett diákok vagy tanárok, a parasztok szemében, akárcsak a kolhozosítás idején, idegennek tűntek. Akadtak köztük a kolhozosítás veteránjai, de többségük 1932–33-ban járt először vidéken, és fogalmuk sem volt arról, mit fognak találni. A harkovi egyetem hallgatói, akiket 1933-ban mint „önkénteseket” küldtek, hogy segítsék a gabonabegyűjtést, döbbenten szembesültek az igazsággal. „Úgy nézel ki, mint aki kísérteteket látott”, mondta Viktor Kravcsenko egy diáktársának, aki éppen visszatért Poltava környékéről. „Így is van” – felelte a fiú, és elfordította a tekintetét.

Maga Kravcsenko nem sokkal ezután ment vidékre – azt mondták neki, hogy a falusi hatóságoknak „bolsevik vas”-injekcióra van szükségük –, és hamar meglátta a különbséget a propaganda és a valóság között. A „kulákok” nem gazdagok voltak, hanem éheztek. A vidék nem jómódú volt, hanem sivár pusztaság: „Rengeteg szerszám és gép, amiket a magántulajdonosaik valaha mint ékszereket gondoztak, most szétszórva hevert a szabad ég alatt, mocskosan, rozsdásan, sérülten. Lesoványodott tehenek és lovak lézengtek az udvaron; a bőrükre rákérgesedett a gané. Csirkék, libák és kacsák csapatostul dézsmálták a csépeletlen gabonát.”

Kravcsenko akkor nem tiltakozott. Évekkel később kifejtette, hogy mint előtte a Huszonötezresek, szándékosan hagyta magán úrrá lenni a szellemi vakság egy formáját. Sokak nevében beszélt, amikor így fogalmazott „Az ember félig-meddig lecsukja a szemét – és az elméjét – a kellemetlen igazságok előtt, hogy megkímélje magát a lelki gyötrődéstől. Rémülten mentségeket keres, és túlzást, hisztériát emlegetve hessegeti el a tapasztalatot.” A propaganda nyelvezete is segített palástolni a valóságot:

Mi, kommunisták, magunk között, megkerültük a tárgyat, vagy a pártzsargon magasröptű eufemizmusával illetjük. „Parasztfrontról” és „kulákveszélyről” beszélünk, „falusi szocializmusról” és „osztályellenállásról”. Hogy együtt tudjunk élni önmagunkkal, verbális álcázással kényszerültünk elkenni a felismerés valóságát.

Kravcsenkóhoz hasonlóan Lev Kopeljev is 1932 decemberében csatlakozott az egyik gabonarekviráló brigádhoz. Miután részt vett a kolhozosításban, fel volt készülve lelkileg. Akkoriban afféle újságíró volt, cikkeket írt Harkovban egy üzemi lapba. Miután megérkezett a Poltavai kormányzóságban lévő Mirhorod faluba, esténként előadásokat tartott a parasztoknak, „prémes zekét, szürke kaftánt viselő, bajszos férfiaknak és álmatagon közönyös, vagy megvetéstől mogorva fiatal nőknek”. Néhány kollégájával minden másnap közzétett egy hírlevelet, melynek tartalmát „a gabonahozamról szóló statisztikák, a lelkiismeretlen parasztoknak címzett feddések és a leleplezett szabotőrökre szórt szidalmak” alkották. Ámde az agitáció egykettőre kudarcot vallott, és megkezdődtek az átkutatások.

Fiatal kolhoztagokból, a falusi szovjetből és magából Kopeljevől álló csapatok „kutatták át a viskót, a pajtát, az udvart, és vittek el minden szemesterményt, vezették el a tehenet, a lovat, a disznókat”. Elvittek továbbá mindent, ami ért valamit: ikonokat, télikabátokat, szőnyeget, pénzt. Bár az asszonyok „hisztérikusan üvöltve” csimpaszkodtak a családi ereklyébe, az átkutatások folytatódtak. Adják át a gabonát, mondták nekik az aktivisták, és végül mindet vissza fogják kapni. Maga Kopeljev „gyötrelmesnek” találta a feladatot, de egyszersmind megtanulta, hogy a gyűlölettel teli propaganda ismételtetése segít neki megacélozni magát az elvégzéséhez: „Győzködtem magam, magyaráztam magamnak. Nem szabad

hagynom, hogy erőt vegyen rajtam a gyengítő száanalom. Történelmi szükségszerűséget valósítunk meg. A forradalmi kötelességünket teljesítjük. A szocialista hazának szerzünk gabonát. Az ötéves tervnek.”

Sok aktivistának a propaganda is segített, hogy a parasztokat másodrendű állampolgároknak, sőt másodrendű embereknek tekintsék – már ha egyáltalán emberi lényeknek. A városlakók többsége szemében a parasztok máris idegenszerűnek tűntek. Most a mélységes szegénységük, sőt az éhezésük folytán szerethetetlen, sőt nem emberi lények benyomását keltették. A bolsevik ideológiából az következett, hogy hamarosan el fognak tűnni. A francia író, Georges Simenon, aki 1933 tavaszán látogatott Odesszába, azt hallotta egy embertől, hogy a *malheureux*, a szerencsétlenek, akik ennivalót koldulnak az utcákon, nem érdemelnek sajnálatot: „Azok kulákok, parasztok, akik nem alkalmazkodtak a rendszerhez... számukra nincs más hátra, mint meghalni.” Nem kell sajnálni őket: a helyüket hamarosan traktorok veszik át, amelyek tíz ember munkáját képesek elvégezni. A szép új világban nincs hely ilyen sok haszontalan embernek.

Ez az érzület visszhangra talált Andrej Platonov abszurd drámájában, a *Tizennégy vörös kunyhó*-ban is, mely az éhínségről szól (1933). „Mi haszna belőlünk így az államnak? – kérdezi az egyik éhező szereplő a másiktól. – Jobban járna az állam, ha itt tenger lenne emberek helyett. A tengerben legalább vannak halak.” Platonov szóhasználata tükrözte azt, amit a hivatalos sajtóban talált. A megelőző két évben ezek a bárdolatlan, írástudatlan, elmaradott és végső soron felesleges vidéki lakosok határozottan és rendszeresen azzal vádoltattak meg, hogy kerékkötői az előretekintő proletariátus haladásának. A szovjet újságok újra és újra elmagyarázták, hogy a városi élelmiszerhiányt nem a kolhozosítás okozta, hanem a

mohó parasztok, akik maguknak tartják meg a terményeiket. Évekkel később Kopeljev ezt fejtegette egy interjúban:

Azok közé tartoztam, akik elhitték, hogy meg kell rázni a falut, hogy ideadja a gabonát... Hogy a falusiak híján vannak a lelkiismeretnek, a tudatosságnak, hogy elmaradottak. Hogy csak a saját javaik foglalkoztatják őket, és nem törődnek a munkásokkal. Hogy nem érdeklik őket a szocializmus építésének általános problémái és az ötéves terv teljesítése... Ezt tanították nekem az iskolában, a Komszomolban, ezt olvastam az újságokban, ezt hallottam gyűléseken. Minden fiatal így gondolkodott.

Mint mások a pártban, Kopeljev is elhitte, hogy „a falusiak kenyeret és húst rejtegetnek”. Körülötte mindenki más hasonlóképpen ellenséges volt. Kopeljev így fogalmazta meg a nemzedéke álláspontját: „Én igazi proletár vagyok, és nincs elég kenyérem. Te pedig, te vidéki bunkó, te hajdinavető, te nem tudod, hogyan kell dolgozni, de disznózsír van a zsebedben.”

A városi párttitkárok, akik aktivistákat toboroztak, hogy vidékre küldjék őket, pontosan ugyanerre az érzületre hagyatkoztak. A városokban mindenütt, ahol élelmiszerhiány volt, plakátokkal kerestek „katonákat, akik harcolnak a kenyérfronton”. Az aktivisták ugyanezeket a szavakat ismételték, miközben az élelembegyűjtést végezték: „Egyre csak azt ordibálták, hogy teljesítenünk kell a kvótánkat: »Dögöljete meg, de Oroszország meg lesz mentve!«” Kopeljev a memoárjában leírja, miként fertőzte meg ez a mérgező nyelv még a falusiak egyikét, egy fiatal parasztasszonyt is, aki maga szintén nagyon éhes volt ugyan, és önként hozott másfél kilogramm búzát, hogy a brigádnak legyen mit ennie. „Az a fekete hajú fickó azt mondta, hogy a munkások nagyon éhesek,

a gyerekeiknek nincs kenyerük. Ezért hoztam, amennyit csak tudtam. Az összes gabonámat.”

De az 1932–33-ban a falvakban élelmet kereső brigádok tagságának túlnyomó többsége nem kívülálló volt. Nem is az ukrán parasztok iránti gyűlölet motiválta őket, hiszen maguk is ukrán parasztok voltak. Ami fontosabb, szomszédai voltak azoknak az embereknek, akiktől elrabolták az ennivalójukat: helyi kolhozelnökök, a falusi tanács tagjai, tanárok és orvosok, hivatalnokok, Komszomol-vezetők, az 1919-es „szegényparaszti bizottságok” hajdani tagjai, a kuláktalanítás egykori résztvevői. Mint a történelem más népiirtásai során, őket is rávették, hogy olyan embereket öljenek meg, akiket rendkívül jól ismertek.

A legmagasabb szinten ezeket a helyi aktivistákat nem tekintették teljesen megbízhatónak. A segítségükre küldött kívülállók részben azért voltak ott, hogy biztosítsák a munka rendes elvégzését. Gyakorta azt mondták nekik, hogy ne a saját falujukban, hanem a szomszédos falvakban kutassanak, ahol nem ismerik személyesen a parasztokat, akiknek az élelmét el fogják kobozni. Az ukrán vezetés többször is tárgyalt az aggasztó lehetőségről, hogy a begyűjtőbrigádokban túlzott együttérzés ébred az áldozataik iránt. „Szükséges gyakrabban cserélni a tagokat – észrevételezte egy ízben Csubar –, mert gyorsan hozzászoknak a helyiekhez, és falaznak nekik.”

A memoárokból és a dokumentum jellegű forrásokból egyaránt kitűnik, hogy sok aktivista nem volt hajlandó végrehajtani olyan utasításokat, amelyekről tudták, hogy megölnék a szomszédaikat. Mikola Muzijcsuk, aki 1925-től volt tagja a vinnicjai pártalapszervezetnek, és 1932-ben bekerült egy gabonabegyűjtő bizottságba, elveszítette a párttagságát, mert nem volt hajlandó gabonát elvenni a parasztok edényeiből és csupraiból. Két nappal később felakasztotta magát. Toporiscse

faluban Dmitro Szlinyuk, a helyi kolhoz elnöke valójában már elkobzott gabonát vett el az aktivistáktól, megőrlöttette, és aztán szétosztotta a lisztet az éhező parasztok között. Emiatt elveszítette az állását. Bastanka faluban Vira Kiricsenko apját felszólították, hogy csatlakozzon egy brigádhoz, de megtagadta. Három napra bezárták, majd Mikolajiv városba ment, ahol sikertelenül próbált munkát találni. Végül éhen halt. Vira fivére hasonló ajánlatot kapott: ő is visszautasította, mire letartóztatták, és úgy megverték, hogy a kiszabadulása után meghalt. Évekkel később a parasztok felidéztek, hogyan száműztek, végeztek ki, vagy vertek meg testvéreket és apákat, amiért nem voltak hajlandók együttműködni.

Sokan azonban együttműködtek, különböző módokon, különböző szinteken, ilyen-olyan motivációk elegyének engedve. Némelyeknek nem volt választásuk. Egy lány tizenhárom évesen, egyenesen az iskolapadból került egy brigádba; aktivisták érkeztek, ráparancsoltak, hogy menjen velük, és magukkal vitték, hogy vegyen részt az átkutatásokban. Nem volt lehetősége elmondani ezt a szüleinek; egy hetet töltött utasítások teljesítésével, gabonát keresve.

Hozzá hasonlóan mások is úgy gondolták, hogy nincs választásuk, vagy féltek, hogy a visszautasítás a letartóztatásukat, sőt a halálukat jelentené. Az akkoriban ukrán kommunistákra kiszabott sok ezer börtönbüntetés többségét olyan emberek kapták, akik, olykor szándékosan, nem gyakoroltak nyomást a szomszédaikra, hogy adják át minden élelmüket. A gabonabegyűjtés idejére kezdetét vette az Ukrán Kommunista Pártban Balickij tisztogatása, és a vezetők minden szinten tudták, hogy ki vannak téve a letartóztatás és kivégzés veszélyének. A párttagok pereit nyíltan taglalták az újságok. A letartóztatottak nevei megjelentek a párt kommunikéiben, amelyeket kiküldtek a falvakba és a körzeti pártirodába. Nem

akart osztozni a sorsukban senki, aki bármilyen szálon kötődött a párthoz.

A múltbéli erőszak emlékei erősítették a félelmet. Ukrajnában jószerevel mindenkit kegyetlenül meggyötörtek az egymást követő politikai változások hullámai. A legfiatalabbak kivételével mindannyian emlékeztek a csupán tizenhárom évvel korábbi polgárháború tömeggyilkosságaira és pogromjaira. Eszébe jutott mindenkinek a közelmúltbéli kuláktalanítást kísérő könyörtelenség is. Sokan már gyakoroltak hatalmat a szomszédaik felett, és tudták, mit nyerhetnek ezzel. Kopeljev brigádjának vezetője, Bubir, egy földtelen paraszt tüdőbajos fia, „korán elárvult”. A forradalom idején büntetőosztagok tagja volt, 1921 óta a Komszomolban tevékenykedett, részt vett a kollektivizációban és a kuláktalanításban, és nyilvánvalóan élvezte, hogy hatalmában áll fenyegetni a szomszédait. Matvij Havriljuk, a toporiscsei „szegényparaszti bizottság” egyik tagja, 1921-ben bekapcsolódott egy brigád munkájába, kenyeret gyűjtött be a kulákoktól, mint később egy bíróságnak elmondta, és „szegényparaszti tömegek szervezésén” dolgozott. Aktív szerepet vállalt a kuláktalanításban, agitátorkodott a kolhozosítás idején, és lelkes résztvevője volt a házkutatásoknak, amelyek az éhínséghez vezettek. Jól ismerte a halálra éheztetett embereket, de nem volt benne irántuk együttérzés. „Semmi közös nem volt bennem a kulákokkal, és erre bizonyíték az a tény, hogy mindig fenekedtek ellenem.”

1933 telén és tavaszán az éhség minden másnál fontosabb motiváció lett a parasztság körében. Egy letarolt világban, ahol kevés volt az élelmiszer, és nem sok vagyontárgy akadt, kétségbeesett emberek azért kobozták el a szomszédaik élelmét, hogy legyen mit enniük. A brigádok magatartását gyakran nehéz volt bűnbandákétól megkülönböztetni. „Kiraboltak mindenkit, és jól éltek – idézte fel Marina Korobszka a

Dnyepropetrovszki kormányzóságból. – Azt viselték, amit elvettek az emberektől, és a mi élelmünket ették.”

Még akik nem raboltak nyíltan, azok is remélték, hogy csurran-cseppen nekik valami. Mint szó esett róla, a besúgók jutalomra számítottak. Egyes körzetekben az aktivisták leplezetlenül százalékot kaptak abból, amit begyűjtöttek. A december 2-ai feketelista-törvény tartalmazott egy rendelkezést, miszerint „direktíva bocsátandó ki az elrejtett gabonát megtaláló aktivisták jutalmazásáról”. A Dnyepropetrovszki kormányzóság tanácsa 1933 februárjában határozatban javasolta, hogy a brigádtagok kapjanak „10–15 százalékot” az általuk begyűjtött javakból, és más kormányzóságok is hasonló instrukciókat adtak ki. Mindenki tudta, hogy aki a pártnál dolgozik, annak hozzáférése nyíltan élelemhez, vagy élelmiszerjegyekhez, vagy kapcsolatban áll olyan emberekkel, akik rendelkeznek ezekkel. A szintén a Dnyepropetrovszki kormányzóságból való Katyerina Jarosenko azért élte túl az éhínséget, mert az apja pártvezető volt, és ilyenformán bejáratos a Kommunista Párt külön boltjába, ahol gabonát és cukrot vásárolhatott. A legmagasabb rangú pártfunkcionáriusoknak voltak olyan élelmiszerjegyeik is, amelyekkel megvásárolhattak mások számára elérhetetlen árucikkeket. A kiváltságaikból, ahogy kevésbé szerencsések felidéztek, részesültek a gyermekeik is: „Volt egy külön iskola a pártfejesek gyerekeinek. Abban volt egy étkezde... lélegzetelállító illatok terjengtek abból a konyhából, sírva fakadtam tőlük, csak úgy potyogott a könnyem.”

Mások azt hitték, hogy majd kapnak élelmet, de csalatkoztak, mint egy poltavai férfi felidézte: „Akik botokkal mentek élelem után kutatni, azoknak fele belehalt az éhezésbe. Megígérték nekik, hogy kapnak majd ennivalót, ha élelmet keresnek. Nem kaptak semmit!” Egy másik túlélő visszaemlékezése szerint azok a brigádtagok, akik élelmet loptak, és az otthonukban

tartották, elborzadtak, amikor náluk is házkutatásra került sor. Az aktivisták, akiket az egyik faluból egy másikba küldtek kutatni, nem kímélték szükségképpen a többi kollaboránst. Sőt egyik-másik elkövetővel szemben erőszakot alkalmaztak az általuk kirabolt szomszédok. 1933 decemberében mindössze három hét alatt csak a Kijevi kormányzóságban kilenc tisztviselőt öltek meg; nyolc gyilkossági kísérletre került sor, tizenegy esetben pedig a parasztok megpróbálták felgyújtani brigádtagok házát. Még a gyerekek is kivették a részüket kisebb megtorlásokból. A Dnyepropetrovszki kormányzóságbeli Novopokrovka faluban egy aktivista fia eldugta az iskolában a többi gyerek elől a finomlisztből sült cipóit, de hiába. Az osztálytársai így is megverték.

Ahogy a telet követte a tavasz, és az élelemhiánynak egyre többen estek áldozatul, a parasztok többsége felhagyott az ellenállással. Csendben maradtak még azok is, akik 1930-ban lázadtak. Ennek nem lélektani, hanem fizikai oka volt. Egy éhező ember egyszerűen túl gyenge az ellenálláshoz. Az éhség még a dacolásra való késztetést is legyűri.

Akár helyiek voltak, akár kívülállók, mindazok, akik végrehajtották az élelemelkobzásokra vonatkozó utasításokat, tudták, hogy büntetlenül tehetik ezt. Az elkövetkező években talán éreztek valamelyes bűntudatot, esetleg tudatában voltak a parasztok haragjának és kétségbeesésének, akik miattuk éheztek. De azt is bizonyosra vehették, hogy amit cselekedtek, a legmagasabb szinten rendelték el. Egyre csak azt hallották, hogy az éhező szomszédaik kulák ügynökök, veszedelmes ellenséges elemek. Az Ukrán Kommunista Párt 1932 novemberében utasította a tagjait, hogy folyamodjanak ismét ehhez a nyelvezethez. „Egyidejűleg”, a jogi és fizikai represszió alkalmazása közben a pártnak és begyűjtőbrigádjainak

cselekedniük kell: „a rablók, útonállók és kenyértolvajok ellen, a proletárállam és a kolhoztagok becsapói ellen... fel kell szítanunk a kolhoztagok tömegeinek gyűlöletét, gondoskodnunk kell róla, hogy a kolhoztagok teljes tömege lekulákügynöközze és leosztályellenségezze ezeket az embereket.” A gabonabegyűjtők, miközben efféle instrukciók csengtek a fülükben, nem csupán nem féltek attól, hogy büntetést kapnak a tetteikért, hanem jutalomra számítottak.

Andrij Ricsickij különös története igen jól szemlélteti a problémát, ugyanis egyike a néhány kivételnek a szabály alól. Ricsickij, mire egy körzet teljhatalmú ura lett, részese volt kora számos szellemi és politikai mozgalmának. Fiatalemberként, legalábbis saját bevallása szerint, bekapcsolódott az 1919-es parasztfelkelésbe, és beállt az egyik partizáncsapatba. Később szociálforradalmárrá avanzsált, majd meglátta a fényt, és buzgó kommunista lett, noha az Ukrán Kommunista Párt egyik vezetőjeként az egyik „nemzeti kommunista” párthoz tartozott, amely eleinte szemben állt a bolsevikokkal. Még később Tarasz Sevcenkóról írt életrajzot, és ő lett Karl Marx első ukrán fordítója. 1931-ben Ricsickij részt vett a Mihajlo Hruszevszkij elleni összehangolt támadásban, „leleplezve” a híres történészt mint a szocializmus burzsoá ellenségét. Dacára ezeknek az erőfeszítéseknek, amelyekkel integrálódni igyekezett a rezsimbe, a politikai tevékenysége bonyolult története folytán gyanús személyiséggé vált Ukrajnában az 1930-as évek elején, és 1933 novemberében a fiktív „Ukrán Katonai Szervezet” ügye kapcsán letartóztatták.

A pere, amely 1934 márciusában zajlott, arra a rövid időszakra fókuszált, amikor a Mikolajivi kormányzáságban lévő Abruzinka egyik gabonabegyűjtő brigádjának vezetőjeként dolgozott 1932 decemberétől 1933 februárjának végéig. A vizsgálat, amely a három hónap során végzett tevékenységére irányult, alapos volt; az anyag több száz oldalra rúgott, és több

mint negyven tanú meghallgatására került sor. Ricsickijt és más helyi vezetőket, mindenekelőtt Ivan Kobzart, a körzeti pártbizottság titkárát a bíróság ellenforradalmi törekvésekkel, a pártirányvonal eltorzításával, valamint erőszakos túlkapások szándékos elkövetésével vádolta, amelyek célja „elégedetlenség” szítása volt.

A dokumentumokból valójában az derül ki, hogy Ricsickij, Kobzar és a többi helyi vezető nem viselkedett másképp, mint a sok ezer többi ukrajnai kommunista funkcionárius ugyanabban az időszakban. Ricsickijt pontosan azért küldték Abruzinkába, mert a Vinnicjai kormányzóságban már bizonyítottan sikerrel dolgozott gabonabegyűjtőként. Ahogy ezt megelőzően is: 1930-ban az ukrajnai moldáv autonóm köztársaságban – azon helyek egyikén, ahol igen korán durva módszereket alkalmaztak –, és kitüntetésben részesült az erőfeszítése miatt. Miután az új munkahelyére érkezett, azonnal nekilátott egy brigád megalakításának, hogy az abruzinkai parasztokat is a célok teljesítésére kényszerítse.

Egy gazda tanúvallomása szerint a szándékai már az első este nagyon nyilvánvalóvá váltak. Ricsickij összehívta a falu előljáróit egy terembe, becsukta az ajtót, és „azt kezdte ordibálni, hogy az összes kolhoztag petljurista, és addig kell ütnünk őket, amíg össze nem gyűlik a gabona”. Amikor egyesek tiltakoztak, megint kiabálni kezdett: „Tudják maguk, kivel beszélnek? Egy kormánytaggal, a Központi Bizottság tagjával, a Politbüro tagjelöltjével.” Aztán kezdeményezte egy olyan brigád alakítását, amely másként fog cselekedni, mint előtte az összes többi: „minden háznál, ahová ez a brigád belép, teljes renoválásra legyen szükség. Ne maradjon se kemencéje, se teteje.”

A brigádhoz csatlakozott a titkosrendőrség számos helyi besúgója és tagja. Továbbá két közismert bűnöző, ami hétköznapi gyakorlat volt; a rendőrség ismét csak a

könyörtelenségük miatt választott ilyen embereket. Egyikük Szpiridon Velicsko volt, akit 1932 szeptemberében kizártak a helyi kolhozból lopásért. Azért vették be a brigádba, mert hajlandó volt besúgóként dolgozni, és elárulni, hol rejteget gabonát a többi kolhoztag. Átlátta, hogy ezért jutalomban részesülhet, és az ő esetében működött is a dolog: „Nem feledkeztek meg róla az éhínség idején” – állt az egyik tanúvallomásban. Más szóval, ő nem éhezett.

A Ricsickij érkezését követő hetekben az új abruzinkai brigád néhány újdonsággal egészítette ki a gabonabegyűjtés hagyományos módszereit. Az ellenszegülő parasztokat bezárták egy pincébe, olykor két-három napra, és enni alig, vagy egyáltalán nem adtak nekik. Rendszeresen megverték őket, amíg el nem árulták a gabonájuk hollétét. Másokat nyilvános megszégyenítésnek tettek ki: levetkőztetett parasztokat zártak hordókba, amiket faluról falura vittek, „okulásképpen” mások számára, hogy ne kövessék a példájukat. Ha ezeknek a módszereknek egyike sem hozta meg az eredményt, akkor Ricsickij csapata még látványosabb büntetésekhöz folyamodott. Miután elvették a parasztok ingóságait – alsóneműt, edényeket, lábbeliket –, egyszerűen teljesen lerombolták a házukat.

Használtak másfajta erőszakot és kínzást is. Egy helybéli férfi így írta le, miként működtek egy ízben Ricsickij módszerei: „Miután felfedeztem négy gabonarejtekhelyet egy parasztnál, a falusi tanácshoz vittem az illetőt. Ricsickij összeverte, és ezt kiabálta: „Tudod, hogy kenyérrejtegetésért agyon leszel löve?” A férfi visszakiabált: „Nem érdekel, amúgy is elpusztulunk.” Egy másik alkalommal brigádtagok petróleumot öntöttek egy macskára, meggyújtották, és bedobták a pincébe, ahová férfiakat, nőket és gyerekeket zártak be. Fegyver volt a szexuális kényszerítés is: egy brigádtag több nőnek azt mondta, hogy ha lefekszenek vele, nem kell beadniuk a gabonájukat.

Olybá tűnik, a visszaélésekkel kapcsolatos vádaknak azt a szerepet szánták, hogy az erőszakot visszamenőlegesen zsiványokra kenjék, ekként minimalizálva az ilyen bűncselekményekben a párt szerepét. Ricsickij védekezése azonban erős alapokon nyugodott: világos utasításokat követett – és következetesen meg is jutalmazták ezért. A vallomásaiban kifejtette, hogy amikor Arbuzinkába érkezett, rájött, hogy az 1932 őszen hozott dekrétumokat tulajdonképpen nem hajtották végre. A helyi kommunisták nem kezdték elkobozni a parasztok összes élelmét, nem fizettettek velük „adókat” sem, ha nem teljesítették a beszolgáltatási kvótát. Nem tettek ki senkit az otthonából. Pontosan ezek voltak azok a módszerek, amelyeket Ricsickij Vinnicjában sikeresen alkalmazott a felsőbb hatóságok tudtával, és az Abruzinkába érkezése után feltett szándéka volt megismételni ezt.

Ricsickij azt is kijelentette, hogy maga Kaganovics erősítette meg a hitét ezekben a módszerekben. 1932. december 24-én Ricsickij és Kobzar, a helyi pártvezető Voznyeszenszk faluban részt vettek egy értekezleten Kaganoviccsal. Tisztán hallották, amikor ez a magas rangú szovjet vezető az egybegyűlt funkcionáriusok szemére vetette, hogy nem elég kemények. Hallották még a korábban idézett utasítást is, miszerint a feladatuk úgy ráijeszteni a falvakra, hogy „a parasztok maguktól árulják el, hol vannak a rejtekhelyeik”. Az értekezleten – amely hajnali négykor ért véget – aláírtak egy megállapodást arról, hogy 1933. február 1-jéig 12 000 tonna gabonát gyűjtenek be. Ricsickij azt vallotta, hogy inspirálón hatott rá ez a beszéd. Meggyőzte, hogy a falunak szakítania kell a régi, „nem hatékony” gabonabegyűjtési módszerekkel, és keményebb technikákat kell alkalmaznia.

Nem Kaganovics volt az egyetlen magas rangú pártvezető, aki kertilés nélkül kimondta a lényegét. Január második felében az ukrainai Politbüro egyik vezetője, Vologyimir Zatonszkij

Arbuzinkába látogatott, és nagyon is elégedett volt a brigád kíméletlensége láttán. Zatonzkij külön is jóváhagyta a parasztok elleni „koncentrált csapásokat”, a bírságokkal, kilakoltatásokkal és letartóztatásokkal együtt. Ezekre szükség volt, hogy „ráijesszenek másokra”. Ricsickij nyíltan beismerte, hogy inspirálón hatott rá ez a szóhasználat a parasztok házainak lerombolásával kapcsolatban: „Úgy véltem, hogy a nagyobb hatás kedvéért az elkobzandó házakat le kell rombolni. Hogy az emberek a saját szemükkel lássák.”

Ricsickij pere nem utolsósorban azért volt különös, mert erélyesen képviselte a mondandóját, időnként az érveit figyelmen kívül hagyni igyekvő ügyész ellenvetéseivel szemben is. Nem világos, ki rendelte el a vizsgálatot, vagy hogy miért kerülhetett rá sor; általában véve igen ritkán fordult elő, hogy az éhínség előidézőinek bármiféle felelősségre vonásban legyen részük. Kétségtől olyan okok miatt történt így, melyek Ricsickij változatos pályafutásával függnek össze, ami magára vonta a titkos nacionalistákat és lapuló ellenforradalmárokat kereső OGPU figyelmét. Ricsickijt 1934-ben halálra ítélték.

Ricsickij tanúvallomása mindazonáltal eloszlat minden kétséget a korszakban uralkodó morális légkört illetően. Korántsem volt kívülálló, vagy bűnöző; nagyon is a főáramhoz tartozónak érezte magát. A többi brigádtagokhoz hasonlóan nyomós okkal hitte, hogy a pártvezetés a legfelsőbb szinten rendelt el rendkívüli kegyetlenséget, és támogatja, hogy a parasztoktól elvegyék az élelmet és a javaikat. Szó nem volt semmiféle félreértésről.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

Éhezés: 1933 tavasza és nyara

*Hogyan tudnánk ellenállni, amikor
kimozdulni sincs erőnk?*

Marija Dzjuba, Poltavai kormányzóság,
1933

*Egyikük sem volt bűnös semmiben, de egy
olyan osztályhoz tartoztak, amely bűnös
volt mindenben.*

Ilja Ehrenburg, 1934

AZ EMBERI SZERVEZET ÉHEZÉSE, MIUTÁN ELKEZDŐDIK, mindig azonos szabályok mentén zajlik. Az első fázisban a szervezet feléli a glükóztartalékait. Rendkívüli éhségérzet jelentkezik, az éhező személy minden gondolata az evés körül forog. A második fázisban, ami hetekig eltarthat, a test feléli a zsírtartalékait, és az organizmus drasztikusan legyengül. A harmadik fázisban a szervezet a saját fehérjéit fogyasztja el, kannibálként falva a szöveteket és izmokat. Végül elvékonyodik a bőr, kitágul a pupilla, feldagad a láb és a has, mivel az

anyagcsere egyensúlyának rendkívül súlyos zavara a víz visszatartására kényszeríti a szervezetet. Egészen csekély erőfeszítés is kimerültséget okoz. Eközben különböző betegségek gyorsíthatják a halál bekövetkeztét: skorbut, fehérjehiány, legyengült állapot, tüdőgyulladás, tífusz, diftéria, valamint fertőzések és bőrbetegségek hosszú sora, amelyeket közvetlenül vagy közvetve az alultápláltság idéz elő.

A falusi ukránok, akiket 1932 őszén és telén megfosztottak az élelemtől, legkésőbb 1932 tavaszán kezdték átélni az éhezés ezen szakaszait. Sok évvel később a túlélők közül többen írott beszámolóikban és interjúk ezreiben igyekeztek elmesélni azokat a rettenetes hónapokat. Mások számára, akiknek sikerült átvészelnük ezt az időszakot, annyira szörnyű volt az élmény, hogy utóbb képtelenek voltak bármit is felidézni belőle. Egy túlélő, aki akkor tizenegy éves gyermek volt, még olyan dolgokra is vissza tudott emlékezni, amelyek szomorúságot, vagy csalódottságot okoztak nekik az éhínség előtt, olyan apróságokra is, mint egy fülbevaló elvesztése. De magáról az éhínségről nem volt érzelmi jellegű emléke, sem félelmetes, sem fájdalmas: „Valószínűleg elcsökevényesedtek az érzéseim az éhségtől.” Másokkal együtt úgy vélte, hogy az éhezés valamiképpen tompultságot okozott, olyan élmény volt, amely az élet későbbi részében elnyomta az érzéseket, még az emlékeket is. Néhányan úgy találták, hogy az éhség mintha „megcsonkította volna a gyerekek koravén lelkét”.

Egyesek metaforákkal igyekeztek leírni a történeteket. Tetjana Pavlicska, aki a Kijevi kormányzóságban élt, felidézte, hogy a testvére, Tamara „hasa nagyra puffadt, a nyaka pedig hosszú és vékony volt, mint egy madaré. Az emberek nem embernek látszottak, hanem inkább éhező kísérteteknek.” Egy másik túlélő arról számolt be, hogy az anyja „üvegkorsóra hasonlított, ami tele van tiszta, tavaszi vízzel. Az egész teste, ami látszott belőle... áttetsző volt, és vízzel teli, mint egy műanyag tasak.”

Egy harmadik arra emlékezett, hogy a fivére feküdt, „életben volt, de teljesen felpuffadt, és csillogott a teste, mintha üvegből volna”. „Szédültünk – idézte fel egy másik –, és mintha köd borított volna mindent. Rettenetes fájdalmat éreztünk a lábunkban, mintha valaki kifelé húzná belőle az inakat.” Akadt, aki nem tudott szabadulni az emléktől, hogy egy ülő gyerek himbálja magát „előre-hátra, előre-hátra”, és végeérhetetlenül ezt a „dalt” nyöszörgi: „enni, enni, enni”.

Egy oroszországi aktivista, akit azért küldtek Ukrajnába, hogy segítse a begyűjtés végrehajtását, szintén gyermekekre emlékezett:

Mind egyformák voltak: a fejük súlyos mákgubóra hasonlított, a nyakuk vékony volt, mint egy gólyáé, a karjukon, a lábukon a bőr alatt látszott a csontok összes mozgása, maga a bőr sárga hártyaként feszült a csontvázukon. És öregek, elcsigázottak voltak azok a gyerekarok, mintha már hetven éve éltek volna ezen a földön. És azok a szemek, jóságos ég!

Egyes túlélők főleg az éhséget kísérő sok-sok betegségre és a különféle fizikai mellékhatásaikra emlékeztek. A skorbut ízületi fájdalmakat okozott, és kilazította a fogait. Továbbá farkasvakságot eredményezett: az emberek nem láttak a sötétben, és ezért nem mertek az est leszállta után kimozdulni otthonról. A vízkórosság – ödéma – miatt a lábak feldagadtak, a bőr elvékonyodott, már-már áttetsző lett. Nágya Malisko, aki a Dnyepropetrovszki kormányzóság egyik falujában élt, arról számolt be, hogy az anyja „felpuffadt, gyenge lett, öregnek látszott, pedig csak harminchét éves volt. Fénylett a lába, a bőre pattanásig feszült rajta”. Hlafira Ivanova a Hmelnickij kormányzóságból felidézte, hogy az emberek sárgásfekete színt

öltöttek: „a felpuffadt emberek bőre repedezett, és víz szivárgott a sebeikből”.

A dagadt lábú, sebek borította emberek nem tudtak ülni. „Amikor egy ilyen ember leül, reped a bőre, levet ereszt, ami lefolyik a lábán, szörnyű szagot áraszt, és az illető elviselhetetlen fájdalmat érez.” A gyerekek hasa felpuffadt, a fejük pedig mintha túl súlyos lett volna a nyakuk számára. Egy asszony emlékezett egy kislányra, aki annyira lesoványodott, hogy „látni lehetett, ahogy ver a szíve a bőre alatt”. M. Miscsenko így írta le az utolsó stádiumot: „Fokozódik az általános gyengeség; a szenvedő már egyáltalán nem tud felülni, mozdulni sem az ágyban. Kábulatba merül, ami talán egy hétig tart, amíg a szíve fel nem mondja a szolgálatot a kimerültségtől.”

A csonttá-bőrré soványodott emberek gyorsan, váratlanul meghalhatnak, és sokan meg is haltak. Vologyimir Sivcsenko nővére iskolában dolgozott, és szemtanúja volt, hogy a gyerekek óra alatt hálnak meg – „ül egy gyerek az iskolapadban, aztán összecsuklik, leesik” –, vagy a fűben, miközben a szabadban játszanak. Sok embert gyaloglás közben ért a halál, amikor megpróbáltak elmenekülni. Egy másik túlélő felidézte, hogy a Donbaszba vezető utakat holttestek szegélyezték: „Halott falusiak hevernek az utakon, az utak mellett és az ösvényeken. Több volt a holttest, mint ember, aki elvigye őket.”

A tápláléktól megfosztottak evés közben is meghalhattak hirtelen, ha sikerült valami ennivalóhoz jutniuk. Grigorij Szimja felidézte, hogy 1933 tavaszán rettenetes bűz áradt az út mentén fekvő búzaföld felől: éhező emberek vánszorogtak be a gabonátáblába, hogy kalászkokat vágjanak le, és aztán meghaltak: az üres gyomruk már semmit nem bírt megemészteni. Ugyanez megtörtént a városokban kenyérért sorban álló emberekkel is. „Előfordult, hogy amikor egy ember

kenyeret vett, megette, és ott helyben meghalt, miután túlságosan kimerítette az éhség.”

Egy túlélőt annak az esetnek az emléke gyötört, amikor talált néhány répát, és elvitte a nagymamájának. Az asszony megevett kettőt, a többit megfőzte. Órákon belül meghalt, mivel a szervezete nem volt képes megbirkózni az emésztéssel.

Az életben maradtak számára a fizikai tünetek gyakran csak a kezdetet jelentették. A lélektani változások hasonlóképpen drámaiak voltak. Később többen az „éhezés pszichózisáról” beszéltek, bár egy ilyen dolog természetesen nem definiálható, nem mérhető. „Az éhségtől összezavarodott az emberi psziché. Csődöt mondott a józan ész, gyengültek a természetes ösztönök” – idézte fel Petro Bojcsuk. Pityirim Szorokin, aki az 1921-es ínség idején megtapasztalta az éhezést, úgy emlékezett, hogy már egy héttel az élelemmegvonás után is, „nehezemre esett ételen kívül bármi másra koncentrálni. Rövid időre, kényszerítve önmagam el tudtam úzni a tudatomból az »éhség gondolatát«, de mindig újra és újra visszatért, és úrrá lett rajtam.” Végül az ennivaló körül forgó gondolatok „kezdenek megsokszorozódni a tudatban, sokfélék és példátlanul elevenek lesznek, gyakran elérve a hallucinációk stádiumát”. A más jellegű gondolatok „elhalványulnak a tudatban, nagyon homályossá és érdektelenné válnak”.

A túlélők újra és újra írtak és beszéltek arról, miként változtatta meg az éhség a személyiséget, és miként szűnt meg az ember normálisan viselkedni. Az evés vágya egyszerűen elnyomott minden egyebet – és mindenekelőtt a családi érzéseket. Egy asszony, aki mindig kedves és nagylelkű volt, hirtelen változáson ment keresztül, amikor kezdtek kifogyni az élelemből. Kizavarta a házból a saját anyját, mondván, eredjen más rokonhoz lakni: „Két hete vagy nálunk – mondta –, lakjál nála, és ne legyél a gyerekeim terhére.”

Egy másik túlélő felidézte, hogy egy kisfiú gabonát keresett egy mezőn. A nővére odaszaladt hozzá, és azt mondta neki, menjen haza, mert az apjuk meghalt. A kisfiú így válaszolt: „A pokolba vele. Enni akarok.” Egy asszony közölte egy szomszédjával, hogy a legkisebb lánya haldoklik, és ő nem adott neki kenyeret. „Meg kell próbálnom magamat fenntartanom, a gyerekek úgyis meg fognak halni.” Egy ötéves kisfiú, akinek az apja meghalt, belopózott a nagybátyja házába, hogy keressen valami ennivalót. A nagybácsi feldühödött családja bezárta egy pincébe, ahol meghalt ő is.

Szörnyű választásokkal szembesülve sokan olyan döntéseket hoztak, amiket előzőleg elképzelhetetlennek tartottak volna. Egy asszony azt mondta a falubelieknek, hogy gyereket világra hozni mindig képes lesz, de férje csak egy van, ezért azt akarja, hogy ő életben maradjon. Ennek megfelelően elvette a gyerekeitől a kenyeret, amit azok a helyi óvodában kaptak, és az összes gyereke meghalt. Egy házaspár egy mély gödörbe tette a gyerekeit, és otthagyták őket, hogy ne lássák, ahogy meghalnak. Szomszédok hallották meg a gyerekek sírását, kimentették őket, és életben maradtak. Egy másik túlélő felidézte, hogy az anyja elment otthonról, mert nem akarta hallani a kisebbik gyereke sírását.

Uljana Litvin, aki nyolcvanéves volt, amikor interjút készítettek vele, legfőképpen az érzések e megváltozására emlékezett, kiváltképp a családi érzések – az apai és anyai szeretet – eltűnésére: „Higgyen nekem, az éhség állatokká teszi, teljesen meghülyíti még a legkedvesebb, legbecsületesebb embereket is. Se értelem, se megfontolás, se szánakozás, se lelkiismeret. Ezt lehet csinálni kedves és becsületes parasztgazdákkal. Amikor időnként erről a rettenetről álmodom, még mindig sírok álmomban.”

Nőtt a bizalmatlanság is, sőt nőtt már azóta, hogy évekkel korábban kezdetét vette a kolhozosítás és a kuláktalanítás.

„Arra kényszerítettek szomszédokat, hogy kémkedjenek egymás után – írta Miron Dolot –, barátokat kényszerítettek egymás elárulására; gyerekeket arra tanítottak, hogy mószerolják a szüleiket; és még a családtagok is kerülték egymással a találkozást. A falusiak hagyományos vendégszeretete odalett, bizalmatlanságnak és gyanakvásnak adta át a helyét. Állandó társunkká vált a félelem: rettenetesen nyomasztó volt egyedül, tehetetlenül és reménytelenül állni az állam félelmetes hatalmával szemben.”

Jarina Micik felidézte, hogy a családok, akik mindig nyitva hagyták a házukat, még a forradalom és a polgárháború éveiben is, most zárták az ajtókat: „Az évszázadok óta meglévő őszinteség és nagylelkűség nem létezett többé. Eltűnt az éhes gyomrok megjelenésével.” Szülők arra intették a gyerekeiket, hogy óvakodjanak a szomszédoktól, akik mindent tudnak az életükről: sosem tudni, kiből válhat tolvaj, kém – vagy kannibál. Azt sem akarta senki, hogy mások tudják, miként maradtak életben. „Eltűnt a bizalom – írta Marija Doronyenko. – Aki élelemre tett szert, vagy rájött, hogyan lehet hozzájutni, megtartotta a titkot magának, még a legközelebbi hozzátartozóinak sem volt hajlandó elmondani.”

Eltűnt az empátia is, és nem csak a legéhesebbek körében. Az éhezéssel járó kétségbeesés és hisztéria rettegést és félelmet szült, még azokban is, akiknek egyelőre volt mit enniük. Egy névtelen levél, amely eljutott a vatikáni levéltárba, így írta le, milyen érzés volt az éhezők között járni-kelni:

Este, és még fényes nappal is lehetetlen kenyeret nyíltan hazahozni. Az éhezők megállítják az embert, kiragadják a kezéből, gyakran beleharapnak a kezébe, vagy késsel sebzik meg. Láttam nagyon sovány és vad arcokat, nagyon apró, rongyokkal fedett testeket... Itt kell élni ahhoz, hogy

megértse és elhiggye az ember a katasztrófa mértékét. Ma is, amikor a piacon jártam, láttam, ahogy katonák kordéra dobnak két embert, akik éhen haltak, egymás hegyére-hátára. Hogy lehet így élni?

Akárcsak a holokausz idején, a súlyos szenvedések szemtanúi nem mindig éreztek – talán nem is érezhettek – szánalmat. Inkább a szenvedők ellen fordították a haragjukat. A propaganda ösztönözte ezt az érzést: a Kommunista Párt harsányan és dühödten az ukrán parasztokat hibáztatta a sorsukért, és ezt tették mások is. Egy marjupoli lakos így emlékezett egy különösen rút jelenetre:

Egyszer, amikor sorban álltam a bolt előtt, hogy kenyeret vegyek, egy tizenöt év körüli lányt láttam, rongyokban, akinek a szemén látszott, hogy éhezik. A kezét nyújtva könyörgött morzsáért mindenkinek, aki kenyeret vett. Végül odaért a boltoshoz. Az a férfi bizonyára valami újonnan érkezett idegen volt, aki nem tudott, vagy nem akart ukránul beszélni. Szidalmazni kezdte a lányt, mondván, lusta volt ahhoz, hogy a földeken dolgozzon, és egy késpenge tompa oldalával ellökte a kezét. A lány elesett, és elejtette a kenyérdarabot, amit a másik kezében tartott. Ekkor a boltos közelebb lépett, belerúgott a lányba, és ráförmedt: „Kelj fel! Eredj haza, és dolgozzál!» A lány nyöszörgött, kinyúlt, és meghalt. Néhányan a sorban sírni kezdtek. A kommunista boltos észrevette ezt, és így fenyegetőzött: „Egyesek túlságosan is érzelműek itten. Könnyű ám kiszúrni a nép ellenségeit!”

Az éhség fokozta a gyanakvást az idegenek és a kívülállók, még a gyerekek iránt is. A városi lakosok kiváltképp ellenségesen

viselkedtek minden paraszttal szemben, akinek sikerült átkecmeregni a rendőrségi blokádon, és bejutnia a város területére, hogy kolduljon, sőt azokkal a városlakókkal szemben is, akiknek nem volt mit enniük. Anasztaszija K.-t, aki Harkovban volt gyermek az éhínség idején, az apja többször is egy étkezde elé állította, hogy ételmaradékokat kéregessen – mígnem végül egy „jól öltözött férfi” rájuk ordított, hogy hordják el magukat. De ő is átélt fordított helyzetet. Egyszer, miután sikerült vásárolnia egy cipőt, hazafelé igyekezett vele. Megállította egy parasztasszony, a karján egy gyerekkel, és könyörgött, hogy adjon nekik belőle. Anasztaszija a családjára gondolt, és elsietett: „Alig indultam tovább, az a szerencsétlen asszony felbukott, és meghalt. Félelem markolt a szívembe, mert olyan érzésem volt, mintha vádlón nézne rám a tágra nyílt szemével, amiért nem adtam a kenyérből. Emberek jöttek, és elvitték a gyereket, akit még holtan is szorosan magához ölelt. Sokáig kísértett utána annak a halott asszonynak a látványa. Éjjelente nem tudtam aludni, mert egyre csak láttam magam előtt.

Ilyen körülmények között a hétköznapi erkölcs szabályai értelmüket veszítették. Kezdt széles körben terjedni a lopás a szomszédoktól, a rokonoktól, a kolhoztól, a munkahelytől. A szenvedők között a lopás általában bocsánatos bűn volt. Szomszédok loptak csirkét szomszédoktól, és aztán védekeztek, ahogy tudtak. Az emberek nappal kívülről, éjjel belülről zárták a házukat; egy névtelen levélíró így panaszkodott a Dnyepropetrovszki kormányzósági bizottságnak: „Nincs garancia, hogy nem tör be valaki, hogy elvigye az utolsó falat ennivalót, és megölje a tulajdonost is. Hová lehet segítségért fordulni? A milícia tagjai éhesek és félnek.”

Akik állami intézménynél dolgoztak – kolhozban, iskolában vagy hivatalban –, szintén elloptak, amit csak tudtak. Emberek gabonát tettek zsebre, gabonát dugtak a lábbelijükbe, mielőtt

kiléptek a középületekből. Mások fa munkaeszközökbe vájtak titkos üregeket, és azokba rejtettek gabonát. Lovakat loptak – még a milícia parancsnokságáról is –, teheneket, bárányokat, disznókat, levágták és megették őket. 1933 áprilisában és májusában a Dnyepropetrovszki kormányzóság egyetlen körzetében harminc lovat loptak el kolhozokból; egy másik körzetben ötven tehenet vittek el tolvajok. Egyes helyeken a parasztok éjjelente állítólag a házukban tartották a tehenüket, ha volt nekik.

Loptak az emberek a vetőmagkészletekből is, amelyeket előzőleg persze tőlük koboztak el, és most tárolólétesítményekben tartottak. Gyakran csekély mennyiségeket vittek el – a kolhozok dolgozóit rendszeresen azon kapták, hogy megtöltik a zsebüket. Ez a probléma azonban olyannyira elterjedt, hogy 1933 márciusában az ukrajnai hatóságok különleges dekrétummal utasították az OGPU-t, a milíciát és az aktivista csapatokat a vetőmag őrzésére és az augusztus 7-ei könyörtelen törvényt megsértők megbüntetésére. Az eljárásokat gyorsítandó különleges mozgóbíróságokat hoztak létre.

Egyáltalán, senki nem érzett többé bűntudatot a közösségi tulajdon ellopásáért. Egy férfi ezt írta az éhínség idején elkövetett tolvajlásairól: „Akkoriban nem tartottuk ezt nagy véteknek, és nem is jutott eszünkbe, hogy valószínűleg megölünk valakit, amikor megfosztjuk az ennivalójától.” Ivan Brinza és gyerekkori barátja, Vologya egy gabonafelvonó mellett álltak, és valahányszor a földre hullott néhány mag, sokadmagukkal ők is eszüket vesztve értük iramodtak:

A zsákok ki-kiszakadtak, de a szemfüles NKVD-sek azonnal körülvették a helyet, és ránk förmedtek: „Ne merészeljete a szocialista tulajdonhoz nyúlni!” A kiömlött gabonát új

zsákokba tették, de úgy egy tucatnyi szem mindig hátramaradt a porban. Éhes gyerekek vetették a porba magukat, próbálva felmarkolni belőlük, amennyit csak tudtak. De ebben a „csatában” azok a gyerekek alulmaradtak és agyonnyomódtak. Annyira le voltak gyengülve az éhségtől, hogy sosem keltek fel a földről.

A lopás időnként sokkal nagyobb léptékben zajlott. 1933 januárjában egy vizsgálat feltárta, hogy az ukrainai kenyérgyárak és pékségek dolgozói szerte a köztársaságban hatalmas mennyiségű kenyeret és lisztet halmoznak fel, vagy saját használatra, vagy azért, hogy eladják a feketepiacon. Ennek következtében gyakorlatilag a hivatalos boltokban kapható összes kenyér „rossz minőségű” volt, túl sok levegőt és vizet tartalmazott, valamint töltelékanyagokat – fűrészport és más gabonaszármazékokat –, liszt helyett. Bizonyos esetekben a gyárakat „bűnöző szervezetek” tartották ellenőrzésük alatt, amelyek más élelmiszeripari termékekre cseréltek kenyeret. Ezeket az ügyleteket palástolandó a könyveléseket nyakló nélkül hamisították.

Becsületes emberek tolvajjá válása csak a kezdet volt. Ahogy teltek a hetek, az éhezés szó szerint elvette az emberek eszét, irracionális dühkitörésekre és még szélsőségesebb erőszakcselekményekre készítette őket. „Szörnyű volt az éhínség, de nem ez volt az egyetlen dolog; az emberek annyira dühösek és vadak lettek, hogy félelmetes volt kimozdulni” – idézte fel egy túlélő. Akkoriban gyerek volt, és nem felejtette el, hogy egy szomszédjuk fia egy cipóval és a családja által készített dzsemmel hergelt más gyerekeket. Azok elkezdtek kövekkel dobálni, és végül agyonverték. Egy másik fiú egy verekezésbe halt bele, amely egy cipóért tört ki. A felnőttek sem voltak jobban felvértezve, hogy megbirkózzanak az éhség szülte

indulatokkal: egy túlélő beszámolt egy szomszédjukról, akit annyira felbőszítettek az éhségükben síró gyerekei, hogy a csecsemőjét megfojtotta a bölcsőjében, két másik gyereket pedig úgy ölte meg, hogy falnak csapta a fejüket. Csak a fiai egyikének sikerült elmenekülnie.

Hasonló történetet jegyzett fel a titkosrendőrség a Vinnicjai kormányzóságban, ahol egy gazda, nem tudván elviselni a gondolatot, hogy a gyermekei éhen halnak, „tűzet gyújtott a kemencében, és eldugaszolta a kéményt”, hogy megölje őket: „A gyerekek fuldokolni kezdtek, és segítségért kiáltottak a füst miatt, mire az apjuk saját kezűleg fojtotta meg őket, majd a falutanácshoz ment, hogy vallomást tegyen...” A gazda azt mondta, azért követte el a gyilkosságokat, mert „nem volt mit enni”. Amikor ezután átkutatták a házát, egyáltalán nem találtak ennivalót.

Általánossá vált az éberség. Fegyveres örök lőttek a szemük elé kerülő tallózókra, és aki raktárépületből próbált lopni, hasonló sorsra számíthatott. Ahogy az éhínség súlyosbodott, hétköznapi emberek is kezdték megtorolni a lopásokat. Olekszij Litvinszkij felidézte, hogy szemtanúja volt, amint egy kolhozelnök fogott egy gyereket, aki kenyeret lopott, és egy fának csapta a fejét – és ezért a gyilkosságért soha nem vonták felelősségre. Hanna Civka tudott egy nőről, aki az unokahúgát ölte meg egy cipó ellopásáért. Mikola Basa bátyját tetten érték, miközben krumplit keresett a szomszédjuk kertjében, aki elkapta, és egy pincébe zárta, amiben derékig ért a víz. Egy másik túlélő nagynénjét vasvillával döfték halálra, amikor megpróbált mogyoróhagymát lopni egy szomszéd kertjéből.

Az éberségi mánia időnként egész csoportokat a hatalmába kerített. A Dnyepropetrovszki kormányzóságbeli „Új Unió” kolhozban egy tömeg – amelyben ott volt a kolhozelnök, a helyi állatorvos és a könyvelő – agyonvert egy kolhoztagot, mert egy csupor tejet és néhány kétszersültet lopott. Amikor a

Csernyihivi kormányzóságban egy környékbeli faluból érkezett parasztok elloptak egy bárányt a Raskova Szloboda-i kolhozból, hajtóvadászat indult. A Raskova Szloboda-i gazdák megtalálták a négy elkövetőt, körülvették, és ott helyben agyonlőtték őket. Mikola Opanaszjenko gyermekként volt szemtanúja ennek a támadásnak. Később elgondolkodott a történeten: „Felmerül egy keserű kérdés: Ki oltott ilyen vadállati vérszomjat a parasztok lelkébe, hogy ennyire kegyetlenül bántak emberekkel?”

A lincselő tömeg olykor megkínozta az áldozatokat. A Vinnicjai kormányzóságban két napig élelem és víz nélkül tartottak egy lopással gyanúsított nőt egy pajtában, majd elevenen eltemették. Egy másik vinnicjai körzetben hagymalopásért öltek meg egy tizenkét éves lányt, Marija Szokirkót. A Kijevi kormányzóságban a falu tanácselnöke lopás vádjával „letartóztatott” két tizenéves lányt, gyufával égette a karjukat, tűket szurkált beléjük, és úgy összeverte őket, hogy egyikük meghalt, a másikuk kórházba került. Az efféle viselkedés annyira szokványos volt, hogy 1933 júniusában az ukrán kormány elrendelte, a bűnüldöző szervek az elkövetők feletti nyilvános ítékezéssel akadályozzák meg a „népítéleteket”. Csekély súlyú „kirakatperek” tucatjaira került sor Ukrajna-szerre júniusban és júliusban, mindazonáltal a jelentések szerint a lincselések egész Ukrajnában folytatódtak 1934-ben, sőt még 1935-ben is.

Az „állati vérszomjasság” tovább is fejlődhetett. Az éhezés rövid idő alatt különféle valódi elmezavarokhoz – hallucinációkhoz, pszichózishoz, depresszióhoz – vezetett. Egy asszony, akinek 1933 májusában három nap alatt hat gyermeke halt meg, elvesztette az eszét, felhagyott a ruhaviseléssel, a fésülködéssel, és mindenkinek azt mondta, hogy „a vörös seprű” ragadta el a családját. Egy túlélő felidézte Varvara szörnyűséges történetét, egy szomszédját, aki két gyerekkel

maradt egyedül. 1933 elején Varvara fogta a megmaradt ruhadarabjait, és egy közeli városba utazott, remélve, hogy kenyérre cserélheti őket. Sikerrel is járt, és egy egész cipóval tért haza. Amikor azonban megvágta a kenyeret, sikoltozni kezdett: nem egy egész kenyér volt, hanem papírral tömték ki a belsejét – ami azt jelentette, hogy ismét csak nem volt mit enni. Az asszony fogta a kést, megfordult, a fia hátába dőfte, és hisztérikusan nevetni kezdett; a lánya látta, mi történt, és futott, hogy mentse az életét.

Idővel mindezek az indulatok csillapodtak – hogy teljes közöny lépjen a helyükbe. Az éhezés előbb-utóbb mindenkit fásulttá tett, az emberek képtelenek voltak mozogni, gondolkozni. Padokon ültek az udvarukon, az utak mentén, a házukban – és nem mozdultak. A nyüzsgő falvak elcsendesedtek, idézte fel Mikola Pokrovcsenko, aki az Odesszai kormányzóságban vészelté át az éhínséget. „Különös csend honolt mindenütt. Nem sírt, nem nyöszörgött, nem jajgatott senki... Közöny volt mindenütt: az emberek vagy felpuffadtak, vagy teljesen kimerültek... Még egyfajta irigységet is éreztek a halottak iránt.” 1933 tavaszán Olekszandra Radcsenko ezt írta az éjszaka közepén a naplójába: „Már hajnali három van, ami azt jelenti, hogy április 27-e van. Nem alszom. A legutóbbi napok rettenetes apátiában teltek...”

„Senki nem sajnál senkit”, írta egy másik túlélő, Halina Budanceva: „nem vágyik senki semmire, már enni sem. Céltalanul ténfereg az ember az udvaron, az utcán. Egy idő után nem vágyik járni, nincs hozzá ereje. Lefekszik, és várja a halált.” Halina felépült, mert az egyik nagybátyja eljött és megmentette. A húga, Tánya azonban meghalt, miközben úton voltak a nagybácsi falujába.

Petro Grigorjenko, aki ekkoriban egy katonai akadémián tanult, tanúja volt ennek a közönynek, amikor 1931 decemberében a mostohaanyjától furcsa levelet kapott, amelyben szó esett az apja megrendült egészségéről. Petro megijedt, és hazament a falujába. Ott azzal szembesült, hogy az apja, aki egykor a kolhozosítás lelkes szószólója volt, immár éhezik. Petro bement a helyi kolhozirodába, és közölte a hivatalnokokkal, hogy elviszi a szüleit:

A könyvelő barátom volt még komszomolista-koromból. Ott ült egyedül. – Jó napot, Kolja – mondtam üdvözlésképpen. Ő csak ült ott, és az asztalra meredt. A fejét sem emelte fel, úgy szólalt meg, mintha öt perccel korábban váltunk volna el: „Ó, Petro.” Teljesen fásult volt. „Szóval, eljöttél apádért? Na, hát vidd el. Talán életben marad. Mi nem fogunk.

Vaszilij Grosszman így írta le az éhezésnek ezt a fázisát a *Panta Rhei*-ben:

...eleinte az éhség elűzi otthonról az embereket. Eleinte, mint a tűz, perzsel, gyötör, szaggatja a beleket, a lelket, és az ember menekül hazulról. Az emberek kukacokat ásnak ki, füvet szednek, és lám, még Kijevig is elvergődnek. Mindenki eljön otthonról. De felvirrad egy másik nap, és az éhező visszakúszik a házába. Ez annyit jelent, hogy az éhség legyőzte, és az ember már nem menekül meg tőle, ágyba bújik, és csöndben fekszik. Ha egyszer az éhség legyőzte az embert, többé már nem állítod talpra, és nemcsak azért, mert elfogyott az ereje, hanem mert elveszítette az érdeklődését, nincs kedve élni. Csöndben fekszik, hagyd békén! Az éhezőnek enni sincs kedve... nemtörődömmé válik, hagyd békén, csak csend legyen!⁹

A közhivatalnokokat szintén megdöbbenette az általános fásultság. Egy rendőrségi informátor már 1932 elején közölte a kapcsolattartóival, hogy egy kollégája, egy banki alkalmazott bizalmasan azt mondta neki „teljesen összeomlott a hite egy jobb jövőben”. Kifejtette: „Mélységes reménytelenség érzékelhető az összes városi és falusi lakos, öregek és fiatalok, párttagok és pártonkívüliek részéről egyaránt. Mind az értelmiségiek, mind a fizikai munkásság képviselői elveszítik az izomerejüket, mert csak arra tudnak gondolni, hogyan vessenek véget az éhségérzetnek, amelytől a gyerekeikkel együtt szenvednek.”

Egy pártfunkcionárius, aki a Kamjanszkiji körzet gépállomásán dolgozott, 1933 júniusában egy Kaganovicsnak és Kosziornak küldött terjedelmes jelentésben arról számolt be, hogy a térségében ezrével halnak éhen az emberek. Egyik példát a másik után sorolta mezei munka közben, vagy hazafelé menet bekövetkezett halálesetekről, és olyan emberekről, akik már arra sem voltak képesek, hogy kimozduljanak otthonról. De ő is felfigyelt a növekvő közönyre: „Az emberek eltompultak, egyáltalán nem reagálnak – írta. – Sem a halandóságra, sem a kannibalizmusra, semmire.”

A közöny hamarosan kiterjedt magára a halálra is. A tradicionális ukrán temetések egyházi és népi hagyományokat kombináltak, velejárójuk volt a siratókórus, a tor, a zsoltáréneklés, a felolvasás a Bibliából, olykor hivatásos siratók alkalmazása. Most az összes ilyen szertartást betiltották. Senkinek nem volt már ereje sírt ásni, végigcsinálni a ceremóniát, zenélni. A vallásgyakorláshoz kapcsolódó tevékenységek eltűntek a templomokkal és a papokkal együtt. Egy olyan kultúrában, amely nagy becsben tartotta a rituáléit, újabb traumaforrássá vált a végtisztesség megadásának ellehetetlenülése: „Nem voltak temetések – idézte fel Katyerina

Marczenko. – Nem voltak papok, rekviemek, könnyek. Nem volt erő sírni.”

Egy asszony visszaemlékezése szerint a nagyapját koporsó nélkül temették el. Egy szomszédasszonnyal és annak két fiával együtt helyezték egy gödörbe: „A gyerekei nem siratták, nem énekeltek a keresztény hagyomány szerint az »örök emlékezetről«”. Egy másik ember felidézte, hogyan bántak a barátai a haldokló apjukkal: „Mi gyerekek 1933-ban a mezőkre mentünk fagyott krumplikat keresni. Hazavittük azokat a fagyott krumplikat, és megsütöttük őket... Egyszer benéztem barátaimhoz, akik éppen várták, hogy elkészüljön a krumplijuk. Az apjuk felpuffadva feküdt egy lócán, nem tudott felkelni. Kérte a gyerekeit, hogy adjanak neki egy darabot, de nem adtak. »Eredj, keress krumplit magadnak«, ezt válaszolták.” A férfi aznap este meghalt.

Egy másik fiú egyszerűen magára maradt:

Anyám elment, én a kemencénken aludtam, és virradat előtt felébredtem. „Apa, enni akarok, Apa!” Hideg volt a házban. Apa nem válaszolt. Kiabálni kezdtem. Megvirradt; apámnak valami hab volt az orra alatt. Megérintettem a fejét – hideg volt. Aztán érkezett egy kordé, amin holttestek heverték, gabonakévék módjára. Két férfi lépett a házba, egy ponyvára tették apát, és egy lendítéssel a kordéra dobták a holttestét... Utána nem tudtam aludni a házban, istállóban aludtam a szénán, felpuffadtam, és lerongyolódtam.

Sok esetben egyáltalán nem voltak családtagok, akik gondoskodtak volna a haldoklókról, vagy eltemették volna a holtakat. A középületek gyorsan kezdetleges halottasházakká váltak. Anna Sz. 1933 márciusában megtudta, hogy az iskoláját

bezárják „dizentéria- és tifuszos láz járvány miatt”. Az osztálytermekből kivitték a padokat, szénát szórtak a padlóra, és éhezőket hoztak be meghalni; szülők és gyerekek heverték egymás mellett. Egyes magánházak időnként ugyanezt a célt szolgálták. A Zsitomiri kormányzóságban a hatóság emberei feltörtek két házat, amikor a szomszédok jelentették, hogy napok óta nem száll fel füst a kéményből. Odabent rátaláltak az idősekre, a felnőttekre, a gyerekekre: „Holttestek heverték a kemencén, mellette a padon, az ágyon.” Az összes holttestet egy kútba dobták, és földet ömlesztettek rájuk. A hullákat gyakran nem fedezték fel azonnal. 1933 tele keservesen hideg volt, és sok helyen csak a fagyott talaj felengedése után nyílt mód a halottak eltemetésére. Kutyák és farkasok kezdték ki a tetemeiket. Azon a tavaszon „oszló holttestek mindenütt jelenvaló szaga töltötte meg a levegőt. A szél egész Ukrajnában, széltében-hosszában tovaterjesztette ezt a bűzt.”

A vasútállomásokon, vágányokon és közutakon szintén kezdtek holttestek gyűlni. Menekülni próbáló parasztok haltak meg, ahol ültek, vagy álltak, és aztán „összeszedték és elvitték őket, akár a tűzifát”. Egy szemtanú 1933 márciusában az anyjával olyan környékre utazott, amelyet kietlen pusztasággá tett az éhínség, és felidézte, hogy az út mentén holttestek heverték, olykor ültek. „A kocsis tépett egy darabot a zsákvászonból, ami nála volt, és letakarta azoknak a halottaknak az arcát.”

Mások még ezzel sem vesződtek. Olekszandr Honcsarenko felidézte, hogy „minden reggel munkába menet a vasúti sínek mellett két-három hullára akadtam nap mint nap, de átléptem felettük, és mentem tovább. Az éhség megfosztott a lelkiismeretemtől, az emberi lelkeimtől, az érzéseimtől. Egyáltalán semmit nem éreztem, amikor holttesteket léptem át, olyan volt, mintha farönkök felett lépdelnék.” Petro Mosztovji felidézte, hogy a koldusok, akik a falujába jöttek, akárha

„kísértetek” volnának, leültek az út szélére, vagy kerítések tövébe – és meghaltak. „Senki nem temette el őket, elég volt nekünk a magunk baja.” Hogy az iszonyat teljesebb legyen, kóbor macskák és kutyák lakmároztak a holttestekből. Mosztovij, aki akkoriban gyerek volt, félt átmenni a szomszéd faluba, mert az összes lakosa meghalt, és senki nem maradt, aki eltemette volna őket. Hosszú hetekig úgy maradtak, ahogy meghaltak, a házakban és a pajtákban. Ez tífuszbajrárványhoz és más betegségek terjedéséhez vezetett.

A városokban, ahol a hatóságok továbbra is igyekeztek palástolni a vidéken dúló borzalmat, az OGPU emberei gyakran éjjelente gyűjtötték össze a holttesteket, és lopva temették el őket. 1933 februárja és júniusa között például a harkovi OGPU feljegyzései szerint 2785 holttestet földeltek el titokban. Néhány évvel később, az 1937–38-as nagy terror idején fokozódott a titkolózás. Az éhínség áldozatainak tömegsírait befedték, elrejtették, és még a hollétükről tudni is veszélyes volt. 1938-ban a kijevi Lukjanyivszke-temető teljes személyzetét letartóztatták, elítélték és agyonlőtték ellenforradalmi lázadásért, alkalmasint azért, hogy ne beszélhessenek arról, amit tudtak.

A nagyobb városok és falvak helyi tisztviselői csapatokat szerveztek a holttestek összeszedésére. Ezeket a csapatokat olykor Komszomol-tagok alkották. 1933 tavaszának végén akadtak köztük kívülről küldött katonák, akik ráparancsoltak a helyiekre, hogy működjenek együtt, és hallgassanak erről. Voltak, akiknek még maradt elég erejük tömegsírokat ásni, és élelemért cserébe vállalták a munkát. Egy túlélő nő úgy vélekedett, hogy azért vészelte át az éhínséget, mert megtették sírásónak, és így mindennap kapott egy cipót és egy heringet. Mások visszaemlékezései szerint ezek a brigádok kenyeret kaptak holttestekért cserébe. „Amikor egy nap negyven ember meghalt, jó fizetést kaptak.” Az olyan városokban, mint Kijev és

Harkov, a hullabegyűjtő csapatok gyakran éjjel dolgoztak, mert így könnyebb volt titokban tartani, milyen sok munkájuk van.

Sor került sebtében szervezett, minden ceremóniát nélkülöző csoportos temetésekre. „Koporsó nélkül temettek embereket, egyszerűen gödrökbe dobták és földet szórtak rájuk”, idézte fel egy szemtanú. Vagy a helyi temetőcsapat ott helyben ásott egy gödröt, ahol a holttest hevert, nem próbálkozva az elhunyt azonosításával, vagy a sír jelölésével. „Az apró sírhant néhány nagy eső után gyorsan eltűnt, benőtte a fű, és nem maradt semmi nyom.” Egy túlélő nagymamája kordéval ment egyik háztól a másikig. Ha hollókat látott, az „azt jelentette, hogy ott holttestek vannak”. Amikor olyanokat talált, akik még nem haltak meg egészen, közelebb húzta őket az ajtóhoz, „hogy később könnyebb legyen kivinni őket”. A tömegsírok helyét gyakran nem jelölték. Akadtak települések, ahol néhány évvel később a fiatalabb nemzedékek már nem tudták, hol vannak.

Egyes helyeken a temetőcsapatok talán könyörtelenséget is elkövettek közönyükben. Sok túlélő Ukrajna különböző részeiből ismételt történeteket arról, hogy nagyon beteg embereket elevenen temettek el. „Előfordult, hogy még félig-meddig élőket temettek el: »Jóemberek, hagyjatok engem. Nem haltam meg!«, kiáltozták a »hullák«. »Eredj a pokolba! Azt akarod, hogy holnap megint jöjjünk?«, ez volt a válasz.” Egy másik csapat is elvitt még élő embereket, arra hivatkozva, hogy másnap egy másik utcában lesznek, így akár most is magukkal vihetik az illetőt, felvehetik a „fizetséget” a „hulláért”, és ők maguk többet ehetnek. Sokan érezték úgy, miután kiásták a tömegsírokat, hogy nem számít, miként telnek meg. „Még csak le sem lőtték őket, takarékoskodtak a lőszerrel, élő embereket vonszoltak a gödrökbe.” Még családokon belül is előfordult, hogy így bántak emberek a hozzátartozóikkal. Egy nagymama megbetegedett, és elvesztette az eszméletét. „Amikor alváshoz hasonló állapotba került, mindenki azt gondolta otthon, hogy

meghalt. Csakhogy amikor eljöttek érte, hogy eltemessék, észrevették, hogy még lélegzik, de azért eltemették, mert azt mondták, úgylis meg fog halni. Senki nem sajnálta.”

Némelyeknek azonban sikerült megmenekülniük. Egy Denisz Lebigy nevű férfi arról számolt be, hogy őt magát is tömegsírba dobták. Megpróbált kijutni, de azzal szembesült, hogy túlságosan gyenge ehhez. Ült, várva a halált, vagy, hogy rádobják egy másik ember holttestét. Végül egy traktoros mentette ki, aki azért jött, hogy földet dózeroljon a hullák fölé. Hasonló történetet idézett fel egy asszony, akit egy másik, arra járó nő mentett ki egy tömegsírból, miután meghallotta a jajgatását. Ilyen esetekről többek között a Cserkaszi, Kijevi, Zsitomiri és Vinnicjai kormányzóságokból származó túlélők tettek említést.

Aki valaha is szemtanúja – vagy, ami rosszabb, elszenvedője – volt ilyesminek, soha nem felejtette el. „Annyira megrémültem a történetektől, hogy napokig képtelen voltam megszólalni. Álmomban holttesteket láttam. És rengeteget sikoltoztam...”

A rettenet, a kimerültség, az élet iránti embertelen közöny és a gyűlölettel teli szóhasználatnak való szakadatlan kitettség nem maradt nyom nélkül. A teljes élelemhiánnyal együttesen azt is eredményezte, hogy az ukrán vidéken egy nagyon ritka őrület ütötte fel a fejét: tavasz végére–nyárra széles körben elterjedt a kannibalizmus. Ami még rendkívülbb, a létezése nem volt titok Harkovban, Kijevben, vagy Moszkvában sem.

Sok túlélő volt szemtanúja vagy kannibalizmusnak, vagy sokkal gyakrabban nekrofágiának, vagyis annak, hogy az élők éhen halt emberek holttestéből ettek. A jelenség azonban, bár széles körben elterjedt volt, soha nem lett „normális”, és – dacára a kijelentésnek, amelyet egy gépállomás hivatalnokai tett, mondván, az embereket nem izgatja a kannibalizmus –

ritkán övezte közöny. A kannibalizmussal kapcsolatos emlékek gyakran megoszlanak azok között, akik más, távoli körzetek faluiban történeteikről hallottak, és azok között, akik személyesen látott dolgokat idéztek fel. Az előbbieket, akik időben és térben tőlük távol történt dolgokról beszélnek, olykor úgy emlegetik a kannibalizmust, mint ami „szokványossá” vált. Tíz évvel az éhínség után egy utazó azt állította, hogy a nácik által megszállt Ukrajnában találkozott „férfiakkal és nőkkel, akik nyíltan kimondták, hogy ettek embert... a lakosság úgy fogja fel az ilyen eseteket, hogy rendkívüli szükséghelyzet következményei voltak, és nem ítéli el őket”. Egy jelentésben, amelyet a Kijevi kormányzóságból küldött az ottani OGPU vezetője az ukrajnai OGPU parancsnokságára a feletteseinek, szintén szó esik arról, hogy a kannibalizmus kezd „szokás” lenni. Egyes falvakban „mindennap erősödik az a nézet, hogy lehetséges emberi húst fogyasztani. Ez a vélemény kiváltképp az éhes és felpuffadt gyerekek körében terjed.”

De akik ténylegesen tanúi voltak kannibalizmusnak, szinte mindig nagyon másképp emlékeznek. A korabeli memoárok és dokumentumok egyaránt azt támasztják alá, hogy a kannibalizmus döbbenetet és iszonyatot váltott ki, és olykor a rendőrség, vagy a falutanács beavatkozásához vezetett.

Larisa Venzsik a Kijevi kormányzóságból úgy emlékszik, hogy csak híresztelések terjedtek, történetek arról, „hogy gyerekek tűnnek el valahol, hogy degenerált szülők megeszik a gyermekeiket. Kiderült, hogy ez nem rémhír, hanem a rettenetes igazság.” Larisa utcájában eltűnt két lány, szomszédok gyerekei. A fivérük, Misa, aki hatéves volt, elmenekült otthonról. A faluban kóborolt, koldult és lopott. Amikor kérdőre vonták, miért jött el otthonról, azt felelte, hogy fél: „Apa feldarabol”. A rendőrség átkutatta a házat, megtalálta a bizonyítékokat, és letartóztatta a szülőket. Ami a megmaradt gyereket illeti, „Misát a sorsára hagyták”.

A rendőrök a Szumi kormányzóságban, Marija Davigyenko falujában is letartóztattak egy férfit. Miután a felesége meghalt, megőrült az éhségtől, és előbb a lányát, majd a fiát ette meg. Egy szomszéd észrevette, hogy a férfi kevésbé van felpuffadva az éhségtől, mint mások, és megkérdezte tőle, miért. „Megettem a gyerekeimet – felelte a férfi –, és ha sokat beszélsz, megeszlek téged is.” A szomszéd hátrahőkölve szörnyetegnek nevezte, és a rendőrséghez fordult, a rendőrök pedig letartóztatták a férfit, és eljárást indítottak.

A Vinnicjai kormányzóságban a túlélők Jarina esetére is emlékeztek, aki lemészárolta a saját gyerekeit. Ő maga mondta el a történetet: „Valami történt velem. Betettem a gyereket egy kis lavórba, ő pedig azt kérdezte: »Mit akarsz csinálni, mami?« Erre én: »Semmit, semmit.«” Azonban egy szomszéd, aki a krumpliját őrizte az ablak előtt, valahogy meglátta, mi történik, és feljelentette az asszonyt a helyi tanácsnál. A nő három évet kapott, de végül hazatért. Aztán ismét férjhez ment – de amikor elmondta a férjének, mit művelt az éhínség idején, az ellene fordult. A stigma még sok évvel később is az asszonyon volt.

Mikola Moszkaljenko felidézte, mennyire elszörnyedt a családja, amikor megtudták, hogy egy szomszédjuk gyerekei eltűntek. Beszélt erről az anyjának, az pedig értesítette a helyi hatóságokat. Falusiak csoportja vette körbe a szomszéd tanyáját. „Beléptünk a házba, és megkérdeztük az asszonytól, hol vannak a gyerekei. Azt mondta, meghaltak, és a mezőn temette el őket. Kimentünk a mezőre, de nem találtunk semmit. Aztán nekiláttunk átkutatni a házat: a gyerekei fel voltak darabolva... a kérdésre, hogy miért tette ezt, az asszony azt felelte, hogy a gyerekek amúgy sem maradtak volna életben, de így ő megmarad.” Az asszonyt elvitték, és feltehetően elítélték.

Az efféle történetek gyorsan terjedtek, és fokozták a fenyegetettség érzetét. Még a városokban is történeteket ismételgettek az emberek gyerekekről, akikre azért vadásztak,

hogyan megegyék őket. Sergio Gradenigo, az olasz konzul arról számolt be, hogy Harkovban a szülők személyesen viszik a gyerekeiket iskolába, és mindenhol kísérik őket, nehogy éhezők prédájává legyenek: „A pártvezetők és az OGPU-sok gyerekei kiváltképp célpontok, mivel jobb ruhákat viselnek, mint más gyerekek. Élénkülően van az emberhús-kereskedelem.”

Az ukrán hatóságok sok esetről tudtak: a rendőrségi jelentések nem szűkölködtek a részletekben. Balickij azonban külön intézkedett, hogy megakadályozza a történetek terjedését. Az ukrainai titkosrendőrség főnöke figyelmeztette az alárendeltjeit, hogy ne rögzítsenek írásban túl sok információt az éhínségről: „kizárólag a kormányzósági pártbizottságok első titkárainak adjanak információt, és csakis előszóban... Hogy a témára vonatkozó írott feljegyzések ne keringhessenek a tisztviselők között, ahol híresztelésekhez vezethetnének...”

Mindazonáltal a titkosrendőrség, a rendes bűnügyi rendőrség és más helyi tisztviselők nagyon is készítették feljegyzéseket. 1933 áprilisában a Kijevi kormányzóságban egy rendőri jelentés azzal kezdődött, hogy „a Petrovskij körzetben van egy kannibalizmussal kapcsolatos rendkívüli ügyünk”:

Egy ötvenéves kulák asszony, aki a Bohuszlavszkij körzetből, Zelenkiből érkezett Kubánba 1932-ben, és azóta ott rejtőzködött, hazatért a (felnőtt) lányával a szülővárosába. A horodiscsenszkai állomásról Korszunba tartva útközben lépre csalt egy arra járó tizenkét éves fiút, és elvágta a torkát. A szerveit és más testrészeit egy zsákba tette. Horodiscse faluban egy Sersztyiuk nevezetű helybéli lakos szállást adott neki éjszakára. Az asszony lelkiismeretlenül eljátszotta, hogy a borjú szervei vannak nála, és odaadta az öregnek a szívet, hogy főzze és süsse

meg. Kapott belőle az egész család, és evett az öreg is. Éjszaka az öregember ki akart még venni egy kis húst a zsákból, és rájött, hogy egy feldarabolt fiú testrészei vannak benne. A bűnözőket letartóztatták.

A morális elszörnyedésen kívül a jelentések nagy része tükrözte a rendőrség aggodalmát is, hogy ha a történeteknek híre megy, az politikai következményeket vonhat maga után. Az OGPU a Dnyepropetrovszki kormányzóságból beszámolt egy Ivan Dudnyik nevű kolhoztag történetéről, aki fejszével ölte meg a fiát. „Nagy a család, és nehéz életben maradni, ezért megöltem” – jelentette ki a gyilkos. A rendőrségi jelentés azonban jóváhagyólag megállapította, hogy a kolhoztagok összegyűltek, közösen úgy döntöttek, hogy nyilvános tárgyalást rendeznek, és „halálra ítélik Dudnyikot”. Azt is elégedetten állapította meg a jelentés, hogy az eset fényében a falusiak elhatározták, hogy behúznak a vetési kampányba, és növelik a teljesítményüket.

Hasonlóképpen, amikor a délkelet-ukrajnai Novojolevszandrika faluban egy tizennégy éves fiú megölte a húgát, hogy megegye, az OGPU elégedetten jelentette, hogy az eset nem vezetett „egészségtelen fecsegéshez”. Az összes szomszéd azt hitte, hogy a fiú elmebajos, és csak attól féltek, hogy vissza fog térni a faluba. A Dnyepropetrovszki kormányzóságban egy asszony, aki megölte a lányát, hogy megegye, mint az OGPU megjegyezte, egy olyan ember felesége volt, akit letartóztattak, mert megtagadta a gabonája beszolgáltatását. Tekintetbe véve, hogy az asszony a jelek szerint „a társadalomra veszélyes”, a rendőrség javasolta a kivégzését.

A valódi ok, amely ezt az „elmezavart”, vagy „a társadalomra veszélyes” indulatoknak a hirtelen felszínre törését kiváltotta, a rendőrség számára is tökéletesen nyilvánvaló volt: az emberek

éheztek. A vinnicjai OGPU jelentése szerint Penkivkában egy kolhozparaszt megölte két lányát, és a húsukat élelemként hasznosította: „A gyermekei meggyilkolásával vádolt K. hosszú ideje éhezett. A házkutatás során nem került elő semmilyen élelmiszer.” Dubnij faluban egy másik paraszt szintén két lányát ölte meg, és „az éhínséget hibáztatta a gyilkosságokért”. Voltak „további analóg esetek”, állapította meg a rendőrség.

1933 tavaszán az ilyen esetek száma nőtt. Az OGPU jelentése szerint a Harkovi kormányzóságban egyre gyakrabban fordult elő, hogy szülők megették az éhezésbe belepusztult gyerekeik húsát, valamint az, hogy „éhező családtagok megölték a gyengébbeket, rendszerint a gyerekeket, hogy élelemként használják a húsukat”. Kilenc ilyen esetet jelentettek márciusban, ötvennyolcat áprilisban, 132-t májusban, és 221-et júniusban. A Donyeck-i kormányzóságban is sok ilyen esetről szereztek tudomást, az elsőkről szintén márciusban. „Irina Hripunova megfojtotta a kilencéves lányunokáját, és megfőzte a belső szerveit. Anton Hripunov kivette a nyolcéves húga belső szerveit, és megette őket.” Ez a jelentés már-már udvariassen így végződött: „Felhíva a figyelmét erre az esetre, kérem, szíveskedjék megfelelő utasításokat adni.”

Márciusban az OGPU a Kijevi kormányzóságban mindennap tíz vagy több jelentést kapott kannibalizmusról. A testület vinnicjai szervei ebben a hónapban arról számoltak be, hogy az előző hónapban hat ízben fordult elő „az éhínség által okozott kannibalizmus, amelyek során szülők megölték a gyerekeiket, és élelemként használták a húsukat”. De ezek a jelentések talán erősen alulbecsülték a valóságot. A Kijevi kormányzóságbeli OGPU vezetője egy beszámolóban azt írta, hogy január 9-e és március 12-e között hatvankilenc esetben került sor kannibalizmusra. Azonban „ezek a számok nyilvánvalóan nem pontosak, mert a valóságban sokkal több ilyen eset van”.

A hatóságok természetesen bűncselekményként kezelték ezt; olykor a kannibálokat is „ellenségnek” bélyegezték. Hanna Biloruszt például kannibalizmusért és lengyel propaganda terjesztéséért egyaránt elítélték; börtönben halt meg 1933-ban. A titkosrendőrségi akták sok feljegyzést tartalmaznak kannibálokra vonatkozóan, akiket később bebörtönöztek, kivégeztek, vagy meglincseltek. Egy igen szokatlan Gulag-memoár szerzője egyenesen arról számol be, hogy 1935-ben a Fehér-tengeren, a Szolovki-szigeteki börtönlágerben találkozott kannibálokkal. Olga Mane egy fiatal lengyel nő volt, akit akkor tartóztattak le, amikor 1935-ben átlépte a határt a Szovjetunióba (orvostudományt akart tanulni Moszkvában), és kémkedésért ítélték el. Miután eltöltött némi időt a lágerben, Mukszalmára, a Szolovki-szigetek egyik tagjára küldték. Ellenállt, mert úgy hallotta, hogy a szigeten „ukrán kannibálok” vannak, mintegy háromszázan. Amikor azonban végül találkozott velük, másként érzett:

A kannibálokkal kapcsolatos döbbenet és rémület gyorsan odalett; elég volt ránézni azokra a boldogtalan, mezítlábas, félmeztelen ukránokra. Régi kolostori épületekben tartották őket; sokuknak felpuffadt a hasa az éhezéstől, és többségük elmebajos volt. Ápoltam őket, hallgattam az emlékezéseiket és a vallomásaikat. Elbeszélték, hogyan haltak éhen a gyerekeik, hogy miközben maguk is az éhhalál küszöbén álltak, megsütötték és megették a saját gyerekeik húsát. Akkor történt ez, amikor sokkos állapotban voltak az éhségtől. Később, amikor megértették, mi történt, beleőrültek.

Együttéreztem velük, igyekeztem kedves lenni, meleg szavakat kerestem, amikor letaglózta őket a bűntudat. Ez

egy időre segített. Megnyugodtak, sírni kezdtek, és én velük
sírtam...

A kannibalizmusról szóló történetek ismeretesek voltak az ukrán és a moszkvai vezetés előtt is. Kaganovics, mint szó esett róla, bizonyosan kapott tájékoztatást; az ukrainai Központi Bizottság munkacsoportjának tagjai, akik 1933 tavaszán a vetési kampányért feleltek, jelezték a pártnak, hogy a munkájuk különösen nehéz az olyan térségekben, ahol kannibalizmus fordul elő, és „otthontalan gyerekek” vannak. Az OGPU még 1934-ben is jelentett emberevéssel kapcsolatos eseteket.

Ámde ez idáig semmilyen dokumentum nem került elő arról, hogy akár Moszkvából, akár Harkovból utasításokat adtak volna a kannibalizmus kezelésére vonatkozóan, vagy mélyrehatón foglalkoztak volna az ilyen esetekkel. Nincs bizonyíték arra, hogy történt bármilyen intézkedés. A jelentések elkészültek, a tisztviselők megkapták, majd pedig iktatták és elfelejtették őket.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

Túlélés: 1933 tavasza és nyara

Feljártam a dombon a templomhoz, és lehántottam a hársfa férgét. Otthon volt hajdinapelyvánk. Anyám átszitálta, adott hozzá őrölt hárslevelet és férget, és pogácsát sütött belőle. Így ettünk.

Grigorij Maruzenko, Kijevi kormányzóság,
1933

Ahogy a köszméte nagyobb lett, leszedtük még ha nem is volt érett. Vad muskátlit ettünk. Virágzott az akácfa. Leráztuk a virágait, és megettük.

Vira Tiscsenko, Kijevi kormányzóság, 1933

Füvet és libatopot legeltünk, mint a tehenek.

Todosz Hodun, Cserkaszi kormányzóság,
1933

FIZIKAI ÉS LELKI ELVÁLTOZÁSOK IDE VAGY ODA, AZ emberek az éhség, a szomjúság, a kimerültség és a csonttá soványodás ellenére is minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy életben maradjanak. Ennek érdekében időnként roppant gonoszságokra kellett képesnek lenni – sokan az aktivista brigádokban maradtak életben –, vagy a legalapvetőbb emberi tabuk némelyikének áthágására. Mások azonban felfedezték, hogy hatalmas tartalékaik vannak tehetségből és akaraterőből – vagy esetleg bámulatos szerencsájüknek köszönhetően megmentette őket valaki, aki rendelkezett ezekkel a tulajdonságokkal.

A Poltavai kormányzóságban egy tízéves lánynak, amikor látta, hogy a felnőttek szétcsúsznak körülötte, az a rendkívüli ötlete támadt, hogy elhagyja a családját. Írt a nagybátyjának a Harkovi kormányzóságba:

Kedves Bácsikám! Nincs kenyerünk, nincs semmi ennivalónk. A szüleimet legyengítette az éhezés, lefeküdtek, és nem kelnek fel. Anyám megvakult az éhezéstől, nem lát, kicipeltem a szabadba. Nagyon szeretnék kenyeret. Bácsikám, vigyél el engem Harkovba magadhoz, mert belehalok az éhezésbe. Vigyél el, kicsi vagyok, élni akarok, és itt meg fogok halni, mert mindenki meghal...

A kislány nem maradt életben. De ugyanez az élni akarás másokat megmentett.

Bármit megettek az emberek, hogy életben maradjanak. Megettek bármilyen romlott ételt, vagy hulladékot, ami elkerülte a brigádok figyelmét. Ettek lovat, kutyát, macskát, patkányt, hangyát, teknőst. Megfőztek békákat és varangyokat. Megettek mókusokat. Nyárson sütöttek meg sünöket, madártojásokból készítették rántottát. Megették a tölgyfák

kérgét. Ettek mohát és makkot. Ettek falevelet és pitypangot, valamint körömvirágot és paréjt, egyfajta vadspenótot. Elejtettek varjakat, galambokat és verebeket. Nágya Lucisina felidézte, hogy „a békák nem tartottak ki sokáig. Az emberek összefogdosták mindet. Megették az összes macskát, a galambokat, a békákat; megették mindent. Finom ételek illatát képzeltem el, miközben gyomokat és gyökereket ettünk.”

Az asszonyok csalánból főztek levest, és nadálytóból sütöttek kenyeret. Makkot törtek össze, lisztpótlékot készítve belőle, amiből aztán lepényt sütöttek. Megfőzték a hársfarügyeket: „Finom volt, puha, nem keserű”, idézte fel egy szemtanú. Ettek hóvirágot, aminek a gyökere hagymára emlékeztet, és „édesebbnek tűnt, mint a cukor”. Lepényeket készítettek falevelekből és fűből is. Mások akácleveleket keverték rothadt krumplival – ami felett a begyűjtő brigádok figyelme gyakran elsiklott –, és a keverékből *perepcsiki*-pótlékot sütöttek, hagyományosan kenyérben sült kolbászt helyettesítendő. A rothadt krumpliból a keményítő szintén kivájható és megsüthető volt. Nágya Ovcsaruk nagynénje hársfalevelekből készített pogácsát: „kiszárította a kemencében a leveleket, kivette az erezetüket, és pogácsát sütött”.

A gyerekek kendermagot ettek. Megették a folyami sás alsó részét, „aminek a gyökérzethez közeli része zsenge korában édes volt, mint az uborka”, bár a hatóságok ettől is megfosztották őket, amikor letiporták és felégették a nádasokat. Egy faluban az emberek vágóhídi hulladékokat ettek, mígnem a vágóhíd üzemeltetői karbolsavat öntöttek a csontokra és bőrökre. Okszana Zsdano és az anyja azért így is ettek a belsőségekből, és megbetegedtek. Az anyja meghalt ugyan, de Okszana életben maradt. Sok paraszt felidézte, hogy a mezei egerek járataiba vizet öntve mosták ki a rágcsálók által gyűjtött gabonát. Mások nadrágszíjakat és cipőket főztek meg, hogy megegyék a bőrt.

Ahogyan a kannibalizmusról tudtak, úgy azt is jól tudták a hatóságok, milyen rendkívüli dolgokat próbálnak megenni az emberek. Egy titkosrendőrségi jelentés 1933 márciusában tárgyilagosan megállapította, hogy az éhező családok „kukoricacsöveket és szárazakat, köleshüvelyeket, száraz szalmát, gyógynövényeket, rothadt dinnyét és céklát, krumplihéjat és akácbecőt” esznek, valamint macskákat, kutyaikat és lovakat. Az ilyen élelem nagy része a beteg embereket még betegébbé tette.

Akadtak, akik kevesebb rendkívüli ételféleség fogyasztására kényszerültek, főleg, ha történetesen folyó, vagy tó mellett éltek. Katyerina Butko, aki egy folyó menti faluban lakott, úgy vélekedett, hogy „halak nélkül senki nem maradt volna életben”. Akiknek módjukban állt, parti csigákat is foghattak hálókka. Megfőzték őket, és kivájták a csigaházakból a parányi húsdarabokat. Az erdőközelben élő parasztok gyűjthettek gombát és bogyókat, vagy vadászhattak csapdával madarakra és apró emlősökre.

Számtalan ember egy sokkal prózaibb oknak köszönhette a megmenekülését: sikerült megtartaniuk a család tehenét. A tehen még jó időkben is fontos volt a parasztcsaládok számára, ahol gyakran négy, vagy több gyerek nevelkedett. Azonban az éhínség idején egy tehen birtoklása, lett légyen a birtokos akár egyéni gazdálkodó, aki elkerülte a kolhozosítást és az elkobzást, akár kolhozparaszt, aki, mint olykor megesett, engedélyt kapott egy tehen megtartására, szó szerint élet-halál kérdése volt. Parasztok szóbeli tanúságtételek százaiban egyetlen mondattal magyarázzák az életben maradásukat: „A tehenünk mentett meg bennünket.” A többség tejen élt; sokan, mint például egy család a Kijevi kormányzóságban, más dolgokra, például gabonára, vagy kenyérre cseréltek tehéntejet.

A tehenet intenzív érzelmek övezték. Petro Mosztovji a Poltavai kormányzóságból felidézte, hogy az apja és a bátyja puskával és vasvillával őrizték a tehenet, annyira becses volt a

család számára. Miután a Cserkaszi kormányzóságban egy parasztasszonytól egy tolvaj ellopta a tehenét, a tulajdonos megtudta, hogy az állatot az egyik szomszéd ölte le, és a húsát eltárolta. Az asszony a tárolás helyéül szolgáló épülethez masírozott, és „egy piszkavassal kiszúrta a fáradt ellenség szemét”. Marija Pata szülei leszedték a zsúpfedelelet a házukról, kis darabokra aprították, és forró vízben puhították, hogy a tehenük meg tudja enni.

Akiknek nem volt tehenük, gyakran kénytelenek voltak másokra hagyatkozni. Véletlenszerű jócselekedetek éppúgy mentettek meg embereket, mint szeretetből, vagy rokoni kapcsolatokból fakadók, amelyek az éhezés ellenére továbbra is léteztek. A Poltavai kormányzóságban Szofja Zaliczna és két testvére napszámosként dolgoztak egy kolhozban. Fizetségképpen híg levest és napi 200 gramm kenyeret kaptak. A levest megették, a kenyeret félretették. Valamelyikük minden hétvégén hazament a családhhoz – még hét testvérük volt – és megosztották a szikkadt kenyeret az öccseikkel és húgaikkal. A tízből három gyerek meghalt az éhínség idején, de a kenyérnek és a levesnek köszönhetően a többiek életben maradtak.

Más gyerekek annak köszönhatték az életüket, hogy szomszédok, vagy rokonok magukhoz vették őket. „A szüleim unokatestvére és a férje elmentek Harkovba, és magukkal vittek engem meg a húgomat... emiatt maradtunk életben” – idézte fel egy lány. „Még ma is hálával, meleg szívvel emlékszem a nagynénémre, Marfára, mivel ő mentette meg az életemet azokban az ínséges időkben”, mondta egy másik.

Segíthettek az Ukrajnán kívüli rokonok is. Anatolij Bakaj húga, aki az Urálba költözött, öt kilogramm lisztet küldött haza.

A kísérőlevelében azt írta, hogy az Urálban nincs semmilyen éhínség, és nem is hiszi el mindenki, hogy Ukrajnában van. A liszt nem volt elég ahhoz, hogy Anatolij anyját életben tartsa, de maga Anatolij megmaradt. Igor Buhajevics és a nagyanyja a Csernyihivi kormányzóságban száraz kenyérhéjaknak köszönhették a túlélésüket, melyeket Igor anyja küldött csomagokban Leningrádból, ahol sikerült munkát találnia. Ez segített nekik, amíg a helyi postahivatal nem szólt az aktivistabrigádnak, amely kezdte elkobozni a kenyérhéjak egy részét is. Igor anyja később hazatért, és sikerült magával vinnie a fiát Leningrádba.

Létezik anekdotaszerű bizonyíték, miszerint ukrán parasztok zsidó szomszédaiktól kaptak segítséget: a zsidók zöme, ugye, nem paraszt volt, és őket ezért nem sújtották a halálos elkobzások, ha nem feketelistázott faluban éltek. Marija Havris a Vinnicjai kormányzóságból felidézte, hogy amikor betegen, felpuffadva, a halált várva feküdt, meglátogatta egy zsidó szomszéd – „őket megkímélték, mert nem volt földjük”. Az asszony átment hozzájuk, ételt készített, és az egész családot megetette, még egy kis kenyeret és vodkát is otthagyt nekik, „így mentve meg az egész családot”. Hatalmas gesztus volt ez egy mindenféle gyűlölettel és gyanakvással terhes időben.

Dacára az utazásra és a kereskedelemre vonatkozó tilalmaknak, az ukrán parasztok, mint szó esett róla, mindkettővel próbálkoztak. Kordonokon másztak keresztül, kerítések alatt kúsztak át, hogy bevergődjenek városokba, és élelmet kolduljanak. Megpróbáltak bejutni gyárvárosokba és ipartelepekre is. Besurrantak a donbaszi bányavárosokba, ahol szükség volt munkásokra, és a művezető esetleg szemet hunyt. Ehető hulladékok után kutattak a gyárak közelében, például a szeszlepárlók és a csomagolótelepek környékén. Összeszedtek továbbá bármiféle kacatot, amit találtak, és megpróbálták eladni. A magyar–német ajkú Arthur Koestler, aki akkoriban

meggyőződéses kommunista volt, emlékezetes képet rajzolt arról, milyennek látta 1933-ban a harkovi piacot:

Akinek volt valami eladnivalója, leguggolt a porba, és áruját egy kendőn vagy egy sálon szétteregette maga előtt. Az áru lehetett egy marék rozsdás szög, egy rongyos takaró vagy egy kancsó savanyú tej, amelyet gazdája kanalanként árult – legyekkel együtt. Láttam vénasszonyokat, akik órákig ültek egyetlen húsvéti tojással, vagy egy darab összeszáradt kecskesajttal maguk előtt. Egy vénember, akinek meztelen lábát kelések borították, rongyos csizmáját próbálta eladni egy kiló fekete kenyérért és egy pakli mahorkáért. Gyakori árucikkek voltak a kenderből font papucsok, sőt még a rossz csizmákról leszedett, rongyokkal kifoldozott talpak és sarkak is. Voltak öregek, akiknek semmi eladhatójuk nem volt; ezek ukrán balladákat énekeltek, és az emberek olykor odavetettek nekik egy-egy kopejkát. Néhány csecsemő is ott feküdt a porban, vagy az anyja ölében; egyiküket-másikukat éppen szoptatták; a gyermek legyektől ellepett ajkai mohón tapadtak a ráncos emlőre, amelyből inkább szívhattak epét, mint tejet.¹⁰

A tény, hogy az ukrán városokban létezhetett áruház – ha mégoly kopár is –, azt jelentette, hogy bizonyos emberek számára volt mentőkötél. Ám a valódi oka annak, hogy a városok kevésbé voltak kétségbeejtő helyzetben, a jegyrendszer volt: a munkások és a hivatalnokok élelmiszerjegyeket kaptak. Ezek nem voltak mindenki számára elérhetők. Egy 1931-es törvény szerint élelmiszerjegyeket kapott mindenki, aki az állami szektorban dolgozott. Ebből a parasztok kimaradtak; és nem rendelkeztek jogosultsággal azok sem, akiknek nem volt rendes munkájuk. Ráadásul a fejadagok nagyságát nemcsak a

munkás, hanem a munkahelye fontossága is meghatározta. Az ipari kulcsrégiók élveztek elsőbbséget, és Ukrajnában egyedül Donbasz minősült annak. A gyakorlatban ezért az ukrainai lakosság hozzávetőleg negyven százalékához került az élelmiszer-ellátás nagyjából nyolcvan százaléka.

Akiknek nem volt előkelő helyük a listán, esetleg hitvány fejadagokat kaptak. Andrew Cairns kanadai mezőgazdasági szakértő, aki 1932-ben látogatott Kijevbe, látott két asszonyt, akik a városi parkban fűvet szedtek, hogy levest készítsenek belőle. Azt mondták neki, hogy kapnak fejadagokat, de nem eleget: „A folyóra mutattam, és megjegyeztem, hogy nagyon szép; ők pedig egyetértettek, de azt mondták, éhesek.” A nők valójában „harmadosztályú” munkások voltak, akik havonta 125 rubelt kaptak, továbbá napi 200 gramm – nagyjából négy szelet – kenyeret.

A kijevi szövetkezeti bolt vezetője, szintén egy „harmadosztályú” munkás, ugyancsak azt mondta Cairnsnek, hogy 200 gramm kenyeret kap naponta, és még 200 grammot a fiának, valamint 100 rubelt minden hónapban. Egy „második kategóriás” munkás naponta 525 gramm kenyeret kapott, és havi 180 rubelt. Egyikük sem ment ezzel sokra a tanácsi áruházban, ahol kenyéren, krumplin és olykor csirkén vagy tejtermékeken kívül mást nemigen árultak, mindezt pedig igen drágán. A kenyér kilója öt-hat rubelbe kerülhetett, egy tojás fél rubelbe, vagy többbe, a tejnek literje két rubelbe. Peter Egides, aki akkoriban diák volt Kijevben, annyi illetményt kapott, ami egyetlen cipónyi kenyérre sem volt elég: „odáig fajult a helyzet, hogy tizenhét évesen bottal jártam, mert jártányi erőm sem volt”. Egides nagymamája végül bele is halt az éhezésbe, pedig szintén Kijevben lakott.

Az állami kézben lévő boltoknak elméletileg olcsóbban, elérhetőbb árakon kellett volna élelmiszereket árusítaniuk. Ezek a boltok azonban üresek voltak. Georgij Szambrosz tanár

és állami alkalmazott, aki naplót vezetett azokban az években, emlékezetes leírást hagyott hátra a harkovi boltokról. Egyikben sem volt semmi, vagy tisztán alkohollal voltak tele („felhőszakadáshoz hasonlatosan érkeztek a vodkáspalackok, elárasztva az egész várost”) olyan helyek, ahol egykor mennyezetig álltak az árucikkek. Hébe-hóba, nagyon ritkán árultak élelmiszert, de annak már-már a látványa is majdhogynem undorító volt:

Csak néhány boltban, és a pulton voltak a szokásos „termékek”, öt-hat tálcányi, vagy tányérnyi, hevenyészve elkészített étel. Silótakarmányhoz hasonlatos hideg saláta, rothadt, gusztustalan savanyúkáposztából; halmaradványokból készült pástétom pácolt, vagy sós-ecetes zöldséggel; ritkán fagyasztott húsdarabok cipőpasztának látszó mártással; rothadásszagot árasztó pácolt paradicsom; fagyasztott, savanyú töltött-sült paradicsom, amit túlborsoztak, hogy ne lehessen érezni a szagát; kétes eredetű húsmaradékból készült hústöltelék; végül, ritkán, olyan ínycségek, mint főtt tojás, vagy néhány apró gyümölcs stb. Mindezeket az ételeket (élénken emlékszem rájuk!) kitették a pultra, és azonnal megvették őket a vásárlók.

Andrew Cairnsnek is sikerült végigállnia a sort egy boltnál, ahol azt látta, hogy „súlyos, meleg, ragacsos kenyeret darabonként tíz rubelért árulnak, disznózsírból pedig egy fontot tizenkét rubelért”.

Jobb minőségű ennivalók kormányzati étkezdékben voltak elérhetőek, amelyek minden munkahelyhez tartoztak: levesek, kása, időnként hús. De ilyenekbe csak azok juthattak be, akiknek speciális – párt- vagy szakszervezeti – igazolványuk

volt. Szambrosz, aki egyikkel sem rendelkezett, összebarátkozott egy titkárnővel az oktatási intézményben, ahol dolgozott, és a nő úgy adott neki élelmiszerjegyeket, hogy nem kért tőle tagsági igazolványt: „akkoriban »törvényenkívülként«, illegálisan lélegeztem és ettem”. Amikor súlyosbodott az élelmiszerhiány, és az intézményben vizsgálni kezdték, ki kaphat élelmiszerjegyeket, Szambrosz egy ismerőse révén próbált bejutni az Ukrán Írók Házába:

Tisztában voltam a kockázatokkal: odajöhettek az asztalomhoz, kérhettek írói tagsági igazolványt, és szégyenszemre kirángathattak az asztaltól. De nem volt más választás, vállalnom kellett a kockázatot, és így kezdtem az írók étkezdéjébe járni. Szerencsém volt: úgy másfél-két hónapig ettem ott, és soha, egyszer sem kérdezte senki, ki vagyok...

Szambrosz később beügyeskedte magát a Mezőgazdasági Akadémia étkezdéjébe, és ott is evett néhány hétig. Ennek köszönhetően maradt életben. Az éber órái java részében azonban ennivalóra gondolt: a fizetése „teljes mértékben, szinte kivétel nélkül élelemre ment el”. És ő persze lényegesen jobb helyzetben volt, mint sokan mások.

Noha nem volt paraszt, Szambrosz tapasztalatai bizonyos értelemben tipikusak voltak: az éhezést illetően a legfontosabb segítség paradox módon a szovjet bürokratától és a szovjet bürokráciától jött. Timothy Snyder írta le, hogy a nácik által megszállt Európában az állami intézmények, amikor még működtek, miként menthettek meg zsidókat a holokausztól, és hasonló jelenség volt tetten érhető Sztálin Szovjetuniójában. Miközben a bolsevikok szisztematikusan megsemmisítették a

független intézményeket, így az egyházakat, a jótékonyági szervezeteket és magáncégeket, az állami intézmények – az iskolák, a kórházak, az árvaházak – megmaradtak, és néhányuknak módjában állt segíteni. Sőt, néhányuknak, elméletileg, ez volt a feladata.

Az éhezők megsegítésére leginkább azoknak a rokonoknak, szülőknek, vagy gyerekeknek nyílt lehetőségük, akik a rendszeren belül dolgoztak. Petro Seleszt, aki jóval később az Ukrán Kommunista Párt első titkára lett, naplóként kezdődő memoárt írt ezekről az évekről, melyet végül a családja jelentetett meg 2004-ben. 1933 tragédiája már akkor is nyilvánvaló volt számára: „Egész családok, sőt egész falvak haltak bele az éhezésbe. Számos esetben fordult elő kannibalizmus... Nyilvánvalóan bűncselekmény volt ez, amit a kormányunk követett el, de ezt a tényt szégyenletes titoktartás övezi.” Abban az időben Seleszt a tanulmányait végezte, illetve mérnökként dolgozott egy fegyvergyárban. De egyszersmind jó állásban lévő tagja volt a Kommunista Pártnak, és ez lehetővé tette számára, hogy élelmet küldjön az anyjának. Ez a segítség mentette meg az éhezéstől az asszonyt, aki a Harkovi kormányzóságban élt.

Segítettek az összeköttetések és a barátok is: egy fiatal lány a Poltavai kormányzóságban azért élte túl az éhínséget, mert az apja együtt végzett mezőgazdasági tanfolyamot egy olyan emberrel, aki később a helyi kormányzatban dolgozott. Ez a barát a szabályokat megkerülve elintézte, hogy a család kapjon egy másik tehenet az elkobzott állat helyett – és így életben maradtak. Egy másik lánynak az volt a szerencséje, hogy a nagynénje egy kolhozelnökhöz ment feleségül: „Jártam hozzá, mert neki volt kenyere, zsírja és teje. Lopva adott nekem belőlük, hogy senki ne tudja.” Egyetlen ember, aki a rendszeren belül dolgozott, gyakran egy egész családot meg tudott menteni. Nágya Malisko édesanyja egy iskola takarítónőjeként dolgozott

a Dnyepropetrovszki kormányzóságban, és az igazgató hozzásegítette egy fejadaghoz: negyed liter olajhoz, és nyolc kilogramm kukoricaliszthez minden hónapban. Ugyancsak a Dnyepropetrovszki kormányzóságban Varvara Horban hét gyereke közül négy azért maradt életben, mert az asszony egy gabonasilónál dolgozott, és mindennap kapott egy kicsiny cipónyi kenyeret.

Akiknek nem sikerült állami alkalmazást találniuk, olykor úgy próbálták megmenteni a gyermekeiket, hogy átadták őket az államnak. Egy anya négy gyerekét vitte a helyi kolhoz igazgatóságára, kijelentette, hogy nem tudja etetni őket, nem vállal felelősséget értük, és közölte a kolhoz vezetőivel, hogy a gondjaikra bízsa őket. Halina Tyumoscsuk anyja a Vinnicjai kormányzóságban ugyanilyen döntést hozott:

Anyám elment a kolhozelnökhöz... és ezt mondta: „Legalább vegyék át a két lányomat. Mi pedig meghalunk, ha így kell lennie.” A kolhozelnök rendes volt, és tudom, hogy kedvelte anyámat. És ezt mondta: „Hozza el a két gyerekét.” És befogadott bennünket. A felesége óvodavezető volt, és a nővérem a segítője lett. Anyám később az óvodai étkezdében dolgozott mosogatóként. Én még kicsi voltam akkor, csak nyolcéves. A kolhozelnök hazavitt magukhoz. Így maradtunk életben, miközben meghalt mindenki más... sokan, nagyon sokan.

Az árvaházak gyakrabban váltak célponttá. 1933 februárjában egy háromhetes időszak alatt csak a Vinnicjai kormányzóságban 105 gyereket hagytak árvaházak ajtaja előtt. Néha bevált a dolog: egy nyolcéves fiú azért vészelt át az éhínséget, mert az anyja titokban elvitte Drizsina falu árvaházába. Azt mondta, ne árulja el senkinek, hogy ő él, mert

talán nem adnak majd enni neki, ha nem „igazi” árva. Egy nő az árvaházban rájött, mi a helyzet, és ő is azt mondta a fiúnak, hogy ne említse az anyját. Oltalmazta, segített neki túlélni az éhínséget, és a fiú végül visszatérhetett a családjához. Egy asszony a Poltavai kormányzóságból szintén élete végéig hálás volt a falusi iskola egyik tanárának, aki suttyomban, az állását kockáztatva etette őt és a testvéreit, jóllehet „kulákok gyerekei” voltak. Nem kaptak sokat – levest, kenyér nélkül, apró, „babszem nagyságú” hajdinagaluskával –, de ahhoz elég volt, hogy életben tartsa mindannyiukat.

Az utcákon kóborló, éhező gyerekek látványa az egész köztársaságban együttérzőbb cselekvésre sarkallta egyes szovjet intézmények dolgozóit.

Akik igazán késztetést éreztek, azoknak olykor módjuk nyílt segíteni, kiváltképp gyerekeket támogatni. A pavlogradi pártbizottság titkára által a dnyepropetrovszki feletteseinek küldött levelek sora bizonyítja, hogy legalábbis helyi szinten lehetséges volt szót emelni az árvák érdekében. A titkár az első levélben, mely március 30-án kelt, egyebek közt beszámolt arról, miként hat az éhínség a gyerekekre:

A falunkban tömegesen jelentek meg otthontalan gyerekek, akiket a szüleik elhagytak, vagy akik árván maradtak a szüleik halála után. Hozzávetőleges adatok szerint legalább 800 gyerekről van szó. Szükség van két-három különleges árvaházra, és ehhez pénz kell, ami nem áll rendelkezésre a költségvetésünkben. Időközben mi kezdjük megszervezni, hogy kapjanak külön étel-miszer-ellátmányt. Ehhez további étel-miszerekre van szükségünk. Kérem, szíveskedjenek ezt tekintetbe venni, és a helyes szovjet politikának megfelelően eligazítani bennünket.

Egy hónappal később, április 30-án a pavlogradi pártbizottság titkára küldött egy újabb jelentést. „Ahhoz képest, amit az előző jelentésben írtam önöknek, mindennap egyre több és több otthontalan érkezik hozzánk.” Csak a megelőző két nap során hatvanöt gyereket szedtek össze a város utcáin; a helyi hatóságok, fejtette ki a párttitkár, immár hét helyen, 710 gyerek számára működtetnek ételosztó állomásokat. Ezek az intézkedések azonban elégtelenek; a körzetnek további forrásokra van szüksége, ugyanis kizárólag az abszolút minimum áll rendelkezésükre. Indítványozták egy 1500 férőhelyes árvaház létrehozását: „Ez az ügy immár annyira sürgetővé vált, éppen most, és olyan sok gyermek számára, hogy minél hamarabb oldjuk meg, annál jobb eredményt fogunk elérni a gyermekek körében jelentkező tömeges felpuffadás megszüntetésében, mivel ha továbbra is ilyen állapotban hagyjuk a gyerekeket, az a halálukhoz fog vezetni.” A levél könyörgéssel végződött: „mindmostanáig nem érkezett válasz, noha ez az ügy rendkívül komoly, és sürgős rendezést igényel”. A város megtette, amit tudott, és ezzel talán megmentett néhány gyereket.

A helyzet sokkal rosszabb volt Harkovban, az egyik olyan városban, ahová nagyon igyekeztek bejutni az éhezők. Ami a gyerekeket illeti, a város hatóságai legalább elméletben próbáltak segíteni – vagy legalábbis elismerték a probléma nagyságát. A harkovi egészségügyi osztály által május 30-án az ukrainai köztársasági szerveknek küldött jelentés szerint „Harkovba és a Harkovi kormányzóság más városaiba elárvult, otthontalan, éhező gyermekek áramlanak szakadatlanul, nagy tömegben”. Az 1933-as költségvetés 10 000 gyermek számára biztosított férőhelyet az árvaházakban; a valós szám ennek több mint a duplája, 24 475 volt. Egy héttel később több mint 9000 további gyereket szedtek össze az utcákon; közülük 700-at a május 27-ről 28-ra virradó éjszaka. A Harkovi kormányzóság

6,4 millió rubelt kért az államtól az ellátásukra, valamint még 450 000-et az éhező felnőttekére.

Az efféle intézkedések a gyakorlatban ritkán voltak sikeresek. Zord képpel szolgáló olvasmány a vinnicjai titkosrendőrség vezetőjének különleges jelentése, amelyből kiderül, milyen körülmények uralkodtak a város egyik árvaházában 1933 májusában:

A gyerekeket az utcáról szedték össze. Negyven férőhelyesre tervezték, de jelenleg több mint százan vannak itt. Az ágy- és ágyneműhiány miatt most két gyerek osztozik egy-egy ágyon. Mindössze 67 lepedő és 69 takaró van. A takarók némelyike már használhatatlan. Kanálból, tányérből és más felszerelésekből sincs elegendő. A gyerekek gyakran koszosak maradnak, varas a szemük, és nincs friss levegő. Időnként előfordul, hogy két-három héttel az érkezésük után meghalnak gyerekek, akik kielégítő állapotban kerültek be az otthonba. A mortalitás emelkedőben van: márciusban 32 gyerek halt meg (115-ből), áprilisban 38 (134-ből), május első felében 16 (135-ből). Beteg gyerekek fekszenek egészségesek mellett, fertőzéseket terjesztve. Az alkalmazottak lopják az élelmet. Az áramot kikapcsolták, és nincs folyó víz.

A távolabbi kormányzóságokban még rosszabb lehetett a helyzet. Velika Lepetyka város árvaházában a körülmények annyira rosszak voltak, hogy a gyerekek napközben elszöktek, és a piacon kóboroltak, hogy kolduljanak és ennivalót lopjanak. Herszonban a város négy árvaházára gyerekáradat zúdult, és március első három hetében a lakóik száma majdnem megkétszereződött; 480-ról 750-re nőtt, főleg az utcákról összeszedett otthontalanok miatt. A Harkovból élelemért és

segítségért küldött kérelmek azt jelentették, hogy az élelem és a segítség nem érkezett kellő gyorsasággal. A város egészségügyi osztálya májusban azt jelentette, hogy a város túlszűfolt árvaházaiban a gyerekek többsége legyengült az éhség miatt. Sokan kanyaróban és más fertőző betegségekből szenvedtek – a halálozási arány harminc százalék volt.

Akadtak olyan „árvaházak” is, amelyek alig érdemelték meg ezt a nevet. 1933-ban Ljubov Drazsevszka, aki akkor geológushallgató volt Harkovban, egy nap azzal szembesült, hogy az órái elmaradnak. Másnap őt és negyven társát villamossal az állomásra vitték, és gyerekekkel teli vagonokat mutattak nekik. „Egy férfi, aki azt hiszem, [titkosrendőri] egyenruhát viselt, odajött hozzánk, és ezt mondta: »A következő néhány héten ezekkel a gyerekekkel fognak dolgozni; vigyáznak rájuk, és etetik őket.«”

Drazsevszka felkapaszkodott az egyik vagonba. „Némelyik gyerek többé-kevésbé normális állapotban volt, de zömük nagyon sápadt volt, nagyon sovány, és sok gyerek felpuffadt az éhezéstől.” Többedmagával nekilátott zabkásalevest osztani a gyerekeknek, bár nem túl sokat, mert annyira ki voltak éhezve, hogy ártott volna nekik, ha túl sokat esznek. Többségük nem tudta elmondani, hogyan került a vagonokba; a szüleik magukra hagyták őket, az utcáról lettek összeszedve, nem emlékeztek. A legelső napon több gyerek meghalt, idézte fel Drazsevszka: „Életemben először láttam embereket haldokolni, és persze nagyon nehéz volt.” Mások ki voltak borulva. Egy lány sikoltozni kezdett: „Ne daraboljanak fel, ne daraboljanak fel!” Hallucinált is, azt kiáltozta, hogy „Amott répát gyomlál a nénikém!” Végül el kellett vinni a kocsiból, hogy ne zaklassa fel a többieket.

Drazsevszka elviselhetetlennek találta ezt az élményt: „Összességében meglehetősen fegyelmezett ember voltam, de miután aznap hazamentem, hisztériás rohamom volt. Korábban

nem tudtam, mit jelent hisztériásnak lenni, de akkor megtapasztaltam.” Hamarosan hozzászokott a sajátos helyzetéhez és magukhoz a gyerekekhez. Módjában állt könyveket és papírt vinni nekik. Megpróbálta olvasni tanítani őket. Mindennap meghaltak néhányan – de mások életben maradtak. Végül találtak nekik egy helyet:

Villamossal mentünk egy harkovi kerületben, aztán nagyon sokat kellett gyalogolnunk. Már besötétedett. A gyerekek öthatévesek voltak. Fáradtak voltak, és egyre azt kérdezgették tőlem, „Néni, hová megyünk?” De nem tudtam. Csak annyit tudtam, hogy el kell vinnem őket a szállásra, és ott kell hagynom őket. Ez minden. Nem tudom, mi történt velük.

Még a sok haláleset és szenvedés ellenére is, Drazsevszka története rávilágít egy kegyetlen tényre: rendőrök nélkül, akik „önkénteseket” szerveztek, a koszos, alulfinanszírozott – esetenként akár tisztességtelen alkalmazottakat foglalkoztató és ijesztő körülmények között működő – árvaházak nélkül még több gyerek halt volna meg. Az árvaházak rettenetesek voltak. De a pusztá létezésük életet mentett meg.

Ugyanez a paradox megállapítás tehető egy másik kevésbé népszerű szovjet intézménnyel: a Torgszin keményvalutás boltokkal kapcsolatban. Mint korábban láttuk, ezeket a boltokat, amelyek közül az első 1930-ban nyílt meg, eredetileg külföldieknek szánták, akik legálisan nem birtokolhattak rubelt. 1931-ben szovjet állampolgárok számára is elérhetővé váltak, hogy vásárolhassanak a különböző külföldi pénzeikért és aranytárgyaikért. Az 1932–33-as éhínség idején egyre több létesült, bővült a tevékenységük, nőtt a jelentőségük, rekordforgalmat értek el, többek emlékezete szerint „Torgszin

aranyláz” tört ki. 1932 novemberében a szovjet Politbűró úgy rendelkezett, hogy a boltok vásárolhatnak ezüstöt és aranyat, amely tény elég fontosnak tűnt ahhoz, hogy az olasz konzul 1933 januárjában megemlítsen a jelentésében: „Most már azt mondják, nemsokára ékszereket is elfogadnak.” Az 1933-as csúcs idején 1500 Torgszin bolt működött, gyakorta kiemelt helyeken: Kijevben volt egy a város legnagyobb forgalmú boltjainak helyet adó Krescsatyik utcában.

A terjeszkedés nem volt véletlen: a rezsim tudta, hogy az éhínség folytán sok arany fog az állam birtokába kerülni. 1932-ben, a Torgszin forgalmának nagy felfutását követően – ebben az évben több mint huszonegy tonna arany folyt be a boltokba, másfélszer annyi, mint amennyit a szovjetunióbeli aranybányákból felszínre hoztak –, az állam mohón ennek a számnak a több mint a kétszeresét jelölte meg célként 1933-ra. A Torgszin bevétele rövidesen döntő tényező lett a Szovjetunió nemzetközi kereskedelmében: 1932–35 folyamán a Torgszin révén az állam által megszerzett arany- és más vagyontárgyak értéke egyötödét tette ki annak az összegnek, amit a szovjetek keményvalutában gépekre, nyersanyagokra és technológiára költöttek.

Az éhezõ emberek számára egy-egy Torgszin bolt – ami gyakorta az egyetlen hely volt a városban, ahol könnyen lehetett élelmiszerhez jutni – álmok és megszállottság fókuszpontjává vált. Vizsla tekinteteket, kíváncsi báméskodókat és koldusokat vonzott. 1933-ban Garreth Jones walesi újságíró ellátogatott egybe Moszkvában: „Bőség mindenből”, jegyezte fel. Malcolm Muggeridge emberek „sóvárgó csoportjairól” írt, akik ugyanazon bolt előtt lézengtek, a „csábító gyümölcspiramisokat” bámulva. Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényében szó esik két démon emlékezetes megjelenéséről „a Szmolenszkaja téri diplomatabolt üvegajtós bejáratában”, majd a belépésükről az üzletbe, ahol „száz meg

száz vég mindenféle színű karton meg pamutvászon tarkállott” és „távolabb cipődobozok látszottak halomba, oszlopokba rakva”.¹¹

A fővárostól távol a Torgszin boltok többsége más szovjetunióbeli boltokhoz hasonlóan sötét és piszkos volt, az eladók pedig gorombán és ingerülten viselkedtek. Az árubőség és a keményvaluta jelenléte azonban megtévesztette a parasztokat, akik közül továbbra is sokan azt gondolták, hogy ezek „amerikai” boltok. A szóbeszéd, hogy mi mindent kapni a Torgszinban, az oroszországi Rosztovból hazacsalt egy embert, aki a kolhozosítás elől menekült oda. Miután értesült róla, hogy Ukrajnában lehetséges aranyat kenyérre cserélni, a fia visszaemlékezése szerint arra jutott, érdemes megkockáztatni a hazatérést, elővenni a rejtekhelyükről a cári korszakból való aranypénzeit, és elcserélni őket többkilónyi hajdinára és kenyérre.

Ez a hosszú utazás nem volt szokatlan. Bár jó néhány mobil Torgszin bolt akadt, amelyek aranyfelvásárlás reményében járták a vidéket, a parasztok, akik ezeket nem tudták megközelíteni, nagy expedíciókra vállalkoztak, hogy eljussanak a városokban lévőkhöz. Nágya Babenko apja összeszedte a családban a jegygyűrűket, keresztelőfeszületeket és fülbevalókat, és 200 kilométert gyalogolt a falujától, Pilipovcsitól a Kijevben működő Torgszinig. De megérte: egy pudnyi – 16 kilogramm – lisztet kapott, egy liter olajat és két kilogramm hajdinát, ami fagyott krumplival, sóskával, gombával, bogyókkal és makkal kiegészítve segített a családnak életben maradni az elkövetkező néhány héten.

Nem minden ilyen utazás végződött jól. A Torgszin boltok körül tolvajok ólálkodtak, és kirabolták, sőt megölték a belépőket és a távozókat. A Torgszin dolgozói is becsapták, megalázták a parasztokat. Ivan Klimenko és az anyja a Kijevi kormányzóságból, Kraszna Szlobidka faluból utaztak a

Krescsatyik utcába, hogy a nagymama jegygyűrűjét eladják néhány kanálnyi lisztért. Senki nem vette a fáradságot a gyűrű leméréséhez, ezért nem tudták, hogy méltányos ajánlatot kaptak-e; miután hazaértek, Ivan anyja észrevette, hogy a lisztet mésszel keverték. De azért megették. Grigorij Szirmia a nevelőapjával ment a Torgszinba, aki a katonai medáliáját akarta eladni, egy ezüst György-keresztet. Az eladó nem volt hajlandó elfogadni; ilyen érmét, mondta a becsüs, csak a „cár szolgálói” kaptak, akik magas pozíciót töltöttek be a tisztikarban. Szirmia nevelőapja hiába tiltakozott, mondván, katonaorvos volt, aki rangra való tekintet nélkül kezelte a sebesülteket. Az eladó így válaszolt: „Tehát tiszteket kezel! Felsőbb osztályt! A forradalom ellenségeit! Igen? Hordja el magát innen, különben hívom a rendőrséget!”

Ahogy az éhínség súlyosbodott, némelyek igyekeztek aranyat szerezni bárhol, ahonnan csak lehetett. Az ukránok évszázadokon át a legbecsesebb holmijaikkal, így az ékszereikkel, fegyvereikkel, fészületeikkel temetkeztek. Ami kegyeletérzet még megmaradt, azt az éhezés kiiktatta, és nem is egy régi temetőben került sor sírrablásra, eleinte éjjelente, majd fényes nappal is. Mivel a temetők „keresztények” voltak, a szovjet hatóságok nem mindig ellenezték a fosztogatást – néhány helyen pedig ők maguk szervezték.

A szovjet rezsim egyidejűleg kezdte arra használni a Torgszin boltokat, hogy keményvaluta küldésére ösztönözze szovjet állampolgárok külföldön élő rokonait és barátait. A megelőző években ilyen külföldi kapcsolatokat tilalmas, veszedelmes, sőt életveszélyes volt fenntartani. 1932–33-ban azonban olyannyira erős lett a rezsim keményvaluta-igénye, hogy lehetővé tette a Szovjetunión kívül élő embereknek „élelmiszertranszferek” küldését éhező rokonok részére a boltokon keresztül. Akik voltak oly szerencsések, hogy kaptak valamit, a teljes összeg 25, olykor pedig nem kevesebb mint 50 százalékát tartoztak az

államnak adni. Utána azonban kuponokat kaptak, amelyekkel élelmet vásárolhattak a Torgszinban. Érkeztek transzferek Németországból, Lengyelországból, Litvániából, Franciaországból, az Egyesült Királyságból, legfőképpen pedig az Egyesült Államokból. Az ukrajnai és a volgai németek közössége levélíró kampányt indítva könyörgött élelemért a külföldön élő – mennonita, baptista és katolikus – hittestvéreinek. Csekély összegű segítségek rengeteget jelenthettek. Olekszandra Radcsenko, aki tanár volt Harkov térségében, és naplót vezetett, háromdolláros transzfert kapott. Ezért kapott „6 kg búzalisztet, 2 kg cukrot, 3 vagy 4 kg rizst, és 1 kiló búzadarát a Torgszinban. Micsoda segítség volt ez nekünk!”

A Torgszinban zajló kereskedelem, bár életet mentett meg, rengeteg keserűséget is okozott. Sokan rideg tárgyilagossággal tekintettek a boltokra: azért léteztek, hogy elrabolják az éhező parasztoktól azt, ami a családjuk vagyonából még megmaradt. Odesszában egy besúgó elmondta az OGPU-nak, hogy kihallgatta két tanár beszélgetését, akik szerint az éhínség célja talán a parasztság vagyonának megszerzése: „Azért teremtetek éhezést, hogy több arany és ezüst kerüljön a Torgszinhoz.” Poltavában a parasztok komoran tréfálkozva mondogatták, hogy a Torgszin rövidítés jelentése valójában *Tovaricsi Revoljucija Gibnet, Sztalin Isztrablajet Narod!* („Elvtársak, a Forradalom Haldoklik, Sztálin Kiírtja a Népet!”). A Torgszin rendszere ellen semmiképp nem lehetett tiltakozni, hacsaknem névtelenül. Az egyik Torgszin bolt dolgozói egy reggel a munkahelyükre érkezve egy plakátot láttak az ajtón, ezzel a felirattal: „Sztálin hóhér”.

De azért számtalan család köszönhette a túlélést annak, amit sikerült eladniuk. „Aranyat adtunk el, hogy kukoricát vegyünk”, idézte fel egy túlélő. Pavlo Csornij családja a dédnagypapa ezüstmedáliáit adta el, melyeket a cári időkben kapott, amikor az 1830-as évek folyamán harcolt a kaukázusi háborúban. Egy

másik asszony felidézte, hogy az anyjának „volt néhány aranyholmija a forradalom előtti időkből. Ott volt apám aranyórája, több gyűrű és így tovább. Így hát időről időre bement a Torgszinba... Ezüstért és aranyért zabkását, krumplit és lisztet kapott. Mindezeket különféle füvekkel keverte, és naponta egyszer adott nekünk enni, így maradtunk életben.” Megint másik úgy emlékezett, hogy az anyja fülbevalókat és a jegygyűrűjét cserélte lisztre, szoknyákat és blúzokat adott cékláért és gabonáért, a kelengyéjét pedig – „szöveteket, hímzett törülközőket, ágyneműket” – korpáért, vagy kölesért adta oda.

Ezek az asszonyok életben maradtak – de önmaguk egy részét eközben elveszítették. Tárgyakat, amelyeket talán az anyjuktól kaptak, dolgokat, amelyek a múltjukhoz kötötték őket, gyűrűket és ékszereket, amelyeket talán másképp használtak volna, vagy fektettek volna be – mindezek odalettek. Az éhínség megsemmisítette a történelmet, a kultúrát, a családot és az identitást is – ezek feláldoztattak a túlélés érdekében.

TIZENHARMADIK FEJEZET

A következmények

Kezd érni a rozs,
de nem sokan érték
meg az új aratást.
Hajnalig nem merül álomba...
És búslakodva így szól:
„Fiam, ideje felkelni
A nap a mező fölé hágott
Nem feketünk békésen a sírunkban,
mi, a holtak nem nyugodhatunk.
Ki viseli gondját a becses gabonakalásznak
A földeken, fiam?

Mikola Rugyenko: *A Kereszt*, 1976

TAVASSZAL AZ UKRÁN VIDÉK TOBZÓDIK A
csereznyevirágban, a tulipánszirmokban, a sarjadó fűben és a
fekete sárban. Kijevtől mindössze egyórányi autóútra, úgy
tűnik, a falvak túlságosan provinciálisak, hogysem fontos
történelmi események tanúi lehettek volna. Az utakat pocsolyák
tagolják; a roskatag viskók némelyikének még mindig

zsúpfedele van. Minden háznak van konyhakertje, és sok a méhkaptár, a baromfiól és a szerszámokkal teli kerti fészker.

Ámde tavasszal érte el a tetőpontját az éhínség ugyanezen a provinciális ukrán vidéken 1933-ban. Ma, ha keresi az ember, ott van ez a történelem a tágas mezőkön, melyek egykor a kolhozokhoz tartoztak, az elgazosodott temetőkben és a Szovjetunió felbomlása óta emelt emlékművekben. Kodaki falunak mindjárt a szélén, ahol a házak helyébe a tágas mezők lépnek, a helybéliek egy fekete kődarabot állítottak. A közepén egy kereszt alakú lyuk tátong, és ez a felirat olvasható rajta: „A holodomor áldozatainak emlékére”. Hrebinkiben a város szélén egy elhagyatott halmot – egy tömegsírt, ahová 1933-ban az utóbb elfelejtett, majd újra felfedezett áldozatokat temették – ma téglafal övez, és 1990 óta egy egyszerű kereszt jelöl.

Barahtyiban nehéz nem észrevenni az éhínség emlékművét: egy kereszt mellett gyászolva térdelő anya életnagyságúnál nagyobb szobrát a falu központjában, egy szembetűnő keresztútjánál. A szobor mögött a fekete gránitba vésett névsor, az áldozatoké, egyszerre sokatmondó és hiányos. Vezetéknevek ismétlődnek, jelölve annak, hogy az éhínség egész családokat elpusztított, a keresztnevek azonban gyakran hiányoznak, mert a feljegyzéseket hanyagul vezették:

Bondar, Overko

Bondar, Joszip

Bondar, Marija

Bondar, két gyermek

A hiányzó nevek rámutatnak egy mélyebben húzódó problémára. Még jobb körülmények között is nehéz lett volna pontos feljegyzéseket vezetni arról a rengeteg férfiről és nőről, akik az utak mentén, vasútállomásokon, vagy Kijev utcáin

haltak meg. A körzeti nyilvántartásokba bajosan kerülhetett volna be mindenki, aki elvándorolt, vagy elmenekült, vagy akár minden gyerek, aki valami csoda folytán életben maradt, egy távoli árvaházban. A rezsim azonban súlyosbította ezeket a problémákat. Bár 1933-ban a halandósági statisztikákat, amennyire csak lehetett, pontosan vezették, a hatóságok, mint a következő fejezetben szó esik róla, később egész Ukrajnában kozmetikázták a halálozási nyilvántartásokat, hogy palástolják az éhezés okozta halálesetek számát, 1937-ben pedig egy teljes népszámlálási eredményt selejtezték a belőle kiderülő tények miatt.

Mindezen okok folytán a halottak számát a múltban tág határok között becsülték, néhány tízezertől, kétmillióig, hétmillióig, vagy akár tízmillióig. A közelmúltban azonban ukrán demográfusok egy csoportja ismét megvizsgálta a körzeti és kormányzósági szinten táblázatokba foglalt, majd Harkovba és Moszkvába továbbított számokat, és pontosabb válaszokkal rukkolt elő. Abból kiindulva, hogy „a halotti bizonyítványokban volt némi maszatolás a halál okát illetően, de a nyilvántartott halálesetek számát nem hamisították meg”, igyekeztek megállapítani a „fölös elhalálozások” számát, vagyis azt, hogy mennyivel több ember halt meg a szokásos átlagnál. Megnézték az „elmaradt születések” számát is, vagyis azt, hogy összehasonlításban a várt átlagnál mennyivel kevesebb születésre került sor az éhínség miatt. E csoport munkájának köszönhetően immár közmegegyezés kezd körvonalazódni két szám körül: 3,9 millió a közvetlen veszteség, ennyivel haltak meg többen az átlagnál, és 600 000 a közvetett veszteség, ennyivel születtek kevesebben az átlagnál. Ebből következik, hogy összesen 4,5 millióra tehető az odavesztett ukránok száma. Ezek a számok magukban foglalják az összes áldozatot, bárhol haltak meg – útszélen, börtönben, árvaházban –, és az éhínség előtt, illetve után Ukrajnában lévő emberek számán alapulnak.

A köztársaság teljes népességét akkoriban nagyjából 31 millió ember jelentette. A közvetlen veszteség ennek a számnak mintegy 13 százalékára rúgott. Az áldozatok túlnyomó többsége vidéken halt meg: a 3,9 millió fölös halálesetből 3,5 millió falvakban, 400 000 városokban történt. Több mint 90 százalékukra 1933-ban került sor; és ezek közül a legtöbbre az év első felében, legfőképpen májusban, júniusban és júliusban.

E számokon belül azonban további tények is meghúzódnak. Az egyik, hogy a statisztikák az 1932–34-es időszak táján az élettartam meredek és jelentős csökkenését mutatják, a különböző csoportok széles körét érintően. 1932 előtt egy városi férfi várható élettartama a születésekor 40–46 év volt, egy városi nőé 47–52 év. A falusi férfiak tekintetében ez 42–44 év, a falusi nőkében 45–48 év volt.

Ezzel szemben az 1932-ben született ukrainai férfiak várható élettartama, akár városiak, akár falusiak voltak, nagyjából 30 évre csökkent. Az ebben az évben született nők átlagosan 40 évre számíthattak. Az 1933-ban születettek kilátásai még komorabbak voltak. Az ebben az évben született nők átlagosan nyolc évet értek meg. Az 1933-ban született férfiak várható élettartama öt év volt. Ezek a rendkívüli statisztikák egyszerűen azt tükrözik, hogy a szóban forgó évben nagyon magas volt a gyermekhalandóság.

Az új statisztikai módszerek Oroszországra alkalmazva is sokatmondók. Megmutatják, hogy Oroszországot összességében sokkal kevésbé érintette az éhínség, mint Ukrajnát, a vidéki Oroszország esetében a „fölös halálesetek” száma összességében 3 százalék, szemben a vidéki Ukrajna 14,9 százalékával. Oroszországnak csak nagyon kevés régiójában érhető tetten az éhínség ukrainai mintázata: a volgai németek régiójában, a szaratovi régióban, Krasznodarban és az Észak-Kaukázusban 1933 első felében nagyon magasak voltak a halálozási ráták, összefüggésben az azon a télen hozott politikai

döntésekkel. De még ezeken a helyeken is a „fölös halálesetek” száma összességében alacsonyabb volt, mint Ukrajna legsúlyosabban érintett térségeiben.

Az általános statisztikák nem tárhatnak fel mindent. Palástolják például az Ukrajnán belüli konkrét csoportok történetét, amelyekről nem maradtak fenn külön kimutatások. Szájhagyománynak köszönhetően ismert történetek arra utalnak, hogy miközben a német közösség rengeteget szenvedett Ukrajnában és a volgai régióban is, egyes tagjai élelmiszer-küldeményeket és más segítséget kaptak Németországból. Andor Hencke, aki német konzulként szolgált Kijevben 1933-tól 1936-ig, az első öt hónapot azzal töltötte, hogy megpróbált élelmet szerezni a német kisebbségi közösségnek, még ha „a párthatóságok és a szovjet intézmények lényegében kedvezőtlenül viszonyulnak is a segélykampányhoz”. Azt javasolta az ukrainai németeknek, legyenek diszkrétek, ne járjanak személyesen a konzulátusra, hogy ne vonjanak magukra figyelmet, de postai úton nagyon is kommunikált velük. Mint láttuk, hasonlóképpen anekdotaszerű történetekből tudható, hogy a vidéki zsidók azért maradtak életben nagyobb arányban, mert többségük nem paraszt volt, és ezért nem voltak kitéve sem a kuláktalanításnak, sem a kolhozosításnak. A zsidóknak, németeknek és lengyeleknek volt még egy előnyük: őket nem tekintették az ukrán nemzeti mozgalom részeseinek, ezért nem voltak külön célpontjai az 1932–33-as represszióknak, bár később célponttá váltak ezek a csoportok is.

A statisztikák révén fény derült néhány váratlan tényre is az éhínséget illetően Ukrajna különböző részeiben. Azelőtt – ha a tizenkilencedik századig megyünk vissza, és tovább nem – az aszály és az éhínség mindig is az ország déli és keleti sztyepperégióit érintette a legsúlyosabban, mivel ezek függtek a leginkább a gabonától. Bizonyosan ez volt a helyzet 1921–23-ban, valamint az 1928-as kisebb éhínség idején. Ez volt a helyzet

a háború utáni éhínség során is, 1946–47-ben. 1932–33-ban viszont a Kijevi és a Harkovi kormányzóságban volt a legmagasabb a halálozási ráta, ahol a parasztok hagyományosan többféle haszonnövényt termesztettek, így céklát, krumplit és más zöldségeket, és ahol a történelem folyamán ritkán került sor éhínségre. A Kijevi kormányzóságban 1932–33-ban a halálozások száma 23 százalékkal magasabb volt, mint a holodomor nélkül lett volna; a Harkovi kormányzóságban pedig 24 százalékkal magasabb. Vinnicjában és a Moldovai „autonóm” kormányzóságban 13 százalékkal volt magasabb az arány; Dnyepropetrovszkban és Odesszában 13 százalékkal, illetve 14 százalékkal. Ezzel szemben a Donyecki kormányzóságban csak 9 százalékkal volt magasabb a halálozási ráta az éhínség éveiben.

A demográfusok több hipotézist is megfogalmaztak ezekkel a regionális eltérésekkel kapcsolatban, és a magyarázatok legalább három rendhagyó esetben helytállóak. Például elméletben az erdős területen élő parasztok könnyebben jutottak gombához, apró állatokhoz és más élelemforrásokhoz. Ez a környezeti tényező a magyarázata talán annak, miért szenvedett az észak-ukrajnai Csernyihivi kormányzóság kevesebbet, mint a köztársaság sok más része. De nem magyarázza meg a magas halálozási rátát a Harkovi és a Kijevi kormányzóságokban, amelyeket vegyes, erdős-sztyeppés térségek alkotnak, továbbá néhol fás, vagy mocsaras területek is.

A nemzetközi országhatárok közelsége szintén hatással lehetett a halálozási rátára, amely valóban alacsonyabb volt Vinnicjában és Moldovában, abban a két kormányzóságban, amelyek a lengyel, illetve a román határ mentén terültek el, valamint a kijevi régió legnyugatibb körzeteiben is. Ezekben a térségekben a helyi hatóságok, akiket aggasztott a csempészés, az elégedetlenség és a külföldről szított lázongás, mintha

ódzkodtak volna hasonló fokú kegyetlenséggel érvényre juttatni az állami politikát. Az ezekben a térségekben élő parasztoknak szintén módjuk nyílhatott cserekereskedelem, határon túli kapcsolatok és a közvetlenül a határ túloldalán élő rokonok révén élelmet szerezni.

A donyecki régió hasonlóképpen speciális esetnek tűnik. Mivel ez a régió, mint láttuk, azon kevesek egyike volt Ukrajnában, amelyeknek a rezsim ipari „prioritást” szánt, az ottani munkásoknak több élelmet juttattak. A – viszonylagosan – több élelemből, úgy tűnik, vidékre is több jutott, alkalmasint a falusiak és városiak közötti rokoni kapcsolatok folytán.

A legkülönösebb eltérés azonban egyfelől a nagyon súlyos közvetlen veszteségek sújtotta Kijev és Harkov, másfelől Dnyepropetrovszk és Odessza között mutatkozik, ahol az ilyen veszteségek viszonylag csekélyek voltak. Úgy tűnik, a legjobb magyarázat politikai természetű: mind 1918-ban, mind 1930–31-ben Kijevben és Harkovban volt a legerősebb ellenállás, előbb a bolsevikokkal, majd a kolhozosítással szemben. Ezekben a térségekben került sor a legnagyobb számban „terrorincidensekre”, akárcsak titkosrendőrségi beavatkozásokra. Andrea Graziosi azt állította, hogy a „szembetűnő földrajzi, ideológiai, sőt személyes és »családi« kontinuitás az 1918–20-as paraszti bázisú, szociális és nemzeti indíttatású felkelések, valamint az 1930–31-ben a kuláktalanítással és a kollektivizációval szembeni ellenállás között azokon a helyeken volt a legerőteljesebb, ahol az éhínség a legkegyetlenebbül aratott”. Bár ez a korreláció nem pontos – Mahno emberei többek között nagyon aktívak voltak Délkelet-Ukrajnában –, az igaz, hogy ez a két kormányzóság igen közel volt Ukrajna kulturális szempontból legfontosabb két városához, és számos szállal kötődött a nemzeti mozgalomhoz. Ez talán megmagyarázza, miért itt volt a legkönyörtelenebb a

represszió, a legszűkösebb az élelmiszersegély, és a legmagasabb a halálozási ráta.

Más szóval, azok a térségek, amelyeket „normálisan” a leginkább szokott sújtani az aszály és az éhínség, 1932–33-ban kevésbé voltak érintettek, mert ezeknek az éveknek az éhínsége nem volt „normális”. Ez politikai éhínség volt, amelyet kimondottan azzal a céllal generáltak, hogy gyengítsék a parasztság ellenállását és ezáltal a nemzeti identitást. És ezt a célt az éhínség el is érte.

Az ukrajnai éhínség 1933 tavaszán ért a tetőpontjára. A halálozások száma januárban indult hirtelen növekedésnek, és aztán a tavaszi hónapokban végig egyre magasabb lett. A tragédia azonban nem ért véget hirtelen a nyáron, hanem inkább lassan mérséklődött. A „fölös elhalálozások” 1933 hátralévő részében és 1934-ben is folytatódtak.

Májusban a rezsim végül jelentékeny élelmiszersegélyt engedélyezett Ukrajna számára – olyan élelemből, természetesen, amit maguktól a parasztoktól vettek el –, bár ezt főleg a határ menti régiókba irányították (ezek tekintetében tartva leginkább a külső befolyástól), és olyan térségekbe, ahol nem volt elegendő egészséges ember a betakarítási munkálatok elvégzéséhez. Amikor végül elérkezett az ideje, az aratás sem maradt hatás nélkül. Diákokat, munkásokat és másokat vezényeltek vidékre, hogy pótolják az elveszett munkaerőt, és általánosságban több élelmiszer vált hozzáférhetővé vidéken éppúgy, mint a városokban. Elméletileg a gabonabegyűjtők is felhagytak a rekvirálásokkal, eleget téve a minisztertanács januárban kibocsátott rendeletének. Annak az évnek a tavaszán adót – a termés egy bizonyos hányadát – kellett behajtaniuk, nem pedig előre megállapított, a Moszkvában megfogalmazott terv teljesüléséhez szükséges gabonamennyiséget. A

gyakorlatban ezt a szabályt egyenetlenül alkalmazták. Egyes helyeken adót fizettettek a parasztokkal, másutt azonban folytatódtak az elkobzások.

Májusban a Központi Bizottság és az ukrán kormány is kiadott egy közös direktívát „a parasztok tömeges száműzetésének leállításáról, a letartóztatások számának mérsékléséről és a börtönök számának csökkentéséről”. Ez a titkos rendelet, amelyet valamennyi pártfunkcionáriushoz, továbbá az OGPU-hoz, a bíróságokhoz és ügyészi hivatalokhoz is eljuttattak, tükrözte a döntést, hogy „általában felhagynak vidéken a tömeges száműzetés és a represszió kemény formáinak alkalmazásával”, és a falvak tekintetében kevésbé könyörtelen rendszert vezetnek be. A változást gyakorlati megfontolások indokolták: a rendelet kibocsátásának idején az egész Szovjetunióban 800 000 ember volt letartóztatásban, a börtönök és lágerek túlszűfoltta váltak, és az állam alig tudott megbirkózni a helyzettel. A rezsim ráadásul felismerte, hogy az aratáshoz szükség lesz emberekre. A rendelet azonban egyszersmind a falvak lakóit sújtó kemény bánásmód végét, és így az élelemelkobzások végét is jelezte.

Ahogyan a megelőző években, 1933 nyarának végén is volt gabonabegyűjtési kampány. Ugyancsak a megelőző évekhez hasonlóan előfordult, hogy nem sikerült teljesíteni a tervet, bár 1933-ban az ilyen eseteket nem ostorozták olyan keményen, mint a múltban. 1933 októberében Sztanyiszlav Koszior, az Ukrán Kommunista Párt főtitkára levelet írt Sztálinnak, dicsérve az őszi termést, amely, mint megállapította, „előrelépés” volt a megelőző évekéhez képest. Mindazonáltal, ismerte el, még mindig akadtak problémák. Továbbra sem valósultak meg a hozamra vonatkozó jóvendölések. Koszior egyszersmind kérte, hogy mérsékeljék az Ukrajna számára előírányzott gabonabegyűjtési terv követelményeit.

1933. október 18-án a szovjet Politbüro jóváhagyta ezt a kérést. Az Ukrajnától elvárt mennyiséget 1934-re vonatkozóan 415 000 tonnával csökkentették. Néhány héttel később Koszior és Pavlo Posztisev, a korábbi harkovi első titkár és Sztálin ukrajnai megbízottja találkoztak a szovjet vezetővel – ezúttal a személyes használatára fenntartott fényűző vasúti kocsiban –, és Sztálin megerősített Ukrajnát illetően egy további 500 000 tonnás csökkentést. Bár a köztársaság továbbra is hatalmas mennyiségű gabonát tartozott beszolgáltatni az államnak, ez lényeges változás volt.

Az ukrajnai kommunisták, tudomásul véve ezeket az engedményeket, szintén változtattak a hangütésükön. Felhagytak a könyörtelen rekvirálási politika bírálatával. Ehelyett számos beszédben és cikkben kiálltak a szovjet háborúért a „nacionalizmus”, a veszedelem ellen, melyet a vezetés immár a „vidékpolitika” minden hibájáért felelőssé tett. Egy novemberi plénumon Koszior kijelentette, hogy „a Szovjetunió néhány köztársaságában, kiváltképp Ukrajnában a kulákok elkeseredett ellenállása a győzedelmes szocialista offenzívánkkal szemben a nacionalizmus fokozódásához vezetett”.

Ez az utalás a „hibákra” azonban a vezér szerint nem volt elég erős. Sztálin személyesen szerkesztette ezt a beszédet, hogy felerősítse: „a Szovjetunió egyes köztársaságaiban, kiváltképp Ukrajnában a fő veszély immár az imperialista intervenció híveivel szövetkező nacionalizmus”. Ő maga nyomatékosította a lényegét 1934 januárjában, a párt hetedik kongresszusán, amelyet a győztesek kongresszusának neveztek. Hosszú, tapsokkal gyakran megszakított beszédben a nacionalizmus elleni ádáz támadással jelezte a szovjet történelem legsúlyosabb éhínségének végét:

...Észre kell venni, hogy a kapitalizmus maradványai az emberek elméjében sokkal szívósabbak a nemzeti kérdés terén, mint bármely más téren. Azért szívósabbak, mert módjukban áll nemzeti köntösbe bújva jól álcázni magukat...

A nacionalizmus felé való elhajlás tükrözi a „saját”, „nemzeti” burzsoázia törekvéseit a szovjet rendszer aláásására és a kapitalizmus visszaállítására... Ez a leninista internacionalizmus *feladása*... [viharos taps]

Ugyanezen a kongresszuson Posztisev magas rangú ukrán kommunistaként teljes felelősséget vállalt – az éhínség nevesítése nélkül – az ukrán mezőgazdaság terén elkövetett „durva hibákért és melléfogásokért”, amelyekért nyíltan a nacionalizmust, az ellenforradalmárokat és a láthatatlan külföldi erőket hibáztatta:

Az UK(b)P [Ukrán Kommunista Párt] nem vette számításba Ukrajnában az osztályharc összes jellegzetes tulajdonságát és a belső helyzet sajátosságait az Ukrán Kommunista Pártban.

Mik ezek a tulajdonságok?...

Az első tulajdonság az, hogy Ukrajnában az osztályellenség a szocialista építés elleni tevékenységét a nacionalista zászlóval és sovíniszta jelszavakkal palástolja.

A második tulajdonság, hogy az ukrán kulák alaposan kiokosodott a szovjethatalom elleni harcban, hiszen Ukrajnában a polgárháború különösen hosszú és ádáz volt, Ukrajnában ugyanis különösen hosszú ideig politikai banditizmus uralkodott.

A harmadik tulajdonság az, hogy különböző ellenforradalmi szervezetek és pártok töredékcsoportjai

Ukrajnában inkább megtelepedtek, mint másutt, mivel Ukrajna a nyugati határhoz való közelsége folytán vonzotta őket.

A negyedik tulajdonság, hogy Ukrajna vonzó célpontnak bizonyul különböző intervenciós központok számára, és megkülönböztetett figyelem övezi azok részéről.

És végül, az ötödik tulajdonság az, hogy az UK(b)P-n belüli elhajlók a Párt egészét érintő kérdésekben rendszerint a soraikban lévő nacionalista elemekkel szövetkeztek és szövetkeznek továbbra is a nemzeti kérdésben...

Sajnos az UK(b)P nem vonta le mindezeket a következtetéseket maradéktalanul. Ebben rejlik a magyarázata a hibáinak és kudarcainak mind a mezőgazdaság, mind pedig a leninista nemzetiségi politika ukrajnai megvalósítása terén...

További engedmények következtek. 1934 tavaszán egyáltalán nem került sor zöldségek elkobzására. A parasztok megtarthatták az élelmiszert, amit a megmaradt magánparcelláikon termesztettek. Az ukrán vezetésnek immár volt mersze nyíltan közölni Sztálinnal, hogy egyes helyeken nem fogják elvégezni a vetési munkálatokat – nem maradt senki, aki vethetett volna –, és hiány van vetőmagokból, így kukoricából, lenből és kenderből, illetve gabonából. Sztálin ezúttal jóváhagyta, hogy Ukrajna vetőmag, valamint élelmiszer „kölcstönt” kapjon.

A kolhozosítás folytatódott, sőt felgyorsult: azon a tavaszon tömegesen léptek be a kolhozokba mindazok az egyéni gazdálkodók, akik túléltek az éhínséget. Ezúttal szó sem volt lázongásról, miközben 151 700 rémült család lemondott az otthonáról és a javairól, hogy az államnak dolgozzon. Ősszel

újabb 51 800 háztartás csatlakozott. Szép csendben mérséklődtek a gabonabeszolgáltatási kötelezettségek, és csökkent vidéken a letartóztatások száma.

Nem tért vissza az élet a „normális” kerékvágásba, és nem került erre sor később sem. De az ukránok lassanként nem haltak többé éhen.

1933 tavaszának végén a Dnyepropetrovszki kormányzóság vezetése megbízást adott Maksz Harmas agrármérnöknek, hogy segítse a vetési munkálatok elvégzését egy kolhozban, amely az otthonától mintegy huszonöt kilométernyire volt. Az első vidéki estéjén a falutanács egyik tagja egy házhoz vitte Harmast, mondván, ott megalhat. Harmas egy „nagyon sovány, rongyokba öltözött” férfival találkozott, aki nem fogadta a köszöntését. Talált továbbá egy „groteszk, felpuffadt testű, félmeztelen” személyt is, aki egy szalmazsákon hevert. Rongyok heverték szanaszét a padlón; elviselhetetlen volt a bűz. Harmas hátrahőkölve távozott a házból, otthagya a kenyere egy részét a lakóinak, és visszarohant a falutanács épületéhez. Ott egy őr közölte vele, hogy az egész környéken alig található ennivaló. A kolhoztagok közül csak néhánynak vannak bármiféle tartalékai. A falusiak nagyjából fele már meghalt. A másik fele úgy maradt életben, hogy macskákat, kutyákat, madarakat evett.

Harmas a látottaktól elborzadva, döbbenten elmenekült a faluból, amilyen gyorsan csak tudott. Utána hosszú ideig „rémálmai” voltak, és félt, hogy súlyos büntetésben részesül, amiért nem teljesítette a feladatát. Nem mert senkinek beszélni a történetekről. De nem került sor büntetésre. Évekkel később Harmas úgy gondolta, a hivatalnokok, akik a faluba küldték, tudták, hogy nincs vetőmag, és nincs senki, aki vetne, de azért odaküldték. Valaki felszólította őket, hogy tegyék ezt, ők pedig

egyszerűen teljesítették az utasítást. Senki nem merté nyíltan kimondani, hogy a falusiak az éhhalál szélén vannak.

Nagyjából ugyanebben az időben Ligyiját, aki egyetemista volt Harkovban, szintén vidékre küldték egy munkabrigáddal. Egy üres iskolaépületben szállásolták el a társaival, figyelmeztették őket, hogy ne menjenek ki éjszaka, és tartsák zárva az ajtót. Napközben kijártak a földekre cukorrépát gyomlálni. Nem találkoztak senkivel. Néhány nap elteltével azonban hirtelen véget vetettek a küldetésüknek: „Nappal tértünk vissza Harkovba, de nem engedték, hogy hazamenjünk. Egy hivatali épületbe vittek bennünket, annak ellenére, hogy éhesek és piszkosak voltunk. Amikor kormánytisztviselők érkeztek, egy lány azt mondta, hogy egy különleges osztályra kell mennem. Az igazgató megkérdezte, mit láttam. Mondtam, hogy semmit. Erre ő azt mondta, »eredjen, és ne szóljon semmit«. Megijedtem, és soha nem kérdeztem a többiektől, hogy őket is behívták-e ugyanarra az osztályra.”

Ligyija és Maksz az éhínséget követő válság egy másik aspektusának voltak tanúi: 1933-ban a szovjet állam az ukrán vidéken hirtelen drasztikus munkaerőhiánnyal szembesült, amely egyes körzetekben egészen rendkívüli mértéket öltött. A Donyecki kormányzóság Markivkai körzetében például a falu vezetőinek decemberi értekezlete arra jutott, hogy komorak a kilátásaik. Az éhínségben mintegy 20 000 ember, a lakosság több mint fele odaveszett. A helybéli lóállomány több mint hatvanöt százalékát leölték abban az évben, az ökröknek pedig hetven százalékát. Eltűntek a tulajdonosaik is, észrevételezte az egyik résztvevő: „Ha most kimegy az ember vidékre, falvakat lát, amelyek annyira üresek, hogy farkasok élnek a házakban.” A gabonakészletek annyira kimerültek, hogy lehetetlen volt biztosítani a kolhoztagok számára a napi munkájukért járó fejadagot. A bevetett földek mennyisége csökkent: 1931-ben több mint 80 000 hektár, 1933-ban már csak 67 000 hektár volt.

A városokból vidékre küldött, diákok, munkások és pártfunkcionáriusok alkotta brigádok segítettek valamicskét. Ennek a politikának azonban immár voltak kockázatai: a szovjetunióbeli városokból érkezett csapatok saját szemükkel láthatták, mi történt a falvakban. Makszhoz hasonlóan néhányan elmenekültek. Néhányukat, mint Ligyiját, hallgatásra intették. Nem lehetett tudni, milyen következményeket von maga után, ha visszatérve esetleg beszélnek a halálról és pusztulásról.

A diákok és a munkások nem is szolgálhattak tartós megoldással. Ehhez állandó lakosok kellettek a rezsimnek, új emberek, akik vidéken élhetnek, és folytathatják a gazdálkodást. Így hát 1933 végén újratelepítési programot indítottak. Ennek gyakorlati eredményeként Ukrajna sok részén oroszra cserélődött az ukrán lakosság, legalábbis arra az időre, amíg – az egyébként sikertelen – program tartott.

1933-ra a Szovjetunió már rendelkezett valamelyes tapasztalatokkal emberek mozgatását és áttelepítését illetően. Kulákok százezreit költöztették az ország üres északi és keleti térségeibe, valamint magán Ukrajnán belül a szegényebb és üresebb körzetekbe. A második világháború során kimondottan etnikai jellegű deportálások sora egész népcsoportok elűzéséhez vezetett, köztük számos kaukázusi, törzsi keretek között élő népéhez – a csecsenekéhez, az ingusokéhoz, a karakajokéhoz, a kalmükökéhez, a balkarokéhoz, a mesketekéhez –, valamint a krími tatárokéhoz és a volgai németekéhez. A pártelit előtt 1956-ban elmondott híres „titkos beszédben” Nyikita Hruscsov elítélően szólt ezekről a tömeges áttelepítésekről, és tréfálkozva jegyezte meg, hogy „az ukránok csak azért kerültek el ezt a sorsot, mert túl sokan voltak, és nem volt hová deportálni őket. Máskülönben [Sztálin] őket is deportáltatta volna.” A hivatalos átírat szerint ez a megjegyzés „nevetést és izgalmat keltett a teremben”.

Az oroszok Ukrajnába költözése hivatalosan egy nyilvánvaló szükségletre adott válaszként indult. A rendszer csúcsán lévők tudtak a drasztikus munkaerőhiányról. Jakov Jakovlev, a szovjet mezőgazdasági népbiztos egy 1933 augusztusában kelt táviratban a délkelet-ukrajnai Melitopol kolhozáról szólva azt írta, „a háztartások alig egyharmada maradt meg... a lovaknak kevesebb mint egyötöde”. Az egyes háztartások küszködve igyekeztek megművelni a rájuk jutó húsz hektár termőföldet. Ezzel szemben Nyugat-Oroszországban nagy volt a népsűrűség, és egy családnak csak egyhektárnyi földet kellett művelnie. Sztálin egy levélben azt felelte Molotovnak, hogy „fel kell gyorsítani a parasztok áttelepítését, amennyire csak lehetséges”.

A projekt első szakasza 117 000 – 21 000 háztartást alkotó – orosz paraszt áttelepítésével kezdődött Oroszországból és Belorussziából. Közülük az elsők 1933 őszén érkeztek Ukrajnába. 1934 januárjában és februárjában további 20 000 fő érkezett Kelet- és Dél-Ukrajna elnéptelenedett falvaiba, ezúttal Oroszországból éppúgy, mint Ukrajna más régióiból. Ezek a számok talán elmaradnak a valóságtól, ugyanis csak azokat foglalják magukba, akik állami segítséget kaptak az utazáshoz. Mások – ismeretlen számban – egyszerűen összeszedték, amit magukkal tudtak vinni az útra Oroszországból és más térségekből, miután meghallották, hogy Ukrajnában több hely és szabad föld van. Általában véve az érkezők első hulláma önkéntes volt – a telepesek azt hitték, hogy ingyen szállást és jó élelmiszer-fejadagokat kapnak majd, továbbá fuvarozni fogják őket –, bár némelyeket kilakoltattak az otthonukból mint kulákokat, vagy mint ellenségeket, és nekik nemigen akadt választásuk.

Sokan csalódtak. Arra számítottak, hogy szállás és zsíros föld fogadja őket. Az állam fizette az útiköltségüket, továbbá az állataikét és az eszközeikét, és meleg ételt, fejadagokat biztosított nekik az útra, sőt adókedvezményeket ígért. A

valóság azonban nagyon másnak bizonyult, mint azt felidézte egy telepes a Zsitomiri kormányzóságból, aki akkor kislány volt:

Bennünket is kilakoltattak a házunkból, de Horodiscsébe küldtek, a Dnyepropetrovszki kormányzóságba. A falu kihalt, és oda telepítettek át bennünket... Horodiscsében kaptunk egy apró szobát egy viskóban, leterítettünk egy kis szénát, és a földön aludtunk. A kolhozban egy kiló kenyeret adtak tíz napra. Sokat ígértek, de nem láttunk belőle semmit.

Adódtak további meglepetések is. Az Ukrajnába érkező oroszok közül sokan barátságtalannak találták a sztyeppét. Nem tudták, hogyan rakjanak tüzet szalmából és száraz fűből, ahogy az ukránok tették. Nem feltétlenül látták szívesen őket az új szomszédaik, akik persze számukra érthetetlen nyelven beszéltek. A falvak üresek voltak: immár kutyából és macskából is igen kevés volt, mint azt az ukrán tervfelelősök 1933 végén észrevételezték, és ez ahhoz vezetett, hogy a házakat és a földeket egerek lepték el. Egy telepes az oroszországi rokonainak hazaírt levelében háborzongatónak és különösnek minősítette az atmoszférát, bár ha tudott is arról, hogy éhínség volt, nem írta le. „Rengeteg ember meghalt itt – körmölte ehelyett –, járványok voltak 1932-ben. Annyira kevesen maradtak, hogy nem tudják maguk megművelni a földet.” Egy másik megjegyezte, hogy „minden ház rozzant és elhagyatott, a munkahelyeken pedig fejetlenség van. A helybéliek azt mondják, korábban nem így volt, ez egy rendes falu volt valaha. Jól éltek itt az emberek... bámulatosan sok krumpli termett.”

Mások kezdtek aggódni, hogy hasonló sorsra fognak jutni, mint az elődeik, különösen, amikor néhány hónappal az érkezésük után fokozatosan eltűntek a dolgok, amiket ígértek

nekik. 1935-ben az új telepesekkel közölték, hogy akárcsak a helyieknek, adózniuk kell húsból és tejből: ez bizonyosan baljós jelnek tűnt. A Marivkai körzetből származó nyilvántartások szerint az orosz telepesek közül sokan távoztak 1935 tavaszán, és akik maradtak, nyugtalanok voltak. Hazaírtak, panaszkodtak a helyi körülmények miatt, szóvá téve, hogy a szomszédaik fásultnak, félholtnak tűnnek. Nem volt cipőjük. Kukoricahéjat ettek.

Bár a nyilvántartások valószínűleg nem teljesek, nagyon sokan azok közül, akiket az áttelepítésnek ebben az első hullámában Ukrajnába küldtek, valóban hazatértek egy éven belül. Alkalmasint ennek következményeként deportálások új hullámai következtek. Ebben a második csoportban azonban nem voltak önkéntesek. Az 1935 februárjában, 39 000 embert érintően kiadott deportálási utasítások szerint ezek olyan emberek voltak, akik „nem álltak helyt a határvédelem és a kollektív gazdaságok rendszerének erősítésében”, továbbá „nacionalista és szovjetellenes elemek”. Sokuk az idegen országokkal határos nyugat-ukrajnai térségekből való volt, köztük nagyszámú német és lengyel. Az OGPU által oly sokszor emlegetett „ötödik hadoszlopot” most egyszer s mindenkorra eltávolították a határ menti régióból.

Ezúttal az állam sokkal nagyobb erőfeszítéseket tett, hogy helyben tartsa az új telepeseket. Titkosrendőrök listázták a helyieket, hogy tudják, kik az újonnan érkezettek, és megakadályozzák a szökésüket. Akik távozni próbáltak, és rajtakapták őket, büntetésben részesültek. Ezt a viszonylag „sikeres” áttelepítést 1936-ban megismételték, bár a Nyugat-Ukrajnából deportáltak közül sokakat ezúttal távoli, Kelet-Ukrajnán túli helyekre küldték. Mintegy 15 000 lengyel és német család – egyes becslések szerint 70 000 ember – azon kapta magát, hogy Kazahsztánba parancsolják őket, ahol szintén éhínség tarolta le a vidéket.

Ezeket az áttelepítési kampányokat már akkor is az oroszosítás egy formájának tekintették. Sergio Gradenigo, az éles szemű harkovi olasz konzul beszámolt Rómának egy beszélgetésről, melyet egy meg nem nevezett ismerőssel folytatott, aki egyetértett abban, hogy a „Donbasz eloroszosítása” zajlik. Összekötötte ezt a politikát az ukrán nyelvű színházak bezárásával és azzal, hogy az ukrán nyelvű operát mindössze három városra, Kijevre, Harkovra és Odesszára korlátozták, valamint az ukránosítás végével. Az egyszerű emberek is tudták, hogy a lakatlanná vált falvakba oroszokat telepítenek. „Az emberek azt mondták, hogy a hatóságok ki akarják irtani az éhínséggel az ukránokat, és oroszokkal akarják benépesíteni a vidéket, hogy Oroszország itt legyen”, idézte fel egy szemtanú. Egy poltavai lakos névtelen levele a *Kommuniszt*-nak ugyanezt hangsúlyozta: „Az ukrán nemzet történelmileg példátlan fizikai kiirtása az egyik központi célja a bolsevik centralizmus illegális programjának.” A levél elég fontosnak találtatott ahhoz, hogy jelentést küldjenek róla magának Sztálinnak.

Bármennyire drámaiak voltak is bizonyára ezek a szükséghelyzet diktálta népmozgások 1933 és 1936 között, a számok és a jelentőség szempontjából korántsem annyira fontosak, mint az elkövetkező évek és évtizedek során az oroszok lassú betelepődése az elnéptelenedett Ukrajnába és a kiürült ukrainai intézményekbe. Egyesek azért érkeztek, hogy feltöltsék az Ukrán Kommunista Pártot, mely sosem tért magához az 1933-as tömeges letartóztatások után. Az éhínség közben és után az állam ukrán pártfunkcionáriusok tízezreit távolította el, tartóztatta le, sőt végezte ki. A pótlásukra gyakorta egyenesen Moszkvából érkeztek emberek. Csak 1933-ban káderek ezreit küldte a Szovjet Kommunista Párt a politikai hierarchia valamennyi szintjére Oroszországból Ukrajnába. 1934 januárjára az Ukrán Kommunista Párt Politikai

Bizottságának mindössze négy tagja volt ukrán. Más szóval, tizenkettőből nyolcan nem beszéltek ukránul, ami az ukránok többségének még mindig anyanyelve volt.

És a tisztogatás nem is ért véget ezzel. Három évvel később az ukrán kommunista vezetés kiemelten célpontja lett a nagy terrornak, Sztálin országos léptékű támadásának a Kommunista Párt régi tagjai ellen. Maga Hruscsov híressé vált megfogalmazással idézte fel a memoárjában, hogy 1937–38-ban az Ukrán Kommunista Párt „makulátlanra lett tisztogatva”. Neki aztán tudnia kellett, hiszen ő vezényelte a letartóztatásokat. Hruscsov egy oroszországi faluban született, nem messze az ukrán határtól, és Donbasz munkások lakta részén nőtt fel. Kaganovicshoz hasonlóan a proletár, oroszul beszélő Ukrajnával azonosult, nem az ukrán ajkú parasztsággal. Sztálin kívánságára 1937-ben visszatért Kijevbe, a kíséretében egy sereg titkosrendőrrel. Némi küzdelmet követően – az Ukrán Kommunista Párt eleinte ellenállt – felügyelte a teljes vezetés letartóztatását, így Kosziorét, Csubarét és Posztisevét is. Hónapokon belül halottak voltak mind; az ukrán kormány tagjainak többségét 1938 tavaszán kivégezték. Eltűntek egyszerű párttagok is: 1934 januárja és 1938 májusa között az Ukrán Kommunista Párt tagjainak egyharmada, 167 000 ember került letartóztatásba. Hruscsov szavaival: „Úgy tűnt, nem maradt egyetlen területi vagy végrehajtó bizottsági titkár, a népbiztosok tanácsának egyetlen titkára, egyetlen helyettes sem. Nulláról kellett kezdenünk az építkezést.”

Az évtized végére a tisztogatás teljes lett: mire 1939-ben kitört a háború, az Ukrán Kommunista Párt vezetéséből senkinek nem volt kapcsolata, és senki nem rokonszenvezett a nemzeti mozgalommal, vagy akár csak a nemzeti kommunizmussal. Mire a háború 1945-ben véget ért, a náci megszállás és a holokausz még inkább pusztasággá tette a köztársaságot. A háború utáni időszakban a Párt szavakban továbbra is pártolta

az „ukrán” jelképeket, sőt még a nyelvet is, de a magasabb szinteken túlnyomórészt orosz ajkúak foglaltak helyet. A született ukrán párttagokat gyakran az aktivista csoportokból vonták be, amelyek az éhínséghez vezető átkutatásokat végezték – vagy pedig, a későbbi években, az ő gyermekeik és unokáik lettek párttagok. Senki nem emlékezett a pártban egy másik Ukrajnára.

A párt vezetett, a nép pedig követte. 1959 és 1970 között több mint egymillió orosz települt Ukrajnába, akiket azok a lehetőségek vonzottak, melyeket a népesség háború, éhínség és tisztogatások általi megtizedelődése teremtett életerős jövevények számára. Ahogy a szovjet gazdaság industrializálódott, az oroszul beszélő ipari vezetők hálózata északról toborzott új munkatársakat. Egyetemek, kórházak és más intézmények ugyanezt tették. Ezzel egyidejűleg a még Ukrajnában élő kisebbségek szinte mindegyike – a megmaradt zsidók, a németek, a beloruszok, a bolgárok és a görögök – asszimilálódott az oroszul beszélő többséghez. A lepusztult vidékről városokba költöző parasztok gyakran ukránról oroszra váltottak a boldogulás érdekében. Ahogy a tizenkilencedik században, az orosz nyelv volt a lehetőségek és az előrejutás záloga. Az ukrán egyszerűen a vidék „elmaradott” nyelvévé vált.

Az 1970-es és 1980-as évekre úgy tűnt, hogy a tömeges ukrán nemzeti mozgalom eszméje nem csupán elhalt, de feledésbe is merült. Néhány városban értelmiségiek tartották ébren a lángot. A legtöbb orosz és sok ukrán azonban ismét úgy vélekedett, hogy Ukrajna egyszerűen csak Oroszország egyik tartománya. A kívülállók zöme nem tett különbséget az orosz és az ukrán között, már ha egyáltalán emlékeztek még az Ukrajna névre.

1933 tavaszán Mihail Solohov, aki akkor már ismert író volt, az írógépénél ült az észak-kaukázusi Viosenszkaja Vsztanicában, egy kozák *sztanicá*-ban, és levelet fogalmazott Sztálinnak. Nem ez volt az első ilyen levél. Mint hazafi és szovjetbarát állampolgár, Solohov hosszú hónapok óta tájékoztatta Sztálint a kolhozosítás Viosenszkaja Vsztanica-i állásáról. Nem félt a következményektől, talán mert találkozott a szovjet vezérrel Moszkvában. Az első levelei rövidek voltak, jobbára kézzel írta őket, és gyakran apróságokról szóltak, amelyek Solohov megítélése szerint helytelenek voltak. 1931-ben aggódva számolt be arról, hogy úgy látja, szerte a vidéken mindenfelé pusztulnak a szarvasmarhák és a lovak a takarmány hiánya miatt. 1932-ben azért aggódott, mert a kolhozparasztok egyenesen a vetőgépekből lopták ki a vetőmagot. Azt is megírta a szovjet vezérnek, hogy az állatállomány kollektivizálásának elrendelése visszafelé sült el. Egyes helyi falvakban a „jószágfelvásárlók” megverték a parasztokat, és erővel vették el az állataikat. A parasztok nem hagyták magukat, és az egyik faluban megöltek egy rekvirálót.

1933 tavaszán azonban Solohov hangütése hirtelen sürgetőbbé vált: Viosenszkaja Vsztanicában válságos helyzet alakult ki. Sztálinnak tudnia kell, hogy az emberek pusztulnak az éhezéstől:

Ebben a körzetben és sok más körzetben kezdenek éhen halni a kolhoztagok és az egyéni gazdálkodók egyaránt; felnőttek és gyerekek puffadnak fel, és olyan dolgokat esznek, amiket egyetlen emberi lénynek sem lenne szabad ennie, a dögöktől kezdve egészen tölgyfakéregig és mindenféle sáros gyökerekig.

További részletek következtek. Solohov ékesszóló, irodalmi nyelven számolt be a parasztokról, akik nem hajlandók dolgozni, mert „az összes kenyერünket külföldre szállítják”. Lefestette a helyi párttitkárt, Ovcsinnyikovot, aki kijelentette, hogy „bármilyen áron be kell gyűjteni a gabonát! Elpusztítunk mindent, de gabonát fogunk szerezni!” Leírta Ovcsinnyikov módszereit, hogy miként csikart ki gabonát, kobzott el teheneket, krumplit és pácolt élelmiszereket – mindazokat a módszereket, amelyeket az 1932-es rendeletek mind az Észak-Kaukázus, mind pedig Ukrajna számára meghatároztak.

Solohov azt is leírta, mi történt a Kommunista Párt alsóbb szintjeinek tisztogatása után. Akik elveszítették a párttagságukat, azokat letartóztatták: a hozzátartozóik nem jutottak többé fejadagjegyekhez, és ők is éhezni kezdtek. A levélíró esedezett Sztálinnak, hogy küldjön Viosenszkaja Vsztanicába néhány „autentikus” kommunistát, olyanokat, akikben van elég kurázsiz a válság megfékezéséhez. Sztálin szóhasználatához folyamodva kérte a szovjet vezért, hogy segítsen „leleplezni” azokat, akik kegyetlenül megverték és kínozták a parasztokat, elrabolták a gabonájukat, és megsemmisítették a térség mezőgazdaságát.

Sztálin nyersen válaszolt. Két táviratban, valamint egy kézzel írott levélben közölte Solohovval, hogy sajnálattal értesül e hibákról, amelyeket a párt munkájában elkövettek. Felajánlotta, hogy küld némi anyagi segítséget mind Viosenszkaja Vsztanicába, mind pedig a szomszédos Verhnye-Donszkij körzetbe. De nem volt teljesen együttlérző. Úgy vélte, hogy Solohov nem elég átfogóan szemléli a helyzetet. „Csak a dolog egyik oldalát látja – vetette Solohov szemére. – A gabonatermesztők a maguk régiójában (és nem csak a magukéban) szabotázszt követnek el, és gabona nélkül hagyják a Vörös Hadsereget.” Ezek az emberek talán egyszerű gazdálkodóknak látszanak, fejtette ki Sztálin, de valójában

csendes, vértelen, mindazonáltal hatékony „háborút [viselnek] a szovjethatalom ellen”. Az írónak talán az a benyomása, hogy ártalmatlan emberek. Ha így van, súlyosan téved.

1933 tavaszán, az éhínség tetőpontján a Solohovnak írt válaszában Sztálin ugyanazokat az összeesküvés-elméleteket ismételgette, amelyeket a személyes levelezésében, valamint a pártértekezleteken elmondott beszédeiben hangoztatott: akik éhen halnak, nem ártatlanok. Ellenkezőleg, árulók, szabotőrök, összeesküsznek, hogy aláássák a proletárforradalmat. Háborút viselnek „a szovjethatalom ellen”.

Míg 1921-ben a szovjet vezetés áldozatként beszélt az éhező parasztságról, 1932-ben Sztálin módosított a szóhasználatán. Az éhezők nem áldozatok, hanem bűnelkövetők. Nem szenvedők, hanem ők tehetnek a rettenetes sorsukról. Ők okozták az éhínséget, ezért megérdemlik, hogy meghaljanak. Ebből a felfogásból logikusan fakadt a következtetés: az állam jogosan tagadja meg tőlük az életben maradáshoz szükséges segítséget.

Ez volt az érv, amelyet Sztálin élete hátralévő részében hangoztatott. Soha nem tagadta sem Solohov, sem senki más előtt, hogy parasztok haltak meg az állam politikája által 1933-ban okozott éhínség miatt, és bizonyos, hogy soha nem kért bocsánatot. Nyilvánvalóan olvasta Solohov leveleit, és elég komolyan vette őket ahhoz, hogy válaszoljon. De soha, a politikája egyetlen eleméről sem ismerte el, hogy hibás volt – sem a kollektivizációról, sem a gabonabegyűjtésekről, sem az átkutatásokról és padláslesöprésekről, amelyek súlyosbították az ukrajnai éhínséget. Ehelyett az élelmiszerhiányért és a tömeges éhenhalásokért minden felelősséget határozottan a haldoklókra hárított.

A pártjának bizonyosan ezt mondta. 1934 elején, a győztesek kongresszusán, amikor pálcát tört a nacionalizmus felett, egyszersmind további erőszakot jövendölt. „A kulákokat legyőztük”, jelentette ki, de a likvidálásuk még nem teljes. A régi

rezsim emberei – a „korábbi emberek”, ahogy Sztálin nevezte őket – még mindig jó sokat árthatnak. Lényegesebb, hogy a pártnak további ellenállásra kell számítania ezen „halódó osztályok” részéről: „Pontosan azért, mert a végüket járják, és a napjaik meg vannak számlálva, egyik támadást a másik után indítják, élesebb formában, a lakosság elmaradott csoportjaihoz folyamodva, és mozgósítva őket a szovjet rendszer ellen.”

Ez összhangban volt a marxista gondolkodásmóddal: az ellentétek éleződése, nagyobb nyomás létrejötte – ezek a forradalmi változás előfutárai. Más szóval, milliók halála nem annak a jele volt, hogy Sztálin politikája kudarcot vallott. Ellenkezőleg, ez a siker jele volt. A győzelem kivívatott, az ellenség vereséget szenvedett. Ezt az álláspontot soha nem kérdőjelezték meg, amíg csak a Szovjetunió létezett.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A nyomok eltüntetése

Nincs tényleges éhezés, senki nem hal bele az éhezésbe, de magas a halandóság az alultápláltsággal összefüggő betegségek miatt.

Walter Duranty, *The New York Times*, 1933.
március 31.

Én majdnem írástudatlan vagyok, és egyszerű módon írok, de amit írok, az igaz, az igazság, azt mondják, legyőzi a gonoszt.

Petro Drobilko, Szumi kormányzóság,
1933

1933-BAN A VÁROSOK TUDTÁK, HOGY A FALVAK haldokolnak. A Kommunista Párt és a kormány vezetői és ügyintézői tudták, hogy a falvak haldokolnak. Mindenki szeme előtt ott voltak a bizonyítékok: a parasztok a vasútállomásokon, a vidékről küldött jelentések, a temetőkben és a hullaházakban zajló jelenetek. Semmi kétség, hogy a szovjet vezetés is tudta

ezt. 1933 márciusában Koszior levelet írt Sztálinnak, amelyben nyíltan éhezéstről beszélt – ukrajnai kormányzóságok könyörögtek a Központi Bizottságnak segítségért –, és a helyzet romlására számított, mondván, „még az éhezés sem térítette józan belátásra a parasztokat”, akik továbbra is lassan haladnak a tavaszi vetési munkálatokkal. Áprilisban újra írt, megjegyezve, hogy immár nagy számban lépnek be az emberek a kolhozokba: „az éhínség nagy szerepet játszott, mivel elsőként az egyéni gazdálkodókat sújtotta”.

De a hivatalos, szovjet világban nem létezett az ukrajnai éhínség, ahogyan az általánosabb, szovjetunióbeli éhínség sem. Nem létezett az újságokban, nem létezett a nyilvános beszédekben. Sem az országos, sem a helyi vezetők nem említették – sem akkor, sem később. Míg az 1921-es éhínségre nagy figyelmet keltő és széles körű megmozdulást kiváltó segítségkérés volt a válasz, az 1933-as éhínségre bármiféle élelmiszerhiány teljes tagadásával reagáltak, mind a Szovjetunión belül, mind külföldön. A cél az volt, hogy eltüntessék az éhínség nyomait, mintha soha nem történt volna meg. A televízió és az internet kora előtt, a határok megnyílása és az utazás szabaddá válása előtt ezt könnyebb volt elérni, mint a huszonegyedik században lett volna. A nyomok eltüntetéséhez azonban 1933-ban is nagyszámú ember rendkívüli erőfeszítése szükségeltetett, hosszú éveken át.

Az éhezés szervezett tagadása korán elindult, jóval azelőtt, hogy az éhínség legsúlyosabb szakasza egyáltalán kezdetét vette. Az előmozdítóinak kezdettől fogva számos különböző céljuk volt. A Szovjetunión belül a nyomok eltüntetése csak részben szolgálta a nyilvánosság megtévesztését, vagy legalább azokét, akiknek semmilyen közvetlen tudásuk nem volt az éhínségről, bár e tekintetben az igyekezet valószínűleg nem járt sikerrel. A hírek terjedését lehetetlen volt megakadályozni, és gyakorta szó esett erről a témáról, ahogy Sztálin jól tudta, még a

bolsevik elithez tartozó családokban is. A tiltakozó levelek azonban, amelyeket mindenféle emberek – parasztok, tisztviselők, hivatalnokok – küldtek meglehetősen nagy számban az éhínséghez vezető években, gyorsan elmaradtak. Anekdotaszerű bizonyítékok szerint történtek a Szovjetunióban bizonyos intézkedések annak érdekében, hogy a Vörös Hadsereghez ne jussanak el levelek. Marija Bondarenko bátyja, aki vöröskatonaként a Kaukázusban szolgált, azt mondta a húgának, hogy 1933-ban az ukrán katonák egyike sem kapott levelet otthonról. Az egysége tagjai végül megtalálták a visszatartott leveleket. Csak ekkor tudták meg az igazságot arról, mi történik a családjukkal. Más katonák egyszer sem kaptak levelet hazulról 1932-ben és 1933-ban; némelyikük visszaemlékezése szerint olyan volt ez, mintha a családjuk egyszerűen eltűnt volna.

Még nagyobb erőfeszítésekre került sor a nyilvános beszéd korlátozásáért. Egy ukrán katona 1934-ben vonult be a Vörös Hadseregbe, miután túlélte az éhínséget. Az egyik „politikai foglalkozáson”, melyen az összes katona részt vett, feltett egy kérdést az éhínségről az oktatónak. Az éles hangon megrótt: „Nem volt semmilyen éhínség, és nem is lehet, magát le fogják csukni tíz évre, ha ilyeneket beszél.” A diákokat és munkásokat, akik 1933-ban vidékre mentek, hogy segítsenek a betakarításban, gyakran kereken felszólították, hogy ne beszéljenek arról, amit láttak. Sokuk félelmében engedelmeskedett. Ránk parancsoltak, hogy „tartsuk a szánk”, idézte fel egyikük. A csendszabályt mindenki értette:

Munkahelyen senki nem beszélt az éhínségről, vagy az utcákon heverő holttestekről, mintha mind hallgatásra esküdtünk volna össze. Csak a legközelebbi, legbizalmasabb barátainkkal váltottunk szót a falvakból érkező szörnyű

hírekről... A szóbeszéd megerősítést nyert, amikor a városiak, akiket falura küldtek, hogy segítsenek az aratásban, a saját szemükkel látták, honnan jöttek az élő csontvázak, akik a városunk utcáin bolyongtak.

Az éhínségről való nyilvános beszéd tabuja érintette az egészségügyben dolgozókat is. Orvosok és nővérek egyaránt felidéznek, hogy azt mondták nekik, „találjanak ki valamit” a halotti bizonyítványokra, vagy az összes éhezéssel kapcsolatos esetet írják „fertőző betegségek”, vagy „szívelégtelenség” rovására.

A félelem gyakran a hivatalos személyek egymás közötti levelezésében is tetten érhető volt. Márciusban a dnyepropetrovszki helyi kormányzat titkára levelet írt az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának, felpanaszolta, hogy az éhezés okozta alultápláltság, felpuffadás és elhalálozások számos esetben nem kaptak figyelmet, mert az alacsonyabb szinten dolgozók nem jelentették őket: „Úgy fogták fel, hogy pártellenes, helytelen akár csak reagálni is rájuk.” Egy esetben egy falusi párttitkár, aki maga is felpuffadt az éhségtől, nem jelentett semmit, mert félt, hogy feddést kapna érte.

A szükséghelyzet elmúltával a hivatalos éberség kiterjedt a nyilvántartásokra is. 1934 áprilisában az Odesszai kormányzóság vezetése körlevelet intézett az összes helyi pártbizottsághoz, figyelmeztetve őket a „bűnösen gyalázatos módra”, ahogyan a születéseket és halálozásokat nyilvántartják: „számos községi tanácsban ez a munka tulajdonképpen az osztályellenségek – kulákok, petljuristák, bérencek, különleges deportáltak stb. – kezében van”. Az odesszai főnökök, állítólag a felügyeletet erősítendő, az összes községi tanácstól elvették a halálozási nyilvántartásokat, 1933-tól „kivétel nélkül”, néhány régióban pedig már 1932-től. Hasonló utasítások léteznek a

Harkovi kormányzóságot illetően, ahol a hatóságok szintén berendelték minden elhalálozási nyilvántartást 1932 novemberétől 1933 végéig, arra hivatkozva, hogy „osztályellenes elemek”, például kulákok, petljuristák és különleges deportáltak kezében vannak.

Valójában mindkét dokumentumtípus azonos mintához idomult, alkalmasint az ukrán hatóságok utasításának eredményeként, és mindkettő az éhínség bizonyítékainak megsemmisítését célozta. Bár a kormányzósági és országos szinten összesített halálozási adatok megmaradtak a statisztikai archívumokban, a falvak szintjén sok dokumentum fizikailag megsemmisült. A Zsitomiri és Csernyihivi kormányzóságokból való szemtanúk arról számoltak be, hogy 1933–34-ben eltűntek a falvaikból a halálozási nyilvántartások. A vinnicjai Sztjepan Podoljan visszaemlékezése szerint az apját felszólították, hogy égesse el a falu regisztrumait, és írja újra őket, kihagyva belőlük az éhezésre vonatkozó utalásokat.

A nyomok eltüntetése a legmagasabb szinteken a pártfegyelem egy formájaként funkcionált: eszköz volt a funkcionáriusok ellenőrzésére, sőt a lojalitásuk tesztelésére. A párttagok, hogy bizonyítsák az odaadásukat, kénytelenek voltak elfogadni és támogatni a hamisításokat. Roman Tyerehov, a harkovi pártvezetők egyike 1932 őszén Sztálin jelenlétében, nyilvánosan az „éhínség” szó használatára vetemedett, mint később maga Tyerehov felidézte. A szovjet vezér nyersen reagált: „Löki ezt a hantát az éhínségről, azt gondolva, hogy ránk ijeszt vele, de nem fog beválni!” Eredjen inkább, mondta neki Sztálin, „az Írószövetségbe, és írjon meséket, hogy az idiótáknak legyen mit olvasniuk”. Tyerehov két héttel később elveszítette az állását.

Ennek az esetnek a visszhangja tetten érhető az elkövetkező évi pártértekezlet beszédeiben. Ezeken az ukrán kommunisták sokszor utaltak „problémákra”, vagy „nehézségekre”, de

„éhínségre” nagyon ritkán. Természetesen tudták, hogy éhínség van, de az életben maradás érdekében tekintettel kellett lenniük a Kreml tabuira. Egymás között továbbra is használták a szót, mint láttuk Koszior Sztálinnak írt leveleiben. Azonban, bár nem maradt fenn írásban olyan utasítás, amely tiltotta volna az „éhínség” szó használatát, szembetűnő, milyen ritkán használták. A szovjet hivatalosságok inkább eufemizmusokhoz folyamodtak. Amikor például az odesszai japán konzul hivatalosan érdeklődött az éhínség felől, még neki is azt mondták, hogy „vannak rövid ideig tartó élelmiszerhiányok, de éhínség nincs”.

Az áldozatokat nehezebb volt eltüntetni. Még azután is, hogy a holttesteket jelöletlen tömegsírokba temették, és módosították a halálozási nyilvántartásokat, továbbra is ott volt a szovjet statisztikák jelentette probléma. 1937-ben a szovjet népszámlálási hivatal nekilátott összeszámolni és felmérni a szovjet lakosságot, ami roppant feladat volt, és a központi tervezés koordinálásának szükségletei miatt vált sürgőssé. Ámde már amikor ez a komplex folyamat elindult – sok millió embert kellett úrlapok kitöltésére kérni –, a szovjet vezetés nyugtalankodni kezdett a lehetséges eredmények miatt. „A népszámlálás *egyetlen adata sem* hozható nyilvánosságra”, közölték a helyi statisztikai hivatalok alkalmazottaival 1936 decemberében. Nem engedélyezték „a nyersanyag semmiféle előzetes feldolgozását” sem.

Az 1937-es népszámlálás végeredménye még így is döbbenetes volt. Az újságok nyakló nélkül közöltek udvarias cikkeket a gyarapodásról és a nagy gyermekvállalási kedvről, ami „bizonyítja, hogy hatalmas növekedésre került sor munkásaink életszínvonalában” a „szocializmusért vívott tízesztendei heroikus küzdelmünk” után. A statisztikusok, nem akarván felelősséget vállalni rossz hírek kimondásáért, szintén gyarapodásról szóló, szokványos közleményeket adtak ki. Egy

előzetes jelentés óvatosan utalt arra, hogy Ukrajnában, az Észak-Kaukázusban és a Volga menti régiókban – azokban a „térsegekben, ahol különösen eltökélt és elkeseredett volt a kulákok ellenállása a kollektivizációval szemben – talán alacsonyabb a népességszám a korábban véltnél, de csak csekély teret szentelt a problémának. Összességükben az előrejelzések optimisták voltak. 1934-ben a számlálóbiztosok arra jutottak, hogy a Szovjetunió lakossága 168 millió fő. Az 1937-es becslés szerint a lakosok száma elérte a 170, vagy akár a 172 milliót.

A valós számok, amikor végül megérkeztek, egészen mást mutattak. A Szovjetunió teljes népessége 162 millió főre rúgott, ami azt jelentette, hogy (a 170 millióra vonatkozó várakozásokhoz képest) mintegy nyolcmillió ember „hiányzott”. Ez a hozzávetőleges szám magában foglalta az éhínség áldozatait és a meg nem született gyermekeket. Egyszersmind tükrözte az éhínség éveit jellemző igazi káoszt. Az utak szélén pusztuló parasztok, a tömeges migráció, a deportálások, a pontos statisztikák elkészítésének lehetetlensége a falvakban, ahol mindenki közel járt az éhhalálhoz, így a közhivatalnokok is – mindezek megnehezítették a számlálóbiztosok dolgát. Valójában senki nem tudta teljesen biztosan, hányan haltak meg, és hányan élnek, megszámlálva, vagy megszámlálatlanul. A számlálóbiztosok óvatosságból téves adatokat közöltek.

Sztálin ahelyett, hogy elfogadta volna az eredményt, megsemmisítette. Értekezletekre került sor; szakértői bizottságok jöttek létre. Egy különleges KB-határozat kinyilvánította, hogy a népszámlálást rosszul, a szakmai követelményeket figyelmen kívül hagyva szervezték, „csúful megsértve a statisztika tudományának alapvető tudnivalóit”. A *Bolsevik* című lap kijelentette, hogy a népszámlálást „megzavarták a nép ellenségei – trockista–buharinista kémek és hazaárulók, akik akkoriban beférköztek a Népgazdasági

Adatnyilvántartó Központba... a nép ellenségei azt a célt tűzték ki, hogy eltorzítsák a népesség valódi számát”.

Az 1937-es népszámlálás eredményeinek nyilvánosságra hozását azonnal leállították, azok soha nem jelentek meg. Maguk a statisztikusok megfizették az árat. A Népszámlálási Hivatal vezetőjét, Ivan Kravalt, aki akkor a Rakparti Házban, a legexkluzívabb pártrezidencián lakott, szeptemberben letartóztatták és kivégzőosztag elé állították. A legközelebbi munkatársai is hasonló sorsra jutottak. Represszió sújtott Kazahsztánra és Ukrajnára, valamint az oroszországi kormányzóságokra, ahol a népszámlálási hivatal alacsonyabb rangú alkalmazottainak százait rúgták ki az állásukból; többeket közülük szintén letartóztattak és kivégeztek. Nemcsak azokra járt rá a rúd, akik közvetlenül felelősséget viseltek a népszámlálásért, hanem azokra a statisztikusokra is, akiknek hozzáférésük volt az eredeti számokhoz. Mihajlo Avgyijenkót, a *Szovjet Sztatisztiksz* kijevi szerkesztőjét augusztusban tartóztatták le, és szeptemberben végezték ki. Olekszandr Aszkatyin, az Ukrán Tudományos Akadémia gazdasági osztályának vezetője ugyanígy járt.

Ezeknek az embereknek a helyét novemberre teljesen új káderek foglalták el, akiknek immár mindegyike tisztában volt vele, hogy rendkívül veszélyes pontos számokkal előrukkolni. Annak rendje és módja szerint elrendeltek egy újabb népszámlálást. Sztálin ezúttal nem várta meg az eredményt. Még végre sem hajtották a cenzust, ő már bejelentette a győzelmet:

A Nagy Szocialista Forradalom napja alatt bámulatosan gyors, korábban sosem látott népességnövekedés zajlik. A hatalmas szocialista ipar új foglalkozásokat hívott életre. Emberek tízezrei, akik tegnap képzetlen munkások voltak,

mára a termelés legkülönbözőbb ágazatainak képzett mestereivé váltak. A tegnapi sztahanovisták mára technikusok, vagy mérnökök lettek. Kisbirtokos parasztok milliói, akik nyomorogva tengették az életüket, virágzó kolhozok tagjai lettek, szocialista terméseredmények létrehozói... Az egész országra kiterjedő népszámlálás bizonyosan megmutatja mindazokat a hatalmas változásokat, amelyek a nép életében történtek, a tömegek kulturális és anyagi szintjének emelkedését, a gyári munkások és hivatali dolgozók képzettségének javulását...

Sztálin megkapta, amit rendelt: a tizenennyolcadik pártkongresszus 1939 márciusában, a számlálás befejezése előtt nagy hűhóval bejelentette, hogy a Szovjetunió lakossága valóban elérte a 170 milliót.

A statisztikusok, amikor eljött az ideje, megtalálták a módját, hogy a számokat a szólamokhoz igazítsák. Úgy masszírozták az adatokat, hogy palástolják a rabok magas számát a Szovjetunió északi és keleti részén – 1937–39 a Gulag nagyarányú bővülésének időszaka volt –, és persze, hogy eltitkolják az éhínség által okozott pusztítást. Az úrlapok manipulálásával több mint 350 000 másutt élő embert ukrainai lakosnak minősítettek. Kazahsztán lakosságához hozzászámoltak még 375 000 halottat. Az összesítések módosításán kívül megváltoztatták az etnikailag vegyes lakosságú régiók adatait is, hogy megfeleljenek a szovjet politikának. Általánosságban legalább egy százalékkal felturbózták a lakosság lélekszámát. Utána évtizedekig az 1939-es népszámlálást kezelték a statisztikai kutatás követendő mintájaként.

Az 1939-es népszámlálás publikálásával a nagy éhínség nemcsak az újságokból tűnt el, hanem a szovjet demográfiából, politikából és bürokráciából is. A szovjet állam nem vezetett

semmilyen nyilvántartást az áldozatokról, az életükről, sem a halálukról. A Szovjetunió, ameddig létezett, hallani sem akart róla, hogy egyáltalán meghaltak.

Az erőszak, a represszió és a népszámlálási adatok meghamisítása a Szovjetunión belül sikeresen elfojtotta a vitát a nagy éhínségről. Külföldön azonban más módszerekre volt szükség az éhínség nyomainak eltüntetéséhez. A Szovjetunión kívül nem lehetett ilyen könnyen kordában tartani az információt. Az információ nagyon is átjutott a határokon, ahogyan átjutottak emberek is. 1933 májusában egy újság, mely (az akkor Lengyelországhoz tartozó) Lvovban jelent meg, közölt egy cikket, ami az ukrán nemzeti mozgalom elleni támadásnak minősítette az éhínséget:

A Zbruch [határfolyó] keleti oldala most valóságos katonai tábornak néz ki, amelyen még éjszaka is olyan nehéz átjutni, mint ha háború lenne. Erről menekültektől értesültünk, akiknek a közelmúltban sikerült átgázolniuk a Zbruchon... Élő csontvázakhoz hasonlítottak, amikor átértek, mert odaát annyira szörnyű éhínség dúl. Még a kutyákat is leölik, és napjaink rabszolgái a kolhozokban kutyahúson élnek, ugyanis a termékeny Ukrajnában nem akad sem kenyér, sem krumpli.

További hírek érkeztek hivatalnokok és konzulok jóvoltából, akik legálisan keltek át a határon, valamint kikötőkben utazókra bízott, vagy a cenzorok figyelmét elkerülő levelek révén. Szovjetunióbeli németek írtak az Egyesült Államokban és Németországban élő személyeknek, olykor rokonaiknak, olykor a vallási közösségük ismeretlen vezetőinek: „Kedves Atyák és Testvérek a messzi Németországban, német nevűként esedezem

Oroszországból... Tanácsért és segítségért kiáltok hozzátok, és azért, hogy elmondjam nektek, mi van a szomorúság gyötörte szívemben.” Kanadába is eljutottak levelek.

Ezeknek a leveleknek volt hatásuk, és a néhány menekültnek szintén. Az éhínség még csak bontakozóban volt, amikor a külföldi ukránok tiltakozni kezdtek miatta, békésen és másként egyaránt. Ukrán származású politikusok szóvá tették az éhínséget a lengyel parlament ülésein, és írtak róla az ukrán nyelvű sajtóban. 1933 októberében Mikola Lemik, egy lengyelországi ukrán nacionalista szervezet tagja megölte a lvovi szovjet konzul titkárát. A tárgyalásán Lemik, aki azt remélte, hogy sikerül magát a konzult megölnie, a gyilkosságot az éhínség megtorlásának nevezte. A lengyelországi ukrán közösség a hónap végén megpróbált tömegdemonstrációt szervezni az éhínség miatt, de ezt a lengyel kormány megakadályozta, tartva a további erőszaktól.

Nagyjából ugyanebben az időben a világ túlsó végén az Ukrán Nemzeti Tanács, egy 1933 májusában alapított szervezet, utcai tüntetést szervezett a kanadai Winnipegben, és levelet küldött Rooseveltnak, csatolva egy szemtanú beszámolóját az éhínségről. Egy gyűlésen, amelyre egy winnipegi ukrán templomnál került sor, a diaszpóra vezetői Ukrajnából érkezett leveleket olvastak fel, arra buzdítva a hallgatóságot, hogy segítsék Ukrajna „elszakadását” a Szovjetuniótól. Többek között Brüsszelben, Prágában, Bukarestben, Genfben, Párizsban, Londonban és Szófiában élő ukránok akcióbizottságokat szerveztek, melyek különösebb szerencse nélkül igyekeztek a nyilvánosság elé tárni az éhínség tényét, és segítséget eljuttatni az éhezőkhez.

Szivárogtak ki hírek a katolikus egyház révén is. A lengyelországi ukrán görögkatolikus papok 1933-ban gyűjtéseket szerveztek az éhínség áldozatait megsegítendő, egynapos gyászt tartottak, és fekete zászlókat függesztettek ki az

ukrán templomok és a Proszvita, az ukrán kulturális intézet helyi irodáinak helyet adó épületek homlokzatára. A szovjetunióbeli kapcsolatokkal rendelkező lengyel és olasz diplomaták, valamint papok szintén riasztották az egyházi hierarchiát. A Vatikán először 1933 áprilisában kapott írásos beszámolót az éhínségről, egy névtelen levélben, amelyet az oroszországi Novorosszijszk kikötőjén át csempészték ki. Egy második levél augusztusban, az Észak-Kaukázusból jutott el Rómába. XI. Piusz pápa utasítást adott mindkét levél közlésére a Vatikán lapjában, a *L'Osservatore Romanó*-ban. Ugyanebben a hónapban Innitzer bécsi érsek riadt felhívást bocsátott ki. Elítélte az éhínséghez vezető körülményeket, amelyek Oroszországban és „a Szovjetunió ukrainai körzeteiben” uralkodtak:

...a tömeges éhezés olyan kegyetlen jelenségei kísérik, mint a gyermekgyilkosság és a kannibalizmus. Már bizonyítást nyert, hogy ez a katasztrófahelyzet továbbra is fennáll, még az új aratás idején is. Négy hónap múlva új csúcsot fog elérni. Ismét milliónyi élet vesz oda... Egy ilyen helyzetnek pusztán a szemlélése növelné az egész civilizált világ felelősségét az oroszországi tömegek haláláért. Bűnrészességet jelent abban a helyzetben, hogy miközben a világ sok területe már-már belefut a bűzbe és az élelembe, Oroszországban éheznek az emberek.

Innitzer később bizonyítékok szokatlan formáját kapta: két tucat fénykép alkotta gyűjteményt, melyeket Alexander Weinerberger, egy osztrák mérnök készített, aki egy harkovi gyárban dolgozott, és átcsempészte a képeket a határon. A bécsi egyházmegyei levéltárban fennmaradt fotók az egyedüliek, amelyek bizonyítottan az ukrainai éhínség áldozatairól

készültek 1933-ban. Éhező embereket látni rajtuk utak szélén, üres házakat és tömegsírokat. Semmi kétséget nem hagynak a tragédia léptékét illetően. De 1933-ban az egyház problémája nem a bizonyítékokkal, hanem a politikával volt kapcsolatos. Vita tört ki a Vatikánon belül – az egyik frakció éhínség-segélymissziót akart küldeni a Szovjetunióba, a másik diplomatikus óvatosságot hirdetett. Az óvatosság mellett érvelők győztek. A Vatikán ugyan továbbra is kapott értesüléseket az éhínségről, de a Szentszék a nyilvánosság előtt jobbra hallgatott. Többek között Hitler választási győzelme 1933 januárjában politikai csapdahelyzetet teremtett: a hierarchia attól tartott, hogy ha kemény hangot ütnének meg a szovjetunióbeli éhínséget illetően, olyan látszat keletkezne, mintha a pápa rokonszenvezne a náci Németországgal.

Másutt is hasonló megfontolások kerekedtek felül, melyeket hasonló politikai kényszerek szültek. Sok európai külügyminiszter tökéletesen tisztában volt az éhínséggel, amikor az folyamatban volt, valós időben. Sőt 1933-ban Ukrajnában számos külföldi élt, akik nagyon jó megfigyelők voltak. Gradenigo, az olasz konzul, aki 1930 és 1934 között Harkovban tartózkodott, átlátta mind az éhínség léptékét, mind azt, hogy milyen hatással van az ukrán nemzeti mozgalomra. Nem volt kétsége afelől, hogy „az éhínséget elsődlegesen azért szervezték, hogy móresre tanítsák a parasztságot”:

...A folyamatban lévő katasztrófa Ukrajna oroszok általi gyarmatosításához fog vezetni. Átalakítja majd Ukrajna jellegét. A közeljövőben nem lesz ok Ukrajnáról, vagy ukrán népről beszélni, egyszerűen azért, mert miután Ukrajna Oroszország megkülönböztethetetlen részévé válik, nem lesz többé „ukrán probléma”...

Az odesszai német konzul 1933-ban hasonló határozottsággal fogalmazott az éhínség eredetét illetően:

A kommunista uraik nem engedik a parasztokat túl sokáig emlékezni a megpróbáltatásaikra, és ezt úgy érik el, hogy az egyik megpróbáltatást azonnal követi egy újabb, és ilyenformán a régi félelmek feledésbe merülnek, akár akarja az ember, akár nem. Azelőtt, ha valakit egy faluban szerencsétlenség ért, emberöltőkön át emlékeztek rá.

Gustav Hilger, aki német diplomataként dolgozott Moszkvában, később pedig szovjet ügyekben fontos tanácsadója lett Hitlernek (még később pedig a CIA-nak), szintén úgy vélekedett akkor, hogy az éhínséget mesterségesen idézték elő:

Az volt a benyomásunk, hogy a hatóságok szándékosan tartózkodnak a baj sújtotta lakosság megsegítésétől, kivéve a kolhozoknak juttatott segélyeket, így adva értésére a nyakas parasztságnak, hogy a kollektivizáció egyetlen alternatívája az éhenhalás.

Ámde sem Olaszországban, sem Németországban – amelyek közül az egyik már fasiszta állam volt, a másik éppen elkezdett azzá válni – nem gyakorolt hatást az éhínség a hivatalos politikára. Benito Mussolini személyesen olvasta és jegyzetelte az Ukrajnából származó jelentések némelyikét, de nyilvánosan soha nem mondott semmit, talán mert a rendszere jellegétől idegen volt a szánalom mutatása, vagy talán mert az olaszokat, akik 1933 szeptemberében megnemtámadási egyezményt kötöttek a Szovjetunióval, jobban érdekelte a kereskedelem. A németek pedig, a német ajkú ukrajnaiak szándékoltan diszkrét megsegítésére irányuló törekvésen és azon kívül, hogy később

felhasználták az éhínséget a náci propagandában, semmilyen módon nem igyekeztek tiltakozni, vagy segítséget ajánlani.

Nem minden jelentésnek adtak hitelt. A lengyel diplomatákat mélységesen megdöbbenette az éhínség – olyannyira, hogy a beszámolóikat figyelmen kívül hagyták. Stanisław Kosnicki, a kijevi lengyel konzulátus vezetője 1934 januárjában megrovásban részesült, amikor túl sok hírt küldött „az éhínségről, a nyomorról, a lakosság gyötrelmeiről, az ukránság elleni harcról stb.”. Mindazonáltal a lengyel diplomatáknak és a kollégáiknak semmi kétségük nem volt afelől, hogy az éhínség és a repressziók egy terv részét képezik: „A tömeges letartóztatásokat és üldöztetéseket nem lehet az ukrán nemzeti mozgalom jelentette veszéllyel magyarázni, vagy igazolni... a valódi ok a moszkvai vezetők kitervelt, távolba tekintő, hosszú távú politikája, akik egyre inkább imperialistává válnak, és az állam politikai rendszerét és határait erősítik.”

A brit diplomatáknak viszont egyáltalán nem esett nehezükre elhinni a legvadabb történeteket, amik a fülükbe jutottak. Informátorok egész hálózata állt rendelkezésükre, így Andrew Cairns kanadai mezőgazdasági szakember, aki 1932-ben, a Birodalmi Kereskedelmi Tanács megbízásából utazott keresztül Ukrajnán és az Észak-Kaukázuson. Cairns beszámolt arról, hogy látott „rongyokba öltözött éhes parasztokat, akik kenyeret koldultak, többségük vonatjegyre várt, ám hiába, sokuk a lépcsőn kapaszkodott, vagy felmászott a mindegyik kocsi tetejét borító emberek közé; mocskosak mind, és nyomorultak, mosolynak nyomát sem látni sehol”. Cairns egyszersmind arra jutott, hogy a kormányzat gabonakiviteli terve „nevetséges” és teljesíthetetlen.

A brit kormány azonban nem egyszerűen csak nem ajánlott segítséget, hanem 1933-ban tevőlegesen igyekezett leszerelni számos független próbálkozást, hogy élelmet juttassanak az éhezőkhez, arra hivatkozva, hogy a szovjet kormányzat ellenzi

az ilyen erőfeszítéseket, ezért naivitás kísérletet tenni. Laurence Collier, aki akkor a Külügyminisztérium Északi Osztályának vezetője volt, ellenezte az ukrán diaszpóra tagjainak jelenlétét számos karitatív törekvésben: „a szovjet hatóságok szemében vörös posztó bármi, aminek köze van az ukrán nacionalizmushoz”. Collier átlátta, mi történik – Cairns beszámolójáról ezt írta: „Nem sok meggyőzőbb dokumentumot olvastam” – de inkább nem bolygatta az ügyet.

A diplomatikusan hallgatás megfelelt a szovjet vezetésnek, amelynek nyomós oka volt, hogy igyekezzék megakadályozni az éhínségről szóló hírek terjedését. A bolsevik világforradalom célját ugyan a messzi távolba tolták, de sosem tettek le róla teljesen. 1933-ra ismét lehetségesnek tűnt, hogy Európában hatalmas politikai változások állnak küszöbön. A kontinensen gazdasági válság uralkodott el; Hitler éppen Németország kancellárja lett. A marxista-leninista gondolkodás számára a romló nemzetközi helyzet azt jelentette, hogy bizonyára közeleg a kapitalizmus végső válsága. Ebben a kontextusban a szovjet vezetők szempontjából, akik abban reménykedtek, hogy a válság révén sikerül a Szovjetuniót felsőbbrendű civilizációként reklámozniuk, nagyon fontos volt, milyennek látják az országukat kívülről.

A szovjet vezetés belpolitikai megfontolásból is törődött a külföldi közvéleménnyel. 1917 óta a külföldieket, John Reed amerikai kommunistától Anatole France francia íróig kiegyensúlyozó tényezőként állították a Szovjetunió belső csatáiba a propaganda érdekében. A forradalom vívmányait magasztaló külföldiek írásait kiadták és népszerűsítették az országon belül, akárcsak a lelkes látogatók megjegyzéseit – kommunistákét, írókét, értelmiségiekét –, akiket szovjet iskolákba, gazdaságokba és gyárakba vittek. Az éhínséget követően a szovjet vezetés arra intette ezeket a társutasokat,

hogy ne ejtsenek szót az élelemhiányról – és némelyikük követte is az intést.

Vegyes indítékok mozgatták őket. Egyesek, mint a brit szocialisták, Beatrice és Sidney Webb, „igazhitűek” voltak, szívesen látták volna a szocialista forradalom valamilyen formáját a saját hazájukban, és a saját céljaik érdekében igyekeztek használni a Szovjetunió példáját. Webbék tudtak az éhínségről, de hallgattak róla, és inkább a kollektivizációt ünnepelték: „A legutóbbi három aratás tapasztalatai igazolni látszanak a szovjet kormány állítását, miszerint felülkerekedtek e hatalmas átalakítás kezdeti nehézségein – írták 1936-ban. – Sőt, nemigen indokolt kételkedni abban, hogy az élelmiszertermelés összesítve nagyarányú növekedésben van.”

Más látogatókat mintha a hiúság motivált volna, valamint a roppant pompa és ajnározás, amit a Szovjetunió a hírességekre tudott zúdíttatni. George Bernard Shaw, aki Nancy Astor parlamenti képviselő társaságában érkezett, 1931-ben egy moszkvai banketten ünnepelte a hetvenötödik születésnapját – amelyen, az ízléséhez igazodva, vegetáriánus ételeket szolgáltak fel. Miután fogadóbizottság köszöntötte, és rezesbanda adott neki szerenádot, Shaw virágos kedvében volt, amikor a szovjet tisztviselők és jeles külföldiek alkotta hallgatóság előtt beszélt. Köszönetet mondott a vendéglátóinak, és a szovjetellenes rémhírterjesztők ellenségeinek minősítette magát. Amikor a barátai megtudták, hogy Oroszországba készül, mesélte a jelenlévőknek, konzerveket adtak neki, hogy vigye magával őket az útra: „Azt gondolták, hogy Oroszország éhezik. De kidobtam az ablakon az összes ennivalót Lengyelországban, mielőtt a szovjet határhoz értem volna.”

A hallgatóság „felszisszent”, idézte fel egy újságíró, aki ott volt: „Érezni lehetett, hogy a gyomrok összerándulással reagálnak. Egy angol marhahúskonzerv emlékezetes lakomaként szolgált volna az egybegyűltek között lévő

munkások és értelmiségiek bármelyikének otthonában.” A cinikus fásultság aromája, amellyel legalábbis a szovjet értelmiség egyes tagjai az ilyen fennhéjázó külföldieket fogadták, tetten érhető Andrej Platonov darabjában, a *Tizennégy vörös kunyhó*-ban. Platonov darabjában szerepel egy külföldről érkezett jövevény, aki ezt kérdezi: „Hol láthatok szocializmust! Mutassák meg azonnal. A kapitalizmus irritál.”

Az éhínség nyarán Platonov antihősenek legfontosabb való életbeli változata a francia radikális politikus és egykori miniszterelnök, Edouard Herriot volt, akit 1933 augusztusának végén kimondottan azért hívtak Ukrajnába, hogy utasítsa vissza az éhínséggel kapcsolatos, egyre gyakoribb híreket. Úgy tűnik, Herriot motivációi politikai természetűek voltak. Mint más „realista” politikusok sok nyugati fővárosban, ösztönözni igyekezett hazája kereskedelmi kapcsolatait a Szovjetunióval, és nem zavarta különösebben, hogy annak milyen kormánya van. A kéthetes utazása során ellátogatott egy mintagyermekotthonba, megtekintett boltokat, amelyek polcait előzőleg sietve telepakolták áruval, hajóval utazott a Dnyeper folyón, és találkozott az alkalomra külön felkészített lelkes parasztokkal és munkásokkal. Érkezése előtt a hotelt, ahol megszállni készült, sietve felújították, és a személyzet új uniformist kapott.

A francia körutazásának fénypontja egy kolhoz meglátogatása volt. Herriot utóbb emlegette a „csodásan öntözött és művelt” zöldségkerteket. „Átutaztam Ukrajnán – jelentette ki Herriot. – Biztosítom önöket, hogy egy buján virágzó kertet láttam.” Az OGPU utólag benyújtott jelentése szerint Herriot érdeklődött az éhínség felől, de azt mondták neki, hogy már minden nehézség a múlté. A *Pravda* azonmód felhasználta a látogatást belföldi propagandacélokra, és büszkén hirdette, hogy Herriot „kategorikusan cáfolta a burzsoá sajtó hazugságait a

szovjetunióbeli éhínséggel kapcsolatban”, hátha esetleg a szovjet állampolgároknak a fülükbe jutott ezekből valami.

A diplomaták és a hébe-hóba érkező látogatók nem okoztak különösebb gondokat a szovjet hatóságoknak. A külügyminisztériumi mandarinok túl diszkrétek voltak, hogysen hangot adjanak a véleményüknek. Az olyan emberek, mint Herriot, vagy Shaw nem beszéltek a nyelvet, és nem szólhattak bele, merre viszik őket; viszonylag könnyű volt kontrollálni, hogy mit lássanak, és kikkel találkozzanak. A külföldi sajtó Moszkvában dolgozó képviselőinek manipulálásához viszont sokkal több ügyeskedés szükségeltetett. Az ő mozgásaikat és beszélgetéseiket nem lehetett teljesen ellenőrizni – és nem lehetett megszabni nekik, mit írjanak.

1933-ra a rezsimnek már voltak rossz tapasztalatai a függetlenebb gondolkodású sajtómunkásokkal. Ezek egyike Rhea Clyman volt, egy különös kanadai, aki négy évet töltött Moszkvában, majd elhatározta, hogy keresztülitazik a Szovjetunión két, Atlantából való amerikai nő társaságában, lépten-nyomon tisztviselőkkel huzakodva. Clymant végül 1932 nyarán Tbiliszipben feltartóztatták, és erőszakkal kitoloncolták (a másik két nő Taskentig jutott, mielőtt ugyanez történt velük). Az eredmény hatalmas szalagcím lett a *Toronto Evening Telegram* címlapján:

TUDÓSÍTÓT UTASÍTOTTAK KI OROSZORSZÁGBÓL

RHEA CLYMAN LELEPLEZI A BÖRTÖNLÁGEREK BEN URALKODÓ KÖRÜLMÉNYEKET
FELBŐSZÍTVE A SZOVJET DIKTÁTOROKAT

Miután megtudta, hogy soha nem térhet vissza a Szovjetunióba, Clyman hátborzongatón, de a valósághoz híven megírt cikkek

sorozatát jelentette meg, beszámolva az északra küldött kulákcsaládokról, az ukrainai élelemhiányról és a finn határ közelében lévő Karélia első Gulag-táborairól. Leírta a kolhozosítás ukrainai utóhatásait is:

A falvak furcsán elhagyatottak, néptelenek voltak. Eleinte nem értettem. A házak üresek voltak, az ajtók szélesre tárva álltak, a tetők megroggyantak. Olyan érzésem támadt, mintha egy éhes horda nyomában járnánk, amely előttünk zúdult a vidékre, és kifosztotta mindezeket a házakat... Miután áthaladtunk tíz-tizenöt ilyen falun, kezdtem érteni. Ezek annak a sok ezer kilakoltatott parasztnak – kuláknak – az otthonai voltak, akiket az északi bányákban és fakitermeléseken láttam dolgozni. Megállás nélkül repesztettünk előre, porfelleget kavarva magunk előtt és mögött, de ezek az üres tekintetű szemekkel ránk meredő házak egyre csak ott voltak előttünk.

Clyman cikkei ugyan kínosak voltak a szovjet kormányzat számára, de sem neki, sem a lapjának nem volt elegendő presztízse ahhoz, hogy magasabb szinten bármiféle reakciót kiváltsanak. A kiutasítása megkönnyítette a szovjet államnak a rend fenntartását. Üzenetértékű volt: a jobb összeköttetésekkel rendelkező, befolyásosabb újságíróknak Moszkvában óvatosnak kellett lenniük, ha nem akarták az állásukat elveszíteni.

Sőt óvatosnak kellett lenniük már ahhoz is, hogy egyáltalán végezhessek a munkájukat. Akkoriban a moszkvai tudósítóknak nem csak ahhoz volt szükségük az állam engedélyére, hogy ott tartózkodjanak, hanem a cikkeik elküldéséhez is. A sajtóosztály aláírása és hivatalos pecsétje nélkül a központi táviróhivatal nem volt hajlandó semmilyen küldeményt külföldre

továbbítani. Az engedély elnyeréséért az az újságírók rendszeresen alkudoztak a külügyminisztériumi cenzorokkal, hogy milyen szavakat használhatnak, és jó viszonyra törekedtek Konsztantyin Umanszkijjal, a külföldi sajtó képviselőinek ügyeiért felelős szovjet hivatalnokkal. William Henry Chamberlin, aki akkoriban a *Christian Science Monitor* moszkvai tudósítója volt, azt írta, hogy a külföldi tudósító, ha nem hajlandó finomítani a megfogalmazásain, „Damoklész kardja alatt dolgozik – számolva a veszéllyel, hogy kiutasítják az országból, vagy nem kap engedélyt többé a belépésre, ami számára természetesen ugyanazt jelenti”.

Extra jutalomra számíthattak azok, akik különösen jól játszották a játékot, ahogy ez Walter Duranty hírhedt esetéből kiviláglik. Duranty a *The New York Times* moszkvai tudósítójaként dolgozott 1922 és 1936 között, amely szerepnek köszönhetően akkoriban viszonylag gazdag és híres volt. A születésére nézve brit Duranty nem kötődött az ideologikus baloldalhoz, hanem inkább a nyakas és szkeptikus „realista” pozícióját foglalta el, igyekezve feltárni egy-egy sztori mindkét oldalát. „Fel lehet hozni ellenvetésül, hogy az állatok élveboncolása szomorú és rettenetes dolog, és igaz, hogy a kulákok és a szovjet kísérlet más ellenzői közül sokan nem boldogok” – írta 1935-ben. Ámde „az előidézett szenvedésre mindkét esetben nemes cél érdekében kerül sor”.

Ez a pozíció roppantul hasznossá tette Durantyt a rezsim számára, amely minden tőle telhetőt elkövetett, hogy Duranty jól érezze magát Moszkvában. Jókora lakása volt, autója, szeretője, az összes tudósító közül ő jutott a legjobb értesülésekhez, és kétszer is interjút készíthetett Sztálinnal. Úgy tűnik azonban, Duranty számára a beszámolóival szerzett figyelem jelentette a legnagyobb motivációt, amikor hízelgően írt a Szovjetunióról. Míg Clyman cikkei csekély visszhangot keltettek, Duranty a Moszkvából küldött tudósításai révén a

korszak egyik legbefolyásosabb újságírója lett. Sokan azok közül, akik később Franklin Rooseveltt „agytrösztjét” alkották, új gazdasági ötleteket kerestek, és mélységes érdeklődéssel viseltettek a szovjet kísérlet iránt; 1927-ben többen Moszkvába látogattak, ahol hat órán át beszélgethettek Sztálinnal. Duranty beszámolóit egybecsengtek a világlátásukkal, és nagy figyelmet keltettek: 1932-ben Pulitzer-díjat nyert a kollektivizáció és az ötéves terv sikereiről írt cikksorozatával. Nem sokkal később Rooseveltt, aki akkor New York kormányzója volt, és demokrata elnökjelölt, meghívta Durantyt Albanybe, a kormányzói villába, és kérdésekkel halmozta el. „Mindent megkérdeztem ekkor. Lenyűgöző volt” – mesélte Roosevelt egy másik riporternek.

Az éhínség súlyosbodásával azonban egyre szigorúbb lett a kontroll. 1933-ban a Külügyminisztérium illetékesei, okulva Clyman és társai példájából, kezdték elvárni a tudósítóktól, hogy engedélyeztessék és jelentsék be az útitervüket minden utazásuk előtt. Az Ukrajnába és az Észak-Kaukázusba tervezett utazásokra vonatkozó kérelmek mindig visszautasításra találtak. Az egyetlen francia tudósító, aki 1933 nyarán Herriot látogatásáról tudósíthatott, csak akkor kapott erre engedélyt, amikor beleegyezett, hogy a hajdani francia miniszterelnök kíséretében marad, nem tér le a tervezett útvonalról, és csakis a szovjet állam által gondosan előkészített eseményekről ír. Ráadásul a cenzorok kezdték átnézni a tudósításokat elküldés előtt, nem esik-e bennük szó burkoltan az éhínségről. Bizonyos kifejezések megengedettek voltak: „akut élelmiszerhiány”, „élelemszűke”, „élelemdeficit”, „alultápláltság okozta betegségek”, de semmi más. 1932 végén szovjet hivatalnokok még Durantyban is nyugtalanságot ébresztettek, amikor meglátogatták az otthonában.

Ilyen légkörben nem sok tudósítónak volt kedve az éhínségről írni, jöllehet mindannyian tudtak róla. „Hivatalosan nem volt éhínség” – írta Chamberlin. De „mindazoknak, akik 1933-ban

Oroszországban éltek, és nyitva tartották a szemüket meg a fülüket, az éhínség történelmi tény volta egyszerűen nem kérdés”. Maga Duranty 1932 végén beszélt az éhínségről William Stranggel, a brit nagykövetség egyik diplomatájával. Strang szárazon azt jelentette haza, hogy a *The New York Times* tudósítója „egy ideje ráébredt az igazságra”, de „a széles amerikai nyilvánosságot nem avatja be a titokba”. Duranty azt is közölte Stranggel, hogy szerinte „nagyon is lehetséges, hogy akár tízmillió ember halt meg közvetve vagy közvetlenül az élelemhiány miatt”, bár ez a szám soha nem jelent meg a beszámolóiban. Durantynak alkalmasint fájdalmas oka volt arra, hogy vonakodjon az éhínségről írni: a sztori megkérdőjelezte a korábbi pozitív hangütésű (díjnyertes) cikkeit. De nem volt ezzel egyedül. Eugene Lyons, a United Press tudósítója, aki egy időben lelkes marxista volt, évekkel később azt írta, hogy a városban minden külföldi pontosan tudta, mi zajlik Ukrajnában, valamint Kazahsztánban és a volgamenti régióban:

Az igazság az, hogy azért nem igyekeztünk megerősítést szerezni, mert egyáltalán nem voltak kétségeink a témát illetően. Vannak tények, amelyek annyira szembetűnőek, hogy nem igényelnek alátámasztást szemtanútól... Nem volt szükség több vizsgálódásra az oroszországi éhínség pusztta létezésének igazolásához, mint amennyi az amerikai recesszió létezésének igazolásához kellett. Oroszországon belül nem volt vita a dologról. Magától értetődő dologként esett szó az éhínségről a szállodáinkban és az otthonainkban folytatott alkalmi beszélgetések során. A külföldi kolóniában úgy becsülték, hogy az éhínség legalább egymillió embert pusztított el; az oroszok legalább hárommillióról beszéltek...

Mindenki tudta – de senki nem említette. Ez magyarázza a rendkívüli felzúdulást, amivel a szovjet hivatalosság és a Moszkvában akkreditált újságírók egyaránt reagáltak Gareth Jones csínyére.

Jones walesi fiatalember volt, mindössze huszonhét éves, amikor 1933-ban utazást tett a Szovjetunióban. Valószínűleg az anyja ösztönzésére – aki fiatal korában a Donyecket megalapító walesi vállalkozónál, John Hughes-nél volt házvezetőnő – oroszul, valamint franciául és németül tanult a cambridge-i egyetemen. Ezt követően David Lloyd George, a korábbi brit miniszterelnök magántitkára lett. Egyidejűleg szabadúszóként írni kezdett az európai és a szovjet politikáról, többször is rövid utazásokat tett a Szovjetunióban, minek folytán más helyzetben volt, mint a moszkvai tudósítók, akiknek a rezsim jóváhagyására volt szükségük a tartózkodási engedélyük megőrzéséhez. Az egyik útja során, 1932 elején, az utazási tilalom bevezetése előtt (amikor Jack Heinz II, a ketchup-birodalom alapítójának sarja is elkísérte) szovjet falvakban, „bogaraktól hemzsegő padlókon” aludt, és tanúja volt az éhínség kezdetének. Hónapokkal később Adolf Hitler kíséretének tagjaként utazott Frankfurt-am-Mainba – ilyenformán ő lett az első külföldi tudósító, aki szót válthatott az újonnan megválasztott német kancellárral.

1933 tavaszán Jones visszatért Moszkvába, ezúttal egy olyan vízummal, amit nagyrészt annak köszönhetett, hogy Lloyd George-nak dolgozott („Beszplatno”, vagyis „Grátis” bélyegezték be neki, ami hivatalos szovjet szívésséget jelzett). Ivan Majszkij, a londoni szovjet nagykövet módfelett igyekezett lenyűgözni Lloyd George-ot, és lobbizott Jones érdekében. Érkezése után Jones először bejárta a szovjet fővárost, más külföldi tudósítókcal és hivatalnokokkal találkozott. Lyons

visszaemlékezése szerint „komoly és aprólékos kis ember [volt]... az a fajta, akinél jegyzetfüzet van, és szemrebbenés nélkül rögzíti a vele beszélő szavait”. Jones találkozott Umanszkijjal, mutatott neki egy meghívót, amely arra vonatkozott, hogy tegyen látogatást a harkovi német konzulnál, megemlítette, hogy vizitet tervez egy német traktorgyárba, és engedélyt kért, hogy Ukrajnába utazzon. Umanszkij hozzájárult. Jones ezzel a hivatalos pecséttel felfegyverkezve délnek vette az irányt.

Március 10-én szállt vonatra Moszkvában. Ámde nem ment egészen Harkovig, hanem mintegy negyven kilométerrel a várostól északra szállt le a vonatról. Egy hátizsákot cipelve, mely meg volt töltve „sok cipónyi fehér kenyérrel, vajjal, sajttal és csokoládéval, amit külföldi valutával vásárolt Torgszin boltokban”, elindult a sínek mentén az ukrán főváros felé. Három napon át gyalogolt, hivatalos felügyelő, vagy kísérő nélkül, több mint húsz falun és kolhozon haladt keresztül, az éhínség tetőpontján látta a vidéki Ukrajnát, feljegyezve a gondolatait és benyomásait a jegyzetfüzetébe, amelyet később megőrzött a húga:

Átkeltem a határon Nagy-Oroszországból Ukrajnába. Mindenütt beszéltem parasztokkal, akik elmentek mellettem. Mind ugyanarról számoltak be.

„Nincs kenyérünk. Több mint két hónapja nem jutunk kenyérhez. Sokan haldokolnak.” Az első faluban nem maradt több krumpli, és a *burjak* (cékla) raktár kiürülőben volt. Mind ezt mondták: „Pusztulnak a jószágok, *nyecsem kormit* [nincs mivel etetni őket]. Azelőtt etettük a világot, most pedig éhezünk. Hogyan vessünk, amikor kevés lovunk maradt? Hogyan dolgozzunk a földeken, amikor gyengék vagyunk az élelemhiány miatt?”

Aztán utolértem egy szakállas parasztot, aki egyedül gyalogolt.

A lába zsákba volt bugyolálva. Szóba elegyedtünk. Ő ukrainai oroszra beszélt. Adtam neki egy darab kenyeret és sajtot. „Ilyet sehol nem vehet 20 rubelért. Egyszerűen nincs élelem.”

Mentünk tovább, és beszélgettünk. „A háború előtt itt arany volt minden. Voltak lovaink, teheneink, disznóink, csirkéink. Most roncsok vagyunk... Pusztulásra vagyunk ítélve.”

Jones parasztviskók padlóján aludt. Megosztotta az ennivalóját emberekkel, és meghallgatta a történeteiket. „Megpróbálták elvinni az ikonjaimat, de azt mondtam nekik, paraszt vagyok, nem kutya – mesélte valaki. – Amikor hittünk Istenben, boldogan és bőségben éltünk. Amikor megpróbáltunk szabadulni Istentől, éhezni kezdtünk.” Egy másik ember közölte vele, hogy egy éve nem evett húst.

Jones látott egy asszonyt, aki háziszőtest készített ruhavarráshoz, és egy falut, ahol lóhúst ettek az emberek. Végül egy „milicistába” ütközött, aki felszólította, hogy mutassa meg az iratait, és ez után civil ruhás rendőrök, kétségkívül OGPU-sok, nem tágítottak mellőle, a következő vonattal Harkovba vitték, és egészen a német konzulátus ajtajáig kísérték. Jones: „szabadulásomnak örvendezve, udvariasan elbúcsúztam – nem illett a helyzethez, de fellelegeztem”.

Harkovban Jones folytatta a jegyzetek készítését. Megfigyelte a kenyérért sorban álló emberek ezreit: „Délután három-négykor kezdik a sorállást, hogy másnap reggel hétkor kenyeret kapjanak. Dermesztő a dolog: jóval fagyponthoz alatti az idő.” Jones egy estét színházban töltött – „A közönség: sok ajakrúzs, de kenyér semmi” –, és beszélgetett emberekkel a politikai

represszióról és a tömeges letartóztatásokról, amelyek az éhínséggel egy időben végigsöpörtek Ukrajnán:

„Könyörtelenül szigorúak most már a gyárakban. Ha hiányzik egy napot az ember, kirúgják, elveszíti a kenyérjegyét, és nem kaphat útlevelet.”

„Rémálom az élet. Képtelen vagyok villamosra szállni. Kiborulok tőle.”

„Borzasztóbb a helyzet, mint bármikor. Ha az ember egyetlen rossz szót szól a gyárban, kirúgják. Semmi szabadság nincs...”

„Üldöztetés mindenütt. Terror mindenütt. Egy ember, akit ismertünk, ezt mondta: »A testvérem meghalt, de még mindig ott fekszik, és nem tudjuk, mikor fogjuk eltemetni, mert sorokban állnak a temetésre várók.«”

„Nincs remény a jövőre nézvést.”

Úgy tűnik, Jones megkísérelte felkeresni Umanszkij harkovi kollégáját, de nem sikerült beszélnie vele. Csendben távozott a Szovjetunióból. Néhány nappal később, március 30-án Berlinben bukkant fel egy sajtóértekezleten, amelyet valószínűleg Paul Schaffer, a *Berliner Tageblatt* újságírója szervezett, akit 1929-ben utasítottak ki a Szovjetunióból. Jones kijelentette, hogy hatalmas éhínség van kibontakozóban az egész Szovjetunióban, és közzétett egy nyilatkozatot:

Mindenhol hallható volt a jajkiáltás, „Nincs kenyér. Haldoklunk.” Ez a jajkiáltás hallatszott Oroszország minden részéből, a Volga mellől, Szibériából, Fehér-Oroszországból, az Észak-Kaukázusból, Közép-Ázsiából...

A vonaton egy kommunista tagadta nekem, hogy éhínség lenne. Egy köpőcsészébe dobtam egy héjdarabot a

kenyérből, amit ettem, a saját készletemből. Az egyik utas, egy paraszt, azonnal kihalászt, és mohón megette. Egy narancshéjat dobtam a köpőcsészébe, a paraszt pedig azt is megragadta, és befalta. A kommunista megadta magát. Éjszakára egy faluban szálltam meg, ahol egykor 200 ökör volt, és most hat van. A parasztok a jószágok takarmányát ették, és már csak egy hónapra való tartalékuk maradt. Elmondták nekem, hogy sokan máris belehaltak az éhezésbe. Két katona érkezett, hogy letartóztassanak egy tolvajt. Figyelmeztettek, hogy ne utazzam éjszaka, mivel sok az „éhező”, kétségbeesett ember.

„A halálra várunk”, ezzel fogadtak köszöntésképpen: „Nézze, nekünk jószágok takarmányunk még van. Menjen délebbre. Ott semmi nincs. Sok ház üres, kihaltak belőlük az emberek”, kiáltozták.

A sajtótájékoztatón elhangzottakat megírta két rangos, amerikai újságíró, akik Berlinben éltek; a *New York Evening Post*-ban („Éhínség uralkodik Oroszországban, milliók halnak meg, terjed a munkanélküliség, mondja egy brit”) és a *Chicago Daily News*-ban („Az oroszországi éhínség immár olyan súlyos, mint az 1921-es éhezés volt, állítja Lloyd George titkára”). További utánközlések következtek brit lapok hosszú sorában. A cikkek kifejtették, hogy Jones „hosszú gyalogtúrát tett Ukrajnában”, idézték a sajtótájékoztatóján elhangzottakat, és a tömeges éhezésre vonatkozó részletekkel egészítették ki. Megjegyezték, ahogy maga Jones is, hogy megszegte a szabályt, amely más újságírókat visszatartott: „A Feketeföld-övezeten caplattam keresztül – írta –, mert ez valaha Oroszország legtermékenyebb vidéke volt, és mert a tudósítóknak megtiltották, hogy odamenjenek és a saját szemükkal nézzék meg, mi történik.” Jones folytatásképpen tucatnyi további cikket jelentetett meg a

London Evening Standard-ben és a *Daily Express*-ben, valamint a *Cardiff Western Mail*-ben.

A hatóságok, akik előzőleg kegyekkel halmozták el Jonest, tomboltak dühükben. Makszim Litvinov, a szovjet külügyminiszter felbőszülten panaszkodott Majszkij nagykövetnek, maró utalást téve Gogol híres darabjára, amely egy csaló hivatalnokról szól:

Elképesztő, hogy Gareth Johnson [sic!] Sesztakov szerepét alakította, és sikerült elérnie, hogy maguk mind eljátsszák *A revizorok*-ból a helyi kormányzót és a többi szereplőt. Valójában csak egyszerű állampolgár, Lloyd George titkárának mondja magát, és látszólag az utóbbi utasítására vízumot kér, maguk meg a diplomáciai kirendeltségen egyáltalán bármiféle ellenőrzés nélkül ragaszkodnak hozzá, hogy az OGPU ugorjon, és tegyen eleget a kívánságának. Mindenféle támogatást megadtunk ennek az egyénnek, segítettük a munkájában, én még abba is beleegyeztem, hogy találkozom vele, és kiderül róla, hogy szélhámos.

Litvinov Jones sajtótájékoztatója után azonnal még szigorúbb tilalmat léptetett érvénybe az újságírók Moszkván kívüli utazásaira vonatkozóan. Majszkij később panaszt tett Lloyd George-nál, aki a szovjet nagykövet jelentése szerint elhatárolódott Jonestól, kijelentette, hogy ő nem támogatta az utazást, és Jones nem képviselte őt. Nem tudni, mit gondolt valójában, de Lloyd George többé nem találkozott Jonesszal.

A Moszkvában akkreditált újságírók még dühösebbek voltak. Természetesen mindannyian tudták, hogy Jones állításai igazak, és némelyikük kezdte keresni a lehetőséget, hogy beszámoljon ugyanezekről a tényekről. Malcolm Muggeridge, aki akkoriban a *Manchester Guardian* tudósítója volt – mint Chamberlin

helyettesítője, aki az országon kívül tartózkodott – éppen kicsempészett a Szovjetunióból három cikket egy diplomáciai csomag részeként. A *Guardian* jelentős kurtításokkal jelentette meg őket, mivel helytelenítették, hogy Muggeridge kritikus hangon szól a Szovjetunióról és a cikkek nemigen keltettek visszhangot: nagyobb figyelem övezte a Hitlerrel és Németországgal foglalkozó anyagokat. A többi újságíró azonban, akik rá voltak szorulva Litvinov és Umanszkij jóindulatára, összezártak Jonesszal szemben. Lyons aprólékos részletességgel írta le, mi történt:

Jonestól elhatárolódni nyögvenyelős feladat volt mindannyiunk számára, akik évekig zsonglőrködtünk a tényekkel, hogy kedvére tegyünk diktatórikus rezsimeknek, de azért elhatárolódtunk, egyöntetűen és szinte ugyanazokat a csűrő-csavaró megfogalmazásokat használva. Valószínűleg nem volt meglepettebb emberi lény szegény Gareth Jonesnál, amikor elkezdtek tagadni a tényeket, amelyeket ő a szánkból hallott, és oly kínos lelkiismeretességgel összegyűjtött... Hosszas alkudozás folyt, amolyan úriemberek közötti valamit valamiért jelleggel, Umanszkij aranyozott mosolyának tündöklése alatt, mielőtt egy formális tagadás nyélbe üttetett. Elismertünk ezt-azt, hogy a lelkiismeretünk ne nagyon háborogjon, de nyakatekert módon mégiscsak hazugnak bélyegeztük Jonest. Miután a piszkos munkával végeztünk, valaki vodkát és *zakuszk*i-t rendelt.

Akár sor került ilyen találkozóra a valóságban, akár nem, a leírás jól összegzi azt, ami ezután történt. Március 31-én, mindössze egy nappal azután, hogy Jones kimondta az igazat Berlinben, maga Duranty válaszolt. „Az oroszok éhesek, de

éhínség nincs”, hirdette a *The New York Times* címlapja. Duranty igyekezett minden tőle telhetőt elkövetni, hogy gúnyt űzzön Jonesból:

Brit forrásból való terjedelmes rémtörténet jelent meg az amerikai sajtóban a szovjetunióbeli éhínségről, amelyben „máris ezrek haltak meg, és milliókat fenyeget éhhalál”. Gareth Jones, David Llyod George egykori titkára indította útjára, aki a közelmúltban három hetet töltött a Szovjetunióban, és arra a következtetésre jutott, hogy az ország „szörnyű szerencsétlenség küszöbén áll”, ahogy ő mondta a szerzőnek. Mr. Jones okos és tevékeny elméjű ember, vette magának a fáradságot, hogy megtanuljon oroszul, amit meglehetősen folyékonyan beszélt, de a szerző úgy vélte, Mr. Jones ítélete némiképp elsietett, és megkérdezte tőle, mire alapozza. Olybá tűnt, negyven mérföldet gyalogolt, érintve Harkov környéki falvakat, és lehangelő körülményeket talált.

Felvettem, hogy ez kissé elégtelen keresztmetszet egy nagy országról, de semmi nem ingathatta meg őt a küszöbönálló végítélettel kapcsolatos meggyőződésében.

Duranty folytatásképpen egy később híressé vált megfogalmazást használt: „Hogy kegyetlenül fejezzem ki – nem készíthet az ember omlettet tojások feltörése nélkül.” Majd kifejtette, hogy „kimerítő tájékozódás” után arra jutott, „a körülmények rosszak, de nincs semmiféle éhínség”.

Jones méregbe gurult, és levelet írt a *The Times* szerkesztőségének, türelmesen sorolva a forrásait – interjúk hosszú sorát, amelyeket többek között több mint húsz konzullal és diplomatával készített –, és támadást intézett a Moszkvában akkreditált újságírók ellen:

A cenzúra az eufemizmusok és finomítások mestereivé tette őket, így az éhínséget udvariasan „élelmiszerhiánynak” nevezik, az éhhalált pedig úgy szépítik, hogy „alultápláltsággal járó betegségek okozta, széles körben jellemző halandóság”.

És a dolog ezzel annyiban maradt. Duranty elhomályosította Jonest: híresebb volt, többen olvasták, többen hittek neki. És nem is mondtak neki ellent. Később Lyons, Chamberlin és mások sajnálkozásuknak adtak hangot, amiért nem szálltak vele szembe keményebben. Akkor azonban senki nem kelt Jones védelmére, még Muggeridge sem, egyike azon keveseknek, akiknek moszkvai tudósítóként volt merszük hasonló kijelentéseket tenni. Ami magát Jonest illeti, őt kínai banditák rabolták el és ölték meg, amikor 1935-ben Mongóliából tudósított.

„Az oroszok éhesek, de nem éheznek”, ez lett az általánosan elfogadott álláspont. Ez ráadásul szépen egybecsengett a pillanat rideg politikai és diplomáciai megfontolásaival is. Ahogy 1933-at követte 1934, majd 1935, az európaiakat Hitler aggasztotta egyre inkább. Édouard Herriot csak egy volt ama francia politikusok közül, akik, mint például Jean-Louis Barthou és Pierre Laval, korábbi miniszterelnökök, úgy vélték, hogy a nácizmus előretörése francia–szovjet szövetséget tesz szükségessé. A brit külügyminisztériumban Lawrence Collier azt gondolta, hogy szükség lehet brit–szovjet szövetségre is. A parlamentben egy kérdésre válaszolva kifejtette:

Az igazság az, hogy természetesen van valamennyi értesülésünk éhínség-jellegű körülményekről... és semmi nem kötelez bennünket arra, hogy ne hozzuk ezeket nyilvánosságra. De nem akarjuk nyilvánosságra hozni,

mert a szovjet kormányzat nem venné jó néven, és előítéletek terhelnék meg a szovjetekkel való kapcsolatainkat.

A lengyelek, akik számos forrásból nagyon részletes információkkal rendelkeztek az éhínségről, szintén csendben maradtak. 1932 júliusában aláírtak egy megnemtámadási egyezményt a Szovjetunióval; a szovjet szomszédaikkal való fegyverszünetre és hideg békére való törekvésük 1939-ben csúnyán megbosszulta magát.

1933 végére az új Roosevelt-kormányzat serényen igyekezett megindokolni, hogy miért nem vesz tudomást a Szovjetunióval kapcsolatos rossz hírekről. Az elnök csapata arra jutott, hogy a németországi fejlemények és a japánok feltartóztatásának kényszere folytán végül eljött az idő, hogy az Egyesült Államok teljes körű diplomáciai kapcsolatot létesítsen Moszkvával. Rooseveltet a központi tervezés, valamint az általa nagyon sikeresnek vélt szovjet gazdaság iránti érdeklődése – az elnök gondosan elolvasta Duranty beszámolóit – arra a feltételezésre indították, hogy lehetőség van jövedelmező kereskedelmi kapcsolatokra is. Végül tető alá hoztak egy megállapodást. Litvinov érkezett New Yorkba, hogy aláírja – Durantyval a kíséretében. A szovjet külügyminiszternek a Waldorf Astoriában rendezett fényűző banketten Durantyt bemutatták az 1500 vendégnek. Ő felállt, és meghajolt.

Hangos taps következett. Duranty neve azon az estén egyedülként váltott ki „igazi hangzavart”, mint arról a *The New York Times* később beszámolt. „Sőt, egészen olyan benyomása támadt az embernek, hogy Amerika, hirtelen éleslátási rohamában, elismeréssel adózik mind Oroszországnak, mind Durantynak.” Ezzel a nyomok eltüntetése teljesnek tűnt.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

A holodomor a történelemben és az emlékezetben

Édes Istenem, balsors már megint!
Oly békés volt, oly derűs,
De kezdtük eltépni a láncokat,
Melyek népünket szolgaságba
béklyózták...
Amikor, tessék!... Emberek vére árad
Már megint!

Tarasz Sevcsenko: *Balsors, már megint,*
1859

AZ ÉHÍNSÉGET KÖVETŐ ÉVEKBEN AZ UKRÁNOKNAK tilos volt beszélniük arról, ami történt. Félték nyilvánosan gyászolni. Még ha lett volna is merszük, nem voltak templomok, ahol imádkozhattak volna, nem voltak sírok, amelyekre virágokat tehettek volna. Amikor az állam megsemmisítette az ukrán vidék intézményeit, egyszersmind a közösségi emlékezetre is csapást mért.

Magukban azonban nagyon is emlékeztek a túlélők. Feljegyzéseket készítettek a történeteikről, valóságosan, vagy gondolatban. Néhányan naplókat vezettek, „faládákba elzárva”, és padlódeszkák alá rejtve, vagy a földbe ásva őket. A falvakban, a családjaikban az emberek szintén elmondták a gyermekeiknek, mi történt. Vologyimir Csepur ötéves volt, amikor az anyja elmagyarázta neki, hogy az apjával minden ennivalójukat neki adták. Azt akarták, hogy ha ők nem maradnak is életben, Vologyimir éljen, és legyen szemtanú: „Nem szabad meghalnom, és amikor felnövök, el kell mondanom az embereknek, hogyan pusztultunk el mi és a mi Ukrajnánk, kínok között.” Jelida Zolotoverha, a naplóíró Olekszandra Radcsenko lánya is azt mondta a gyerekeinek, az unokáinak és a dédunokáinak, hogy olvassák el, és emlékezzenek „a szörnyűségekre, amelyen Ukrajna keresztülment”.

Ezek a szavak, melyeket szűk körben sok ember ismételtetett, nem maradtak nyom nélkül. A hivatalos hallgatás már-már titkos hatalommal ruházta fel őket. 1933-tól kezdődően az ilyen történetek alternatív narratívává váltak, az éhínség érzelmi erővel telített „igaz történetévé”, amely a hivatalos tagadás mellett szájhagyomány útján terebélyesedett és fejlődött.

Bár propagandaállamban éltek, ahol a párt ellenőrizte a nyilvános beszédet, Ukrajnán belül ukránok milliói ismerték ezt az alternatív narratívát. A vagylagosság érzése, a magán- és a nyilvános emlékezet közötti szakadék, a tátongó gödör, ahol a nemzeti gyász helye lett volna – ezek a dolgok évtizedeken át fájtak az ukránoknak. Miután a szülei a Dnyepropetrovszki kormányzóságban belehaltak az éhezésbe, Havrilo Prokopenko akaratlanul is egyre csak az éhínségre gondolt. Írt róla egy cikket az iskolában, és hozzáillő illusztrációval látta el. A tanárnője megdicsérte a munkáját, de azt mondta neki, semmisítse meg, nehogy mindketten bajba kerüljenek miatta.

Így Havrilo ott maradt az érzéssel, hogy valami nincs rendjén. Miért nem szabad említeni az éhínséget? Mit próbál eltitkolni a szovjet állam? Három évtizeddel később Havrilónak sikerült egy helyi tévében felolvasnia egy verset, amelyben volt egy sor „éhségtől fekete emberek”-ről. Fenyegető látogatás következett a helyi hatóságok részéről, de ez csak még inkább megerősítette Havrilót ama meggyőződésében, hogy a tragédiáért a Szovjetunió felelős.

A megemlékezés hiánya zavarta Vologyimir Szamuljukot is. Bár később végigélte a náci megszállást, és harcolt a második világháborúban, soha, semmit nem talált tragikusabbnak, mint az éhínség tapasztalatát. Évtizedekig vele maradt az emlék, ő pedig egyre csak várta, hogy az éhínség megjelenjen a hivatalos történetírásban. 1967-ben látott egy szovjet tévéműsört 1933-ról. A képernyőre meredt, és várta, hogy megemlítsék a borzalmat, amire emlékezett. Azonban, bár látott bevágásokat az első ötéves terv lelkes hőseiről, a május elsejei felvonulásról, még futballmeccsekről is, melyeket abban az évben játszottak, „a szörnyű éhínségről egyetlen szó sem esett”.

1933-tól az 1980-as évek végéig ez a hallgatás teljes volt – leszámítva egyetlen szembetűnő, fájdalmas és bonyolult kivételt.

Hitler 1941. június 22-én támadta meg a Szovjetuniót. Novemberre a Wehrmacht egész szovjet Ukrainát elfoglalta. Nem tudván, mi következik ezután, eleinte sok ukrán örült a német csapatoknak, még az ukrainai zsidók is. „A lányok virágot nyújtottak a katonáknak, kenyérrel kínálták őket az emberek – idézte fel egy asszony. – Örültünk, hogy látjuk őket. Eljöttek, hogy megmentsenek bennünket a kommunistáktól, akik elvettek mindent, és éhezettek.”

Eleinte hasonlóképpen üdvözölték a németeket a balti államokban is, amelyeket a Szovjetunió 1939-től 1941-ig megszállva tartott. A Kaukázus és a Krím ugyancsak lelkesen örvendezett a német katonáknak, nem mintha az ottani lakosság náci lett volna. A kuláktalanítás, a kollektivizáció, a tömeges terror és a bolsevikok támadásai az egyház ellen naivan optimista reménykedést ébresztettek arra vonatkozóan, mit hozhat a Wehrmacht. A németek érkezése Ukrajna sok részén spontán dekollektivizációt indított el. A parasztok nemcsak visszavették a földet, hanem luddita indulattal traktorokat és kombájnokat tettek tönkre.

Az izgalom gyorsan véget ért – és aki abban reménykedett, hogy a német megszállás alatt jobb lesz az élet, annak gyorsan lelohadtak a várakozásai. E könyv kereteit szétfeszítené annak taglalása, ami az elkövetkezőkben történt, ugyanis a nácik jószereivel elképzelhetetlen mértékű, általános, heves és kegyetlen katasztrófát zúdítottak Ukrajnára. Mire a Szovjetunióig jutottak, a németek már rengeteg tapasztalatra tettek szert más államok megsemmisítését illetően, és Ukrajnában tudták, hogy mit akarnak. A holokaust azonnal kezdetét vette, nem távoli lágerekben, hanem nyilvánosan bontakozott ki. Deportálás helyett a németek tömegesen végeztek ki zsidókat, akár csak Rómában, a szomszédaik szeme láttára, falvak szélén, vagy erdőkben. Háromból kettő ukrán zsidó meghalt a háború folyamán – hozzávetőleg nyolcszázezer-egymillió ember –, tetemesen növelve azon milliók számát, akik szerte a kontinensen elpusztultak.

Hitler szovjet áldozatai közé tartozott több mint kétmillió szovjet hadifogoly is, akiknek többségével az éhezés és betegségek végeztek, sokukkal ukrán területen. Ismét felütötte a fejét ukrán földön a kannibalizmus: a kirivogradi, 306-os Stalagban az örök jelentése szerint a foglyok ettek a halott bajtársaikból. Egy szemtanú beszámolt róla, hogy a Vologyimir

Volinszkij-i 365-ös Stalagban ugyanez történt. Más ukránokat, kiváltképp közhivatalnokokat kiraboltak, bántalmaztak és önkényesen meggyilkoltak náci katonák és rendőrök. A náci hierarchiában a szlávok alsóbbrendűek, *untermenschen* voltak, talán egy szinttel a zsidók felett, de végső soron megsemmisítésre javasoltak. Sokan azok közül, akik örvendeztek a Wehrmachtnak, gyorsan rájöttek, hogy egyik diktatúrát a másikra cserélték, főleg miután a németek deportálások új hullámát indították el. A háború időtartama alatt a német katonák több mint kétmillió ukránt küldtek Németországba kényszermunkásnak.

Mint minden megszálló hatalmat Ukrajnában, a nácikat végső soron csak egyetlen dolog érdekelte igazán: a gabona. Hitler hosszú ideje hangoztatta, hogy „Ukrajna elfoglalása megszabadít bennünket minden gazdasági gondtól”, és hogy Ukrajna területe biztosítja, hogy „senki ne legyen képes kiéhezteni bennünket, mint a legutóbbi háborúban”. Kormányzata az 1930-as évek végétől tervezte ennek a törekvésnek a gyakorlati megvalósítását. Herbert Backe, az élelmiszer-ellátásért és mezőgazdaságért felelős náci tisztviselő megfogalmazott egy vészjósló „Éhségtervet”, melynek céljai egyértelműek voltak: „a háború csak akkor nyerhető meg, ha a háború harmadik évében az egész Wehrmachtot Oroszországból tápláljuk”. De egyszersmind kijelentette azt is, hogy az egész Wehrmacht, valamint Németország csak akkor táplálható, ha a szovjet lakosságot teljesen megfosztják az élelemtől. Ahogy Backe a májusban megjelent „Gazdaságpolitikai Iránymutatás”-ában, továbbá egy 1941 júniusában német hivatalnokok ezreinek elküldött emlékeztetőben kifejtette, rövidesen „hihetetlen éhínség” lesz úrrá Oroszországon, Belorusszián és a Szovjetunió ipari városain: Moszkván, Leningrádon, valamint Kijeven és Harkovon. Ez az éhínség nem lesz véletlen: a cél az, hogy

mintegy harmincmillió ember „kihaljon”. A meghódított területek kiaknázására kijelölt Keleti Gazdasági Stáb részére készített iránymutatás határozottan fogalmazott:

Ezen a területen sok tízmillió ember felesleges lesz; nekik meg kell halniuk, vagy Szibériába kell települniük. *A népesség éhhaláltól való megmentése a Feketeföld-övezetből kivont feleslegek révén csakis Európa ellátásának rovására volna lehetséges. Rontják az esélyét annak, hogy Németország kitartson a háborúban, és Európa ellenálljon a blokádnak. E tekintetben maradéktalan világosságra van szükség.*” [Kiemelés az eredetiben.]

Ez Sztálin politikája volt hatványra emelve: egész nemzetek kiirtása éheztetéssel.

A náciknak nem volt idejük az „Éhségterv” teljes megvalósítására Ukrajnában. Annak hatása azonban tetten érhető volt a megszállási politikájukban. A spontán dekollektivizációt gyorsan leállították, mivel a kolhozoktól könnyebb volt elrekvirálni a gabonát. Backe állítólag azt jelentette, hogy „a németek kénytelenek lennének bevezetni a kolhozokat, ha a szovjetek nem gondoskodtak volna már erről”. 1941-ben szó volt a gazdaságok „szövetkezetté” alakításáról, de erre soha nem került sor.

Visszatért az éhezés is. Sztálin „felperzselt föld” taktikája azt jelentette, hogy Ukrajna számos gazdasági eszközét megsemmisítette a visszavonuló Vörös Hadsereg. A maradék számára a megszállás rontott a helyzeten. Szeptemberben, közvetlenül Kijev kapitulálása előtt Hermann Göring, a Reich gazdasági minisztere értekezletet tartott Backéval. Egyetértettek abban, hogy nem szabad megengedni a város lakosságának az „élelem” felélését: „Még ha akarná is az ember etetni az

újonnan meghódított területek lakosságát, nem tudná megtenni.” Néhány nappal később Heinrich Himmler, az SS vezetője közölte Hitlerrel, hogy Kijev lakosai fajilag alsóbbrendűek, ezért nélkülözhetők: „Nyolcvan-kilencven százalékuk nélkül jól meglehet az ember.”

1941 telén a németek leállították a város élelmiszer-ellátását. A közkeletű vélekedéssel szemben a német hatóságok kevésbé voltak hatékonyak, mint a szovjet megfelelőik: a parasztok átjutottak a hevenyészve felállított kordonokon – 1933-ban ez nehezen sikerült nekik –, az utakat és vasutakat pedig ismét élelmet keresők ezrei lepték el. Mindazonáltal az egész megszállási zónában fokozódott az élelmiszerhiány. Ismét csak kezdtek az emberek felpuffadni, lelassulni, a távolba meredni és meghalni. Kijevben azon a télen legalább 50 000 ember halt éhen. Harkovban, melyet a náci városparancsnok lezárattott, 1942 májusának első két hetében 1202 ember halt meg; a megszállás alatti éhezés halálos áldozatainak száma mintegy 20 000-re rúgott.

Ebben a kontextusban – a nehézségek és a káosz közepette, kegyetlen megszállás alatt, egy új éhínség küszöbén – vált először lehetségessé, hogy Ukrajnában nyíltan beszéljenek az 1933-as éhínségről. A körülményeken múlt, hogyan került szóba a dolog. A megszállás idején az erről folytatott beszéd célja nem az volt, hogy segítsék vele a túlélőket gyászolni, felépülni, őszinte számvetést készíteni, és tanulságokat levonni a jövőre nézvést. Akik a múlt valamiféle számbavételében reménykedtek, csalódtak: sokan a parasztok közül, akik az éhínség idején naplót vezettek, előásták és helyi újságok szerkesztőségi irodáiba vitték őket. De „sajnos a szerkesztők többségét nem érdekelték ezek a letűnt évek, és ezek az értékes krónikák nem kaptak semmilyen nyilvánosságot”. Ehelyett a szerkesztők – akik immár az új diktatúrának köszönhatték az állásukat és az életüket – többnyire a náci propagandát

kiszolgáló cikkeket jelentettek meg. Ha az éhínségről szó esett, akkor a cél az új rezsim igazolása volt.

A náci valójában igen sokat tudtak a szovjet éhínségről. Német diplomaták részletesen beszámoltak róla a Berlinnek küldött jelentéseikben, amikor folyamatban volt; Joseph Goebbels utalt rá egy beszédében a náci párt 1935-ös kongresszusán, ahol ötmillió halottról beszélt. Ukrajna német megszállói az érkezésük pillanatától kezdve felhasználták az éhínséget az „ideológiai munkájukban”. Remélték, hogy fokozni tudják a gyűlöletet Moszkva iránt, ha emlékeztethetik az embereket a bolsevik uralomra. Kiváltképp igyekeztek elérni a vidéki ukránokat, akiknek az erőfeszítéseire szükség volt a Wehrmacht élelemszükségletének kielégítéséhez. A propagandaplakátok, a falújságok és karikatúrák boldogtalan, az éhezés miatt fél lábbal a sírban lévő parasztokat ábrázoltak. Az egyiken egy csonttá-bőrré fogyott anya állt a gyermekével egy lerombolt város előtt, és felettük ez a felirat díszelgett: „Ezt adta Sztálin Ukrajnának”. Egy másikon egy koldusbotra jutott család tagjai ültek egy asztal körül, amelyen nem volt ennivaló, alattuk pedig egy másik felirat így szólt: „Az élet jobb lett, elvtársak. Az élet vidámabb lett” – ami egy híres idézet Sztálintól.

1942–43-ban, az éhínség tizedik évfordulóján – ami egybeesett az ukrainai náci uralom tetőpontjával – sok újság közölt olyan anyagokat, amelyek a vidéki parasztság megnyerését célozták. 1942 júliusában az *Ukranszkij Hliborob*, egy 250 000 embert elérő mezőgazdasági hetilap terjedelmes cikket közölt, mely az „egyesztendei munka zsidó-bolsevikok nélkül” címet viselte:

Minden paraszt jól emlékszik az 1933-as évre, amikor akár a füvet, úgy kaszálta le az embereket az éhség. A bőség

földjét a szovjetek két évtized alatt az éhség földjévé tették, ahol milliók pusztultak el. A német katona megállította ezt a támadást, a parasztok kenyérrel és sóval köszöntötték a német hadsereget, a hadsereget, mely azért harcolt, hogy az ukrán parasztok szabadon dolgozhassanak.

További cikkek következtek, és nem maradtak teljesen hatás nélkül. Egy naplóíró azt jegyezte fel akkoriban, hogy a náci propaganda sokakat erősen befolyásolt, mert egy része igaz volt:

...a népünknek, a házainknak, az udvarainknak, a padlóinknak, az illemhelyeinknek, a falutanácsainknak, a templomaink romjainak, a legyeknek, a mocsoknak a puszta kinézete. Egyszerűen mindaz, ami iszonyattal tölti el Európát, de amiről a vezetőink és a cimboráik, akik eltávolodtak az egyszerű emberektől és a kortárs európai életszínvonalától, nem vesznek tudomást.

Egy poltavai menekült közvetlenül a háború után azt mondta egy interjúkészítőnek, hogy a megszállás alatt sok szó esett az éhínségről. Arra is emlékezett, hogy egy ponton, amikor úgy tűnt, talán visszatér a Vörös Hadsereg, az emberek ezt kérdezték: „És mit fognak hozni a mi vöröseink? Egy új 1933-as éhínséget?”

Ahogy a náci sajtóban mindent, ezeket a beszámolókat a háború idején elárasztotta az antiszemitizmus. Az éhínségért – akár csak a szegénységért és a represszióért – ismételten a zsidókat hibáztatták, amely gondolat természetesen nem volt új keletű, de a megszállók ideológiája tápot adott neki. Egy újság azt írta, hogy az egész népességben a zsidók voltak az egyedüliek, akik nem érezték az éhínséget, mert a Torgszin

boltokban megvásároltak mindent, amire szükségük volt: „A zsidók nem voltak híján sem aranynak, sem dollárnak.” Egy másik arról írt, hogy maga a bolsevizmus „zsidó termék”. Egy memoáríró felidézte, hogy mutattak neki egy antiszemita propagandafilmet a háború idején Kijevet sújtó éhínségről. A film, amelyben temetetlen holttestek fényképei voltak láthatók, egy zsidó titkosrendőr megölésével végződött.

A háború alatt az újságok nem sok olyan cikket tudtak az éhínségről közölni, amelyeknek nem kifejezetten az volt a rendeltetésük, hogy illeszkedjenek a náci propagandába. 1942 novemberében egy Sz. Szosznovij nevű agrármérnök publikálta talán az első kvázi tudományos igényű tanulmányt az éhínséget illetően egy kijevi lapban, a *Nova Ukrajná*-ban. Szosznovij cikke mentes volt a náci szóhasználatától, tárgyilagosan mutatta be, mi történt. Az éhínséget, írta a szerző, azért idézték elő, hogy megsemmisítsék a szovjethatalom ukrán paraszti ellenzékét. Nem „természetes okok” következménye volt: „Valójában az időjárási körülmények 1932-ben nem voltak rendkívüliek, mint például 1921-ben.” Szosznovij rukkolt elő az első komoly becsléssel az áldozatok számára vonatkozóan. Az 1926-os és 1939-es népszámlálásra és más szovjet statisztikai közleményekre utalva (az 1937-es, elhallgatott adatokra viszont nem, noha valószínűleg tudott róluk), arra jutott, hogy 1,5 millió ember halt bele az éhezésbe Ukrajnában 1932-ben, 3,3 millió pedig 1933-ban – ezek némiképp nagyobb számok, mint amilyenek ma általában elfogadottak, de nem sokkal.

Szosznovij azt is leírta, méghozzá pontosan, miként alakult ki az éhínség, jeléül annak, hogy az igazi történet, az „alternatív narratíva” még egy évtizeddel az események után is igen eleven volt:

Először elvittek mindent a kolhozok raktáraiból – mindent, amiért a parasztok a „munkaegységeikkel” (*trudogyen*) megdolgoztak. Elvitték a takarmányt, a vetőmagot, és aztán elvitték a parasztoktól az utolsó szem gabonát is, amit előzetesen kaptak... Tudták, hogy 1932-ben kisebb a bevetett terület, kevesebb a betakarított gabona Ukrajnában. De a gabonabegyűjtési terv számai rendkívül magasak voltak. Vajon nem ez az első lépés egy éhínség előidézésére? A begyűjtés során a bolsevikok látták, hogy rendkívül kevés gabona maradt, mégis folytatták, és elvittek mindent – ez bizony éhínség előidézésének a módja.

Később hasonló gondolatok alapozták meg az érvelést, miszerint az éhínség genocídium volt, tudatos terv az ukránság mint nép megsemmisítésére. De 1942-ben ez a kifejezés még nem volt használatos, sőt a koncepció nem is érdekelt senkit a nácik megszállta Ukrajnában.

Szosznovij száraz és elemző hangvételű cikket írt, de egy vers, amelyet a kíséretében közöltek, bizonyítja, hogy bár hivatalosan elnyomták, sor került gyászra. Az Oleksza Veretecsenko által írt költemény, a „Valahol a messzi vad északon” része volt az *1933* című ciklusnak, amely 1943 folyamán jelent meg a *Nova Ukrajná*-ban. Minden egyes darabja a fájdalom, vagy a nosztalgia más-más húrját pendíti meg:

Mi történt a nevetéssel?

A tüzekkel, melyeket azelőtt a lányok Szent Iván-éjeken gyújtottak?

Hol vannak az ukrán falvak,

És a házak melletti cseresznyés kertek?

Emésztő tűz pusztított el mindent

Anyák falják fel a gyermekeiket
Tébolyodottak emberhúst árulnak
A piacokon.

Ezeknek az érzéseknek a visszhangja hallható volt az otthonok bizalmas légkörében is. Mivel a szovjet és német inváziók lényegében egyesítették Nyugat-Ukrajnát (Galíciát, Bukovinát és Nyugat-Volhíniát) az ország többi részével, sok nyugati ukránnak első ízben sikerült keletre utaznia, és feljegyezték, amit láttak és hallottak. Bár 1933-ban széles körben mindenütt beszéltek az éhínségről, Bogdan Ljubomirenkót, aki a háború idején tett látogatást Közép-Ukrajnában, meglepetésként érte, hogy újra és újra az éhínségről szóló történeteket hall: „Bárhol látogattunk is meg embereket, a beszélgetések során senki nem mulasztotta el megemlíteni, mint valami szörnyűséget, az éhínség napjait, amelyeket átéltek.” A házigazdák olykor „egész éjszaka a rettenetes élményeikről” meséltek:

A kormány által gonosz kárörömmel Ukrajna ellen 1932–33-ban kitervelt éhínség szörnyűséges évei mélyen bevésődtek az emberek emlékezetébe. Tíz hosszú év sem tudta kitörölni ezeket a gyilkos nyomokat, és szertefosztatni az ártatlan gyermekek, nők és férfiak, az éhezés által legyengített fiatalok elhaló hangjait. A szomorú emlékek még mindig fekete köd módjára lebegnek a városok felett, és halálos félelmet szülnek a szemtanúk körében, akik megmenekültek az éhenhalástól.

Az ukránok kezdtek nyíltan beszélni a kollektivizációról is, az ellenállásról és a fegyveres milíciáról, amely 1930-ban azért érkezett, hogy elnyomja őket. Sokan tisztában voltak az éhínség politikai okaival, kifejtették, „miként rabolták ki a parasztokat;

miként koboztak el mindent, nem hagyva semmit a családoknak, még azoknak sem, ahol kisgyermekek voltak. Elkoboztak mindent, és kivitték Oroszországba.” A Szovjetunióban másutt élő ukránok ugyanezt tették. Szvetlana Alekszijevice írónő az 1980-as években találkozott egy veterán orosz katonanővel, aki elmesélte neki, hogy a háborúban egy ukrán nővel szolgált együtt. Az utóbbi az éhínség túlélője volt, aki az egész családját elveszítette; elmesélte az orosz társának, hogy lótrágyát evett, és csak ennek köszönhetően maradt életben: „A hazát akarom védeni, de nem akarom védeni Sztálint, a forradalom elárulóját.”

A későbbiekben – akárcsak napjainkban – nem mindenki hitte el ezeket a történeteket. Az orosz veterán aggódott, hogy a bajtársa „ellenség”, vagy „kém”. Még a galíciai ukrán nacionalisták sem tudtak egykönnyen mit kezdeni az állam által előidézett éhínség gondolatával: „Őszintén szólva nehezünkre esett elhinni, hogy egy kormány képes ilyen dolgot művelni.” A gondolat, hogy Sztálin szándékosan hagyta az embereket éhen halni, túlságosan is szörnyű volt, még azok számára is, akik gyűlölték.

A második világháború vége nem egészen jelentette a *status quo* visszaállítását. Ukrajnán belül a háború megváltoztatta a rezsim nyelvezetét. A Szovjetunió bírálói immár nem pusztán ellenségek voltak, hanem „fasiszták”, „nácik” lettek. Bármiféle beszéd az éhínségről „hitlerista propagandának” minősült. Az éhínséggel kapcsolatos memoárok még mélyebbre lettek eltemetve a fiókokban és a szekrényekben, a témáról folytatott beszélgetések hazaárulássá váltak. 1945-ben az egyik legékeesszólóbb holodomor-napló szerzője, Olekszandra Radcsenko ellen szó szerint eljárást indítottak a magánjellegű irománya miatt. A titkosrendőrség házkutatást tartott nála, és

lefoglalta a naplóját. Az elkövetkező, hat hónapig tartó vizsgálat során azzal vádolták, hogy „ellenforradalmi tartalmú” naplót írt. A pere során Radcsenko azt mondta a bíróságnak, hogy „a fő célom a naplóírással az volt, hogy a gyermekeimnek adjam. Azért írtam, mert húsz év elteltével a gyerekek nem fogják elhinni, milyen erőszakos módszereket használtak a szocializmus építéséhez. Az ukrán nép szörnyűségeket szenvedett el 1930–33-ban...” A védekezése süket fülekre talált, Radcsenkót tíz évre a Gulagba küldték, és csak 1955-ben tért vissza Ukrajnába.

Az új borzalmak emléke felül is írta az 1933-asokét. A kijevi zsidók legyilkolása a Babi Jar-i szurdokban; a Kijevért, Sztálingrádért, Berlinért vívott harcok, amelyek mindegyikében részt vettek ukrán katonák is, a visszatérő deportáltak számára létesített szűrőtáborok, a mészárlások és a tömeges letartóztatások, a felperzselt falvak és a tönkretett földek – immár ezek is részei voltak Ukrajna történetének. A hivatalos szovjet történetírásban a kutatás és emlékezés fókuszsa a „Nagy Honvédő Háborúra” irányult, ahogy a második világháborút utóbb emlegették, míg az 1930-as évek represszióiról soha nem esett szó. Az 1933-as esztendő az 1941-es, 1942-es, 1943-as, 1944-es és 1945-ös mögé sorolódott.

1946 még véget sem ért, amikor a háborút követő káosz közepette újrakezdődtek a kemény rekvirálások, komoly aszály sújtotta a vidéket, és az export igényei miatt – ezúttal a szovjetek megszállta Közép-Európát kellett etetni – ismét elégtelenné vált az élelmiszer-ellátás. 1946–47-ben mintegy 2,5 millió tonna szovjet gabonát szállítottak Bulgáriába, Romániába, Csehszlovákiába, Jugoszláviába, sőt még Franciaországba is. Az ukránok megint éhezni kezdtek, vidéken és a városokban egyaránt, ahogy mások is, szerte a Szovjetunióban. Nagyon magas volt az élelemhiány halálos

áldozatainak száma, sok százezren szenvedtek alultápláltságban.

Ukrajnán kívül is változott a helyzet, éspedig gyökeresen más irányba. Amikor az európai hadszíntéren 1945 májusában véget ért a háború, más szovjet állampolgárokhoz hasonlóan, ukránok százezrei találták magukat a Szovjetunió határain kívül. Sokukat kényszermunkásként vitték Németországba, hogy gyárakban és tanyákon dolgozzanak. Némelyek a Wehrmachttal együtt hátráltak, vagy inkább Németországba szöktek a visszatérő Vörös Hadsereg elől: miután megtapasztalták az éhínséget, tudták, hogy semmit nem nyerhetnek a szovjethatalom helyreállításával. Oleksza Voropaj odesszai agrármérnök, aki szemtanúja volt az éhínségnek, egy „hontalanlágerben” találta magát a németországi Münster közelében, ahol a honfitársaival együtt „hatalmas barakkokban lakott, melyeket egy katonai hangárból alakítottak át”. 1948-ban, miközben arra várt, hogy továbbküldjék Kanadába, vagy Nagy-Britanniába, „nem volt mit csinálni, és az esték hosszúak és unalmasak voltak. Időtöltésképpen az emberek az élményeikről meséltek.” Voropaj leírta ezeket. Néhány évvel később, Londonban megjelentek egy kicsiny kötetben, *The Ninth Circle* (A kilencedik kör) címmel.

Bár akkortájt csekély hatása volt, a *The Ninth Circle* lenyűgöző olvasmány. Betekintést ad azoknak az embereknek a gondolkodásába, akik felnőttek voltak az éhínség idején, élénken emlékeztek rá, és volt idejük töprengeni az okokon és a következményeken. Voropaj, akárcsak néhány évvel korábban Szosznovij, azt állította, hogy az éhínséget szándékosan idézték elő, hogy Sztálin gondosan kitervelte, és hogy kezdettől fogva Ukrajna alávetését és „szovjetizálását” volt hivatott szolgálni. Leírta a kollektivizációt követő lázongásokat, és kifejtette, mit jelentettek ezek:

Moszkva megértette, hogy mindez egy újabb ukrán háború kezdetét jelzi, és emlékezve az 1918–21-es felszabadítási küzdelemre, félt. Azt is tudta, milyen hatalmas fenyegetést jelentene egy gazdaságilag független Ukrajna a kommunizmusra – különös tekintettel arra, hogy az ukrainai falvakban még mindig jelentős számban akadtak olyan elemek, akikben maradt nemzeti öntudat, és morálisan elég erősek voltak, hogy őrizzék egy független és egyesített Ukrajna gondolatát... A vörös Moszkva ezért egy gyalázatos tervhez folyamodott, hogy megtörje a harmincötmillió ukrán nemzet ellenálló képességét. Ukrajna erejét az éhínségnek kellett aláásnia.

A diaszpóra más tagjai egyetértettek. Bárhol találták is magukat, spontán módon az éhínség körül kezdtek szerveződni, hogy jelezzék, és hogy megemlékezzenek róla, mint Ukrajna történelmének fordulópontjáról. 1948-ban a Németországban, jelentős számban hontalan személyek táborában élő ukránok megemlékeztek az éhínség tizenötödik évfordulójáról; Hannoverben tüntetést szerveztek és az éhínséget „tömeggyilkossággként” bemutató szórólapokat terjesztettek. 1950-ben egy bajorországi ukrán újság újraközölte Szosznovij cikkét, amely először a megszállás idején, Harkovban jelent meg, és megismételte a következtetését: az éhínséget a szovjet rezsim „szervezte”.

1953-ban egy Semen Pidhainy nevű ukrán emigráns egy lépéssel tovább ment. Pidhainy egy kubáni kozák faluban született, és megjárta a Gulagot. Letartóztatása után a Szolovki-szigeteki koncentrációs táborba zárták, a náci invázió előtt szabadult ki, és a háború alatt a harkovi közigazgatásban dolgozott. 1949-ben Torontóban kötött ki, ahol az ukrán történelem tanulmányozásának és megismertetésének szentelte

magát. Akárcsak a németországi ukránokat, politikai és morális megfontolások egyaránt vezették: emlékezni akart, gyászolni, és egyszersmind fel akarta hívni a Nyugat figyelmét a szovjet rezsim brutális, elnyomó jellegére. A hidegháborúnak ezekben a korai éveiben Európában és Észak-Amerikában még mindig sok helyütt munkáltak erős szovjetbarát érzelmek. Pidhainy és az ukrán diaszpóra igyekeztek küzdeni ezek ellen.

Kanadában Pidhainy kezdeményezésére alakult meg az Orosz Kommunista Terror Ukrán Áldozatainak Szövetsége. Ugyancsak Pidhainy lett az emigráció egyik legfőbb szervezője, és gyakran szólt emigráns csoportokhoz arra biztatva őket, írják le az emlékeiket, nemcsak az éhínségről, hanem a szovjetunióbeli életről is. Más emigráns szervezetek is ekként cselekedtek, vagy már megtették korábban. Az 1944-ben alapított Winnipegi Ukrán Kulturális és Oktatási Központ 1947-ben az emlékezést szolgáló memoáríró-pályázatot hirdetett. Bár a pályázat eredetileg második világháborús anyag gyűjtésére irányult, a benyújtott memoárok közül sok az éhínséggel foglalkozott, és a központ végül jelentős gyűjteményt hozott létre. A világ minden részén élő ukránok közösségei reagáltak a diaszpóra egy müncheni újságjának felhívására is, hogy írjanak memoárokat, amelyek „szigorú vádiratként szolgálnak az ukrajnai bolsevik önkényről”.

Ezeknek az erőfeszítéseknek az egyik eredménye egy Pidhainy által szerkesztett könyv, a *The Black Deeds of the Kremlin* (A Kreml sötét üzenetei) lett. A végül két kötetre rúgó gyűjtemény 1953-ban, az éhínség huszadik évfordulóján jelent meg, és visszaemlékezéseik tucatjait tartalmazta, valamint az éhínséggel és a szovjet rezsim egyéb represszív aspektusaival foglalkozó elemzéseket. A szerzők között ott volt Szosznovij is. Az állításai ezúttal rövidített, angol fordításban is olvashatóvá váltak. „Az igazság az éhínségről” című esszéje kertelés nélkül kezdődik: „Az 1932–33-as éhínség azért kellett a szovjet

kormánynak, hogy megtörje az ukrán ellenzék gerincét, és teljessé tegye az orosz dominanciát. Ilyenformán nem természetes okok, hanem egy politikai intézkedés következménye volt.”

Mások a saját tapasztalataikat írták le. Rövid, torokszorító visszaemlékezések keveredtek hosszabb és irodalmibb múltidézésekkel, valamint a halottakat ábrázoló rajzokkal és fényképekkel. G. Szova, aki közgazdász volt Poltavában, ezt írta: „Számos alkalommal láttam, hogy elveszik a parasztoktól az utolsó maréknyi gabonát, lisztet, sőt borsót és babot is.” I. Kh-ko arról számolt be, hogy az apjának „sikerült eldugnia egy kis gabonát a csizmaszárába”, miközben átkutatták a házat, de végül mégiscsak meghalt: „senki nem temette el, mert szétszórva heverték a holtak mindenütt”.

A *The Black Deeds of the Kremlin*-t a szerkesztői szétküldték az ország könyvtáraiba. A szovjet tudósok többsége és a fontosabb tudományos folyóiratok azonban gondosan ignorálták, akárcsak a *The Ninth Circle*-t, valamint a Kanadában megjelent újságcikkeket és a németországi szórólapokat. A hivatásos amerikai történészek tetszését nem nyerte el a parasztok érzelmekkel telített visszaemlékezéseinek és a félig-meddig tudományos igényű esszéknek az elegye. Paradox módon a hidegháború sem segítette az ukrán emigránsok ügyét. A sokukra jellemző szóhasználat – „sötét üzelmek”, vagy „az éhínség mint politikai fegyver” – az 1950-es, 1960-as és 1970-es évek folyamán sok tudós számára túlságosan politikai töltetűnek tűnt. Könnyű volt a szerzőket „hidegháborús mesemondóknak” nevezni, és nem törődni velük.

Az éhínség történetének tevőleges eltussolása a szovjet hatóságok részéről óhatatlanul erőteljes hatással volt a nyugati történészekre és írókra. Mivel az éhínségről semmilyen kézzelfogható információ nem állt rendelkezésre, az ukránok állításai legalábbis igen túlzónak, sőt hihetetlennek tűntek. Ha

lett volna ilyen éhínség, a szovjet kormány bizonyára reagált volna rá, nemde? Biztosan egyetlen kormány sem ülne ölbe tett kézzel, miközben a saját népe éhezik!

Az ukrán diaszpórát aláásta magának Ukrajnának a státusza is. A háború utáni időszakban az „ukrán” fogalom kétesebben csengett, mint valaha, még az orosz történelem komoly tudorai számára is. A kívülállók többsége keveset tudott Ukrajna rövid, háború utáni függetlenségéről, és még kevesebbet az 1919-es és 1930-as parasztfelkelésekről. A szovjet kormány arra ösztönözte a kívülállókat, csakúgy, mint a saját polgárait, hogy egyetlen entitásként gondoljanak a Szovjetunióra. Ukrajna hivatalos képviselői a világ színpadán a Szovjetunió szószólói voltak, és a háború utáni Nyugaton Ukrajnát jószerével egyöntetűen Oroszország egy tartományának tekintették. A magukat „ukránnak” nevezők valamiképpen komolytalannak tűntek, nagyjából úgy, ahogy egykor komolytalannak tűntek a skót, vagy a katalán függetlenségért küzdők is.

Az 1970-es évekre az európai, kanadai és egyesült államokbeli ukrán diaszpóra elég nagy lett ahhoz, hogy saját történészeket és újságokat termeljen ki, és elég gazdag, hogy megalapítsa az Ukrán Kutatóintézetet a Harvardon (Harvard Ukrainian Research Institute), valamint a Kanadai Ukrán Tanulmányok Intézetét (Canadian Institute for Ukrainian Studies) az edmondtoni University of Albertán. Ezek az erőfeszítések azonban nem voltak eléggé jelentősek a fősodrot képező történelmi narratíva formálásához. Frank Sysyn, a diaszpóra vezető tudósa azt írta, hogy a terület „eticizálása” talán még el is idegenítette a tudományos közösség többi tagját, mert olyan látszatot keltett, hogy az ukrán történelem másodlagos jelentőségű, nem méltó a kutatásra. A náci megszállás emléke és az, hogy egyes ukránok kollaboráltak a nácikkal, azt is jelentette, hogy még évtizedekkel később is könnyű volt „lefasisztázni” a független Ukrajna minden szószólóját. A

diaszpórában élő ukránok ragaszkodása az identitásukhoz ráadásul sok észak-amerikai és európai szemében „nacionalista” és ezért gyanús dolognak tűnt.

Az emigránsokat el lehetett intézni azzal, hogy „hírhedten részrehajlók”, a beszámolóikat pedig le lehetett fitymálni azzal, hogy „atrocitások kétes hitelű meséi”. A *Black Deeds* című összeállítást végül a szovjet történelem egyik jeles kutatója „hidegháborús terméknek” nevezte, aminek „nincs tudományos értéke”. Csakhogy ezután magában Ukrajnában vettek új irányt a fejlemények.

1980-ban, ahogy közeledett az éhínség ötvenedik évfordulója, az ukrán diaszpóra egész Észak-Amerikában ismét arra készült, hogy megemlékezzen az alkalomról. Torontóban az Ukrainian Famine Research Committee (Ukrajnai Éhínséget Kutató Bizottság) nekilátott filmre rögzíteni interjúkat az éhínség túlélőivel és szemtanúival szerte Európában és Észak-Amerikában. New Yorkban az Ukrainien Studies Fund (Ukrajnai Tanulmányi Alapítvány) megbízott egy James Mace nevű fiatal tudóst, aki Ukrajnáról írta a doktori értekezését, hogy indítson nagyszabású kutatási projektet a Harvard Ukrainian Institute égisze alatt. Akárcsak a múltban, konferenciákat terveztek, gyűléseket tartottak ukrán templomokban és gyülekezeti termekben Chicagóban és Winnipegben. Ezúttal azonban a hatás más lett. Pierre Rigoulot, a kommunizmus történetének francia kutatója írta, hogy „az emberi tudás nem úgy halmozódik, mint a téglák a falban, rendszeresen gyarapodva egy kőműves munkájának eredményeként. A fejlődése, de egyszersmind a stagnálása és a visszaszorulása is, a társadalmi, kulturális és politikai keretek függvénye.” Ukrajna vonatkozásában ezek a keretek az 1980-as években kezdtek változni, és a változás az egész évtizedben zajlott.

A nyugati percepció megváltozása részben a szovjet-Ukrajnán belüli eseményeknek volt köszönhető, bár ezekre lassan került sor. Sztálin halála 1953-ban nem vezetett az ukrainai éhínség hivatalos átértékeléséhez. Sztálin utóda, Nyikita Hruscsov a nagy jelentőségű „titkos beszédében” megtámadta a szovjet diktátort övező „személyi kultuszt”, és elítélte Sztálint, amiért 1937–38-ban sok százezer embert, köztük számos pártvezetőt meggyilkoltatott. De Hruscsov, aki 1939-ben került az Ukrán Kommunista Párt élére, hallgatott mind az éhínségről, mind a kollektivizációról. Annak, hogy nem volt hajlandó beszélni erről, az lett az eredménye, hogy a parasztok sorsát az elkövetkező években még a másként gondolkodó értelmiségiek részéről sem övezte különösebb figyelem. 1969-ben Roj Medvegyev, magas rangú párttagként említette a kollektivizációt az *Ítéljen a történelem*-ben, a sztálinizmus történetéről szóló első „disszidens” munkában. Medvegyev parasztok „tízezreiről” írt, akik belehaltak az éhezésbe, de beismerte, hogy keveset tud.

Mindazonáltal a „hruscsovi olvadás” nyitott bizonyos repedéseket a rendszerben. Bár történészek nem érinthettek nehéz témákat, az írók olykor megtehették. 1962-ben egy szovjet irodalmi magazin megjelentette Alekszandr Szolzsenyicintől az *Ivan Gyenyiszovics egy napja*-t, a Gulagról írt első őszinte beszámolót. 1968-ban egy másik szovjet magazin közölte egy sokkal kevésbé ismert orosz szerző, Vlagyimir Tyendrjakov rövid novelláját, amelyben „kilakoltatott és hazájukból száműzött ukrán kulákok”-ról esik szó, akik a kormányzósági székváros terén halnak meg: „Az ember hozzászokott ott a halottak látványához reggelente, és a kórház mindenese, Abram rendre kijárt a kordéjával, hogy begyűjtse a holttesteket. Nem mindenki halt meg. Sokuk a poros, mocskos sikátorokban kóborolt, vízkóros lábakon vonszolva magát,

lomhán, vértelen-kéken, és kutyatekintettel koldulva csimpaszkodtak minden járókelőbe.”

Magában Ukrajnában a sztálinizmus értelmiségi és irodalmi elutasítása határozottan nacionalista színezetet öltött. Az 1950-es évek végének és az 1960-as évek elejének kevésbé represszív légkörében az ukrán értelmiségiek – Kijevben, Harkovban és immár Lvovban, a korábban Lengyelországhoz tartozó területen, amelyet a Szovjetunió 1939-ben bekebelezett – ismét kezdtek találkozni, írni és beszélni a nemzeti ébredés lehetőségéről. Sokan olyan elemi iskolába jártak, ahol még ukránul tanították a gyerekeket, és sokan úgy nőttek fel, hogy hallották az országuk „alternatív történelmét” a szüleiktől és a nagyszüleiktől. Egyesek kezdtek nyíltan beszélni az ukrán nyelv, az ukrán irodalom és egy olyan ukrán történelem ügyének előmozdításáról, amely különbözik Oroszország történetétől.

Moszkvát nyugtalanították ezek a visszafogott kísérletek, amelyek a nemzeti identitás árnyékának felélesztésére irányultak. 1961-ben hét ukrán akademikust tartóztattak le Lvovban, köztük Sztyepan Virunt, aki többedmagával írt egy pamfletet, mely bírálta a „nacionalizmus vádja által kísért indokolatlan repressziót, valamint a több száz párttag és kulturális személyiség megölését”. További két tucatot 1966-ban Kijevben állítottak bíróság elé. Egyiküket más „bűncselekmények” mellett azzal vádolták, hogy birtokolt egy könyvet, amely „szovjetellenes” verset tartalmazott; mivel a könyv nem tartalmazta a szerző nevét, a rendőrségnek nem sikerült kiderítenie, hogy Tarasz Sevcenko verséről van szó (akinek művei akkor teljesen legálisak voltak). Ezeket a letartóztatásokat Seleszty, az Ukrán Kommunista Párt vezetője irányította, bár amikor 1973-ban elveszítette az első titkári pozícióját, ő maga is heves támadások célpontjává vált, melyek okául az szolgált, hogy az *Ó, Ukrajna, szovjet hazánk* „túl nagy

teret szentel Ukrajna múltjának, az Október előtti történelmének, és nem dicsőíti hasonlóképpen az olyan korszakos eseményeket, mint az októberi forradalom diadala, a szocializmus építéséért vívott küzdelem”. A könyvet betiltották, Seleszty pedig 1991-ig kegyvesztett maradt.

Az 1970-es évekre azonban a Szovjetunió már nem volt annyira elvágva a világtól, mint annak idején, és ezúttal visszhangja támadt a letartóztatásoknak. Az ukrán foglyok visszacsempészték az ügyükre vonatkozó híreket Kijevbe; a kijevi másként gondolkodók megtanulták, hogyan léphetnek kapcsolatba a Szabad Európa Rádióval, vagy a BBC-vel. 1971-re olyan sok anyag szivárgott ki a Szovjetunióból, hogy lehetségessé vált egy szerkesztett tanúságtételek alkotta gyűjtemény kiadása, amelyben helyet kaptak a bebörtönzött ukrán aktivisták szenvedélyes nyilatkozatai is. 1974-ben másként gondolkodók megjelentettek egy underground újságot, melyben több oldal foglalkozott a kollektivizációval és az 1932–33-as éhínséggel. *Ethnocide of Ukrainians in the U.S.S.R.* címmel megjelent az újság egy angol nyelvű fordítása is. A Szovjetunióval foglalkozó nyugati elemzők és megfigyelők lassan kezdtek ráébredni, hogy az ukrán disszidenseknek van egy sor külön, másokétól különböző sérelmük. Amikor 1979-ben Afganisztán szovjet inváziója, majd 1981-ben Ronald Reagan megválasztása hirtelen véget vetett az enyhülés korának, a nyugati közvélemény immár sokkal inkább fókuszált a szovjetunióbeli represszió történetére, így az Ukrainán belüli represszióéra is.

Az 1980-as évek elejére az ukrán diaszpóra ugyancsak megváltozott. Jobban intézményesült, és immár jobb anyagi lehetőségekkel rendelkezett – a tagjai már nem szegény menekültek voltak, hanem az észak-amerikai és európai középosztály beilleszkedett tagjai –, így a szervezetei megengedhették maguknak, hogy komoly projekteket

finanszírozzanak, és könyvekké, valamint filmekké alakítsák a szétszórt információkat. A kanadai interjúprojektből nagyszabású dokumentumfilm lett: a *Harvest of Despair* (Betakarított kétségbeesés) fesztiválok díjait nyerte el, és 1985 tavaszán bemutatták a kanadai közszolgálati televízióban.

Az Egyesült Államokban a közszolgálati média eleinte vonakodott műsorára tűzni a filmet – attól tartva, hogy az túlságosan „jobboldali” –, és ez vitákhoz vezetett. A PBS végül 1986 szeptemberében sugározta a „Firing Line” különkiadásaként, amely műsor producere a konzervatív publicista és *National Review*-szerkesztő William Buckley volt, majd a bemutatót stúdióbeszélgetés követte Buckley, valamint Robert Conquest történész, a *The New York Times*-t képviselő Harrison Salisbury és Christopher Hitchens részvételével, aki akkor a *The Nation* munkatársaként dolgozott. Az elhangzottak nagy részének semmi köze nem volt magához az éhínséghez. Hitchens felhozta az ukrainai nacionalizmus témáját. Salisbury elsősorban Durantyra vonatkozóan tett megjegyzéseket. De ezután valósággal áradtak a recenziók és a cikkek.

Még nagyobb érdeklődés kísérte néhány hónappal később Conquest *Harvest of Sorrow*-jának megjelenését, amely kötet a Harvard dokumentációs projektjének leglátványosabb gyümölcse volt. A könyv (akárcsak ez) a Harvard Ukrainian Research Institute-tal együttműködésben született. Conquestnek nem álltak rendelkezésére a ma hozzáférhető levéltárak. De közösen dolgozott Mace-szel, hogy összeszedjék a létező forrásokat: a hivatalos szovjet dokumentumokat, a memoárokat, a diaszpórában található túlélőkkel készített interjúkat. A *Harvest of Sorrow* végül 1986-ban jelent meg, és recenzeálta az összes nagyobb brit és amerikai újság, valamint sok tudományos szaklap – hallatlan volt ez akkor, egy Ukrajnáról szóló könyv esetében. Sok recensens megdöbbenésének adott hangot, amiért ennyire keveset tudnak

egy ilyen rettenetes tragédiáról. A *The Times Literary Supplement*-ben Geoffrey Hosking szovjetszakértő döbbenet tette szóvá, hogy „milyen sok anyag halmozódott fel az évek során, zömük tökéletesen hozzáférhető brit könyvtárakban”: „szinte hihetetlen, Dr. Conquest könyve az első történelmi tanulmány egy olyan témáról, amely bizonyosan az egyik legnagyobbnak számít valamennyi ember művelte szörnyűség közül egy szörnyűségekkel teli évszázadban”. Frank Sysyn egyszerűen fogalmazott: „Egyetlen, Ukrajnáról szóló könyv sem keltett soha ilyen nagy figyelmet.”

Nem minden észrevétel volt pozitív: igen sok szaklap egyáltalán nem foglalkozott Conquest könyvével, míg az észak-amerikai történészek némelyike, akik Conquestben a szovjetológia egy tradicionálisabb iskolájának képviselőjét látták, és még hozzá politikai szempontból jobboldalinak tekintették, korántsem köntörfalazva pálcát törtek a könyv felett. J. Arch Getty a *London Review of Books*-ban felpanaszolta, hogy Conquest álláspontját támogatta az American Enterprise Institute, egy konzervatív *thinktank*, a forrásait pedig „fanatikusnak” minősítette, mert „a nyugati ukrán emigrációhoz kötődtek”. Getty arra jutott, hogy „napjaink konzervatív klímájában, ahol a »Gonosz Birodalmát« emlegetik, ez a könyv nagyon népszerű lesz, ezt biztosra veszem”. Akkoriban, akárcsak ma, az Ukrajnáról folyó történelmi vitákat az amerikai belpolitika alakította. Bár nem létezik objektív megfontolás, melynek alapján egyáltalán elvárható lenne „jobboldaliság”, vagy „baloldaliság” egy könyvtől, ami az éhínségről szól, a hidegháború korának tudományosságát átható politika miatt könnyű volt beskatulyázni bármely tudóst, aki könyvet írt a szovjetunióbeli túlkapásokról.

A *Harvest of Sorrow* végül visszhangra talált magában Ukrajnában, bár a hatóságok igyekeztek ezt megakadályozni. Éppen a Harvard kutatási projektjének indulásakor az Ukrán

Szovjet Szocialista Köztársaság ENSZ-delegációja látogatott el az egyetemre, és a projekt leállítását kérték az Ukrainian Research Institute-től. Cserébe hozzáférést ajánlottak az intézetnek a szovjet archívumokhoz, ami akkortájt roppant ritkaság volt. A Harvard nem volt erre hajlandó. Miután a torontói *Globe and Mail*-ben kivonatok jelentek meg Conquest könyvéből, a szovjet nagykövetség első titkára dühödt levelet írt a szerkesztőnek: Igen, néhányan éheztek, állította, de ők az aszály és a kulákok által elkövetett szabotázs áldozatai voltak. A könyvet a megjelenését követően lehetetlen volt távol tartani az ukránoktól. 1986 őszén felolvasták az Egyesült Államok támogatta, Münchenben működő Szabad Európa Rádióban a Szovjetunióban élő hallgatóknak.

Kifinomultabb szovjet válasz érkezett 1987-ben, amikor megjelent a *Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard* (Csalás, éhínség és fasizmus: Az ukrán népiirtás mítosza Hitlertől a Harvardig). Az állítólagos szerző Douglas Tottle, egy kanadai munkásaktivista volt. A könyv ukrán fasiszták és nyugati, szovjetellenes csoportok koholmányának minősíti az éhínséget. Tottle elismerte ugyan, hogy a rossz időjárás és a kollektivizációt követő káosz okozott rövid élelmiszerhiányokat azokban az években, de azt nem volt hajlandó elismerni, hogy egy rosszindulatú állam bármiféle szerepet játszott volna az éhezés terjedésében. A könyv nem csupán „mítosznak” nevezi az éhínséget, hanem lényegénél fogva náci propagandának minősíti a róla szóló összes beszámolót. Tottle könyve egyebek közt azt állította, hogy az ukrán diaszpórát csupa „náci” alkotja; hogy az éhínségről szóló könyvek és monográfiák szovjetellenes, náci propagandakampányt képeznek, amely egyszersmind a nyugati értelmiséghez is kötődik; hogy a Harvard University régóta kommunistaellenes kutatások, tanulmányok és programok központja”, és kötődik a CIA-hoz; hogy Malcolm Muggeridge

írása az éhínségről azért gyalázatos, mert a nácik felhasználták; és hogy maga Muggeridge brit ügynök.

Tottle kéziratának elkészültében közreműködött a moszkvai és a kijevi Párttörténeti Intézet; névvel nem jegyzett változatokat küldözgettek oda-vissza egymás, valamint a két kommunista párt Központi Bizottságai között, javítások és megjegyzések hozzáfűzése céljából. A szovjet diplomaták figyelemmel követték a könyv megjelenését és sorsát, és igyekeztek népszerűsíteni, ha erre lehetőségük nyílt. A könyv végül csekély érdeklődést keltett: 1988-ban a *Village Voice* közölt egy cikket, „In Search of a Soviet Holocaust: A 55 Year Old Famine Feeds the Right”, amely kritikátlanul használta Tottle művét.

Visszatekintve, Tottle könyvének jelentősége elsősorban abból fakad, hogy előfutára volt annak, ami majdnem három évtizeddel később következett. Az érvelése központi eleme a feltételezett kapcsolat az ukrán „nacionalizmus” – vagyis az ukrainai szovjet represszió, illetve az ukrán függetlenség, vagy szuverenitás bármiféle szóvá tétele – és a fasizmus, valamint az amerikai és a brit titkosszolgálat között. Jóval később, 2014-ben ugyanezeket a frázisokat – Ukrajnát, a fasizmust, a CIA-t illetően – használták az ukrán függetlenség és korrupcióellenes mozgalom elleni orosz propagandakampányban. Ennek a kampánynak az alapjait nagyon valóságos értelemben 1987-ben fektették le.

A *Fraud, Famine and Fascism*, mint minden korabeli szovjet-apológia, elismeri, hogy 1932–33-ban volt valamelyes éhezés Ukrajnában és Oroszországban, de a tömeges éhínséget a „modernizálás” követelményeinek, kulákok szabotázsának és az állítólagos rossz időjárásnak tulajdonítja. Mint a kifinomult elkenési kampányok többnyire, igaz elemeket kombinált valótlanosságokkal és túlzásokkal. Tottle könyve helyesen mutatott rá, hogy azoknak a fényképeknek némelyike,

amelyeket rendszerint 1933-mal azonosítottak, valójában az 1921-es éhínség során készültek. A szerző helyesen mutatta ki, hogy az 1930-as évekből való beszámolók némelyike téves, vagy félrevezető. Végül, Tottle helyesen írta, hogy egyes ukránok együttműködtek a nácikkal, és a nácik Ukrajna megszállása idején igen sokat írtak és beszéltek az éhínségről.

Bár e tények egyike sem tette meg nem történtté az 1932–33-as tragédiát, és az okain sem változtattak, az asszociációk egyszerűen arra voltak hivatottak, hogy besározzanak mindenkit, aki egyáltalán ír az éhínségről. A stratégia bizonyos mértékig működött: ez a szovjet kampány az éhínség ukrán emlékezete és az éhínséggel foglalkozó történészek ellen alkalmas volt bizonytalanság keltésére. Még Hitchens is kötelességének érezte megemlíteni a nácikkal kollaboráló ukránokat a *Harvest of Despair* kapcsán, és a tudományos közösség egy része mindig is óvatosan közelített Conquest művéhez. Az 1980-as években, a levéltári anyaghoz való hozzáférés nélkül, még lehetetlen volt leírni azoknak a tudatos döntéseknek a sorát, amelyek 1933 tavaszán az éhínséghez vezettek. Lehetetlen volt részletesen leírni a következményeket is, a nyomok eltüntetését, vagy az 1937-es népszámlálás eltussolását.

Mindazonáltal a *Harvest of Despair*-hez és a *Harvest of Sorrow*-hoz elvezető kutatási projektek további visszhangot keltettek. 1985-ben az Egyesült Államok Kongresszusa pártközi bizottságot hozott létre az ukrainai éhínség kivizsgálására, Mace-t bízva meg a vizsgálat vezetésével. A cél az volt, hogy „gyarapítsák a világ tudását az éhínségről, illetve hozzásegítsék az amerikai közvéleményt a szovjet rendszer jobb megértéséhez, feltárva a szovjet szerepet [az éhínségben]”. Három évbe telt, hogy a bizottság összeállítsa a jelentését, mely a diaszpórában fellelhető túlélők szóbeli és írásos tanúságtételének gyűjteménye volt, és mindmáig az egyik

legnagyobb kiadvány, ami angolul valaha is megjelent. Amikor 1988-ban a bizottság bemutatta a művet, a konklúzió szöges ellentétben állt a szovjet irányvonallal: „Kétség nem fér hozzá – vonta le a bizottság a következtetést –, hogy az Ukrán SZSZK és az észak-kaukázusi terület számos lakosa pusztult el ember által előidézett éhínségben, melyet az okozott, hogy a szovjet hatóságok elvették az 1932-es termést.”

Ráadásul a bizottság úgy találta, hogy „a hivatalos szovjet vádak a »kulákszabotázzsal« kapcsolatban, amelyet az éhínség során támadt összes nehézségért felelőssé tettek, hamisak”; hogy „az éhínséget, az állításokkal ellentétben, nem az aszály okozta”, továbbá hogy „igyekeztek megakadályozni, hogy az éhezők olyan területekre utazzanak, ahol könnyebb élelemhez jutni”. A bizottság arra jutott, hogy „az 1932–33-as ukrajnai éhínséget az okozta, hogy a falvak lakosságától elvették a mezőgazdasági terményeket”, más szóval, nem „rossz időjárás”, vagy „kulákszabotázs”.

Az eredmények összhangban voltak Conquest kutatásaival. Egyszersmind megerősítették Mace tekintélyét, és temérdek új anyagot kínáltak, amit más kutatók használhattak az elkövetkező években. Mire a bizottság 1988-ban zárónyilatkozatot tett, az ukrajnai éhínséggel kapcsolatos legfontosabb viták végül nem Európában, vagy Észak-Amerikában, hanem magában Ukrajnában kezdtek zajlani.

1986. április 26-án különösen szélsőséges értékeket kezdtek mutatni Skandináviában a sugárzásmérő berendezések. Az atomtudósok, akik eleinte Európa-szerte az eszközök meghibásodására gyanakodtak, kiadták a vészjelzést. A kilengésekre azonban nem véletlenül került sor. A műholdképek néhány napon belül pontosan megjelölték a sugárzás forrását: egy atomerőművet az észak-ukrajnai

Csernobil városában. Kérdések hangzottak el, de a szovjet kormány nem szolgált sem magyarázattal, sem iránymutatással. Öt nappal a robbanás után lezajlott a május elsejei felvonulás a kevesebb mint 140 kilométernyire lévő Kijevben. Emberek ezrei masíroztak az ukrán főváros útjain, mit sem sejtve a város levegőjében jelen lévő láthatatlan sugárzásról. A kormány nagyon is tisztában volt a veszéllyel. Az Ukrán Kommunista Párt vezetője, Vologyimir Scserbickij késve érkezett a felvonulásra, és nyilvánvalóan nyugtalan volt: a szovjet főtitkár személyesen utasította, hogy ne fújja le a parádét. „El fogja veszíteni a párttagságát – közölte Mihail Gorbacsov Scserbickijjel –, ha a parádét tönkrevágja.”

Tizennyolc nappal a baleset után Gorbacsov váratlanul módosított a politikáján. Megjelent a szovjet televízióban, és kijelentette, hogy a nyilvánosságnak joga van tudnia a történetekről. Szovjet forgatócsoportok mentek a helyszínre, interjúkat készítettek orvosokkal és helybéliekkel, és elmagyarázták, mi történt. Rossz döntés született; egy turbinateszt balul ütött ki; egy nukleáris reaktor leolvadt. A Szovjetunió minden részéből érkezett katonák öntöttek betont a füstölgő romokra. Határozatlan időre kitelepítettek mindenkit, aki Csernobilhoz harmincöt kilométernél közelebb lévő településeken vagy tanyákon élt. A halálos áldozatok száma, amiből hivatalosan harmincegyet ismertek el, valójában ezrekre rúgott, mivel a betont lapátoló, valamint a helikopterrel a reaktor fölé repülő emberek a Szovjetunió más részein kezdtek meghalni a sugárzás okozta betegségben.

A baleset lélektani hatása semmivel nem volt kevésbé mély. Csernobil lerombolta a szovjet műszaki hozzáértés mítoszát – ama néhány mítosz egyikét, amiben még mindig sokan hittek. Ha a Szovjetunió azt ígérte a polgárainak, hogy a kommunizmus elvezeti őket a *hightech* jövőndőbe, Csernobil annak a kérdésnek a feltevésére indította őket, hogy lehet-e

egyáltalán bízni a Szovjetunióban. Ami fontosabb, Csernobil emlékeztette a Szovjetuniót és a világot a szovjet titkolózás súlyos következményeire, és még magát Gorbacsovot is arra készítette, hogy újragondolja az álláspontját a pártja múltjának és jelenének megvitatásáról. A baleset miatt megrendült szovjet vezető elindította a *glasznosztj* politikáját. A szó szerinti fordításban „nyíltságot”, vagy „átláthatóságot” jelentő *glasznosztj* arra bátorította a tisztségviselőket és magánszemélyeket, hogy feltárják az igazságot a szovjet intézményekről, a szovjet múltról, így 1932–33 történetéről is. Ennek a döntésnek az eredményeként végül szétfeszlett a hazugságok hálója, melyet azért szőttek, hogy az éhínséget – a statisztikák manipulálását, a halálozási nyilvántartások megsemmisítését, a naplóiírók bebörtönzését – eltitkolják.

Ukrajnán belül a katasztrófa felkavarta a múltbéli árulások és történelmi katasztrófák emlékeit, és ahhoz vezetett, hogy az ukránok tetemre hívják a saját titkolózó államukat. Június 5-én, hat héttel a csernobili robbanás után Ivan Drach költő felszólalt a hivatalos ukrán írószövetség gyűlésén. Rendkívül érzelmes hangot ütött meg: Drach fia egyike volt azoknak a fiatal katonáknak, akiket a balesethez küldtek, megfelelő védőruházat nélkül, és most sugármérgezésben szenvedett. Maga Drach korábban az atomenergia szószólója volt, arra hivatkozva, hogy az segít modernizálni Ukrajnát. Immár a szovjet rendszert hibáztatta mind a nukleáris leolvadásért, a titkolózásért, amellyel palástolták a robbanást, mind pedig az utána következő káoszért. Drach volt az első, aki Csernobilt nyíltan az éhínséghez hasonlította. Hosszúra nyúlt beszédében kijelentette, hogy „nukleáris villámcsapás hasított a nemzet genotípusába”:

Miért fordult el tőlünk a fiatal generáció? Mert nem tanultunk meg nyíltan beszélni, kimondani az igazat arról, hogyan éltünk, és hogyan élünk most. Hazudozáshoz szoktunk... Amikor látjuk Reagant az 1933-as éhínséggel foglalkozó bizottság vezetőjeként, felötlik bennem a kérdés, hol a Történeti Intézet, ha arról van szó, mi történt igazából 1933-ban?

A párthatóságok később „érzelemkitörésnek” minősítették Drach szavait, sőt cenzúrázták még a beszéd belső átiratát is. A „nemzet genotípusába” hasító „nukleáris villámcsapás”-ra való utalást – a kifejezést, amelyre sokan a népiirtásra való közvetlen utalásként emlékeztek – „fájdalmas csapás”-ra cserélték.

De nem volt visszaút: Drach megjegyzései megpendítettek egy húrt azok körében, akik hallották azokat, és azok körében, akik később ismételték őket. Felgyorsultak az események; a *glasznoszty* nagyon gyorsan valósággá vált. Gorbacsov ezzel a politikával a szovjet intézmények hibás működését szándékozott feltárni, abban a reményben, hogy ezáltal jobban fognak funkcionálni. Mások tágabban értelmezték a *glasznoszty*-ot. A szovjet sajtóban kezdtek igaz történetek és a történelmi valóságot bemutató írások feltűnni. Első ízben jelentek meg Alekszandr Szolzsenyicin és a Gulag más krónikásainak művei nyomtatásban. Gorbacsov lett Hruscsov után a második szovjet vezető, aki nyíltan beszélt a szovjet történelem „fehér foltjairól”. És Gorbacsov, eltérően az elődjétől, a televízióban tette a kijelentéseit:

...pontosan a szovjet társadalom megfelelő demokratizálásának hiánya tette lehetségessé mind a személyi kultuszt, mind pedig a jogtiprásokat, önkényeskedéseket és az 1930-as évek represszióját –

nyíltan fogalmazva, a hatalommal való visszaélésen alapuló bűncselekményeket. A tömeges represszió a Párt sok ezer tagját sújtotta, valamint pártonkívülieket. Ez a keserű igazság, elvtársak.

Az ukránok számára a *glasznoszty* hasonló gyorsasággal kezdett elégtelennek tűnni. 1987 augusztusában Vjacseszlav Csornovil, egy tekintélyes másként gondolkodó értelmiségi harmincoldalas nyílt levelet írt Gorbacsovnak, azzal vádolva őt, hogy „felszínes” *glasznoszty*-ot indított el, olyat, ami óvja Ukrajna és a többi nem orosz köztársaság „fiktív függetlenségét”, de elnyomja a nyelvüket, az emlékeiket, elfedi a valódi történelmüket. Csornovil előadta a saját listáját az ukrán történelem „fehér foltjairól”, megnevezve az embereket és eseményeket, amelyek továbbra is kimaradnak a hivatalos számadásokból: Hrusevszkijt, Szkripniket, Hvilovijt, az értelmiségiek tömeges letartóztatását, a nemzeti kultúra lerombolását, az ukrán nyelv elnyomását és természetesen az 1932–33-as „népirtó” nagy éhínséget.

Mások követték Csornovil példáját. A Memorial, a sztálinizmus áldozatairól való megemlékezésért létrejött szovjet társaság ukrán részlege nekilátott a tanúságtételek és memoárok gyűjtésének. 1988 júniusában egy másik költő, Borisz Olijnyik felállt Moszkvában a hírhedt tizenkilencedik pártkongresszuson – a legnyíltabb, legvitatkozóbb kongresszuson, amire valaha is sor került, egyszersmind az elsón, amit a televízió élőben közvetített. Három problémát hozott fel: az ukrán nyelv státuszát, az atomenergia veszélyeit és az éhínséget. „Az 1933-as éhínség okait, amely milliók életét oltotta ki, nyilvánosságra kell hozni, és név szerint azonosítani [kell] azokat, akik felelősek ezért a tragédiáért.”

Az Ukrán Kommunista Párt ebben a kontextusban készült reagálni az Egyesült Államok Kongresszusának jelentésére. A párt, miután ilyen slamasztikában találta magát, elhatározta, ahogy oly gyakran történt a Szovjetunió ezen végső, zavarodott éveiben, hogy létrehoz egy bizottságot. Scserbickij az Ukrán Tudományos Akadémia tagjait, valamint a Párttörténeti Intézetet – a *Fraud, Famine and Fascism* kiadása mögött álló szervezeteket – bízta meg az általános vádak visszautasításával, kiváltképp pedig azzal, hogy szálljanak szembe a kongresszusi jelentés következtetéseivel. A bizottság tagjainak újfent az volt a feladatuk, hogy hivatalos tagadással álljanak elő. A sikerüket biztosítandó a történészek hozzáférést kaptak a levéltári forrásokhoz.

Ez váratlan eredményt vont maga után. A tudósok közül sokak számára revelációval értek fel a dokumentumok. Pontos beszámolókat tartalmaztak a politikai döntésekről, a gabonaelkobzásokról, az aktivisták tiltakozásairól, a városok utcáin heverő holttestekről, az árvák tragédiáiról, a terrorról és a kannibalizmusról. Nem volt semmiféle csalás, állapította meg a bizottság. És az „éhínség mítosza” sem volt fasiszta ármány. Az éhínség valóságos volt, megtörtént, és nem lehetett tagadni többé.

Az éhínség hatvanadik évfordulója, 1993 őszén olyan volt, mint a korábbiak közül egy sem. Két évvel korábban Ukrajna megválasztotta az első elnökét, és elsőprő többséggel a függetlenségre szavazott; a kormánya azzal, hogy ezt követően nem volt hajlandó új uniós egyezményt aláírni, felgyorsította a Szovjetunió felbomlását. Ukrajna Kommunista Pártja, mielőtt lemondott a hatalomról, az egyik utolsó emlékeztető cselekedetként határozatot fogadott el, mely szerint az 1932–33-as éhínségért „Sztálin és legszűkebb köre által követett

bűnöző irány” volt felelős. Drach és Olijnyik más értelmiségeikkel együtt megalapította a Ruhot, egy független politikai pártot és a nemzeti mozgalom első legális manifesztációját az 1930-as évek elejének repressziói óta. A történelem során első ízben Ukrajna szuverén állam volt, és a világ legnagyobb része elismerte annak.

Mint szuverén állam 1993 őszére Ukrajna szabadon vitatkozhatott és megemlékezhetett a saját történelméről. A korábbi kommunisták és a korábbi másként gondolkodók különböző indítékokkal mind igyekeztek megszólalni. A kijevi kormányzat nyilvános eseménysorozatot szervezett. Szeptember 9-én a miniszterelnök-helyettes egy tudományos konferencia megnyitóbeszédében hangsúlyozta az éhínséggel kapcsolatos megemlékezések politikai fontosságát. „Csakis egy független Ukrajna képes garantálni, hogy ilyen tragédia soha többé ne ismétlődhessen meg” – mondta a hallgatóságának. Jelen volt James Mace is, akit ekkor már általános ismertség és tisztelet övezett Ukrajnában. Ő szintén politikai következtetést fogalmazott meg: „Remélem, hogy ez a megemlékezés segít majd az ukránoknak észben tartani a politikai káosz és a szomszéd hatalmaktól való politikai függés veszélyét.” Leonyid Kravcsuk elnök, aki egykor kommunista apparatcsik volt, szintén beszélt: „A demokratikus kormányforma megvédi az embereket az ilyen szerencsétlenségektől – jelentette ki. – Ha elveszítjük a függetlenségünket, örökösen arra leszünk ítélve, hogy hátul kullogjunk gazdaságilag, politikailag és kulturálisan. A legfontosabb, hogy ha ez megtörténik, örökösen szembe kell néznünk a történelmünk e rettenetes lapjainak megismétlődésével, beleértve az éhínséget, amelyet egy idegen hatalom tervelt ki.”

Ivan Drach, a Ruh vezetője az éhínség jelentőségének tágabb értelemben való felfogását szorgalmazta: követelte, hogy az oroszok tanúsítsanak „megbánást”, és hogy a németek példáját

követve ismerjék el a bűnüket. Direkt módon utalt a holokausztra, megjegyezve, hogy a zsidók „rákényszerítették az egész világot a bűne bevallására”. Noha nem állította, hogy valamennyi ukrán áldozat volt – „a bolsevik martalócok Ukrajnában ukránokat is mozgósítottak” –, nagyon is nacionalista hangot ütött meg: „Az első tanulság, ami kezd az ukrán tudat integráns részévé válni, az, hogy Ukrajnával kapcsolatban Oroszországot soha nem érdekelte, és soha nem fogja érdekelni más, mint az ukrán nemzet teljes megsemmisítése.”

A rendezvények egész hétvégén folytatódtak. Fekete zászlók lógtak a középületekről; emberek ezrei gyűltek össze a Szent Szófia-székesegyház előtt a megemlékező szertartásra. A legmegindítóbb eseményekre azonban spontán módon került sor. Tömegesen tódultak az emberek a Krescsatikra, Kijev központi sugárútjára, ahol három ponton személyes dokumentumok, fényképek és plakátok voltak kiállítva. Félúton egy oltárt állítottak fel; a látogatók ez elé virágokat és kenyeret tettek. Ukrajna minden részéből érkezett civil vezetők és politikusok helyeztek koszorúkat egy új emlékmű lábához. Néhányan földet hoztak – talajrögöket az éhínség áldozatainak tömegsírijairól.

Akik ott voltak, meghatározó jelentőségűnek érezték ezt a pillanatot. Az éhínség nyilvános elismerést nyert, és megemlékeztek róla. Sőt, mi több: az orosz cári gyarmatosítás évszázadai és a szovjet represszió évtizedei után az elismerésre és megemlékezésre egy szuverén Ukrajnában került sor. Az éhínség története, bármit hoz is a jövő, részévé vált az ukrán politikának és a kortárs ukrán kultúrának. A gyerekek immár tanulják az iskolákban; a tudósok a levéltárakban összerakosgatják a teljes képet. Emlékművek létesülnek, és könyvek születnek. Küszöbön áll a megértés, az értelmezés, a

megbocsátás, a megvitatás és a gyász hosszú folyamatának megindulása.

EPILOGUS

Az ukránkérdés újragondolása

Népek és nemzetek tömeges gyilkolása, ami a Szovjetunió európai előretörését jellemezte, nem új vonása az expanzív politikájuknak... Hanem inkább régóta meglévő vonása még a Kreml belpolitikájának is – amelynek jelenlegi irányítói bőven találhatnak előzményeket a cári Oroszország akcióiban. Valójában nélkülözhetetlen lépése volt ez az „egyesítés” folyamatának, amely a szovjet vezetők dédelgetett reményei szerint kitermeli majd a „szovjet embert”, a „szovjet nemzetet”, és e cél, az egységes nemzet megvalósításáért a Kreml vezetői örömmel pusztítanak el nemzeteket és kultúrákat, amelyek régóta léteznek Kelet-Európában.

Raphael Lemkin: „Szovjet genocídium
Ukrajnában”, 1953

*Ще не вмерла України і Слава, і Воля
(Ukrajna dicsősége és szabadsága még*

nem halt meg.)

Részlet az ukrán nemzeti himnuszról

AKIK VÉGIGÉLTÉK AZ UKRAJNAI ÉHÍNSÉGET, MINDIG AZ állam által elkövetett agresszióként számoltak be róla, miután lehetőségük nyílt beszámolni. A parasztok, akik átérték a házátkutatásokat és a feketelistázást, úgy emlékeztek ezekre, mint az ellenük és a kultúrájuk ellen együttesen intézett támadásokra. Hasonlóképpen az ukránok, akik tanúi voltak értelmiségek, akadémikusok, írók és művészek letartóztatásának és meggyilkolásának, úgy emlékeztek rá, mint a nemzeti kultúrájuk elitje elleni szándékos támadásra.

A levéltári feljegyzések alátámasztják a túlélők tanúságtételeit. Nem a termés elégtelensége, és nem is a rossz időjárás okozta az éhínséget Ukrajnában. Bár a kolhozosítás káosza hozzájárult az éhínséghez vezető körülmények megteremtéséhez, az ukránai halálozások magas számát 1932 és 1934 között, kiváltképp pedig e szám ugrásszerű növekedését 1933 tavaszán még csak nem is a kollektivizáció okozta. Az éhezést leginkább a következő tettek és intézkedések okozták: az élelem erőszakos elvitele az emberek otthonaiból; az úttorlaszok, amelyek megakadályozták, hogy a parasztok munkát vagy élelmet keressenek; a gazdaságokkal és falvakkal szemben alkalmazott könyörtelen feketelistázási szabályok; a csere és a kereskedelem korlátozásai és a galád propagandakampány, amely azt célozta, hogy az ukránok tétlenül végignézzék a szomszédaik éhenhalását.

Mint láttuk, Sztálin nem akarta az összes ukránt megölni, és nem is tanúsított ellenállást az összes ukrán. Ellenkezőleg, egyes ukránok kollaboráltak a szovjet projekttel, aktívan és passzívan.

Ebben a könyvben sok beszámoló akad arról, hogy szomszédok támadtak szomszédok ellen, ami ismerős jelenség máshol, máskor történt tömeggyilkosságokból. Sztálin azonban nagyon is törekedett a legaktívabb, legelkötelezettebb ukránok fizikai megsemmisítésére, vidéken és a városokban egyaránt. Miközben folyamatban voltak, átlátta mind az éhínség, mind a vele egy időben zajló letartóztatáshullám következményeit. Akárcsak a hozzá legközelebb állók, így a vezető ukrán kommunisták is.

Amikor ez történt, nem létezett olyan szó, amit használni lehetett volna az állam által egy etnikai csoport, vagy nemzet ellen intézett támadás leírására, és a nemzetközi jog semmilyen szabálya nem minősítette ezt konkrét bűncselekményfajtának. Miután azonban az 1940-es években használatossá vált a „genocídium” kifejezés, sokan igyekeztek az ukrainai éhínségre és az azt kísérő tisztogatásokra alkalmazni. Ezeket a próbálkozásokat akkor nehezítette, és nehezíti mindmáig, a „genocídium” szó sokféle értelmezése – inkább jogi és politikai, semmint történelmi kategória ez –, valamint az Oroszország és Ukrajna közötti szövevényes és örökösen változékony politikai viszony.

A „genocídium” kifejezés nagyon is szó szerinti értelemben Ukrajnából, konkrétan a lengyel–zsidó–ukrán Lvov városból származik. Raphael Lemkin jogtudós, aki a szót megalkotta – a fajtát, vagy nemzetet jelentő görög „genosz” és a gyilkolást jelentő latin „cide” kombinálásával –, az 1920-as években a lvovi egyetemen hallgatott jogot. A város korábban, a tizennyolcadik századig Lengyelországhoz tartozott, majd a Habsburg-monarchia része lett. Az első világháború után Lengyelországhoz került, 1939-ben a Vörös Hadsereg a Szovjetunióhoz csatolta, 1941 és 1944 között német volt; majd 1991-ig szovjet Ukrajna, azóta pedig a független Ukrajna része. Minden változást felfordulás és olykor tömeges erőszak kísért,

miközben az új kormányzat változtatásokat írt elő a nyelvet, a kultúrát és a jogot illetően.

Bár 1929-ben Lvovból Varsóba távozott, Lemkin azt írta az életrajzába, a térség története inspirálta arra, hogy a genocídiumról gondolkozzék, valamint azok a kegyetlen érzések, melyek végigsöpörtek rajta az első világháború során. „Kezdtém többet olvasni a történelemről, hogy megvizsgáljam, tetten érhető-e nemzeti, vallási, vagy faji csoport mint olyan elpusztítása” – írta. A török támadás az örmények ellen, „akiket csakis azért szántak halálra, mert keresztények voltak”, kiváltképp arra indította, hogy mélyebben gondolkodjon a nemzetközi jogról, és feltegye a kérdést, miként lehetne ilyen tragédiák megakadályozására használni. Munkáját sürgetőbbé tette 1939-ben Varsó náci inváziója, amelyről Lemkin azonnal tudta, hogy együtt fog járni a zsidók, mint csoport, valamint mások megtámadásával. Végül az *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress* (Tengely uralom a megszállt Európában: Megszállási jogrend – Kormányzás-elemzés – jóvátételi javaslatok) című munkában fogalmazta meg a nézeteit, amely könyv 1944-ben, az Egyesült Államokban jelent meg, miután Lemkin elmenekült Lengyelországból. Az *Axis Rule*-ban a genocídiumot nem mint egyetlen cselekedetet, hanem mint folyamatot határozta meg:

Általában véve a genocídium nem szükségszerűen jelenti egy nemzet elpusztítását, kivéve, amikor egy nemzet tagjainak tömeges legyilkolása révén valósul meg. Inkább arra hivatott, hogy különböző cselekedetek koordinált tervét jelölje, amelyek nemzeti csoportok életének alapjait képező lényeges dolgok megsemmisítésére irányulnak, maguknak a csoportoknak a megsemmisítését célozva. Egy ilyen terv célja nemzeti csoportok politikai és társadalmi

intézményeinek, kultúrájának, nyelvének, nemzeti érzéseinek, vallásának és gazdasági létének megsemmisítése, valamint az ilyen csoportokhoz tartozó egyéneknek a személyes biztonságuktól, szabadságuktól, egészségüktől, méltóságuktól, sőt életüktől való megfosztása. A genocídium a nemzeti csoport mint entitás ellen irányul, a részét képező cselekedetek pedig egyének ellen, nem egyéni minőségükben, hanem mint a nemzeti csoport tagjai ellen.

Lemkin az *Axis Rule*-ban különböző genocídiumfajtákat említ – politikai, társadalmi, kulturális, gazdasági, biológiai és fizikai genocídiumokat. Külön felvázolta a genocídiumok történetét, amit nem fejezett be, és nem publikált, és ennek részeként felsorolta a technikákat is, melyek genocídium elkövetésére használhatók, közéjük sorolva a kulturális szimbólumok elpusztítását, valamint a kulturális központok, például templomok és iskolák lerombolását. Más szóval, ahogy az 1940-es években Lemkin kiadott és kiadatlan munkáiban általánosságban meghatározást nyert, a „genocídium” kifejezés bizonyosan illik Ukrajna szovjetizálására és az ukrainai éhínségre. Lemkin később nyíltan kijelentette, hogy így van. Egy 1953-as esszéjében, mely a „Szovjet genocídium Ukrajnában” címet viselte, Lemkin azt írta, hogy a Szovjetunió pontosan azért támadta meg az ukrán eliteket, mert azok „kicsinyek és könnyen kiiktathatók, így kiváltképpen ezekre a csoportokra sújtott le teljes erővel a szovjet fejsze, a tömeggyilkosság, a deportálás, a kényszermunka, a száműzetés és az éheztetés ismerős eszközeivel”.

Ha a genocídium koncepciója megmaradt volna egyszerű fogalomnak tudósok és írók fejében, ma nem lenne vita: Lemkin definíciója szerint a holodomor genocídium volt –

amiként az is, a szó leginkább magától értetődő jelentésében. Csakhogy a genocídium fogalma teljesen más kontextusban vált a nemzetközi jog részévé: a nürnbergi perekében és az utánuk következő jogi vitákéban.

Lemkin a nürnbergi főügyész, Robert Jackson tanácsadójaként szolgált, és neki köszönhetően a kifejezést használták a per során, bár az ítéletek egyikében sem történt róla említés. Miután a nürnbergi perek véget értek, sokan érezték úgy, morális és reálpolitikai megfontolásból, hogy a kifejezést bele kellene foglalni az ENSZ alapdokumentumaiba. De ahogy Norman Naimark és mások megfogalmazták, a nemzetközi politika, és konkrétan a hidegháborús politika sokkal inkább alakította a genocídiumról szóló ENSZ-konvenciót, mint Lemkin vagy bárki más jogi tudása.

Az ENSZ közgyűlése 1946 decemberében először olyan nyelvezettel ítélte el a genocídiumokat, amely Lemkin széles körű felfogását visszhangozta. A genocídiumot úgy határozták meg, mint a „nemzetközi jog hatálya alá eső bűncselekményt... tekintet nélkül arra, hogy vallási, faji, politikai, vagy bármely más alapon követik el”. A később a Genocídium Bűncselekményének Megelőzéséről és Büntetéséről szóló ENSZ-konvenció korai vázlatai a „politikai csoportokat” is a genocídium potenciális áldozatai közé sorolták. A Szovjetunió azonban – tudván, hogy bűnösnek tekinthető „politikai csoportok” – például a kulákok – ellen elkövetett genocídiumban, ellenezte ezt a tágabb értelmezést. A szovjet delegáció inkább azt hangoztatta, hogy a politikai csoportok „teljesen összeegyeztethetetlenek a genocídium tudományos definíciójával, és a belefoglalásuk gyengítené a konvenciót és hátráltatná a genocídium elleni küzdelmet”. A szovjetek annak biztosítására törekedtek, hogy a „genocídium” definíciója „szervesen kapcsolódjék a fasizmus-nácizmushoz és más hasonló fajelméletekhez”. Maga Lemkin kezdett ezért a szűkebb

definícióért lobbizni, másokhoz hasonlóan, akik nagyon szerették volna elfogadtatni ezt az intézkedést, és féltek, hogy a Szovjetunió máskülönben útját állná.

A konvenciót végül 1948-ban elfogadták, ami személyes diadal volt Lemkin, valamint sok társa számára, akik lobbiztak az érdekében. A jogi meghatározás azonban szűk volt, és az elkövetkező években még szűkebben értelmezték. Gyakorlatilag a „genocídium” jelentése az ENSZ dokumentumainak meghatározása szerint egy egész etnikai csoport fizikai, a holokauszthoz hasonló módon történő megsemmisítésére redukálódott.

A holodomor nem felel meg ennek a kritériumnak. Az ukrainai éhínség nem arra irányuló kísérlet volt, hogy kiirtsanak minden egyes élő ukránt; ráadásul véget is vetettek neki 1933 nyarán, jóval azelőtt, hogy az egész nemzetet elpusztíthatta volna. Bár Lemkin később a kifejezés jelentésének bővítését szorgalmazta, sőt Ukrajna szovjetizációját a „szovjet genocídium klasszikus példájának minősítette”, most már nehéz az ukrainai éhínséget, vagy bármely szovjet bűncselekményt a nemzetközi jog értelmében genocídiumként besorolni. Aligha meglepő ez, hiszen maga a Szovjetunió pontosan arra törekedett, amikor közreműködött a szóhasználat alakításában, hogy megakadályozza a szovjet bűncselekmények, így a holodomor „genocídiumként” való besorolását.

A holodomor nemzetközi jog szerinti genocídiummá minősítésének nehézsége nem akadályozta meg az egymást követő ukrán kormányokat a próbálkozásban. Az első kísérlet a 2004-es narancsos forradalmat – az elcsalt választás, a korrupció és az ukrán politikára gyakorolt orosz befolyás miatti tüntetéssorozat – követte. Ezek a tüntetések vezettek Viktor Juscsenko, Ukrajna első olyan elnökének megválasztásához,

akinek nem volt kommunista előélete. Juscsenko rendkívül erős mandátumot kapott az ukrán nemzeti mozgalomtól, és felhasználta ezt az éhínséggel foglalkozó tudományok támogatására. Beiktatási beszédében többször utalt a holodomorra, és létrehozta a Nemzeti Emlékezet Intézetét, melynek elsődleges feladata a holodomor kutatása lett. Lobbizott az ENSZ-nél, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnél és más nemzetközi intézményeknél a holodomor genocídiumként való elismertetése érdekében. Juscsenko kormányzása idején drámaian bővültek az éhínség kutatását biztosító anyagi erőforrások. Helyi csoportok tucatjai – tanárok, diákok, könyvtárosok – csatlakoztak az országos erőfeszítéshez, hogy létrehozzák például az *Emlékezet könyvé*-t, az éhínség áldozatainak teljes listáját. 2010 januárjában egy ukrainai bíróság Sztálint, Molotovot, Kaganovicst, Posztisevet, Kosziort és másokat bűnösnek találta „népirtás elkövetésében”. A bíróság arra hivatkozva zárta le az ügyet, hogy az elkövetők valamennyien elhunytak.

Juscsenko felismerte a lehetőséget, mely abból fakadt, hogy az éhínség emléke nemzetegyesítő funkcióval bír az ukránok számára, kiváltképp azért, mert nagyon hosszú ideig tagadták. Kétségkívül „átpolitizálta” a szónak abban az értelmében, hogy politikai eszközöket használva igyekezett a történetekre irányítani a figyelmet. Az éhínséggel kapcsolatos kijelentéseinek némelyike, főleg az áldozatok számára vonatkozó állításai túlzók voltak. De attól azért tartózkodott, hogy az éhínséget az ukránok orosz szomszédaival való viszony kiélezésére használja, és nem állította be az éhínséget ukránok ellen elkövetetett „orosz” bűncselekményként. Sőt 2008-ban, a holodomor hetvenötödik évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésen, akárcsak más alkalmakkor, mindent elkövetett, hogy ne az orosz nemzetet hibáztassa a tragédiáért:

Arra kérünk mindenkit, elsősorban az Oroszországi Föderációt, hogy legyenek igazak, becsületesek és tisztaszívűek a testvéreik előtt a sztálinizmus és a totalitárius Szovjetunió elítélésében... Mindannyian ugyanabban a pokolban voltunk. Visszautasítjuk az arcátlan hazugságot, hogy a tragédiánkért bármely népet hibáztatnánk. Ez nem igaz. Egy bűnös van: az imperialista, kommunista szovjet rezsim.

A kortársai nem mindig szívlelték meg Juscsenko szavait. Juscsenkónak abban természetesen igaza volt, hogy az éhínségért a Szovjet Kommunista Párt politikáját, és nem az orosz politikát hibáztatta: 1933-ban nem létezett „Oroszország”, vagy legalábbis szuverén orosz állam. Mivel azonban a Kommunista Párt központja 1933-ban Moszkvában volt, és mivel Moszkva, a posztszovjet Oroszország fővárosa 1991 után sok tekintetben a Szovjetunió jogutódja lett, Ukrajnában egyesek most „Oroszországot” hibáztatják az éhínségért.

Az orosz politikai elit, amely a 2000-es évek közepére kezdett ismét imperialista törekvésekkel fellépni a térségben, még zavarosabbá tette az ügyet azzal, hogy úgy döntött, Juscsenko kampányát nem a Szovjetunió, hanem Oroszország elleni támadásként értelmezi. Ukrajnán belüli oroszbarát csoportok követték az orosz állam iránymutatását: 2006-ban orosz nacionalista nehézfiúk egy csoportja nyomult be egy helyi kommunista párttag vezetésével Vologyimir Kalicsenko történész dolgozószobájába, aki a harkovi régió éhínségéről írt, a bezárt ajtókat rugdosva és fenyegetéseket kiabálva. 2008-ban az orosz sajtó „oroszellenesnek” minősítette és elítélte a holodomorral kapcsolatos megemlékezéseket, és az akkori orosz elnök, Dmitrij Medvegyev visszautasította a részvételre vonatkozó meghívást, erkölcstelennek minősítve az

„ügynevezett holodomorról” folytatott diskurzust. A színpalak mögött Medvegyev megfenyegette a térségbeli vezetőket, hogy ne szavazzanak meg az ENSZ-ben egy, a holodomor „genocídiummá” nyilvánítására irányuló lépést. András yorki herceg szerint Medvegyev közölte Azerbajdzsán elnökével, hogy „elfelejtheti Hegyi-Karabahot”, az Azerbajdzsán és Örményország határán lévő vitatott területet, ha nem szavaz a holodomort genocídiummá nyilvánító indítvány ellen.

A kampány nem csak diplomáciai téren zajlott. Vele párhuzamosan megjelent egy orosz történelmi narratíva, amely nem tagadta az éhínséget, de határozottan igyekezett bagatellizálni. Oroszországban jóformán semmilyen megemlékezés nincs sem az ukrán, sem pedig a tágabb szovjetunióbeli éhínségről, és nagyon kevés említés esik róla nyilvánosan. Rendszerint egy olyan érvelés részeként kerül szóba, már ha egyáltalán, amely nyilvánvalóan tagad bármiféle konkrét ukrán szenvedést. 2008-ban Viktor Kondrasin orosz kutató publikálta ennek az ellennarratívának a leghatásosabb változatát. *Az 1932–33-as éhínség: Az orosz falu tragédiája* című művében részletesen taglalja azoknak az éveknek a borzalmait, melyeken az Oroszország volgai régiójában lévő Penzai kormányzóság keresztülment. Kondrasin nem tagadta, hogy Ukrajnában volt tömeges éhezés. Ellenkezőleg, a műve bemutatja, miként indította el Sztálin a kolhozosítás brutális folyamatát, és megerősíti, hogy Sztálin adott utasítást 1932–33-ban a gabona „semmilyen nem törődő” elkobzására, nagyon is jól tudva, hogy parasztok milliói meg fognak halni. Kondrasin azonban azt is állította, hogy az ukránok az ukrainai halálozási rátát túl magasra, az éhínség volgai régióbeli áldozatainak számát pedig túl alacsonyra becsülik, és hogy Sztálin intézkedései mindenkit egyaránt érintettek. „Az éhínség előidézésének mechanizmusa ugyanaz volt Oroszországban és

Ukrajnában – mondta Kondrasin egy interjúban –, nem voltak nemzeti különbségek.”

Kondrasin érvelése részben helytálló volt. Juscsenko elnök egyike annak a sok közismert személynek, akik időnként túlságosan magas számokat emlegetnek a holodomorral kapcsolatban. Bár az ukrán tudományos közösség néhány kivételtől eltekintve immár egységes a tekintetben, hogy a halálos áldozatok száma alig kevesebb négymilliónál, továbbra is lehet hallani akár tízmilliós becsléseket. A Penzai kormányzóságot illetően – Ukrajnához hasonlóan ez a térség híres a polgárháború idején kitört parasztlázadásról, amely 1918-ban felbőszítette Lenint – Kondrasin talán jogosan állította, hogy kitüntetett célpontja volt a szovjet államnak.

Nyilvánvalóan indokolt közelről megvizsgálni a „konkrét” éhínséget Penzában. Még sürgetőbb közelebbről megvizsgálni a kazahsztáni éhínséget, ahol a nagyon magas halandósági arány szintén valami sokkal baljósabb dolgot jelez hanyagságnál. Ez azonban nem szünteti meg annak szükségességét, hogy az ukrainai éhínség speciális körülményei elismerést nyerjenek. Amiként ez a könyv bemutatta, a történelmi forrásanyagban találhatók csakis Ukrajnát célzó rendelkezések, például az ukrán határ lezárása, ukrán kolhozok és falvak tucatjainak feketelistázása és a gabonabegyűjtés kudarcának implicit módon történő összekapcsolása az ukránosítással. A demográfiai adatokból is az derül ki, hogy Ukrajnában magasabb volt a halálos áldozatok száma azokban az években, mint a Szovjetunió bármely más részén.

Egy nyilvános vitában, amelyet Sztanyiszlav Kulcsickij ukrán történésszel folytatott, Kondrasin maga azt írta, hogy Sztálin az 1932-es élelmiszerválságot „lehetőségnek” tekintette:

...az 1932–33-as éhínség és az általános gazdasági válság Ukrajnában ürügyet kínált a sztálinista rezsimnek, hogy megelőző intézkedéseket fogantatosítson az ukrán nemzeti mozgalommal szemben, távlatosabban pedig annak lehetséges társadalmi bázisa (az értelmiségiek, a hivatalnokok és a parasztok) ellen is.

Mivel ez többé-kevésbé egybecseng az ukrán történész-közvélemény – és könyvünk – vélekedésével, úgy tűnik, hogy a szakadék az éhínség „orosz” és az „ukrán” tudományos értelmezése között nem olyan nagy, mint amilyennek olykor beállítják.

Mindazonáltal az éhínségről folytatott vita átpolitizálása maga után vonta, hogy a különbségek az éhínség ukrán és orosz felfogása között lényegessé váltak, mind az orosz–ukrán kontextusban, mind pedig magában Ukrajnában. Juscenko gyakran beszélt az éhínségről, és körültekintően átgondolta a megemlékezések mikéntjét. Ámde ellenfele és utódja, Viktor Janukovics – egy „oroszbarát” elnök, akit Oroszország nyílt pénzügyi és politikai támogatásával választottak meg – minden átmenet nélkül ellenkező irányú politikát kezdett folytatni. Eltávolította az elnöki weboldalról a holodomorra vonatkozó utalásokat, a Nemzeti Emlékezet Intézet vezetőjének helyébe egy korábbi kommunista történészt nevezett ki, és véget vetett az éhínség leírását illetően a „genocídium” szó használatának.

Janukovics továbbra is „tragédiaként”, sőt „Armageddonként” beszélt az éhínségről, és gyakran használta a „holodomor” szót, amely mesterségesen előidézett éhínségre vonatkozik. Folytatta az évenkénti megemlékezések tartását is, és nem állította le, nem is hátráltatta a levéltári kutatásokat, ahogy Vlagyimir Putyin elnök tette Oroszországban ugyanebben az időben, bár sokan féltek attól, hogy meg fogja tenni. Mindazonáltal az

elnöki hangütés és a hangsúlyok változása felbőszítette a politikai ellenfeleit. Kiváltképpen azt, hogy nem volt hajlandó a „genocídium” szót használni, széles körben úgy értelmezték, mint az Oroszországnak való behódolás gesztusát (említést érdemel, hogy Medvegyev elnök végül ellátogatott egy holodomor-megemlékezésre 2010-ben, Janukovics elnöksége idején, talán a visszafogottabb szóhasználat „jutalmaképpen”. Polgárok egy csoportja még azzal is megpróbálkozott, hogy Janukovicsot bíróság elé citálják „genocídium tagadásáért”. Janukovics katasztrofális elnöksége tovább hiteltelenítette a politikája egészét, így az éhínséggel kapcsolatos visszafogottságát is. Janukovics módszeresen gyengítette az ukrán politikai intézményeket, és rendkívüli mértékben korrumpálódott. 2014 februárjában elmenekült az országból, miután a rendőrség több mint száz tüntetőt lőtt le a kijevi Függetlenség terén, a „Majdan”-on, a Janukovics uralma elleni hosszú tüntetések idején.

Janukovics csúfos bukása elkerülhetetlenül nyomot hagyott a nyilvános történelmi vitákon. A „genocídium” szó körül kavargó politikai örvényeknek köszönhetően ez a vita egyfajta identitásadó jelleget öltött az ukrán politikában; védjegye lehetett azoknak, akik egy politikai párt elkötelezett támogatóiként használták, miközben mások egy másik támogatóiként tartózkodtak a használatától. A probléma súlyosbodott 2014 tavaszán, amikor az orosz kormány előállt egy kifigurázott „genocídium” érveléssel, igazolandó a saját magatartását. A Krím és Kelet-Ukrajna orosz megszállása során az Oroszország támogatta szeparatisták és az orosz politikusok egyaránt azt állították, hogy a törvénytelen intervenciójuk célja „genocídium elleni védekezés” – értve ezen a „kulturális genocídiumot”, amelyet „ukrán nácik” követtek el állítólag Ukrajna orosz ajkú lakói ellen.

Ahogy Oroszország és Ukrajna között éleződött a konfliktus, erősödtek a történelem és a történetírás elleni támadások is. 2015 augusztusában Oroszország támogatta szeparatisták a kelet-ukrajnai Sziizne városban szándékosan lerombolták az éhínség áldozatainak emlékére emelt emlékművek egyikét – ugyanazon a helyen, ahol szeparatisták egy évvel korábban a BUK-rakétát indították, amely eltalálta a Malaysian Airlines 17-es számú járatát, megölve mindenkit, aki a fedélzeten tartózkodott. Ugyancsak 2015 augusztusában a *Sputnik News*, egy orosz kormányzati propaganda-weboldal megjelentetett egy angol nyelvű cikket, mely a „Holodomor-hoax” címet viselte. A cikk a régi idők tagadására emlékeztető nézeteket fejtegetett, az éhínséget „a huszadik század egyik leghíresebb mítoszának és kíméletlen szovjetellenes propagandának” nevezve, sőt még Douglas Tottle rég hiteltelenné vált könyvét, a *Fraud, Famine and Fascism*-ot is idézve. Tottle állítása, miszerint az éhínséggel foglalkozó történészek, az ukrán nácik és az állítólagos nyugati szovjetellenes erők kapcsolatban állnak egymással, ismét hasznosnak bizonyult egy olyan Oroszország számára, amely újfent mint „nácikat” igyekszik lejáratni az ukránokat.

2016-ra a viták köre bezárult: a posztszovjet orosz állam ismét a teljes tagadás álláspontjára helyezkedett: a holodomor nem történt meg, és csak „nácik” állítják az ellenkezőjét. Mindezek az állítások olyannyira sikeresen besározták a „genocídium” kifejezést, hogy a használata bármiféle orosz vagy ukrán kontextusban fárasztóan polemikussá vált. Az embereknek elégük lett a vitából – ami végső soron talán az éhínséggel foglalkozó történetírás ellen intézett orosz támadás elsődleges célja volt.

A genocídiumról folytatott vita azonban, amely egy évtizeddel ezelőtt olyannyira heves volt, más okokból is alábbhagyott. A bizonyítékok halmozódása folytán manapság kevésbé számít, hogy az 1932–33-as éhínséget genocídiumnak, emberiség elleni

bűncselekménynek, vagy egyszerűen tömeges terrorcselekménynek nevezzük. Bármilyen is a definíció, az éhínség rettenetes támadás volt, amelyet egy kormány hajtott végre a saját népe ellen. Egyike volt a huszadik században elkövetett számos hasonló támadásnak, amelyek közül nem mindegyiket lehet jogilag pontosan meghatározni. Az éhínség megtörténte, szándékosan előidézett volta és az, hogy egy politikai terv része volt, mely az ukrán identitás aláadására irányult, egyre általánosabban elfogadott Ukrajnában és Nyugaton is, akár megerősíti ezt egy nemzetközi bíróság, akár nem.

Lassanként az ukránok számára is egyre kevésbé fontos ez a vita. Valójában a jogi érvelés az éhínségről és a genocídiumról gyakorta az Ukrajnáról, Ukrajna szuverenitásáról és Ukrajna létezéséhez való jogáról szóló érveket helyettesített. Az éhínségről folytatott vita a ragaszkodás egy módja volt ahhoz, hogy Ukrajnának joga van külön nemzeti történelemhez és saját nemzeti emlékezetéhez. Most már azonban – több mint negyedszázados függetlenség, két utcai forradalom és egy orosz támadás után, amelyet végül feltartóztatott az ukrán hadsereg –, a szuverenitás tény, nem teória, amely történelmi igazolást, vagy egyáltalán bármiféle igazolást igényelne.

Mivel olyannyira pusztító volt, mivel olyannyira teljesen elhallgatták, és mivel olyannyira mély hatást gyakorolt Ukrajna demográfiájára, lélektanára és politikájára, az ukrainai éhínség továbbra is formálja az ukránok és az oroszok gondolkodását, mind önmagukról, mind egymásról, egyszerre nyilvánvaló és kifinomult módon. A nemzedék, amely megtapasztalta és túlélte az éhínséget, örökre magával cipelte az emléket. De még a túlélők és elkövetők gyermekeire és unokáira is mindmáig alakító hatással van a tragédia.

Természetesen az ukrán elit – az ország legjobb tudósait, íróit, politikai vezetőit, valamint legtehetősebb gazdáit érintő – felszámolása, ami az 1930-as években történt, továbbra is számít. A kortárs Ukrajna politikai problémái közül sok, így az állam iránti általános bizalmatlanság, a gyenge nemzeti intézmények és a korrupt politikai osztály még három emberöltővel később is visszavezethető az első, forradalom utáni hazafias elit elvesztésére. 1933-ban azok a férfiak és nők, akik vezetni tudták volna az országot, azok az emberek, akikre hatással lehettek volna, és akik maguk is hatással lehettek volna másokra, hirtelen eltűntek a képből. Akik a helyükre kerültek, meg voltak félemlítve, ezért hallgattak és engedelmeskedtek, hiszen megtanulták, hogy óvatosnak, elővigyázatosnak és meghunyászkodónak kell lenni. Az elkövetkező években az állam olyan entitás lett, ami iránt nem csodálattal, hanem félelemmel kellett viseltetni; a politikusok és a hivatalnokok soha többé nem tűntek a köz jó szándékú szolgálóinak. Ukrajnában a politikai passzivitás, a korrupció tűrése és az állami intézményekkel, még a demokratikus intézményekkel szemben is tanúsított általános óvatosság – mindezek a kortárs ukrán politikai betegségek 1933-ig nyúlnak vissza.

Az éhínséget követő oroszosítás sem múlt el nyom nélkül. Mivel a Szovjetunió módszeresen rombolta az ukrán kultúrát és emlékezetet, sok orosz nem különálló történelmű, különálló országgént kezeli Ukrajnát. Sok európai Ukrajna létezéséről is csak homályos tudomással bír. Magukban az ukránokban vegyes és zavaros lojalitásérzetek munkálnak. Ez a kettősség értelmezhető cinizmusként és apátiaként. Akik nemigen törődnek az országukkal, vagy nem sokat tudnak róla, valószínűleg nem dolgoznak azért, hogy jobb helyé tegyék. Akik híján vannak az állampolgári felelősségérzetnek, kevésbé törődnek a korrupció megfékezésével.

Ukrajna jelenlegi nyelvi csatározásai is az 1930-as évekig nyúlnak vissza. Sztálin paradox módon megerősítette a kapcsolatot az ukrán nyelv és az ukrán nemzeti identitás között, amikor megpróbálta mindkettőt megsemmisíteni. Ennek következtében a nyelvi polémiák mögött még ma is mélyebb, az identitással összefüggő viták húzódnak. Ukrajna teljesen kétnyelvű ország – az emberek többsége ukránul és oroszul egyaránt beszél –, de akik szívesebben használják az egyik vagy a másik nyelvet, továbbra is diszkriminációra panaszkodnak. 2012-ben, amikor az ukrán állam több kormányzóságban „hivatalos” nyelvként ismerte el az orosz, ami annyit tesz, hogy bíróságokon és közintézményekben használhatónak, zavargások törtek ki. 2014-ben a Majdan utáni ukrán kormányzat megkísérelte hatálytalanítani ezt a törvényt, és bár a hatálytalanítást gyorsan visszavonták, az Oroszország támogatta szeparatisták e módosítási indítványt az Ukrajna elleni támadás igazolásául használták. Az Oroszország részéről a nyelv és az ukrán szuverenitás ellen egyaránt megnyilvánuló támadásoknak lett egy másfajta következményük is. 2005-ben az ukránoknak kevesebb mint fele használta a nyelvet a kommunikációja elsődleges eszközeként. Tíz évvel később az ukránok kétharmada inkább az ukránt használta, mint az orosz. Az orosz nyomásnak köszönhetően a nemzet úgy egyesült az ukrán nyelv mögött, ahogyan az 1920-as évek óta egyszer sem.

Ha az éhínség vizsgálata segít megérteni a kortárs Ukrainát, egyszersmind kapaszkodóul szolgál a jelenkori Oroszország bizonyos attitűdjeinek megértéséhez is, amelyek közül sok régebbi minták részét képezi. A bolsevikok a forradalom idejétől tudták, hogy Ukrajnában kisebbségben vannak. A többség alávetése érdekében nemcsak szélsőséges erőszakot alkalmaztak, hanem a propaganda virulens és ádáz formáit is. A holodomort megelőzte egy évtized, melyre azt mondanánk,

polarizálta a „gyűlöletbeszéd”, egy némelyeket hűséges „szovjet” polgároknak, másokat pedig „ellenséges” kulákoknak, egy kiváltságos és a nép forradalmának megvalósítása érdekében megsemmisítendő osztályként beállító nyelvezetet. Ez az ideologikus szóhasználat igazolta a magatartását azoknak a férfiaknak és nőknek, akik az éhínséget elősegítették, azoknak az embereknek, akik elkobozták a gabonát éhező családoktól, a rendőröknek, akik letartóztatták és megölték a polgártársaikat. Egyszersmind erkölcsi és politikai igazoltság érzetét is nyújtotta nekik. Az éhínség kieszközölői közül nagyon kevesen éreztek bűntudatot azért, amit tettek: meggyőzték őket, hogy a haldokló parasztok „a nép ellenségei”, veszedelmes bűnözők, akiket a haladás nevében el kell tüntetni.

Nyolcvan évvel később az FSZB, a KGB intézményes utódszervezete (amely maga az OGPU utódszervezete volt) folytatja az ellenfelei propaganda és dezinformáció révén történő démonizálását. A gyűlöletbeszéd jellege és formája Ukrajnában megváltozott, de az alkalmazói szándékai változatlanok. A Kreml, akárcsak a múltban, nyelvi eszközöket használva igyekszik embereket egymás ellen uszítani, első- és másodosztályú polgárokat teremteni, megosztani és a figyelmet elterelni. 1932–33-ban a szovjet média „petljuristákkal”, „kulákokkal”, „árulókkal” és „ellenforradalmárokkal” küzdő „szovjet hazafiaknak” állította be a helyi kollaboránsokra támaszkodva dolgozó OGPU-sokat. 2014-ben az orosz állami média a Krím és Kelet-Ukrajna elleni támadást végrehajtó orosz különleges erőket a kijevi „fasiszták” és „nácik” ellen harcoló „szeperatista hazafiaknak” nevezte. Álhírekkel – például olyanokkal, hogy az ukrán nacionalisták keresztre feszítettek egy csecsemőt – és hamis fényképekkel kiegészített rendkívüli dezinformációs kampány következett, nem csak Oroszországban, hanem világszerte az orosz állam által támogatott médiában. Bár sokkal kifinomultabban működött,

mint bármi, amit Sztálin az elektronikus média kora előtt ki tudott volna találni, a dezinformációs kampány lelkülete nagyon is ugyanolyan volt.

Nyolcvan évvel később, a jelenben is hallható Sztálin Ukrajnától való félelmének visszhangja – pontosabban az Ukrajnáról Oroszországra terjedő feszültségtől való félelemé. Sztálin megszállottan beszélt az Ukrajna feletti ellenőrzés elvesztéséről, valamint a lengyelek és más külföldiek ármányairól, amelyek az ország felforgatására irányulnak. Tudta, hogy az ukránok gyanakvással viseltetnek a központosított uralom iránt, hogy a kolhozosítás népszerűtlen lesz a földjükhöz és hagyományaikhoz mélyen kötődő parasztok körében, és hogy az ukrán nacionalizmus galvanizáló erő, amely képes fellépni a bolsevizmussal szemben, és akár el is pusztíthatja. Egy szuverén Ukrajna útját állhatta a szovjet projektnek, nemcsak úgy, hogy nem elégíti ki a Szovjetunió gabonaigényét, hanem úgy is, hogy megfosztja a Szovjetuniót a legitimitásától. Ukrajna évszázadokon át Oroszország gyarmata volt, az ukrán és az orosz kultúra szorosan kötődött egymáshoz, az ukrán és az orosz nyelv között közeli rokonság állt fenn. Ha Ukrajna elutasítja mind a szovjet rendszert, mind az ideológiáját, ez az elutasítás kétségesse teheti az egész szovjet projektet. 1991-ben pontosan ez következett be.

Oroszország jelenlegi vezetése nagyon is pontosan tisztában van ezzel. Ahogy Sztálin 1932-ben, amikor azt mondta Kaganovicsnak, hogy Ukrajna elvesztésétől tart a legjobban, a jelenlegi orosz kormány is úgy véli, hogy egy szuverén, demokratikus, stabil Ukrajna, amely kulturális és kereskedelmi szálakkal kötődik Európa többi részéhez, fenyegetést jelent az orosz vezetők érdekeire. Végző soron, ha Ukrajna túlságosan is európaivá válik – ha elér valamit, ami a Nyugathoz való sikeres integrációra emlékeztet –, akkor az oroszokban esetleg felmerülhet a kérdés: mi miért nem? A 2014-es utcai

forradalom Ukrajnában az orosz vezetés legsúlyosabb rémálmát testesítette meg: joguralmat, a korrupció megszüntetését követelő és európai zászlókat lengető fiatalokat. Egy ilyen mozgalom ragályos lehetett volna – ezért meg kellett állítani, bármilyen áron. Napjaink orosz kormányzata éppúgy dezinformáció, korrupció és katonai erő alkalmazásával igyekszik aláásni az ukrán szuverenitást, mint a szovjet kormányok tették a múltban. Akárcsak 1932-ben, a „háború” és az „ellenségek” folyamatos emlegetése is hasznos az orosz vezetők számára, akik nem tudják megmagyarázni a stagnáló életszínvonalat, sem igazolni a saját kiváltságait, vagyonukat és hatalmukat.

A történelem tragédiák mellett reménnyel is szolgál. Ukrajna végül nem semmisült meg. Az ukrán nyelv nem tűnt el. Nem tűnt el a függetlenség vágya sem – sem pedig a demokrácia, vagy egy igazságosabb társadalom, vagy egy olyan ukrán állam vágya, amely valóban képviseli az ukránokat. Amikor lehetségessé vált, az ukránok kifejezésre juttatták ezeket a vágyaikat. Amikor alkalmuk nyílt, 1991-ben, elsőpró többséggel szavaztak a függetlenségre. Ukrajna, ahogy a nemzeti himnusz hirdeti, nem halt meg.

Végül kudarcot vallott Sztálin is. Az 1930-as években ukrán értelmiségiek és politikusok egy nemzedékét meggyilkolták, de az örökségük tovább él. A nemzeti törekvések mint a múlthoz kapcsolódó törekvések éledtek újjá az 1960-as években; föld alatt léteztek tovább az 1970-es és 1980-as években; majd ismét nyílttá váltak az 1990-es években. A 2000-es években ukrán értelmiségiek és művészek új nemzedéke jelent meg.

Az éhínség története egy szerencsés végkifejlet nélküli tragédia. Ukrajna története azonban nem tragédia. Emberek millióit ölték meg, de az ország megmaradt a térképen. Az

emlékezetet elnyomták, de napjainkban az ukránok beszélnek és vitatkoznak a múltjukról. A népszámlálási adatokat megsemmisítették, de a levéltárak ma már hozzáférhetőek.

Az éhínség és a következményei rettenetes nyomot hagytak maguk után. Azonban, bár a sebek még mindig megvannak, ukránok milliói ma, 1933 óta először, végre megpróbálják begyógyítani őket. Az ukránok mint nemzet tudják, mi történt a huszadik században, és ez a tudás segítségükre lehet a jövőjük alakításában.

KÉPEK



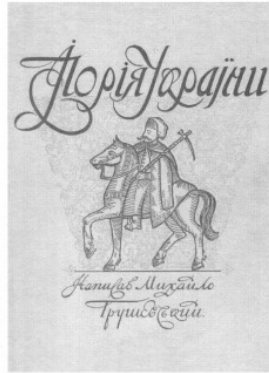
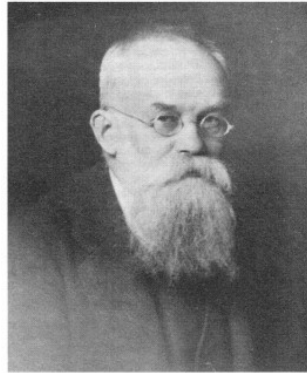
1. „A mai naptól az Ukrán Népköztársaság függetlenné, az ukrán nép szabad, szuverén államává válik, nem tartozik semmilyen fennhatóság alá.” A Központi Rada kinyilvánítja a függetlenséget, 1918. január 9.



2. A *Nase Minute*, vagyis „Múltunk” borítója, Georgij Narbut alkotása, aki egyszersemind az ukrán címer, bélyegek és bankjegyek tervezője is volt.



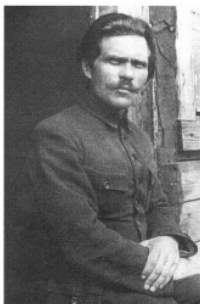
3. Függetlenségi nagygyűlés 1917-ben a Krescsatyikon, Kijev főutcáján, amely 2014-ben a Majdan-tüntetések helyszínévé szolgált.



4-5. Mihajlo Hruszevskij, az ukrán nemzeti újjászülés egyik vezéralakja, mérföldkőnek tekinthető műve, az 1917-ben megjelent *Ukrájna története* borítóján.



6. Sziimon Petljura (középen, jobbra) az Ukrán Direktórium és a lengyel vezető József Pilsudski (középen, balra), Sztanyiszlaviv, 1920. Az ukrán-lengyel szövetség emlékei sok éven át kísértették Sztálint.



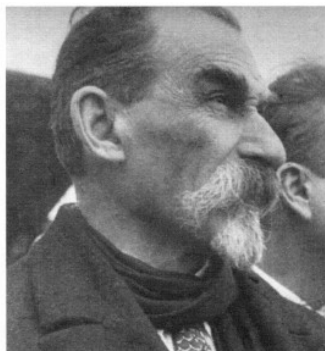
7. Nyesztor Mahno, az ukrán, a bolsevik és a fehér hadseregek ellen egyaránt harcoló anarchista Fekete Sereg parancsnoka.



8. Pavlo Szkoropadzkij (középen), aki felvette a kozák hetman címet, és 1918-ban német támogatással kormányozta Ukrajnát.



9. Olekszandr Sumszkij, a Borobiszt vezetője, aki a bolsevikok közé tartozott, mielőtt nacionalista elhajlásért kizárták. Az éhínség során letartóztatták.



10. Mikola Szkripnik, a „nemzeti kommunisták” vezetője. Az éhínség során öngyilkosságot követett el.



11. Grigorij Petrovskij, aki az éhínség idején az ukrajnai kormányt vezette. A képen a kommunista ifjúsági szervezet egyik tagja, egy „pionír” köt nyakkendőt a nyakába.



12. Vszvolod Balickij, az OGPU tisztje az ukrajnai titkosrendőrség vezetője volt az éhínség idején.



13. Kulákok javainak árvezése.



14. Kulák család úton a száműzetésbe.

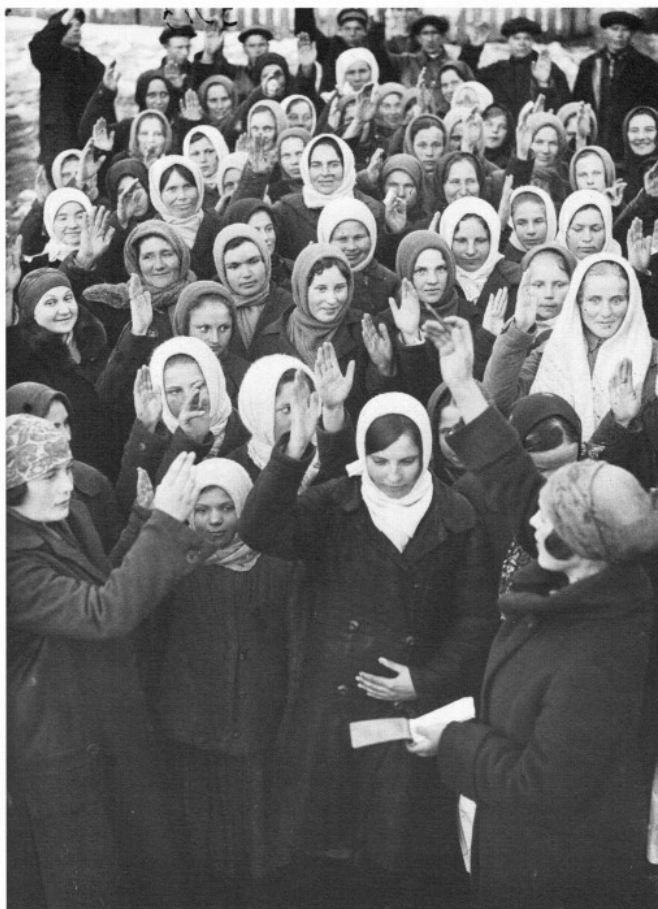
15. Ikonok elkobzása,
Harkov.



16. Leszerelt templomi harangok, Zsitomir. A harangokat később beolvastották.



17. Szegényparasztok egy felgyújtott ház romjai mellett.



18. Ilyennek kellett volna lennie a kolhozosításnak: csatlakozásra szavazó asszonyok.



19. Mezei munka szünetében rádiót hallgató parasztok.



20. *Pravda*-t olvasó parasztcsalád.



21. Bőséges paradicsomtermés betakarítása.



22. Helybéli gyárból érkezett „önkéntesek” segédkeznek az aratásban.



23. Aktivista brigád elrejtett gabonára bukkan. A vezetőjük kezében látható vasrúd a kutatások során használt eszközök egyike.



24. Aktivista brigád tagjai az általuk talált gabonával és kukoricával büszkélkednek.

25. Mező őrzése lóháton.



26. Gabonraktár őrzése fegyverrel.



27. Élelem keresésére induló parasztok.



28. Elhagyott parasztház.



29. Útszéli éhezők emberek.



30. Éhezők család a szabad ég alatt.



31. Parasztlány. Alexander Wienerberger egyik leghíresebb fényképfelvétele.



32-33. Sorban álló emberek egy harkovi kenyérbolt előtt.



ÉHÍNSÉG HARKOVBAN, 1933 TAVASZA







38-39. Wienerberger két felvételen ugyanaz a férfi látható, előbb élve, majd holtan.





40. Mikola Bokan rendőrségi kartotékjában maradt fenn két fénykép, amelyet Bokan készített a Csernyihivi kormányzóságbeli Baturinban. Az első 1933 áprilisából való, a felirata így szól: „300 nap egy darab kenyér nélkül”.



41. Bokan második, 1933 júliusában készült felvétele a felirata szerint emléket állít „Kosztjának, aki éhen halt”. Bokant és a fiát letartóztatták az éhínség dokumentálásáért. Mindketten a Gulagban haltak meg.

FAMINE RULES RUSSIA

The 5-year Plan Has Killed the Bread Supply

By GARETH JONES

Mr. Jones is one of Mr. Lloyd George's private secretaries. He has just returned from an extensive tour on foot in Soviet Russia. He speaks Russian fluently—and here is the terrible story the peasants told him.



MR. GARETH JONES.

A FEW days ago I stood in a worker's cottage outside Moscow. A father and a son, the father a Russian skilled worker in a Moscow factory, and the son a member of the Young Communist League, stood glaring at one another.

The father, trembling with excitement, lost control of himself and shouted at his Communist son: "It's terrible now. We workers are starving. Look at Chelyabinsk, where I once worked. Disease there is carrying away numbers of us workers and the little food there is uneatable. That is what you have done to our Mother Russia."

The son cried back: "But look at the giants of industry which we have built. Look at the new tractor works. Look at the Dniepostroy. That construction has been worth suffering for."

"Construction indeed!" was the father's reply. "What's the use of construction when you have destroyed all that's best in Russia?"

What that worker said at least 96 per cent. of the people of Russia are thinking. There has been construction, but, in the act of building, all that was best in Russia has disappeared. The main result of the Five Year Plan has been the tragic ruin of Russian agriculture. This ruin I saw in its grim reality. I tramped through a number of villages in the snow of March. I saw children with swollen bellies. I slept in peasants' huts, sometimes nine of us in one room. I talked to every peasant I met, and the general conclusion I draw is that the present state of Russian agriculture is already catastrophic but that in a year's time its condition will have worsened tenfold.

What did the peasants say? There was one cry which resounded everywhere I went, and that was: "There is no bread." The other sentence, which was the leitmotif of my Russian visit, was: "All are swollen." Even within a few miles of Moscow there is no bread left. As I was going through the countryside in that district I chatted to several women who were trudging with empty sacks towards Moscow. They all said: "It is terrible. We have no bread. We have to go all the way to Moscow to get bread and then they will only give us four pounds, which costs three roubles (six shillings nominally). How can a poor man live?"

"Have you potatoes?" I asked. Every peasant I asked nodded negatively with sadness.

"What about your cows?" was my next question. To the Russian peasant the cow means wealth, food and happiness. It is almost the centre-point upon which his life gravitates.

"The cattle have nearly all died. How can we feed the cattle when we have only fodder to eat ourselves?"

"And your horses?" was the question I asked in every village I visited. The horse is now a question of life and death, for without a horse how can one plough? And if one cannot plough, how can one sow for the next harvest? And if one cannot sow for the next harvest, then death is the only prospect in the future.

The reply spelled doom for most of the villages. The peasants said: "Most of our horses have died and we have so little fodder that the remaining ones are scraggy and ill."

If it is grave now and if millions are dying in the villages, as they are, for I did not visit a single village where many had not died, what will it be like in a month's time? The potatoes left are being counted one by one, but in so many homes the potatoes have long run out. The beet, once used as cattle fodder, may run out in many huts before the new food comes in June, July and August, and many have not even beet.

The situation is graver than in 1921, as all peasants stated emphatically. In that year there was famine in several great regions, but in most parts the peasants could live. It was a localised famine, which had many millions of victims, especially along the Volga. But to-day the famine is everywhere, in the formerly rich Ukraine, in West Russia, in Central Asia, in North Caucasus—everywhere.

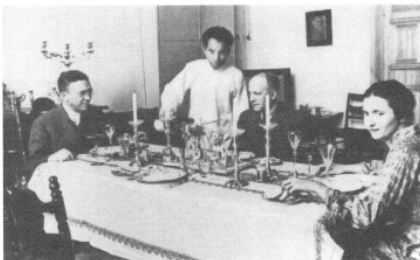
What of the towns? Moscow as yet does not look so stricken, and no one staying in Moscow would have an inkling of what is going on in the countryside, unless he could talk to the peasants who have come hundreds and hundreds of miles to the capital to look for bread. The people in Moscow look warmly clad, and many of the skilled workers, who have their warm meal every day at the factory, are well fed. Some of those who earn very good salaries, or who have special privileges, look even well dressed, but the vast majority of the unskilled workers are feeling the pinch.

I talked to a worker who was mending a heavy wooden trunk. "It is terrible now," he said. "I get two pounds of bread a day and it is rotten bread. I get no meat, no eggs, no butter. Before the war I used to get a lot of meat and it was cheap. But I haven't had meat for a year. Eggs were only a kopeck each before the war, but now they are a great luxury. I get a little soup, but it is not enough to live on."

And now a new dread visits the Russian worker. That is unemployment. In the last few months very many thousands have been dismissed from factories in many parts of the Soviet Union. I asked one unemployed man what happened to him. He replied: "We are treated like cattle. We are told to get away, and we get no bread card. How can I live? I used to get a pound of bread a day for all my family, but now there is no bread card. I have to leave the city and make my way out into the countryside where there is also no bread."

The Five Year Plan has built many fine factories. But it is bread that makes factory wheels go round, and the Five Year Plan has destroyed the bread-supplier of Russia.

43. Walter Duranty
(középen, jobbra)
fényűző körülmények
között falatozik
moszkvai otthonában.



44. „Az oroszok éhesek, de nem éheznek”,
Walter Duranty, *The New York Times*, 1933.
március 31.

RUSSIANS HUNGRY, BUT NOT STARVING

Deaths From Diseases Due to
Malnutrition High, Yet the
Soviet Is Entrenched.

LARGER CITIES HAVE FOOD

Ukraine, North Caucasus and
Lower Volga Regions Suffer
From Shortages.

KREMLIN'S 'DOOM' DENIED

Russians and Foreign Observers
in Country See No Ground for
Predictions of Disaster.

By WALTER DURANTY.
Special Cable to The New York Times.
MOSCOW, March 26.—In the middle of the diplomatic dust between Great Britain and the Soviet Union over the accused British engineers there appears from a British source a big scare story in the American press about famine in the Soviet Union, with "hundreds already dead and millions menaced by death from starvation."

Its author is Gareth Jones, who a former secretary to David Lloyd George and who recently spent three weeks in the Soviet Union and reached the conclusion that the country was "on the verge of a terrific smash," as he told the writer.

Mr. Jones is a man of a keen and active mind, and he has taken the trouble to learn Russian, which he speaks with considerable fluency, but the writer thought Mr. Jones's judgment was somewhat hasty and asked him on what it was based. It appeared that he had made a forty-mile walk through villages in the neighborhood of Kharkov and had found conditions sad.

I suggested that that was a rather hasty conclusion of a big country, but nothing could shake his conviction of impending doom.

Predictions of Doom Frequent.

The number of times foreigners, especially Britons, have shaken their heads as they composed the Soviet Union's epitaph can scarcely be computed, and in point of fact it has done the Soviet Union incalculable harm since the day when William C. Bullitt's able and honest account of the situation was shelved and negated during the Versailles Peace Conference by reports that Admiral Kolchak, White Russian leader, had taken Kamchatka before he died and that the Soviet power was "on the verge of an end."

Admiral Kolchak's defeat. Then General Dvinsk took Orel and the Soviet Government was on the verge of an abyss again, and General Yudenich "took" Petrograd. But where are General Dvinsk and Yudenich now?

A couple of years ago another British "spyglass" reported a mutiny in the Moscow garrison and "Towers of Babel" nearly fell in "Theatre Square," and only this week a British news agency revealed a revolt of the Soviet Fifty-fifth Regiment at Tauris, on the Manchurian border. All bunk, of course.

This is not to mention a more regrettable incident of three years ago when an American correspondent discovered half the Ukraine flailing with rebellion and "proved" it by authentic documents eagerly produced by Ukrainians, which convinced an examining committee to relate its events of eight or ten years earlier.

See No One Dying.

But to return to Mr. Jones. He told me there was virtually no bread in the villages he had visited and that the adults were haggard, gaunt and discouraged, but that he had seen no dead or dying animals or human beings.

I believed him because I knew it to be correct not only of some parts of the Ukraine but of sections of the North Caucasus and lower Volga regions and, for that matter, Kazakhstan, where the attempt to change the stock-raising nomads of the type and the period of Abraham and Isaac into 350 collective grain farmers has produced the most deplorable results.

It is all too true that the poverty and mismanagement of collective farming, plus the quite efficient conspiracy of PAVLOD M. KOLAR and his associates in agricultural commissariats, have made a mess of Soviet food production. (Kolar was executed for sabotage.)

But—to put it brutally—you can't make an omelette without breaking eggs, and the Bolshevik leaders are just as indifferent to the casualties that they are involved in their drive toward socialism as any general during the World War who ordered a costly attack in order to show his superiors that he and his men possessed the proper soldierly spirit. In fact, the Bolsheviks are more indifferent because they are animated by fanatical conviction.

Disease Mortality Is High.

All of this seems to me to be more trustworthy information than I could get by a brief trip through any one area. The Soviet Union is too big to permit a hasty study, and it is the foreign correspondent's job to present a whole picture, not a part of it. And here are the facts: There is a serious food shortage throughout the country, with occasional cases of well-managed State or collective farms. The big cities and the army are adequately supplied with food. There is no actual starvation or deaths from starvation, but there is widespread mortality from diseases due to malnutrition.

In short, conditions are definitely bad in certain sections—the Ukraine, North Caucasus and Lower Volga. The rest of the country is on short rations but nothing worse. These conditions are bad, but there is no famine.

The critical months in this country are February and March, after which a supply of eggs, milk and vegetables comes to supplement the shortage of bread—if, of course, there is a shortage of bread. In every Russian village food conditions will improve hereafter, but that will not answer one really vital question—What about the coming grain crop?

Upon that depends not the future of the Soviet power, which cannot and will not be smothered, but the future policy of the Kremlin. If through climatic conditions, as in 1921, the crop fails, then, indeed, Russia will be menaced by famine. If not, the present difficulties will be speedily forgotten.



45. A győztesek: Kaganovics, Sztálin, Posztisev, Vorosilov, 1934.



46. Az áldozatok: tömegsír Harkov mellett, 1933.

A SZERZŐRŐL



Anne Applebaum a *The Washington Post* munkatársa, a London School of Economics tanára és a *The New York Review of Books* rendszeres szerzője. Korábbi könyvei közé tartozik a *Vasfüggöny*, amelyért Cundill-díjban részesült, és jelölték a National Book-díjra, valamint a *Gulag története*, amelyért Pulitzer-díjat kapott, továbbá jelölést három másik komoly díjra. Lengyelországban él férjével, Radek Sikorski lengyel politikussal és két gyermekükkel.

Európa Könyvkiadó, Budapest
Felelős kiadó Kuczogi Szilvia igazgató
Szerkesztette Rácz I. Péter
Művészeti vezető Tabák Miklós

Nyomta a Szekszárdi Nyomda
Felelős vezető Vadász Katalin igazgató
Készült Szekszárdon, 2020-ban

Készült 40 (A/5) ív terjedelemben
ISBN 978 963 504 233 3

www.europakiado.hu
www.facebook.europakiado

MEGJEGYZÉSEK

[← 1]

Weöres Sándor fordítása.

[← 2]

Weöres Sándor fordítása.

[← 3]

A fehér gárdá-ból való összes idézet Grigássy Éva fordítása.

[← 4]

Pór Judit fordítása.

[← 5]

Makai Imre fordítása.

[← 6]

Makai Imre fordítása.

[← 7]

Makai Imre fordítása.

[← 8]

Enyedý György fordítása.

[← 9]

Enyedy György fordítása.

[← 10]

Makovecz Benjamin fordítása.

[← 11]

Szőllősy Klára fordítása.

Table of Contents

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

ELŐSZÓ

BEVEZETÉS Az ukránkérdés

ELSŐ FEJEZET Az ukrainai forradalom, 1917

MÁSODIK FEJEZET Lázadás, 1919

HARMADIK FEJEZET Éhínség és fegyverszünet, az 1920-as évek

NEGYEDIK FEJEZET A kettős válság, 1927–29

ÖTÖDIK FEJEZET Kollektivizáció: Forradalom a vidéken, 1930

HATODIK FEJEZET Lázadás, 1930

HETEDIK FEJEZET A kollektivizáció kudarca, 1931–32

NYOLCADIK FEJEZET Döntések az éhínség idején, 1932:

elkobzások, feketelisták és határok

REKVIRÁLÁSOK

FEKETELISTÁK

HATÁROK

KILENCEDIK FEJEZET Döntések az éhínség idején, 1932: Az ukránosítás vége

TISZTOGATÁS AZ UKRÁN PÁRTBAN

TISZTOGATÁS A NEMZETI MOZGALOMBAN: „A KIVÉGZETT RENESZÁNSZ”

TIZEDIK FEJEZET Döntések az éhínség idején, 1932:

Padláslesöprések és padláslesöprők

TIZENEGYEDIK FEJEZET Éhezés: 1933 tavasza és nyara

TIZENKETTEDIK FEJEZET Túlélés: 1933 tavasza és nyara

TIZENHARMADIK FEJEZET A következmények

TIZENNEGYEDIK FEJEZET A nyomok eltüntetése

TIZENÖTÖDIK FEJEZET A holodomor a történelemben és az emlékezetben

EPILOGUS Az ukránkérdés újragondolása

Képek

A SZERZŐRŐL